

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT (1370-1506)

DOKTORA TEZİ

NESLİHAN AKSOYCUK

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT (1370-1506)

Doktora Tezi

Neslihan AKSOYCUK

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hatice ORUÇ

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT (1370-1506)

DOKTORA TEZİ

Prof. Dr. Hatice ORUÇ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı İmza

Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL
Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ
Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU

Tez Savunması Tarihi

17.07.2023

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Hatice ORUÇ danışmanlığında hazırladığım Timurlular Devrinde Semerkant (1370-1506) adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

18/07/2023

Neslihan AKSOYCUK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR	vi
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLER.....	vii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: SEMERKANT ŞEHİRİ VE TİMURLULAR DÖNEMİNDE SOSYAL-DİNİ YAPI	20
1.1. Semerkant Şehrinin Coğrafi Özellikleri	28
1.2. Şehrin Kuruluşu ve İlk Yerleşimler.....	31
1.3. Timurlular Döneminde Semerkant Şehri.....	38
1.3.1.Toplum Yapısı.....	44
1.3.1.1. Konut Özellikleri.....	51
1.3.2. Dini Yapı.....	54
1.3.2.1. Din Adamlarına Verilen Önem ve Yansımaları	63
1.3.2.2. Semerkant'taki Diğer Unsurlar	74
İKİNCİ BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT'TA TİCARİ, ZİRAİ VE İKTİSADİ FAALİYETLER.....	83
2.1. Ticaret Alanı Olarak Çarşı ve Pazar Yerleri.....	91
2.1.1. Ticareti Yapılan Ürünler	99
2.1.1.1. Tarım Ürünleri.....	100
2.1.1.2. Baharat.....	101
2.1.1.3. Kumaşlar ve Dokuma Ürünleri	102
2. 1.1.4. Zanaat Ürünleri.....	107
2.1.1.5. Kâğıt	111
2.2. Ziraî Durum	114

2.2.1. Sulama Sistemi.....	116
2.3. İktisadi Durum.....	121
2.3.1. Vergiler.....	123
2.3.2. Para ve Para Kullanımı.....	127
2.3.3. Vakıf Sistemi.....	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT'TA İLMİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER.....	137
3.1. İlmi Faaliyetler	137
3.1.1. Bir Yükseköğretim Kurumu Olarak Medreseler	137
3.1.2. Medrese Müfredatı ve Medreselerde Eğitim.....	139
3.1.2.1. Riyazî İlimler.....	147
3.1.3. Dönemin Önemli Medreseleri	149
3.1.3.1. Firuzşah Medresesi.....	149
3.1.3.2. İdigu Timur Medresesi	149
3.1.3.3. Muhammed Sultan Medresesi	150
3.1.3.4. Bîbî (Saray Mülk) Hanım Medresesi	151
3.1.3.5. Kutbuddin Sadr Medresesi	153
3.1.3.6. Uluğ Bey Medresesi	153
3.1.4. Semerkant'a Getirilen Âlimler	158
3.1.5. Dönemin İlmi Tartışmaları.....	165
3.1.6. Dönemin Bilimsel Faaliyetleri	173
3.1.6.1. Gökkubbeye Açılan Pencere: Uluğ Bey Rasathanesi.....	175
3.1.6.1.1. Sekstant ve Usturlap (Astrolab)	181
3.1.6.1.2. Zic-i Gürgân (Zic-i Uluğ Bey)	182
3.2. Semerkant Ekolü (Okulu).....	186
3.3. Kültürel ve Sanatsal Unsurlar	188

3.3.1. Toylar	188
3.3.2. Yas Adetleri.....	194
3.3.2.1. Mezar Kültü.....	198
3.3.3. Resim/Minyatür.....	200
3.3.4. Musiki.....	209
3.3.5. Edebiyat.....	215
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT'TA MİMARİ YAPI.....	222
4.1. Timurlu Mimarisi Yapısal Özellikleri	224
4.2. Mimari Yapılarda Süslemeler.....	233
4.2.1. Çini Sanatı	234
4.2.1.1. Çinilerde Kullanılan Teknikler.....	238
4.2.1.2. Çinilerde Kullanılan Renk ve Desenler	246
4.3. Dönemin Mimarisinde Yapı ve Süsleme Örnekleri	251
4.3.1. Şâh-ı Zinde Nekropolü	251
4.3.2. Ak Saray	254
4.3.3. Bîbî Hanım Türbesi (Timur Cami).....	257
4.3.4. Gûr-ı (E)Mîr	261
4.3.5. Uluğ Bey Medresesi (Semerkant Medresesi).....	264
4.4. Mimari ve Sosyal Bir Unsur Olarak “Cennet Bahçeleri”	267
SONUÇ.....	280
ÖZET	290
ABSTRACT	291
KAYNAKLAR.....	292
EKLER	323

ÖNSÖZ

Tarih alanında günümüzde yürütülen akademik çalışmalar, şehir tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Şehir tarihi kapsamında şehirlerin siyasi, iktisadî, dini ve sosyal yapısı da incelenmektedir. Bu şekilde bir şehrin her yönüyle ele alınması ve incelenmesi, şehir tarihini bir bütün olarak görmek açısından önem arz etmektedir. Özellikle stratejik alanlarda kurulmuş olan şehirler daha köklü bir gelenek ve tarihe sahip olduklarından bu çerçevede daha canlı bir tarihe sahiptirler.

Orta Asya'daki en önemli bölgelerden biri olan Mâverâünnehir, özellikle 8. ve 16. yüzyıllar arasında Türk-İslam tarih ve medeniyeti bakımından son derece önemli bir yere sahiptir. Söz konusu bölge Türklerin İslamlaşma sürecinde ve kültürel birikiminde önemli bir rol üstlenmiştir. İslam'ın bölgeye gelmesi ile bölge daha cazip bir yer haline gelmiş; hem ticaret hem de ilim açısından üstün bir konuma erişmiş, bölgede yer alan kentler de İslamiyet ile daha da önem kazanmıştır. Semerkant da Mâverâünnehir'de önemli konuma sahip kentlerden biridir. Tarihsel süreç boyunca birçok devlet için özellikle de ticarî açıdan son derece önemli bir yere sahip olan Semerkant, ilk kurulduğu dönemlerden itibaren merak edilen, ilgi gören ve üzerinde araştırmalar yapılan şehirlerden biri olmuştur.

Timurlular dönemi öncesine ilişkin Semerkant şehrine yönelik kapsamlı ve çeşitli müstakil çalışmalar yapılmıştır; Timurlular döneminde Semerkant şehrinin birçok yönden ele alındığı çalışmalar yok değildir ancak mevcut çalışmalarda belirli mevzular üzerinde durulmuş, daha ziyade siyasi, sosyokültürel, ilmî ve tarihsel süreç harmanlanarak ortaya konmuştur. Ancak söz konusu çalışmalarda bütüncül bakış açısının yeterli olmaması, daha çok belli açılardan incelemeler yapılması, şehrin sosyal yapısının ve bu kapsamda ticarî, sosyal, kültürel, ilmî, mimarî detayların bir araya gelerek şehrin yapısını nasıl etkilediğinin ortaya konmamış olması; aynı zamanda şehrin Timurlular

dönemindeki gelişim seyrine yönelik merak ve dönemin kendine has motiflerinin ortaya konmasına ilişkin istek, bu tezin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bu tez çalışmasının amacı Timurlular döneminde Semerkant şehrinin sosyal, ticarî, ziraî, iktisadî, ilmî, kültürel ve mimari yönlerden ele alınmasıdır. Bu alanda araştırmalar yapılırken konu ile ilgili detayların öne çıkarılmasına gayret edilmiş, aynı zamanda bu döneme has yenilikler olarak ifade edilebilecek hususların da üzerinde durulmuştur. Bu tez çalışması ile şehrin kendisine ait özellikleri ele alınırken aynı zamanda hükümdarların şehirle ilgili çeşitli konulara yaklaşımları da değerlendirilmiştir.

Tez çalışması çerçevesinde aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Mâverâünnehir'in en önemli şehirlerinden biri olan Semerkant'taki tarihsel gelişim nasıldır? Timurlular dönemi boyunca şehirde özellikle ticarî, ilmî, mimari ve kültürel yönlerden ne gibi gelişmeler ve değişimler gerçekleşmiştir? Toplumsal yapı nasıldır? Semerkant'ta yürütülen ticarî, kültürel ve mimari faaliyetlerin toplum üzerinde etkisi nasıldır? Dinin şehrin yönetiminde ve gelişiminde ne gibi etkileri olmuştur? Semerkant'ın ticaret alanındaki gelişimi ne yönde evrilmiştir? İpek Yolu'nun kentin ticarî yaşamına katkısı ne olmuştur? Dönemin sosyal yaşamında ilmin, kültürün etkisi nedir? Sanatsal ve mimari unsurlarda ne gibi yenilikler ortaya çıkmıştır ve bunların diğer devletlere etkileri neler olmuştur? Semerkant şehrinde yaşanan gelişmelerin dönemin diğer devletlerine etkileri nelerdir?

Belirlenmiş araştırma sorunu kapsamında konu başlıkları oluşturularak Semerkant'ın sosyal, dini, ticarî, kültürel, ilmî, sanatsal ve mimari yönlerinin ele alınması ve değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Tez çalışmasında büyük oranda nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Bu çerçevede dönem kaynaklarından, araştırma eserlerden ve çeşitli görsel

unsurlardan yararlanılmıştır. Doküman analizi; yazılı belgelerde bulunan verilerin sistematik bir biçimde analiz edilmesi için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Elektronik ya da basılı haldeki metinler üzerinden bütün belgelerin incelenmesini içermektedir. Doküman analizi de diğer nitel analiz yöntemleri gibi ele alınan konuya ilişkin bir bakış açısı oluşturulması, ampirik bilgi geliştirilmesi için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerekli kılmaktadır.¹ Bu çerçevede tez çalışmasında ele aldığımız konu ile ilgili birçok yazılı belge, doküman, elektronik doküman, akademik çalışma içerik analizine tabi tutularak toplanan verilerin analiz edilmesine ve yorumlanmasına destek olacak bir çerçeve elde edilmeye çalışılmıştır. Toplanan veriler bir temaya uygun biçimde ve kavramsal açıdan birleştirilmiş ve bütün haline getirilerek yorumlanmıştır.

Bu amaç ve hedefler çerçevesinde tez çalışmasının içeriği giriş ve müstakil dört bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde Semerkant şehrinde mevcudiyet gösteren, bölgede hâkimiyet kuran devletlerin siyasi tarihinde Semerkant şehrinin yerine ve önemine kısaca yer verilmekte, ardından Timur döneminden başlayarak Timurlular dönemi siyasi durum da kısaca ele alınmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde Semerkant şehrinin coğrafi özellikleri, şehrin kuruluşu, ilk yerleşimler ve Timurlular döneminde genel yapısı ve gelişimi ele alınmıştır. Ardından Timurlular döneminde Semerkant şehrinin sosyal dinamikleri çerçevesinde toplum yapısı, konut özellikleri, dini yapı, din adamlarının etkisi, bölgedeki âlimler ve bu

¹ Bilgen Kırıl, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 15, 2020, s. 174.

âlimlerle ilişkiler incelenmiştir. Aynı zamanda bu dönemde Yauhilik, Budistlik ve Hristiyanlığın durumuna yönelik bilgiler de yine bu bölüme verilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Semerkant'ta ticarî, ziraî ve iktisadî yapı ele alınmıştır. Bu bağlamda ticaret alanı olarak kullanılan ve şehrin hem ticarî hem de sosyal tarihi bakımından oldukça önemli bir yere sahip olan pazar yerlerine ilişkin detaylara yer verilmiş, ardından ticareti yapılan ürünler sıralanmıştır. Şehrin bu dönemdeki ziraî durumuna ek olarak vergiler, vakıflar ve para kullanımını da kapsayacak biçimde iktisadî yapısı da bu bölümde ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ilmî ve kültürel faaliyetler incelenmiştir. İlmî faaliyetler kapsamında medreseler, medreselerdeki müfredat programları ortaya konmuş, ayrıca dönemin medreselerinden örneklerle yer verilmiştir. Ayrıca yine bu bölümde, Timurlular döneminde Semerkant'ta başlayan ve gelişen bilimsel faaliyetler ele alınmıştır. Kültür ve sanat çerçevesinde edinilen bilgilere de bu bölümde yer verilmekte olup, söz konusu dönemde resim, minyatür, musiki ve edebiyat ile ilgili bilgiler ortaya konmuştur.

Çalışmanın son bölümünde, şehrin mimari yapısı incelenmiş olup bu kapsamda Timurlular dönemi mimari özellikleri genel hatları ile ifade edilmiştir. Ardından mimari yapılarda süslemeler, özel bir yere sahip olan çini sanatı, çini teknikleri, kullanılan renk ve desenler ele alınmıştır. Dönem mimarisinde yapı ve süsleme için Semerkant'ın halen önemini koruyan yapılarından bazıları da bu çerçevede çalışmaya eklenmiştir. Bu bölümde yer yer yapıların sembolik olarak ifade ettiği muhtemel etkiler ve anlamlar da ortaya konmaya çalışılmıştır. Son olarak, hem sosyal hem de mimari açıdan son derece önemli olan Timurlu bahçeleri de çalışmaya eklenmiştir.

Bu tez çalışmasının hazırlık aşamasında ihtiyacım olan her zaman yanımda olan, ihtiyaç duyduğumda bana kıymetli zamanını harcayan, sorularımı yanıtsız bırakmayan,

beni daima destekleyen kıymetli danışmanım Sayın Prof. Dr. Hatice Oruç'a sonsuz teşekkür ediyorum.

Çalışmamı hazırlarken varlığı ile bana daima sağlam bir dayanak olan, manevi yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, bana daima benden çok inanan, bu sürecin her aşamasına şahit olan ve sonsuz güvenebildiğim sevgili ailem *Ömer Aksoycuk*'a; fiziken artık yanımda olamasa da elde ettiğim her başarıda ve kazandığım her zaferde benimle gurur duyduğunu hissettiğim, daima çok özlediğim annem *Gülten Yücedağ*'a; bana her şeyin mümkün olduğunu, hakîkati ve umudu aşıl原因, kendimi her çıkmazda hissettiğimde elimden tutup beni aydınlığa çıkaran sevgili babam *Kürşad Arslan Yücedağ*'a; her konuşmamızda bana güç veren ve daima destek olan, emeğini asla ödeyemeyeceğim *Ayşe Yücedağ*'a; varlığı ile hayatımızı güzelleştiren, daima içimi ısıtan ve umudumu tazeleyen kardeşim *İbrahim Hakkı Yücedağ*'a; kendine inanmayı hiç bırakmayan, daima azimle çalışan ve hiç vazgeçmeyen, bugünlere gelmemi sağlayan *mutlu ve buruk çocukluğuma* sonsuz teşekkür ediyorum.

Son olarak; çalışmamı, kahramanca savaşıp mertçe ölen, adına eserler neşredilen, yüzyıllar boyunca söylenegelen, yıkıcı savaşıardan geçip yine şehrine içinde duyduğu sevgiyle ve sabırsızlıkla dönen, ardında bıraktığı iz dünyanın son gününe dek silinmeyecek olan, bir gün kıymetini tüm cihanın anlayacağı Sahibkiran Emîr Timur Güregen'e ve onun, zamanın güzelliğinden hiçbir şey götüremediği büyüleyici Semerkant'ına ithaf ediyorum. *Ruhunuz şâd olsun.*

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı Geçen Eser
AT	Ahsenü't-Tevârih
Bkz.	bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
HS	Habibu's Sîyar
İA	İslam Ansiklopedisi
MSMB	Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn
MGT	Moğolların Gizli Tarihi
ML	Muhakemetü'l-Lugateyn
MN	Mecâlisü'n-Nefâis
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
ö.	ölüm
RS	Ravzatü's-Safa
TTK	Türk Tarih Kurumu
TŞ	Tezkiretü'ş-Şuarâ
ZN	Zafernâme
ZT	Zübdetü't-tevârîh

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLER

Orta Asya Türk tarihi ve Türk İslam tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Timurlular Devleti'nin başkenti konumunda bulunan Semerkant şehrinin söz konusu dönemdeki ayrıntılarına yer verilmeden önce konuya ilişkin birincil kaynaklardan ve araştırma eserlerden söz edilmesi yerinde olacaktır.

Birincil Kaynaklar

Tez konumuzla ilgili en temel kaynaklardan birisi, Belâzurî'nin kaleme aldığı *Fütûhu'l Büldan* adlı eserdir. Belâzurî (ö. 279/892-93), nesep âlimi, tarihçi, şair ve edip olup Farsçadan Arapçaya tercümeleri bulunan bir şahsiyettir. Ailesi ve şahsi yaşamına yönelik çok fazla bilgi bulunmamaktadır ancak kendisinin İran asıllı olduğu ifade edilmektedir. Bölgelerin ve şehirlerin fetihlerini detaylı biçimde yazabilmek için çeşitli seyahatler yapmıştır. Eseri *Fütûhu'l Büldan* İslamî dönem fetihlerinin anlatıldığı en eski kaynaklardan birisidir.² Eser, Hz. Peygamber döneminden itibaren üç asır sırasında Müslümanların fetihlerini ele almaktadır. Bu eserde Arap Yarımadası, Suriye, Filistin, el-Cezîre, Mısır, Malatya, Kuzey Afrika, Endülüs Akdeniz Adaları, İran, Irak, Azerbaycan, Horasan ve Sînd bölgelerinde gerçekleştirilen fetihler ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra eserde, Müslümanlar tarafından yeniden kurulan Kûfe, Bağdat ve Basra şehirleri, kâğıdın kullanımı, yazı ve paralar gibi iktisadî ve içtimaî gelişmeler ile devlet teşkilatına yönelik bilgilere de yer verilmiştir. Bu eser coğrafi unsurların tespiti ve Semerkant bölgesinin döneme ait durumu bakımından çalışmamız için önem taşımaktadır. Bu eser ilk kez 1955-

² El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987, s.

vii, viii.

56'da Zâkir Kadirî Ugan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu çalışmada, 1987 yılında Mustafa Fayda tarafından yapılan tercümeden yararlanılmıştır.³

Bölgesel coğrafyanın tetkiki açısından önem taşıyan eserlerden ikincisi, İbn Havkal tarafından kaleme alınan *Sûrat el-Arz* isimli eserdir. Bilindiği kadarıyla İbn Havkal ticaretle meşgul olmuş, eseri için İslam dünyasını gezerek malzeme toplamıştır. Bu malzemeleri toplarken 943-987 yılları arasında birçok seyahat gerçekleştirmiştir. 987 yılı itibarıyla eserini tamamlamıştır. Bu eser, İslam coğrafyasının detaylı biçimde ele alındığı önemli eserlerden biri olup teknik bir coğrafya kitabı olmaktan ziyade daha çok bir seyahat kitabı özelliğindedir. Semerkant şehri ve civarının coğrafi bakımdan detaylı biçimde ele alındığı eser, Ramazan Şeşen tarafından *10. Asırda İslam Coğrafyası* adıyla tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır.⁴ Eserde Semerkant'ın genel coğrafi yapısı detaylı olarak ele alınmaktadır, bu nedenle çalışmamız bakımından oldukça önemli bir eserdir.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Cihan Güşa*⁵ adlı eser de yararlandığımız kaynaklardan biridir. 1252-1260 yıllarında yazılmış olan eser, üç cilt olarak hazırlanmıştır. İlk ciltte Cengiz Han öncesinde Moğolların durumuna yönelik bilgilere yer verilmekte olup Cengiz Han'ın ortaya çıkışı, Orta Asya ve Mâverâünnehir'i istila edişi, Ögeday ve Güyük Han dönemlerinde gerçekleşen olaylar anlatılmaktadır. Eserin ikinci cildinde, Hârizmşahlar ile Hülâgü öncesinde İran'da bulunan valilere yer

³ El-Belâzurî, **Futûhu'l Büldan**, 1987.

⁴ İbn Havkal, **Sûrat El Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)**, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.

⁵ Alaâddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2022.

verilmektedir. Müellif Orta Asya'ya yolculuk etmiş olup Mâverâünnehir ve Türkistan şehirlerini görmüştür. Moğol hanlarının hizmetinde bulunmuş ve böylece önemli bilgilere ulaşmıştır. Eser içeriği bakımından oldukça zengin olup hem siyasi hem sosyokültürel bilgiler bakımından önem taşımaktadır.

Timur tarihi bakımından son derece önemli ve kıymetli bir eser olan ve Muhammed bin Havendşah b. Mahmud Mîrhand tarafından kaleme alınan *Ravzatü's-Safa*, Ali Şîr Nevaî'ye ithaf edilmiş olup yedi ciltten oluşmaktadır. Eserin birinci cildinde kullandığı kaynaklardan ve tarihin yararlarından söz eden müellif yaradılıştan başlayarak İslamiyet öncesi İran tarihini, ikincisinde Hz. Muhammed (s.a.v.) ve dört halife dönemini, üçüncüsünde on iki imam ile Emevî ve Abbâsî halifelerini, dördüncü ciltte Selçuklular ile Hârizmşahlar gibi devletleri kaleme almıştır. Beşinci ciltte Cengiz Han ile haleflerini, altıncı ciltte ise Timur ve haleflerini anlatmaktadır. Son ciltte ise Hüseyin Baykara ve sonrasına yönelik bilgilere yer verilmiştir. Defaatle basılan eser önemli bir şöhret kazanmış olup son iki cildi dışında derleme bir eser olarak kabul edilmektedir. Eserin ilk baskısı Tahran'da yapılmış olup h. 1338'de Abbas Zeryâb tarafından eserin iki ciltlik hali yayımlanmıştır.⁶

Dönemin önemli kaynaklarından biri de Hândmîr tarafından kaleme alınan *Habibu's Sîyar*'dır. Eser 1521'de yazılmaya başlanmış olup üç cilt olarak yaradılıştan başlayıp Şah İsmâîl'in ölümüne (1524) kadar gelmektedir. *Ravzatü's-safâ*'da Mîrhând tarafından söz edilmeyen bazı devletlere bu eserde yer verilmiştir. Hüseyin Baykara, oğulları, Babür, Şah İsmâîl, Seybânî Han dönemlerinde gerçekleşen olayların bir kısmına şahit olan müellif bir kısmına da dâhil olmuştur ve eseri bu bakımdan dönemin tarihi için

⁶ Muhammed bin Havendşah b. Mahmud Mîrhând, **Tercüme-i Ravzatü's-Safa**, (Trc.) Derviş Laubali Muhammed Kemâlî, Takvimhane-i Âmire, 1842.

önem taşıyan bir kaynaktır. Kronolojik olarak değil devlet esasından hareket eden kitapta dönemlerin her birinin sonunda dönemin devlet adamlarına, vezirlerine, ulemaya, seyyidlere, nakiblere, şairlere yer verilmiştir.⁷

Timurlular dönemi tarihini içeren mühim eserlerden bir diğeri, Hâfız-ı Ebrû tarafından kaleme alınan *Zübdetü't-tevârih*'tir.⁸ Timurlular döneminin önemli temel eserlerinden biri olan eser, İran tarihi bakımından da önemlidir. Mirza Baysungur'a ithaf edilmiş olan eserin ilk kısmında 1355-1405 yılları arasında gerçekleşen olaylar kaleme alınmıştır. İkinci kısımda ise Şahruh tarihi 1427 yılına kadar ele alınmaktadır. Eserin orijinal olan kısmı son bölümüdür ve 1380'de Seyyid Kemal Cevadî tarafından *Zübdetü't-tevârih* ismiyle dört cilt olarak Tahran'da neşredilmiştir. Eser yıl esasına göre düzenlenmiş olup dördüncü bölümde bulunan ikinci kısım müellifin yaşadığı dönemi içermesi bakımından ayrıca önemlidir.

Abdurrezzâk Semerkandî tarafından yazılan *Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn*⁹ isimli eser Farsça olarak kaleme alınmış olup dönemin siyasi tarihini içermesi bakımından son derece önemli bir yere sahiptir. Söz konusu eserin 1475 yılında telif edildiği düşünülmekte olup özellikle 1304-1470 yılları arası dönemde Horasan, İran ve Hindistan'da gerçekleşen olayları ele alması bakımından birincil kaynak niteliği

⁷ Mîr Gıyasüddîn Muhammed Hândmîr, **Habibu's Sîyar**, Central Asian Sources, Harvard, 1994.

⁸ Şihâbüddîn Abdullâh b. Lütfullâh b. Abdurreşîd el-Hâfi el-Med'uvv bi Hâfız-ı Ebrû, **Zübdetü't Tevârih**, Şirket-i Tezâmunî-yi İlmî, Tahran, 1938.

⁹ Abdurrezzâk Semerkandî, **Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn**, (Trc). Asaniddin Urunbayev Özbekistan Neşriyatı, Taşkent, 2008.

taşımaktadır. Eserde Timurluların etkileşim halinde oldukları Azerbaycan, Gürcistan, Afganistan, Irak gibi ülkelere gerçekleştirilen seferler sebebiyle bu dönem siyasi, askeri ve sosyal yapılara yönelik bilgiler sunuyor olması sebebiyle tez konumuz açısından önemlidir.

Hasan-ı Rûmlû'nun *Ahsenü't-Tevarih*'i¹⁰ 12 ciltten oluşmakta olup ilk on cildi kayıptır. Eserin müellifi 937'de (1530/31) Kum kentinde doğmuş olup Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın yakın adamlarından biri olan Emîr Sultan Rûmlû'nun torunudur. Hasan-ı Rûmlû, saray çevresinde yetişmiş ve ölene dek sarayda kalmıştır. Şah Tahmasb ile birlikte pek çok sefere de katıldığı bilinmektedir. Aynı zamanda Şah II. İsmâil ve Muhammed Hudâbende dönemlerinde de sarayda kalmıştır. Farsça olarak kaleme alınan *Ahsenü't-Tevarih*'in Gilân, Mâzenderan ve Tâliš kısımları 1858 yılında yayımlanmıştır. Kendi dönemi için sade bir dil ile kaleme alınan eserde Karakoyunlular, Akkoyunlular, Memlûkler, Osmanlılar, Timurlular dönemine ait olaylar ve sanatsal faaliyetler ele alınmaktadır.

İbn'ül Esîr'in *El Kâmil Fi't-Tarih*¹¹ başlıklı eseri Timur öncesi dönemi yıl yıl detaylı bir biçimde kaleme almaktadır. Eserde olaylar sebep ve sonuç çerçevesinde ele alınmakta, yalnızca tek bir hanedan ya da bölgenin tarihi değil, İslam dünyasının tarihi genel hatları ile anlatılmaktadır. *El-Kâmil Fi't-Tarih*, tezimiz için özellikle Moğol istilas

¹⁰ Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

¹¹ İzzeddin İbn'ül Esîr, **El Kâmil Fi't-Tarih**, Çev. Beşir Eryaysoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

anlatımları bakımından önemlidir. Eserde Moğolların Buhara ve Semerkant’a girişi ve bu esnada yaşananlar oldukça detaylı bir biçimde ele alınmaktadır.

Timurlular dönemi ile ilgili olayların detayları ile anlatıldığı ve tez çalışmamızda hem siyasi hem de sosyal açıdan yararlandığımız temel Farsça eserlerden bir tanesi de Timur dönemi tarihçilerinden biri olan Nizamüddin Şâmî’nin *Zafernâme*’sidir.¹² Şâmî, Bağdat ahalisinden Timur’a bağlılık bildiren ve onun iltifatına mazhar olan ilk kişidir. Timur kendisinden, tarihine dair eserlerin yeterli olmadığını belirterek bir tarih kaleme almasını istemiştir. Şâmî, 1404 senesinde tamamladığı eserini Timur’a takdim etmiştir.¹³ Eserde Timur’un Anadolu’daki faaliyetleri ve Osmanlılarla ilişkileri detaylı bir biçimde kaleme alınmıştır. Eser, 1949’da Necati Lugal tarafından tercüme edilmiştir.

Timurlular dönemi açısından son derece önemli olan bir diğer eser, Şerefüddîn Ali Yezdî’nin kaleme aldığı *Zafernâme*’dir.¹⁴ Mirza Şahruh ve Mirza İbrahim Sultan dönemlerinde devlet hizmetinde bulunan Yezdî, tarihçi, şair ve âlimdir. Eserini Mirza İbrahim Sultan tarafından Timur dönemi olaylarının kaleme alınmasının istenmesi üzerine yazmıştır. Eser Şâmî’nin eseri ile paralel gitmekte olup içerik bakımından biraz daha zengindir.¹⁵ Eser 2013 yılında Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

¹² Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

¹³ Gülay Öğün Bezer, “Nizâmeddin Şâmî”, **DİA**, C.38, 2010, s.330.

¹⁴ Şerefüddin Ali Yezdî, **Zafernâme**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁵ Kaan Dilek, “Şerefeddin Ali Yezdî”, **DİA**, C. 38, s. 550.

Dönemin en önemli kaynaklarından biri de İbn Arabşah tarafından Arapça olarak yazılan, *Acâibu'l Makdûr Fî Nevâib-i Timûr*¹⁶ isimli eserdir. İbn Arabşah 1389 yılında Dimaşk'ta dünyaya gelmiştir. Timur tarafından 12 yaşlarındayken ailesiyle birlikte Semerkant'a götürülmüştür. Burada Türkçe ve Arapça öğrenmiş, dönemin tanınmış ilim adamlarından ders almıştır. Türkistan'ın önemli medreselerinde dersler almak için Moğolistan ve Çin hududna kadar gitmiştir. 1412 yılında Edirne'ye gelerek Çelebi Sultan Mehmed'in muhasibi ve oğullarının hocası oldu. Sultanın 1428'de ölümünden sonra Dimaşk'a gitti. Daha Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın maiyetine giren İbn Arabşah 1450 yılında hayatını kaybetti. *Acâibu'l Makdûr Fî Nevâib-i Timûr* eserini Şam'da inzivaya çekildiğinde yazmış olup 1435 yılında tamamladığı düşünülmektedir. Timur döneminin en önemli ve kıymetli eserlerinden biri olup önemli bilgiler içermektedir. Yezdî ve Şâmî, Timur için “mübarek zat, merhamet deryası” gibi övgü ifadeleri kullanırken İbni Arabşah “soyka, boyu devrilesice, aşağılık” gibi hakaretler kullanmaktadır. Eserin birçok el yazması bulunmuş olup dilinin zorluğu nedeniyle diğer dillere tercümesi tam olarak yapılamamıştır. Beyrut baskısı temel alınarak Ahsen Batur tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser siyasi tarih ağırlıklı olmasının yanında, sosyal alanda gerçekleştirilen faaliyetlere de detaylı biçimde yer vermesi bakımından çalışmamız için önemli bir yere sahiptir.

Dönemin en önemli kaynaklarından bir tanesi de İbn Arabşah'la birbirlerine karşılıklı muhabbet besledikleri ve dost meclisinde bir araya geldikleri bilinen İbn

¹⁶ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Fî Nevâib-i Timûr*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

Tagrîberdî'nin *En-Nücûmu'z-Zâhire* isimli eseridir.¹⁷ İbn Tagrîberdî 812 (1409-10) yılında dünyaya gelmiş olup gençlik yaşlarında hem askeri hem de ilmi alanda ilerleme kaydetmiştir. Yaşı ilerledikçe devlet adamları ile daha yakın bağlantılar kurmuştur. Müellif aynı zamanda müzisyen ve şairdir. Sahip olduğu konum sebebiyle büyük beylere ve sultanlara yaklaşabilen, saray ziyafetlerine katılabilen, av partilerine dâhil olabilen ve önde gelen emîrlerden oldukça önemli bilgileri ilk ağızdan alabilen bir müellif olup bu nedenle eseri ve eserinde yer alan bilgiler oldukça kıymetlidir. Eserinde farklı bir yöntem izlemiş, her sultana ait dönemi ayrı bablar halinde kaleme alarak bu dönemin siyasi ve içtimaî olaylarını kronolojik olarak incelemiştir. Her yıldan sonra o yıl ölen meşhur kişilere, imar faaliyetlere, bunların yanı sıra gerçekleşen salgınlara, yangınlara, kıtlık vb. olaylara da eserinde yer verilmektedir.

Timur sonrası dönemde kaleme alınan ve ağırlıklı olarak hanedanın çekişmelerini anlatan önemli bir kaynak da Tacü's-Selmânî'ye ait olan ve Farsça kaleme alınan *Tarihnâme*'dir. Nizamüddin Şâmî'nin *Zafernâme*'sine bir devam niteliği taşıması ve döneme ait önemli bilgiler içermesi bakımından oldukça mühim bir eserdir. Eserin dili ağır olup 1988'de İsmail Aka tarafından yapılan tercüme esnasında tarihsel açıdan bir değer taşımayan kısımların tercümesinin yapılmadığı ifade edilmiştir.¹⁸ Bu tercüme eserin içinde orijinal eserin tıpkıbasımına da yer verilmiştir.

Timurlular döneminin oldukça önemli kaynaklarından bir başkası, Mevlâna Sefieddin Muhammed b. Mahmud b. Fahreddin Mesihî el-Fuşencî'nin eseri *İbretü'n*

¹⁷ İbn Tagrîberdî, **En-Nücûmu'z-Zâhire**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁸ Tacü's-Selmânî, **Tarihnâme**, Çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Nâzırîn'dir.¹⁹ Fuşencî, hem tarihsel hem de edebi açıdan temayüz ettiği bilinen, hakkında çok detaylı bilgi olmayan bir müelliftir. Eseri *İbretü'n Nâzırîn*, Farsça olarak 838 (1434-1435) yılında Herat'ta kaleme alınmıştır. Bu eserin tek nüshası British Museum'da bulunmakta olup Hz. Âdem'den Timur'un hayatını kaybettiği 1405 senesine kadar gerçekleşen olayları anlatmaktadır ve bu bakımdan önemli bir kaynaktır. Eser 2021'de Ahmet Özturhan tarafından çevrilmiş ve neşredilmiştir. Eserin orijinalinde bazı sayfaların eksik olduğu da ifade edilmiştir. Matbu olarak Farsça metne eserin tercümesinin sonunda da yer verilmiştir.

'Modern anlamda ilk dünya tarihi' olarak kabul edilen ve Reşidü'd-dîn Fazlullah-ı Hemedânî tarafından kaleme alınan *Cami'ü't Tevârih* de tez konumuz açısından önem taşıyan kaynaklardan bir tanesidir. Reşidü'd-dîn Fazlullah-ı Hemedânî, Hemedan'da dünyaya gelmiş olup doğum yılının 645, 646 ya da 647 (1247/1248/1249) olduğu tahmin edilmektedir. Gazan Han ile birlikte seferlere katılan müellif, İlhanlıların yeniden yapılandırılması için uygulanan reformlarda aktif biçimde görev almıştır. Gazan Han'ın ölümünden sonra Sultan Olcaytu'nun şahsında güçlü bir hâmi edinmiştir. Eseri *Cami'ü't Tevârih*'in bazı bölümleri Farsça, bazı bölümleri ise Moğolca olarak kaleme alınmıştır. Sonradan bir kısmı Arapçaya tercüme edilen eser iki versiyona sahiptir. 1306-1307 yıllarında tamamlanan ilk versiyonu üç cilt, 1310'da tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilttir. Gazan Han'ın eser tamamlanmadan vefatı üzerine (1304) müellif tarihini halefi Olcaytu'ya ithaf etmeyi düşündüyse de bu Olcaytu Han tarafından kabul edilmemiştir. Olcaytu Han eserin yine Gazan Han'a ithaf edilmesini ve kendisi için ayrıca bir umumi tarih yazılmasını istemiştir. Bu nedenle I. cilt *Târîh-i Ġâzânî*, *Târîh-i Mübârek-i Ġâzânî* veya *Dâstân-ı Ġâzân Hân* adlarını taşımaktadır. Bu cildin ilk bölümünde Türk ve

¹⁹ Mevlâna Sefieddin Muhammed b. Mahmud b. Fahreddin Mesihî el-Fuşencî, **İbretü'n Nâzırîn**, Çev. Ahmet Özturhan, Efe Akademi Yayınları, İstanbul, 2021.

Moğol kabileleri, şecereleri, çeşitli kolları, Gazan Han'ın soyu, Gazan Han'ın hanımları ve çocukları hakkında bilgi verilir. İkinci bölüm ise Cengiz Han'dan Gazan Han dönemine kadar gelen Moğol tarihinden ibarettir. *Câmi'ü't-tevârih*'in ilk cildinin başlangıcı büyük oranda “Altın Defter” adındaki bir Moğol tarihine dayanmaktadır. Bu eser zamanımıza ulaşmamıştır. Eserin İsmail Aka tarafından tercüme edilen İlhanlılar bahsi²⁰ ile Erkan Göksu ve Hüseyin Güneş tarafından tercüme edilen Selçuklular bahsi, faydalandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.²¹ *Cami'ü't Tevârih* adlı eser Moğollar ve Timurlular döneminin anlaşılması bakımından önemli olup çalışmamızda da yol gösterici olmuştur.

Ebu Bekr Muhammed B. Ca'fer En-Narşâhi'nin yazdığı *Tarih-i Buhara* isimli eser yalnızca tarih değil, başka alanlarda da kaynak bir kitap konumundadır. Oldukça zengin bir içeriğe sahip olan eser, 943-944 senesinde Sâmânî hükümdarı Nuh b. Nasr (943-954)'a takdim edilmiştir. Çalışmamızda kullanılan metin, Erkan Göksu tarafından tercümesi yapılan 1892 senesinde Charles Schefer tarafından neşredilen versiyondur.²²

Çalışmamız açısından önem arz eden, içeriğini zenginleştiren ve Selçuklu tarihinin en mühim kaynakları arasında yer alan bir başka eser, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî tarafından kaleme alınmış olan *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*

²⁰ Reşidü'd-dîn Fazlullah, **Cami'ü't Tevârih**, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad H. Khelejani, TTK Yayınları, Ankara, 2022.

²¹ Reşidü'd-dîn Fazlullah, **Cami'ü't Tevârih**, Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

²² Ebu Bekr Muhammed B. Ca'fer En-Narşahi, **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara, 2013.

isimli eserdir. Müellif, eseri kaleme alırken Kazvîni tarafından yazılan *Tarih-i Cihangüşâ*'yı örnek aldığını ifade etmektedir.²³

Timurlular ve sonrasını anlatan *Tarih-i Reşidî* de en önemli temel eserlerden bir tanesi olup Mirza Haydar Duğlat tarafından büsbütün unutulmaya yüz tutmuş olan Moğolların ve hanlarının anısının bir vakayiname ile korumaya alınması amacıyla yazıldığı ifade edilmektedir.²⁴

Yine dönemi ve özellikle Hüseyin Baykara dönemini kaleme alan ve önemli detaylar veren bir başka eser, Devletşah'ın *Tezkiretü's-Şuarâ*'sıdır. Bu eser 1487 senesinde tamamlanıp Ali Şîr Nevaî'ye ithaf edilmiştir.²⁵ Eserde Arap şairleri ile ilgili bilgilere yer verilmekte olup Herat'a ilişkin bilgiler de mevcuttur. Şairleri ve âlimleri himaye eden hükümdarları, hükümdarların dönemlerinde hangi âlimlerin bulunduğunu izah bakımından önemli bir eserdir.

Çalışmamızda âlimlerle ilişkiler bağlamında kullanılan ve bu açıdan önem taşıyan iki eser mevcuttur. Bunlar İbn Hâldun'a ait olan *Mukaddime* ve *et Târif*'tir.²⁶ Mukaddime

²³ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 1999.

²⁴ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

²⁵ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ*, C. 3, Çev. Necati Lugal, Tercüman, İstanbul, 1977.

²⁶ İbn Haldûn, *Et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve Rihletuhu Garben ve Şarken* (Muhammed b. Tavîr Tancî, Thk.), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004; İbn Haldûn, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadirir Ugan, Şark İslam Klasikleri, İstanbul, 1997.

yedi ayrı bölümden meydana gelmekte olup dünya tarihi niteliği taşıyan *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede* ve *l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âşerahüm min zevi's-sulţâni'l-ekber* isimli eserin girişi olarak kaleme alınmıştır. Eser tarih yazıcılığı tekniklerini içermesine ek olarak bir tür ontoloji ve bir tarih felsefesi kitabı olarak da değerlendirilmektedir. *Et-Târif* ise siyasetin, iktidarın, ulemânın, sosyal idare ve ilişkilerin bir arada ele alındığı, farklı şartların bir araya getirildiği bir örgüyü ortaya koyması bakımından önemlidir. İbn Hâldun'un *et-Tarif* adlı eseri aynı zamanda Timur dönemindeki âlimlere yaklaşımın ortaya konması bakımından yararlandığımız eserlerden biridir.

Dönemin önemli eserlerinden Babür Şah'ın kaleme aldığı *Babürnâme* isimli eser olup bir biyografi türü olmasına rağmen eserde müellifin gittiği şehirlere ve ülkelere ilişkin oldukça detaylı bilgilere yer vermektedir.²⁷ Eser, bir giriş bilgisi ya da ön söz olmadan 12 yaşında müellifin tahta çıkışından ölümünden bir sene öncesine kadarki dönemi anlatmaktadır. 899 (1494) - 936 (1529) yılları arasını kapsayan bu dönemin bazı kısımlar kaybolduğu için Temmuz 1503 - Mayıs 1504, Mayıs 1509 - 2 Ocak 1519, 1521'den birkaç gün hariç 13 Aralık 1520 - 17 Ekim 1525 ve Eylül 1529-1530 yılları arası eksiktir. Eserde her yıl bir bölüm olarak işlenmiştir. Seyahat edilen ülkelere ait özelliklerin, meşhur ürünlerinin, coğrafi özelliklerinin tasviri ve anlatımı bakımından oldukça önemli bir eserdir. Özellikle Timurlular dönemine ilişkin sosyal ve kültürel detaylara en fazla yer veren kaynaklardan biri olup çalışmamızda da yararlandığımız eserlerdendir.

²⁷ Babür Şah, **Baburnâme (Babur'un Hatıratı)**, Çev. Reşit Rahmeti Arat, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1970.

Timur ve Semerkant tarihi bakımından önemli bir yere sahip olan eserlerden bir tanesi de Ruy Gonzales de Clavijo tarafından kaleme alınan *Anadolu, Orta Asya ve Timur*'dur. Eserde Timur'un sarayları, toyları, Semerkant'ın tarımsal ve ticarî faaliyetleri oldukça detaylı biçimde anlatılmaktadır.²⁸ Clavijo yol boyunca maruz kaldıklarını kaleme aldığı eserinde Semerkant'a gidiş yolculuğunu ve orada gördüklerini okuyucu ile paylaşmaktadır. Özellikle eğlenceleri, çadırları, elçilere muameleyi, ziyafetlerin detaylarını anlatması bakımından kıymetli bir kaynaktır.

Araştırma Eserler

Semerkant'ın sosyal, siyasal, kültürel, mimari, ticarî yapısı ve Timurlular dönemi çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bu eserlerin her biri farklı bir perspektif sunmaktadır.

Timur ve halefleri ile ilgili çalışmaları ile bu alanda çok büyük bir eksiği gidermiş olan İsmail Aka'nın siyasi ve kısmen de sosyal tarihi ele aldığı *Timur ve Devleti*²⁹, *Mirza Şahruh ve Zamanı*³⁰ başta olmak üzere çeşitli tercüme eserleri çalışmamızda istifade edilen çalışmaların başında gelmektedir. Zeki Velidi Togan'ın eseri *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eseri de konu çerçevesinde önemli bilgilere yer veren eserlerden biridir.³¹ Yine Musa Şamil Yüksel tarafından kaleme alınan *Timurlularda Din-Devlet*

²⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul, 1993.

²⁹ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara 1991.

³⁰ İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, TTK Yayınları, Ankara, 1994

³¹ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

*İlişkisi*³² çalışmamız için yol gösterici olmuştur. Bu kaynak özellikle söz konusu dönemde dini yapının anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Hayrunnisa Alan'ın *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular* isimli çalışmasında ise Timurluların siyasi ve sosyal yapısı ele alınmaktadır.³³

Çalışmamız kapsamında özellikle sosyal, kültürel ve mimari açıdan yapılan değerlendirmelerde Rusça ve Özbekçe kaynaklardan da yararlanılmış olup bunlardan en önemlisi Özbek Bilimler Akademisi tarafından 1969'da yayımlanan *История Самарканда (Samarkand'ın Tarihi)* adlı eserdir.³⁴ İki cilt ve Rusça olarak kaleme alınan eserde Semerkant tarihi şehrin doğuşundan 18. yüzyıla kadar ele alınmış ve detaylı biçimde ortaya konmuştur. Tez çalışmasının geneli için önem teşkil eden bu eserden de olabildiğince istifade edilmiştir. Özbekistan şehirlerini anlatan ve В. А. Шишкин tarafından kaleme alınan *Города Узбекистана (Самарканд, Бухара, Ташкент)* (Özbekistan şehirleri (Semerkant, Buhara, Taşkent) adlı eserden de tez çalışmasında yararlanılmıştır.³⁵ 1943 yılında SSCB Bilimler Akademisi Edebiyat ve Tarih Enstitüsü

³² Musa Şamil Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

³³ Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

³⁴ И. М. Муминов, **История Самарканда**, Академия Наук Узбекской Сср, С Древнейших Времен До Великой Октябрьской Социалистической Революции, Ташкент 1969.

³⁵ В. А. Шишкин, **Города Узбекистана (Самарканд, Бухара, Ташкент)**, Академия Наук Сср - Узбекистанский Филиал Институт Языка, Литературы И Истории, Издательство У Фан Ташкент, 1943.

tarafından Taşkent’te yayımlanan eserde, 14. ve 17. yüzyıllar arasında söz edilen şehirlerin genel özelliklerine ve tarihlerine yer verilmektedir. Şehirdeki ticarî faaliyetleri detaylı şekilde ele alması bakımından çeşitli araştırma çalışmaları da kullanılmıştır. Örneğin ticarî yapının ele alınmasında bölgedeki pazar ve bu pazarlardaki faaliyetlerin detaylı biçimde incelendiği “Средневековые Базары Самарканда (Semerkand’ın Ortaçağ Pazarları)”³⁶, Timurlular döneminde kültür ve sanat faaliyetlerinin ele alındığı “Культура И Искусство В Эпоху Амира Темура И Темуридов”³⁷, müzik faaliyetlerinin incelendiği “Музыка При Тимуридах”³⁸ isimli çalışma bunlardan bazılarıdır.

Özellikle Semerkant’ın Timurlular dönemindeki sosyal, kültürel ve mimari alandaki durumunun ortaya konması bakımından da çeşitli eserlerden istifade edilmiş olup bunlardan biri John Lawton tarafından kaleme alınan *Samarkand and Bukhara* isimli eserdir.³⁹ 1991 yılında yayımlanan eserde çalışmamız açısından değinilen önemli konular arasında İpek Yolu, Timur döneminde Semerkant, medreseler ve mimari yapılar ile ilgili detaylı bilgilere yer verilmektedir. Walter J. Fischel’in, *Ibn Khaldūn in Egypt; His Public*

³⁶ Абдусаматова Н.С., “Средневековые Базары Самарканда”, **Исторические Науки**, ss. 45-46.

³⁷ Хасанов Халим Равшанович, “Культура И Искусство В Эпоху Амира Темура И Темуридов”, **Вестник Науки И Образования**, 21(99), Часть 2, 2020, ss. 119-122.

³⁸ Б. Ж.Матякубов, “Музыка При Тимуридах”, **Проблемы Современной Науки И Образования**, 8(177), 2022, as. 1-10.

³⁹ John Lawton, **Samarkand and Bukhara**, Tauris Parke Books, London, 1991.

*Functions and His Historical Research, 1382-1406; A Study In Islamic Historiography*⁴⁰ eserlerinden de faydalanılmıştır. Bu kaynaklara ek olarak, Edgar Knobloch'un *Monuments of Central Asia: A Guide to the Archaeology, Art and Architecture of Turkestan*⁴¹ isimli eserinde Orta Asya ve Türkistan coğrafyasına yönelik oldukça detaylı bilgilere yer verilmekte olup Timur döneminde ve Semerkant'ta inşa edilen mimari yapılarla ilgili verilen bilgilerden özellikle tezimizin mimari yapı kısmında eserden faydalanılmıştır.

Calum MacLeod'un *Uzbekistan: The Golden Road To Samarkand*⁴² adlı eserinden tezin ticaret ve mimari yapı bölümlerinde faydalanılmıştır. Semerkant pazarları ve mimari yapılarına ilişkin detaylı bilgiler bu eserde önemli bir kısım meydana getirmektedir.

Eugene Schuyler'in *Türkistan Notes of a Journey in Russian, Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*⁴³ isimli eserin yedinci bölümü Semerkant'a ayrılmıştır ve bu bölümde genel hatları ile Semerkant hakkında bilgilere, Çinli gezginlerin bilgilerine,

⁴⁰ Walter J. Fischel, **Ibn Khaldūn in Egypt; His Public Functions and His Historical Research, 1382-1406; A Study in Islamic historiography**, University of California Press, Berkeley, 1967.

⁴¹ Edgar Knobloch, **Monuments of Central Asia: A Guide to the Archaeology, Art and Architecture of Turkestan**, I.B. Tauris Publishers, London, 2001.

⁴² Calum MacLeod, **Uzbekistan: The Golden Road To Samarkand**, Odyssey, New York, 2012.

⁴³ Eugene Schuyler, **Türkistan Notes of a Journey in Russian, Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja**, London, 1876.

Ruslar tarafından bölgenin fethine ve çarşılar, âlimler, mimari yapılar ile ilgili bilgilere yer verilmiştir ve tez çalışmamız için önemlidir.

Vincent Fourniau'nun *Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500* derlemesinde⁴⁴ Semerkant'ın sosyal ve kültürel yapısına yönelik önemli bilgilere yer verilmektedir. Özellikle Uluğ Bey Dönemi'ndeki ilim faaliyetleri ve astronomik gelişmeler de bu eserde yer almaktadır. Bu çerçevede önemli olan bir başka çalışma ise Baturhan Valihocayev'in *Uluğ Bey Devri Medreseleri*⁴⁵ isimli eseridir. Medreselerde verilen eğitim, medreselerin inşa özellikleri ve daha birçok konu ile ilgili başvurduğumuz kaynaklardan biridir.

Timurlular döneminde Semerkant'ta Müslümanlar dışında başka dini unsurların da yer aldığı bilinmektedir. Bu çerçevede Michael Shterenshis'in *Timur ve Yahudiler*⁴⁶ adlı eseri, çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Şehirdeki genel durum, sosyal yapı ve mimari unsurlar ile ilgili olarak çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasında Paul Wilson'un *The Silk Roads: A Route and*

⁴⁴ Vincent Fourniau, **Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun Ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

⁴⁵ Baturhan Valihocayev, **Uluğ Bey Devri Medreseleri**, Çev. Kışımjan Eshenkulova, İSAR, İstanbul, 2003.

⁴⁶ Michael Shterenshis, **Timur ve Yahudiler**, Çev. Özer Bostanoğlu, İleri Yayınları, İstanbul, 2013.

*Planning Guide*⁴⁷, Ernst Grube'un *The World of Islam*⁴⁸, Wilfrid Blunt'un *The Golden Road to Samarkand*⁴⁹, Thomas W. Lentz ve Glenn D. Lowry'nin *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*⁵⁰ isimli eserleri bulunmaktadır.

Semerkant şehir tarihinde özellikle mimari yapılar, bu yapılarda kullanılan süslemeler ve yapısal özellikler ile ilgili olarak da birçok kaynak ve makale bizim için yol gösterici olmuştur. Özellikle Markus Hattstein ve Peter Delius'un *İslam Sanatı ve Mimarisi*⁵¹ adlı eseri oldukça kapsamlı olup bu eserde İslam coğrafyasının sanatsal ve kültürel yönden birçok devlet çerçevesinde incelenmesi söz konusudur.

Robert Hillenbrand'ın *İslam Sanatı ve Mimarlığı*⁵² isimli eserde Atlantik'ten Hindistan ve Çin sınırlarına uzanan bir alan ele alınmış, İslam uygarlığına ait sanatların yeni bir sentezini oluşturan bir eser ortaya konmuştur. Hillenbrand mimarlık, hat sanatı,

⁴⁷ Paul Wilson, **The Silk Roads: A Route and Planning Guide**, Trailblazer Publications, 2010.

⁴⁸ Ernst Grube, **The World of Islam**, McGraw-Hill, New York, 1967.

⁴⁹ Wilfrid Blunt, **The Golden Road to Samarkand**, Viking Press, New York, 1973.

⁵⁰ Thomas W. Lentz ve Glenn D. Lowry. **Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century**, Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles, 1989.

⁵¹ Markus Hattstein ve Peter Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005.

⁵² Robert Hillenbrand, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, Çev. Çiğdem Kafescioğlu, Homer Kitabevi, Thames and Hudson Ltd. Londra, 1999.

kitap süsleme, resim, seramik, cam, dokuma ve metal işçiliğini kapsayan çok geniş bir yelpazedeki sanat biçimlerinin gelişimini, Hz. Muhammed'in ölümünden Osmanlı İmparatorluğu'na dek ele almıştır.

Çalışmamızda mimari ve kültürel unsurların ele alınması aşamasında özellikle yararlanılan kaynaklar arasında Lisa Golombek ve Ebba Koch'un "The Mughals, Uzbeks, and the Timurid Legacy"⁵³ isimli çalışmaları, Maria Subtelny'nin "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids"⁵⁴ ve "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timund Iran in the Light of the Sunni Revival under Shah Rukh"⁵⁵ adlı çalışmaları, Lisa Golombek'in "The Gardens of Timur: New Perspectives"⁵⁶ isimli çalışması, Lisa Golombek ve Maria Subtelny'nin "Timurid Art and Culture: Iran and

⁵³ Lisa Golombek ve Ebba Koch, "The Mughals, Uzbeks, and the Timurid Legacy", **A Companion to Islamic Art and Architecture**, ed. Finbarr Barry ve Gülru Necipoğlu, John Wiley & Sons, Hoboken, 2017.

⁵⁴ Maria Subtelny, "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids", **International Journal of Middle East Studies**, C. 20, S. 4, 1988, ss. 479-505.

⁵⁵ Maria Subtelny ve Anas B., Khalidov, "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timund Iran in the Light of the Sunni Revival under Shah Rukh", **Journal of the American Oriental Society**, C. 115, S. 2, 1995, ss. 210-236.

⁵⁶ Lisa Golombek, "The Gardens of Timur: New Perspectives", **Muqarnas**, S. 12, 1995, ss. 137-147.

Central Asia in the Fifteenth Century”⁵⁷ adlı çalışması, Lisa Golombek ve Donald Wilber’in “The Timurid Architecture of İran and Turan”⁵⁸ adlı çalışması, Bernard O’Kane’nin *Timurid Architecture in Khurasan*⁵⁹ isimli eseri yer almaktadır. Bu çalışmaların her birinde Semerkant’ın farklı yönlerden ele alınışı söz konusudur. Bu bağlamda aynı zamanda Gönül Öney’in sanat içeren eserleri olan *Anadoluda Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*⁶⁰, *Türk Çini Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*⁶¹ ve *İslâm Mimarîsinde Çini*⁶² isimli eserleri de çalışmamıza büyük oranda katkı sağlamıştır.

⁵⁷ Lisa Golombek ve Maria Subtelny, “Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century - Supplements to Muqarnas”, **Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century**, E. J. Brill, Leiden, 2014.

⁵⁸ Lisa Golombek ve Donald Wilber, **The Timurid Architecture of İran and Turan**, Princeton, 1988.

⁵⁹ Bernard O’Kane, **Timurid Architecture in Khurasan**, University of Edinburgh, 1982.

⁶⁰ Gönül Öney ve Zehra Çobanlı, Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

⁶¹ Gönül Öney, **Türk Çini Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993.

⁶² Gönül Öney, **İslâm Mimarîsinde Çini**, Ada Yayınları, İzmir, 1987.

GİRİŞ

Orta Asya’da stratejik bir konumda bulunan Mâverâünnehir, hem en önemli ticaret yollarının kesişim noktasıdır hem de çevresi çöl ve bozkırla kaplı bir coğrafyada nehirlerle sulanan verimli bir araziye sahiptir. Bu özellikleri sebebiyle tarih boyunca siyasi açıdan son derece hareketli bir alan olmuştur. Sâ mânîler dönemine (819-1005) kadar Horasan’a bağlı olan bölge, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra müstakil hale gelmiş, İslam devletleri için önemli bir yönetim merkezi olmuştur. Bölge İslam kültür ve medeniyetine de önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁶³ Moğollar öncesi Mâverâünnehir’in tarihi genel hatları ile üç dönemde ele alınabilir. Bunlardan ilki Arap fethi (7 ve 8. yüzyıllar) olup yerel halkın kültürel ve siyasi alandaki değişiminin dönüm noktasını teşkil etmektedir. Diğer, Abbasî halifeliğinin güç kazandığı ve yerel hanedanın da buna bağlı olarak güçlendiği, İslam kimliğinin teşekkül ettiği 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 10. yüzyıl arası dönem, sonuncusu ise Türk hanedanlarının güç kazandığı dönemdir. İslam’ın bölgeye gelmesi ve farklı etnik unsurların birbirinden etkilenme süreci, aynı zamanda siyasi bir otoritenin kurulması süreci, bölgenin tarihinde derin izler bırakmıştır.

Arap kaynaklarında “nehirin öte tarafında yer alan bölge” manasında kullanılan Mâverâünnehir, eski Türklerde “Ögüz”⁶⁴ olarak isimlendirilmiştir. Bölge, Batı kaynaklarında *Transoxiana* şeklinde kullanılırken Arap metinlerinde *Haytal* veya *Mâverâü’l-Ceyhûn* olarak geçmektedir. Mâverâünnehir modern dönemde, Seyhun ve

⁶³ Osman Aydın, **İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 2019, s. 69.

⁶⁴ Ögüz, Türklerde nehirlerin tümü için kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti’t Türk**, Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 372.

Ceyhun nehirleri arasında kalan, 660.000 km² ulaşan bölgenin ifade edilmesi için kullanılmaktadır. Bölgenin kuzey ve doğu sınırları, İslam hâkimiyetinin genişlemesi ile değişmiştir.⁶⁵

İslam coğrafyacılarının terminolojisinde Çin ve İslam ülkeleri arasında uzanan bölge olarak ifade edilen Mâverâünnehir'in siyasi sınırları defalarca değişikliğe uğramış ise de 10. yüzyıl itibarıyla bölge, burada yaşamakta olan ulusların egemenliğinde olmuştur. Mâverâünnehir, hem topraklarının verimli olması hem de nüfusunun kalabalık olması bakımından Türk egemenliğindeki bölgeler arasında öne çıkmıştır.⁶⁶ 10. yüzyılda bölgeyi gören İbn Havkal'ın ifadesine göre; kuzeyinde ve batısında Taraz'dan itibaren Batı yönünde Bârâb, Süt kent, Soğd, Semerkant, Buhara'dan Hârezm'e, oradan da Hârezm Gölü'ne uzanan bir yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar, Karluklar; doğusunda Pamir ve Hint arazisi, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a uzanan çizgi üzerinde Karluk Türkleri, güney ve güneybatısında Ceyhun Nehri yer almaktadır. Hârizm ve Huttal da bölge sınırlarına dâhildir.⁶⁷

Mâverâünnehir aynı zamanda övgülerle bezenen bir coğrafyadır. İbn Havkal eserinde; bölgenin yeryüzünün en temiz, en meskûn, en hayrı bol bölgelerinden biri olduğunu, halkının cömert olduğunu, kahramanlık sahibi olduklarını dile getirmektedir. İbn Havkal'ın ifadesine göre bölgenin halkı kıtlık nedir bilmez, beklenmedik kıtlık ya da

⁶⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, **DİA**, C. 28, 2003, s. 177.

⁶⁶ Vasili Vlasimiroviç Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 68.

⁶⁷ İbn Havkal, **Sûrat El Arz**, s. 347.

kuraklık gibi durumlarda dahi hazırlıklıdır. Yemekleri bol, tarlaları verimli, suları güzeldir.⁶⁸

Mâverâünnehir sınırları içinde kalan diğer bölgeler gibi Soğd (Sogdiana) bölgesi de hem tarım hem ticaret açısından oldukça zengin bir bölgedir. Bölgenin sınırları farklı biçimlerde tanımlanmış olsa da genel itibarıyla Sirderya ve Amuderya arası bölgede bulunduğu ifade edilebilir. Günümüzde Özbekistan'ın güneydoğusunda yer alan Soğd bölgesi, yer aldığı bütün ülkeleri sulayan Zerefşan⁶⁹ (Soğd) Nehri boyunca uzanmaktadır.⁷⁰

Bölgede yer alan Semerkant ve Buhara, vaha ve çöller içinde, topraklarından geçen Zerefşan suları sayesinde beslenmektedir.⁷¹ Bölge, dünyanın en mühim ticaret

⁶⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 347-350.

⁶⁹ Zerefşan, Farsçada “altın saçıcı” anlamına gelmektedir. Ferit Devellioğlu, **Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007, s. 1181.

⁷⁰ Semerkant bölgesinde yer alan toprakların hemen hemen hepsini ve Buhara bölgesinin de önemli bir kısmını sulayan, bölgedeki en önemli su kaynağı olan Zerefşan Nehri; ‘Semerkant Nehri, Kûhek Nehri, Buhara Nehri’ gibi isimlerle de anılmaktadır. Aydınli, “Soğd Havzasının”, s. 107; Uzunluğu 877 km olan nehrin eskiden ‘Namik’ adıyla anıldığı ifade edilmektedir. Barthold, **Moğol İstilasına**, s. 86. Nehirle ilgili olan İbn Hurdazbih de açıklamada bulunmuştur. Buna göre kar sularının erimesiyle ortaya çıkan bir pınar Semerkant yöresinde “Nehr-i Ceyrut”, bir başka isimle “Nehr-i Buhara” olarak isimlendirilmektedir. İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev. Murat Ağarı, Bayrak Matbaası, İstanbul, 2008, s. 156.

⁷¹ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, s. 177.

yolları üzerinde kervanların dinlendiği, ihtiyaçların giderildiği, malların yüklenip indirildiği stratejik bir bölgedir.⁷² Soğdlular ticarî zekâyâ sahip olmaları ile ön plana çıkmakta olup MS. 2000 yıllık süre boyunca Doğu, Orta ve Batı Asya ile bozkırlara ilişkin bilimsel araştırmalar yapmış, ticarî faaliyetleri ellerinde tutan bir millet haline gelmişlerdir. Batı ve doğuya giden pek çok malın ticaretini yapan Soğdlular, İpek Yolu⁷³ üzerinden de büyük bir servet elde etmişlerdir.⁷⁴ İpek Yolu'nda temel ticaret eşyası olarak

⁷² Aydınli, **Mâverâünnehir**, s. 78.

⁷³ İpek Yolu, Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan Akdeniz kıyısında bulunan Antakya ve Sur limanlarına bağlamaktadır. Ancak bu yolun tek bir güzergâhı olmayıp zaman içinde siyasi ve iktisadi koşullar çerçevesinde uluslararası bir ticaret ağı haline gelmiştir. Orta Asya'nın içlerinden başlayan yol, güneyde ve kuzeyde iki ayrı kol olarak devam etmektedir. Güney yol Çin'den başlayıp Orta Asya zerinden Doğu Akdeniz'e ve oradan da gemilerle Avrupa'ya kadar sürerken; kuzey İpek Yolu Kafkaslar üzerinden Karadeniz'e, Azak ve Kırım gibi bölgelere ve daha sonra Rusya, Ural bölgesi, Güney Sibiryâ ve Altaylara kadar devam etmektedir. Bu yollar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. W. Heyd, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975, s. 16-17; Özkan İzgi, "Çin ile Batı Arasında İpek Yolları (VIII. Yüzyıla Kadar)", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 1, 1984, s.96; Ramazan Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

⁷⁴ Nejat Diyarbekirli, "İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları", **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, 2008, s. 18.

ipeğin dünya geneline pazarlanmasını Soğdlular sağlamıştır.⁷⁵ Aynı zamanda Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleşen kültürel, ekonomik ve siyasi gelişmelerin önemli bir kısmı Semerkant ve Buhara şehirlerini içine alan Soğd bölgesinde meydana gelmiştir. Bölge ayrıca eski Semerkant topraklarının tarihini meydana getirmesi bakımından da önem arz etmektedir, bir başka ifade ile denebilir ki, esasında Semerkant ve Buhara tarihi aynı zamanda Mâverâünnehir'in tarihini teşkil etmektedir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Semerkant şehri, yer aldığı coğrafyadaki en köklü şehirlerden biri olmanın yanında pek çok devletin de başkenti olmuş ve oldukça geniş bir coğrafyayı etkisi altına almıştır. Şehrin kurulmasından sonra birçok kez Mâverâünnehir'in, bütün zamanlarda ise Soğd bölgesinin başkenti olmuştur.⁷⁶

Genel hatları ile ifade etmek gerekirse antik döneme ait kaynaklarda “Soğdiana Bölgesi” içerisinde gösterilen ve “Marakanda” olarak geçen şehrin, Afrâsiyâb tepesinde yer alan eski Semerkant şehri olduğu ortak kabul görmüştür.⁷⁷ MÖ. 329'da Büyük İskender'in şehri ele geçirdiği ve bir isyan sonucunda yaktığı bilinmektedir.⁷⁸ Büyük İskender'den sonraki dönemde Afrâsiyâb, Seleukos Krallığı'nda önemli bir bölge

⁷⁵ Osman Aydın, “Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 32, 2014, s. 110-111.

⁷⁶ Osman Aydın, **a.g.e.**, s. 106-107.

⁷⁷ İbrahim Çeşmeli, “Semerkand Şehrini Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 15, 2002, s. 59.

⁷⁸ David A. Law, **From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of Israel**, University Press of America, USA, 1992, s. 66-67.

olmuştur.⁷⁹ Şehre dair, Çin kaynaklarında da bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre Soğd bölgesinde kurulan bir şehir olan K'ang-chü ve bu şehrin başkenti olan K'ang'ın Semerkant olduğu düşünülmektedir. MÖ. 5. yüzyılda “Si-wan-kin” adı verilen şehre, 7 ve 8. yüzyıllarda ise “Sa-mo-kien” adının verildiği görülmektedir.⁸⁰

MS. 375'te K'ang-chü Kralı öldürüldükten sonra Türklerin eline geçen şehir, yeniden imar edilmiş ve ihtişamına yeniden kavuşmuştur.⁸¹ 5. asrın yarısından sonra Ak Hunlar şehri ele geçirmiş, yalnızca vergi almakla yetinmiş ve Mâverâünnehir idaresini K'ang-chü hânedanına bırakmıştır.⁸² 562'de şehir Göktürkler'in eline geçmiş ve bu

⁷⁹ Meltem Temizkan Kaya, “Seleukos Kralları Tarafından Kurulan Krali Merkez Antiokheia ve Yakın Çevresindeki Antiokheia Kentlerine Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 1, s. 37-38; Mehmet Ali Kaya, “Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 15, S. 1, 2000, s. 121.

⁸⁰ Edouard Chavannes, **Batı Türkleri**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 36; Mustafa Gökçe ve Tuba Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand”, **History Studies International Journal of History**, C. 10, S. 10, s. 132.

⁸¹ Law, **From Samaria**, s. 68.

⁸² Osman Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri Semerkant'ın Yükselişinde İktisadi Faktörlerin Etkisi ve Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettiği Önem”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni “Türkiye-Kosova-Makedonya-Özbekistan”**, Nevşehir Bildiri Metinleri Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 5-7 Kasım 2015, s. 381.

dönemde Semerkantlılar elçilik heyetlerinde görevlendirilmiştir.⁸³ Semerkant, Soğd'un merkezi konumunda olup 7. yüzyılda halen Mâverâünnehir'in kültürel, idari, ekonomik yapısında belirleyici bir role sahiptir.⁸⁴ 659 itibarıyla Batı Göktürklerin yıkılması sonucunda Çinlilerin hâkimiyetine giren şehir, bu dönemde Semerkant ve çevresinden sorumlu Soğd Yabguluğu'na dâhil olmuştur. Yabguluk özerk bir yapıya sahip gibi görünmekte ise de esasında tam bağımsız bir durumdadır.⁸⁵

7. yüzyılda Soğdlu tüccarların uluslararası ticarete öncü bir konumda bulundukları görülmektedir. Bu tüccarlar Bizans ve İran sınırlarına kadar büyük bir devlete sahip olan Göktürkler'in gücünü ve ihtişamını ticarî amaçlarla kullanabilmişlerdir. Bu dönemde Soğdlular Doğu Türkistan'da yer alan Tokuzoğuzlar'ın

⁸³ “Amuderya'ya kadar uzanan sahada Köktürk nüfuzu kaim olmuştu; bunun neticesi olarak Soğdlar ile meskûn sahada Türk nüfuz ve hâkimiyetinin tedricen artmış olduğu muhakkaktır; bir müddet sonra Şoğd hükümdarlarının Türk, lâkablerini taşımağa başladıkları bunu teyit etmektedir. Arap istilâsı başlayınca bu hareket kısmen duraklamışsa da, büsbütün durdurulmuş değildir. Kuteybe bin Müslim'in Mâverâünnehir'e karşı harekete geçtiği sıralarda Semerkand'ın Soğd hükümdarı Tarhun adıyla zikrediliyor, bunun bir addan ziyade 'Tarhan' diye bildiğimiz bir lâkab olması lâzımgelir.” Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 6, S. 5, 1948, s. 390.

⁸⁴ Osman Aydın, “İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 32, 2014, s. 104.

⁸⁵ Osman Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının...”, s. 381-382

bölgesinde de ticarî kolonilere sahiptirler. Koloniler ve olumlu ticarî ilişkiler neticesinde Soğdlular Batı'dan Çin'e kadar bütün Orta Asya'da ticaret faaliyetlerinin gelişimi için yeni ticaret kolonileri oluşturmuşlardır. Orta Asya'daki bütün şehirler ve ticarî bölgelerde Soğd kolonileri kurulmuştur.⁸⁶ Bu dönemde Çin ile ticarî ilişkiler son derece gelişmiş olup Semerkant şehrinin çevresinde yer alan dört kapıdan Doğu kapısı “Çin Kapısı” adını almıştır.⁸⁷

Arapların Soğd civarında ilk varlıkları da 674 itibarıyla başlamıştır.⁸⁸ Özellikle Emevîler döneminde (661-750) Mâverâünnehir ve çevresinde sosyal ve siyasi durum birbirine benzerdir; aynı kültürel, siyasi, ekonomik, tarihi ve coğrafi şartların etkisi altında gelişen devletçikler mevcuttur. Bu devletçikler Mâverâünnehir'de oldukça elverişli bir yerde, Çin İpek Yolu üzerinde yer almakta olup böylelikle bu devletçiklerin hem ticarî hem ziraî kültürleri yükselmiştir. Her birinde büyük bir merkez (site) ile başka birkaç şehir dışında çiftlikleri de bulunmaktadır. Arazi toprak aristokrasisindedir, burada

⁸⁶ Kaynaklar ticarette Soğdluların yeteneği konusunda ortak görüşe sahiptir. Larissa S. Baratova, “Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, **Türkler**, C. 2, s. 150; “*Soğdlu tüccarların ticarî gelişmelerinde bunların gittikleri yerlerde oluşturdukları koloni toplulukları rol oynamaktaydı. Soğdlular ulaşım sisteminin bozuk olduğu bir ortamda bile Semerkand ile bağlantıyı koruyarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.*” Masao Mori, “Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri”, **Belleken**, C. 47, 1983, s. 342-344.

⁸⁷ Aydınli, “İslâm Hâkimiyetine...”, s. 113.

⁸⁸ Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe Bin...”, s. 392; Mâverâünnehir'e ilk Arap seferlerinin tarihleri net olarak bilinmemektedir; ancak Merv, 651'de Arapların eline geçtiğine göre Mâverâünnehir yolu da bunun ardından Araplar için açılmıştır denebilir.

çiftlikler işletilmektedir. Şehirlerde ticarî faaliyetlerde bulunan bir para aristokrasisi söz konusudur; bu zümre İran ve Çin ticaretine hâkim olup servetleri de oldukça fazladır.⁸⁹

Abbâsîler dönemine gelindiğinde (750-1258) Soğd bölgesi dâhilindeki önemli yerleşim merkezlerinden bir tanesi olarak görülen Semerkant, toprakların genişletilmesi faaliyetlerinin aktif biçimde yürütülmesi için çeşitli muhasaralara ve fetihlere sahne olmuştur. Bu dönemde Mâverâünnehir ve Semerkant üzerine gerçekleştirilen seferlerde mühim başarılar elde edilmişse de, bu başarılar kalıcı olamamıştır. Bu seferler genel olarak ganimet elde etmek, bölgedeki güç dengelerini canlı tutmak ve Arap nüfusunun yerleşmesine yönelik istihbarat çalışmaları ile sınırlı kalmıştır.⁹⁰

Sâmânîler döneminde ise (819-1005) Semerkant, Nişabur ve Buhara ile birlikte dönemin en mühim kültür merkezleridir. İpek Yolu aracılığıyla elde edilen zenginliğe ek olarak Nişabur ve Buhara idari merkezler olup bu şehirlerde son derece gelişmiş bir su ağı mevcuttur. İpek Yolu, Sâmânî topraklarını canlandırmakta olup Hindistan'dan ve Türk ülkelerinden köle ticareti yapılmakta, vergi elde edilmektedir. Devlet tebaasından olan Hârizmli tacirler farklı coğrafyalara ticaret kervanları göndermektedir. Bunlar haricinde Hârizm'in pamukluları, Semerkant'ın Veyzâriyye kumaşları, Buhara'nın Zendecî kumaşları, Buhara dokuması seccade, kilim ve halılar bütün İslam dünyasında rağbet görmektedir. Bu dönemde Buhara ile Semerkant arasında yer alan Zerefşan Nehri dünyadaki dört cennetten biri olarak kabul edilmekte olup⁹¹ Mâverâünnehir tamamen

⁸⁹Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe Bin...”, s. 391.

⁹⁰ Osman Aydın, **Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkant**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 174.

⁹¹ Aydın Usta, “Sâmânîler”, **DİA**, 2009, C. 36, s. 64-68.

İslam hâkimiyetine girmiştir.⁹² 10. yüzyılda Karahanlılar'ın (840-1212) İslamiyet'i kabul etmesi ve Mâverâünnehir'i Sâmânîlerden alması sonucunda Soğd vadisinde yer alan Buhara ve Semerkant'ın da bölgedeki rolleri değişmeye başlamıştır. 11. yüzyılın ortalarından itibaren hakanlık daha stratejik bir konumda bulunan Semerkant'a taşınmıştır.

Şüphesiz, Semerkant'ın dönüm noktalarından biri, Moğollar tarafından ele geçirilişidir. Moğol hükümdarı Cengiz Han (ö. 624/1227), 1218 senesinde Otrar'da 450 kişilik Moğol kervanının yağmalanması ve kılıçtan geçirilmesi sonucunda bir ordu toplayarak Hârizmşâhlar'a (1097-1231) karşı harekete geçmiştir. Hârizmşâh hükümdarı Sultan Alâüddîn Muhammed b. Tekiş (ö. 617/1220), Moğollar ile savaşmak yerine ordusunu şehirlere bölmüş ve savunmaya girişmiştir. Fakat bu yeterli olmamış, Moğollar Otrar'ı, Hocend'i, Buhara'yı ele geçirmiştir.⁹³ Buhara'nın ardından Mâverâünnehir'in en büyük savunma merkezi konumundaki Semerkant'a hareket eden Moğol kuvvetleri burayı almış, Belh'e kadar ilerlemişlerdir. Bu esnada Buhara'dan aldıkları esirlerin bir kısmını da yanlarında götürmüşlerdir. Cengiz Han'ın orduları ile şehre girişi, İbnü'l Esîr (ö. 630/1233) tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁴

⁹² Barthold, **Moğol İstilasına...**, s. 227

⁹³ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **DİA**, C. 30, 2020, s. 225-229.

⁹⁴ "Nihayet Moğollar Buhara'dan hareket ederek (...) Semerkand'a yaklaştıklarında önce süvari kuvvetleri önden göndererek arkadan yayaları ve esirleriyle birlikte ağırlıklarını bırakmışlardı. Müslümanların kalbine büyük bir korku salarak kalabalık oluşlarını göstermek için böyle davranmış ve yavaş yavaş şehre yaklaşmışlardı. Semerkant halkı düşmanın karartılarını görünce ne kadar kalabalık olduklarını anlamış ve bundan bir hayli endişeye düşmüşlerdi. (...) Semerkand halkının ileri gelenlerinden ve cesurlarından

Moğolların Semerkant'ı alışı, Cüveynî (ö. 681/1283) tarafından da detaylı biçimde ele alınmıştır. Eserinde ifade ettiğine göre Cengiz Han Otrar'a vardığında şehirdeki askerlerin çokluğu ve kalenin sağlamlığını duymuş, burayı ele geçirmek için önce çevresinde bulunan şehirleri ele geçirmesi gerektiğine karar vermiş, önce Buhara'ya yürümüş, burayı aldıktan sonra Semerkant'a ilerlemiş ve burada üç gün inceleme yaptıktan sonra şehre saldırmıştır.⁹⁵ Cengiz Han esirleri de kattığı devasa ordusu ile saldırmıştır; esirlerin ulusal kıyafetlerini Moğol kıyafetleri ile değiştirtmiş ve saldırmak zorunda bırakmıştır, esirler öldürülmemek için saldırmak durumunda kalmıştır.⁹⁶ Karşılıklı mücadele uzun süre devam etmişse de Semerkant halkı yorgun ve umutsuz bir halde teslim olma kararı vermiştir. Şehrin ileri gelenlerinden oluşturulan bir heyet Moğol tarafına gönderilmiş, şehrin kapıları açılmıştır.⁹⁷

bir grup düşmana karşı koymak üzere harekete geçtiyse de şehri korumakla görevli olan Hârezmşâh'ın elli bin kişilik ordusu bu kâfirlerin kalplerine saldığı korkudan dolayı harekete geçememiş bir tek fert bile savaşımaya yanaşmamıştı. (...) Önlere geleni kılıçla doğramaya başlayarak Müslüman Semerkandlılardan bir tek kişiyi geride bırakmadan son fertlerine kadar öldürüp şehid etmişlerdi. Allah bu şehidlerden razı olsun. Anlatıldığına göre bu günkü çarpışmalarda yetmiş bin Semerkantlı ölmüştür.” İbn'ül Esîr, El Kâmil Fi't-Tarih, C. 12, s. 326.

⁹⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 142-144.

⁹⁶ “Birbiri ardından dalgalar halinde yerde yatmakta olan cesetler üzerinden geçiyorlardı.” Jean Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 184.

⁹⁷ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 145; Moğolların Buhara ve Semerkant'a saldırısı ve buraları kolaylıkla ele geçirmesi, D'Ohsson tarafından da kaleme alınmıştır. Buna göre Cengiz

Moğol istilasından sonra, 1222 senesinde Ch'ang-Ch'un isimli Çin seyyah Semerkant'a gelmiş, tahribat sonucunda şehrin nüfusunun dörtte bir oranına düştüğünü söylemiştir. İstiladan bir yüzyıl sonra bölgeye gelen İbn Battûta (ö. 770/1368-69) eserinde “Semerkand, dünyanın en büyük, en güzel ve kusursuz şehirlerindendir. Kassarın suyu diye bilinen bir nehrin kenarına kurulmuştur. Kıyılarında sudalaplari var; çevredeki bahçeleri sulayan... Şehirliler ikindi namazından sonra gezinmek ve rahatlamak için bu nehrin kıyılarına gelirler. Oturacakları peykeler, özel oturaklar ve yükseltiiler vardır orada. Meyve ve diğer yiyeceklerin satıldığı dükkânlar sıralanır art arda. Irmak kıyısında şehir halkının bir zamanlar ne denli çalışkan ve hırsli olduğunu gösteren büyük köşkler ve kasırlar bulunur. Şimdi çoğu harap... Şehrin büyük kısmı da öyle. Ne surları ne de kapıları var bu şehrin! İç kısımlarında bahçeler var sadece” ifadelerini kullanmıştır.⁹⁸

1227 yılında Cengiz Han'ın ölümünden sonra ülke Cengiz Han'ın istediği şekilde oğulları arasında paylaşılmış ve Çağatay Han'a (1227-1242), Uygur ülkesinden

Han, Mâverâünnehir'den topladığı (esir aldığı kişilerden oluşan) ordusu ile birlikte şehri kuşatmıştır. İlk iki gün kaleleri ve duvarları kontrol etmiş, üçüncü gün ise savaş emrini vermiştir. Bir sonraki gün Moğollar tarafından yeni bir hücum yapılmış, şehir halkından çok fazla kişi ölmüştür. Bir sonraki gün ise şehrin kadısı, müftüsü ve ulema Cengiz Han'a gelerek teslim olmuştur (Nisan 1230). Âlimler ve din adamları dışında kentin ve halkın büyük bir yağmaya maruz kaldığı bilinmektedir. Birçok kişi esir alınmış, bu esirlerden yalnızca iki yüz bin altın verenlerin azat edilerek şehre girişine izin verilmiştir. Abraham Constantin d'Ohsson, **Moğol Tarihi**, Çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008, s. 104.

⁹⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, Çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, C. I, s. 540-541.

Semerkant'a uzanan bölge düşmüştür. Bu alan genel olarak Talas Havzası, Isık Gölü ve Mâverâünnehir bölgelerini içine almaktadır.⁹⁹ Çağatay Hanlığı bölgesinde yer alan şehirlerin idaresi tamamı kağan tarafından atanmış valiler tarafından sağlanmıştır ki bu da siyasi açıdan hanlığın gelişimine engel olmuştur. Çağatay Han (1227-1241) ise bu durumun farkına vararak bu valiler yerine kendi idarecilerini görevlendirmiştir. Hanlık süresinde Çağatay Han, Cengiz sülalesindeki en itibarlı ve yaşlı kişi olmuş, seferlere katılmamış ve nispeten sakin bir dönem yaşamıştır. 1242'de Çağatay'ın ölümü ile hâkimiyet dönemi de sona ermiştir. Onun yerine sırasıyla Kara Hülagü Han (1242-1246), oğlu Yesü Mönke (1246-1251) ve ardından da Mönke'nin oğlu Mübarek Şah'ın naibesi olarak Ergene Hatun (1251-1261) geçmiştir. Daha sonra gelen hanlardan Algu Çağatay, Türkistan, Hârizm ve Afganistan'ı topraklarına katmış, Algu'dan sonra gelen Mübarek Şah (1266) döneminde ise İslamiyet kabul edilmiştir.¹⁰⁰ Her ne kadar Çağatay Hanlığı çok istikrarlı bir çizgide ilerleyememiş ve hanlıkta birçok han değişimi gerçekleşmiş ise de¹⁰¹ hanlık 14. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalmıştır. Çağatay Han döneminde İslam kültür merkezi olması bakımından Semerkant, Buhara, Kaşgar gibi büyük kentlerde halkın Müslüman olması ve buna rağmen Cengiz töresine bağlı kalınmasına yönelik sert

⁹⁹ Mustafa Kafalı, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, **Makaleler**, Ankara 2005, s. 76; Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 252.

¹⁰⁰ Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Hanlığı”, **DİA**, C. 8, 1993, s.177-178.

¹⁰¹ Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, (Nşr. A. Batur), İstanbul, 2003, s. 279

uygulamalar birçok sorun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bunun nedeni töre ve İslam arasında uygun olmayan temel prensiplerdir.¹⁰²

Çağataylılar, Gâzân Han (ö.703/1304) döneminde Müslüman olmuştur. İslamiyet'i tahta çıkmadan önce kabul eden Gâzân Han ile birlikte maiyetindekiler de Müslüman olmuş, böylece İran'da hâkim olan din İslamiyet olmuştur. Gâzân Han İslam dinine ihtimam göstermiş ve ölürken de bu dinden ayrılınmamasını öğütlemiştir.¹⁰³ Bir süre sonra ise beyler ve hanlar arasında anlaşmazlıklar vuku bulmuş, Çağataylıların Mâverâünnehir'deki durumu zayıflamıştır.¹⁰⁴ Ülke topraklarının önemli bir bölümü komutan ve beylerin eline geçmiştir. Bir süre sonra Timur bu beylikler arasında öne çıkarak kendi devletini kuracaktır.¹⁰⁵

Emîr Timur'un (ö. 807/1405) tarih sahnesine çıkışı Batı Çağatay Hükümdarı Tuğluk Timur (1347-1363) tarafından 1360-61 yıllarında Mâverâünnehir'e yapılan seferlerle başlamıştır. Önce 1365'te Kazagan'ın torunu Emir Hüseyin ile iş birliği yapıp Moğollar'a isyan etmiş, ardından aynı yıl Tuğluk Timur ile birlikte Semerkant'ta çıkan

¹⁰² Zekeriya Kitapçı, **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası (Moğollar Arasında İslâmiyet)**, Konya, 2000, s. 76.

¹⁰³ Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri, 1220-1350)**, Ankara, 2011, s. 264.

¹⁰⁴ R. Amitai-Preiss, "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Memlûk Sultanate", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C. 59, S. 1, 1996, s. 2-3.

¹⁰⁵ Vasili Vlasimiroviç Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s.173-174; Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, s.174-180.

bir ayaklanmayı bastırmıştır. Bu hamlelerle bölgede nüfuz kazanmış, Emir Hüseyin ise Timur ile mücadeleye girişmiştir. Timur Emir Hüseyin karşıtı olan din adamları ve beylerle iş birliği yaparak onu yenmiştir. 1360'ta Tuğluk Timur'un desteği ile sağladığı başarıdan sonra Emir Hüseyin'e karşı kazandığı zaferle tahtı ele geçirme amacına ulaşmıştır.¹⁰⁶

Mâverâünnehir topraklarında hâkimiyet sağladıktan sonra Timur, Hârizm üzerine bir sefer düzenlemiş, Hârizm hâkimi Hüseyin Sûfî ile yaptığı mücadeleden galip çıkmış (1371) ve bu bölgeyi ele geçirmiştir.¹⁰⁷ Hârizm bölgesi stratejik açıdan önemli bir bölge olup buraya Timur tarafından beş defa sefer düzenlenmiştir. Daha sonra Herat'a yönelen Timur, bununla parçalanmış halde bulunan İran topraklarında bütünlük sağlamak istemiş ve 1380'de Herat üzerine bir sefer düzenlemiş, şehri kuşatmış ve almıştır.¹⁰⁸ Böylelikle Horasan'ın önemli bir bölümüne hâkim olan Timur, Mâverâünnehir'e dönmüş, 1384'te Mazenderan bölgesini almak için İran'a yeni bir sefer düzenlemiştir.¹⁰⁹

Horasan'a gerçekleştirdiği seferlerde İran'ın durumunu da gören Timur, 1386-1388 yılları arasında (üç yıllık sefer) düzenlediği seferlerle Mazenderân, Luristan ve Gürcistan'dan Azerbaycan Karabağ'a kadar ilerlemiştir. Bu esnada Timur'un desteği ile Altın Orda'nın hâkimi olan Toktamış Han (ö. 807/1405) (1379-1397) ona karşı gelmiş, İran'da Timur'un güçlenmesine karşı ittifaklar yapmıştır. Bu ittifaklardan haberdar olan

¹⁰⁶ Mîrhând, **RS**, C. VI, s. 79-83; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 514; Yezdî, **ZN**, 158; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 5.

¹⁰⁷ Mîrhând, **RS**, s. 92-93; Yezdî, **ZN**, S. 186-201.

¹⁰⁸ Mîrhând, **RS**, s. 129-130.

¹⁰⁹ Mîrhând, **RS**, s. 184; Yezdi, **ZN**, s. 168.

Timur Miranşah'ı Toktamış üzerine sefere göndermiş, gerçekleşen savaşta Altın Orda hükümdarı mağlup olmuştur. Ancak Toktamış Han, aldığı mağlubiyeti sindirememiş ve Timur'un bölgede olmamasını fırsat bilerek Savran, Otrar ve Seyrak kentlerine saldırıp bu kentleri almıştır. Ayrıca Timur'a karşı düşmanlık beslediğini bildiği boylarda isyana yol açacak hamlelerde bulunmuştur. Bunun üzerinde Timur Hârizm üzerine yeni bir sefer düzenlemiş ve şehri yerle bir etmiştir.¹¹⁰

Timur, 1393 senesinde Bağdat'ı istila etmiş¹¹¹, 1397-98 senesinde Toktamış meselesini de hallettikten sonra Hindistan'a yönelmiştir. Bununla amacı Müslüman olmayan Hint topraklarının ele geçirilmesidir.¹¹² Bir müddet Delhi'de kalan Timur, Miranşah'ın Azerbaycan'da devlet erkânına ve halka karşı nahoş davranışlar

¹¹⁰ Mîrhând, **RS**, s. 196-201; Hayrunnisa Alan, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", **Bilig Dergisi**, S. 27, 2003, s. 121-123. Yezdî, Timur'un daima Müslüman olmayanlara karşı gaza yapmak istediğini, bu nedenle Hindistan'a yöneldiğini nakletmektedir. Yezdî, **ZN**, s. 277.

¹¹¹ Hâfız-ı Ebrû, **ZT**, s. 766.

¹¹² Mîrhând, **RS**, s. 200; Hâfız-ı Ebrû, **ZT**, s. 768, 770.

göstermesi¹¹³ nedeniyle buraya gitmiştir. Mirzanın davranışları ve ülkedeki huzursuzluk sebebiyle idareyi ele alan Timur burada asayişini sağlamıştır.¹¹⁴

1400 senesinde Timur, Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulunan Sivas üzerine yürümüş¹¹⁵, şehre girdiğinde Bursa'da olan I. Bayezid, muhtemel bir saldırı sebebiyle Kayseri'ye gelmiştir. Sivas'tan Malatya'ya ilerleyen ve bu şehri ele geçiren Timur kış mevsimini geçirmek üzere Karabağ'a dönmüştür.¹¹⁶ 1402'de yeniden Anadolu'ya gelen Timur ve Osmanlı sultanı I. Bayezid arasında savaş için hazırlık süreci başlamıştır. Savaş Timur'un galibiyeti ile sonuçlanmış ve I. Bayezid de Semerkant'a götürülmüştür.¹¹⁷

1405 yılında Timur'un Çin seferine giderken gerçekleşen ölümü ile birlikte taht mücadeleleri başlamış, Miranşah'ın akli dengesi yerinde olmadığı için ona verilmiş olan

¹¹³ Miranşah, 1396 senesinde at üstünde avlanırken attan düşmüş, üç gün üç gece ayılıp bayılmış, beyninde hasar meydana gelmiş ve uygunsuz bazı fiillerde bulunmuştur. Bkz. Yezdi, **ZN**, s. 322. Halka ve devlet adamlarına karşı tavrının da buna bağlı olması muhtemeldir.

¹¹⁴ Mîrhând, **RS**, s. 200-201; Aka, **Timur ve Devleti**, 32-33.

¹¹⁵ Hâfız-ı Ebrû, **ZT**, s. 900.

¹¹⁶ Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 91. Timur ve I. Bayezid arasında gelişen husumetin detayları için bkz. Halil Çetin, **Ankara Savaşı**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

¹¹⁷ Musa Şamil Yüksel, "Dönemin Arap Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 25, S. 1, 2010, 351-369.

topraklar oğlu Ömer Mirza'ya verilmiştir. Şahruh Mirza (ö. 850/1447) ise Horasan hâkimidir (1405-1447). Timur öldükten sonra Mâverâünnehir'de gerçekleşen taht mücadelelerinden galip çıkan Şahruh olmuştur.¹¹⁸ Bu dönemde Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Arap bölgelerinde karşılıklar sürmüş, bu bölgelere daha sonradan Karakoyunlular (1371-1469) yerleşmiştir. Bu dönemde özellikle ilmî faaliyetlerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Mirza Şahruh'un Oğlu Uluğ Bey döneminde (1394-1449) Semerkant'ta ilmî açıdan önemli gelişmeler yaşanmış, Uluğ Bey tarafından Semerkant'ta kurulan rasathanede ve medresede Kadızâde-i Rûmî (ö. 844/1440 sonrası) , Gıyaseddin Kâşî (ö. 832/1429), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) gibi âlimler önemli çalışmalar yapmıştır.¹¹⁹

Şahruh'un ölümünden sonra da taht mücadeleleri devam etmiştir. Uluğ Bey'in 1449'da oğlu Abdullatif tarafından öldürülmesinden sonra söz konusu mücadele devam etmiş ve Ebû Said Mirza (ö. 873/1469) devletin başına geçmiştir (1451-1469). Ebû Said Mirza, atası Timur'un hâkim olduğu bölgelere yeniden hâkim olmayı istemiş ancak bu dönemde seferlerden çok sanatsal faaliyetler ön plana çıkmıştır. Ebû Said Mirza'nın ölümü sonrasında Timurlular topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiştir. Tahta geçen Hüseyin Baykara (1469-1506) hem kendi oğullarıyla hem de Ebû Said Mirza'nın oğullarıyla bir mücadele içinde olmuştur.¹²⁰ Ebû Said Mirza'nın oğulları ile giriştiği mücadele sonunda Hüseyin Baykara, Ceyhun Nehri batısında bulunan toprakları yeniden

¹¹⁸ Mîrhand, **RS**, s. 501; Aka, **Mirza Şahruh**, s. 86-88.

¹¹⁹ Wilhelm Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, Çev. İsmail Aka, Ankara, TTK Yayınları, 1997, s. 113-124.

¹²⁰ Hândmîr, **HS**, s. 305-306.

ele geçirmiş ancak Mâverâünnehir’e hâkim olamamış ve devlet parçalanma sürecine girmiştir.¹²¹

Genel olarak ifade etmek gerekirse Timurlular döneminde siyasi açıdan, Şahruh dışındaki haleflerin Timur kadar başarılı bir siyasi süreç yönetemediği görölmektedir. Şahruh döneminin de iç mücadelelerle geçtiği, bu dönemde nispeten daha az sefer düzenlendiği görölmektedir. Daha sonraki hükümdarlar döneminde ise seferler ikinci planda kalmıştır denebilir, zira özellikle devletin son hükümdarlarının sefere dahi çıkmadığı kaynaklarda zikredilen bir detaydır. Semerkant’ın ve Timurlular döneminin tarihsel sürecini ve mevcut tarihi zeminini burada genel hatları ile ortaya koyduktan sonra, tez çalışmasının asıl konusu olan Semerkant şehrinin Timurlular dönemindeki süreci ve gelişmelerine yer verebiliriz. Bu çerçevede bu tez çalışmasında; ilk olarak Semerkant’ın antik dönemine yönelik bilgiler verilmekte olup ardından daha önce de belirtildiği üzere Timurlular döneminde şehrin sosyal, ticarî, ziraî, iktisadî, ilmî, kültürel ve mimari unsurları detaylı biçimde ele alınmaktadır.

¹²¹ Hândmîr, **HS**, s. 318.

BİRİNCİ BÖLÜM: SEMERKANT ŞEHİRİ VE TİMURLULAR DÖNEMİNDE SOSYAL-DİNİ YAPI

“Bu nehir, cennetten çıkan dört nehirden biridir.

Memleket de parlak ve güzel bir memleketir.”¹²²

Şehir (kent), bütün dönüşüm ve değişimleriyle beraber, meydana geldiği çevrenin kültürel, toplumsal, fiziksel ve ekonomik şartlarının mekâna yansımaları olarak ifade edilebilir. Şehir, Farsça “*şehr*” olarak kullanılmakta olup “*büyük belde, büyük kent, il*” manasına gelmektedir.¹²³ Şehirlerin sahip oldukları bileşenlere ait özellikler bir neden sonuç ilişkisi içerisinde tarihsel süreç boyunca mevcudiyetini aktarma özelliğine de sahiptir. Şehrin kurulması ile bölgesel ilişkiler, örgütlü bir işleyiş, etki yaratan bir yapı haline gelmektedir.¹²⁴ Bugüne kadar yapılan şehir tanımlamalarında ortak olan unsur, basit olarak birden fazla evin bir araya gelmesi ile oluşan ancak görece kapalı olma özelliği taşıyan bir yerleşimdir. Bunun yanında şehir, kendine ait toprağa dayanan bir mülkiyet ve gelir-giderlerden oluşan bir bütçeye ve dolayısıyla iktisadî bir birliğe de sahiptir.¹²⁵

¹²² Harold Lamb, **Emir Timur**, Çev. A. Göke Bozkurt, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 15.

¹²³ Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 986.

¹²⁴ William G. Flanagan, **Urban Sociology: Images and Structure**, Allyn and Bacon, Boston, 1990, s. 17.

¹²⁵ Max Weber, **Şehir: Modern Kentin Oluşumu**, Çev. Musa Ceylan, Eds. Don Martindale & Gertrud Neuwirth, Yarın, İstanbul, 2010, s. 87, 998.

Şehrin doğası, geçmiş ve gelecek arasında bir iletişim kurmasının yanında bugünün geleceğe bir dayatması olarak yorumlanabilir. Bu işlev, şehrin doğası ile belirlenmekte ve dinamik yenilikler karşısında şehrin gücünü de sınamaktadır. MÖ. 3000'lerden beri bölgeler arasında ortaya çıkan ilişkiler sonucunda kent yerleşimlerinde hızlı bir değişim ortaya çıkmış, insan ilişkileri de hızla kurulmaya başlamıştır. Bu da tarih ve tarih öncesi dönemlerin ayrışmasını sağlamıştır. Bunun yanında şehir yerleşmeleri belirli dönemlerde oluşan tarihsel çevreyi de muhafaza etmiş, bu çevrenin daha sonraki dönemlere aktarımı kolaylaşmış, her neslin yaşam biçimi, daha önceki nesillerin özellikleri ile harmanlanmıştır.¹²⁶ Şehirlerin tarihinin insanlığın ve uygarlığın tarihi ile sıkı bir şekilde bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Kentler, insanların toplu yaşamaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkmış ve uygarlıkların gelişmesine zemin hazırlamıştır. Kentler, birçok açıdan uygarlığın temelini atmış ve geçmişten günümüze kadar uzanan bir yol haritası sunmuştur.

İlkel özelliklere sahip olsa da toplumda yer alan üyelerin bir araya gelebilmeleri için bir merkez oluşturma gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Din törenlerinin gerçekleştirilmesi, pazarların kurulması, hukuki ve siyasi toplantılar yapılması, bunlara katılmak durumunda olan ya da katılmak isteyen kişilerin bir araya gelmesi için belli mekânlar oluşturulmasına gereksinim duyulmaktadır.¹²⁷

İdeal bir tip olarak şehir topluluğunu tanımlayabilmek için Weber, tarihsel örneklerle dayanarak bir şehrin karakteristik unsurlarını ayrı ayrı değerlendirmektedir.

¹²⁶ Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, Çev. Nur Nirven, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 13-14.

¹²⁷ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 47-48.

Örneğin, bir şehrin şehir olarak tanımlanmasında demografik yoğunluk ya da büyüklük yeterli değildir. Aynı şekilde, tek bir ekonomik faaliyetten ziyade çok yönlü bir ekonomik yapılanma bulunması şehrin temel özelliklerinden olmalıdır. Şehirler bir yönetici ve ona bağlı bulunan halkın gereksinimlerinin karşılanması için zanaatkâr ve tüccarların da yaşadığı mekânlardır. Bu bakımdan Weber'e göre şehir bir "pazar yeri"dir ve ekonomik faaliyetlerin niteliği çerçevesinde şehir sınıflandırmaları çeşitlendirilebilir.¹²⁸ Weber'e göre bir şehrin tam manası ile kentsel bir topluluk meydana getirebilmesi için bir kale, bir pazar, özerk bir hukuk ve ilgili bir birlik biçimi ve son olarak kısmi bir özerkliğe sahip olması gerekmektedir.¹²⁹

Şehirler ilk oluştukları tarihlerden beri bir su kıyısına, dini bir mekâna ya da bir kaleye yakınlığına göre kurulmuş ve daha ziyade siyasi mülahazalara göre konumlandırılmıştır ancak aynı zamanda şehirlerin konumunda temel belirleyici daima ulaşım olmuştur. Ulaşımında bir kesinti (bu ulaşım, malların bir nakliyeciden bir başkasına devredilmesinden ibaret bile olsa) çok sayıda teçhizat ve tesis gerektirmektedir. Bu nedenle şehir oluşumları, nehirlerin ağızlarında yahut kilit noktalarında, tepelerin ve ovaların buluşma noktalarında ve diğer benzer bölgelerde gözlenmektedir.¹³⁰

Şehir toplumlarında oluşan kent fenomeninde mekânın yalnızca bir üretim biçimi, üretim ilişkisi arasındaki ilişki ve çelişkinin bir ürünü olarak ifade edilmesi yeterli değildir; mekân ve mekân politikası toplumsal ilişkilerin bir ürünüdür ancak bir kez

¹²⁸ Weber, **Şehir: Modern Kentin Oluşumu**, s. 88-92.

¹²⁹ Weber, **a.g.e.**, s. 109.

¹³⁰ Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Don Martindale, **Şehir ve Cemiyet** Haz. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 43.

meydana geldikten sonra mekânsal ilişkiler toplumsal ilişkiler üzerinde bir etki ve dönüşüm yaratmaktadır. Bu bakımdan Lefebvre “*Dönüştüren bir biçim olarak kent, endüstriden ve tarımsal dönemden gelen unsurların, mesajların ve kodların yapısını bozar ve onları yeniden yapılandırır. (...) Buna göre kent, nesneler kadar ya da onlardan daha fazla durumlar ve eylemler yaratır*” ifadelerini kullanmıştır.¹³¹ Bu çerçevede şehirleri meydana getiren temel süreçler önem sırasına göre; rekabet, yoğunlaşma, merkezileşme, ayrışma, istila ve birbirini izleme (art arda gelme) sürecidir. Bunların işleyişi, kentin fiziksel yapısını oluşturan “doğal alanlar”ı meydana getirmektedir.¹³²

Şehirlerin oluşumu birçok farklı yönden ele alınan ve araştırılan temel konulardan biri olmuştur, literatürde genel itibarıyla Batılı düşünürlerin yaklaşımları ile kuramsal bir değerlendirme mevcut ise de bu yaklaşımların Orta Asya kentlerinde de tutarlı bir gelişim süreci yaşadığı ifade edilebilir. Ancak bu coğrafyada göçebelikten yerleşik yaşama doğru bir geçiş söz konusu olup öncelikle bundan bahsedilmesi önemlidir.

Asya bozkırları, tarihin en eski dönemlerinden beri Türk hakları için yurt olmuştur. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren 11. yüzyıla dek Tüürk halkları Moğolistan’ın doğusundan Tuna boylarına kadar doğu-batı yönünde hareket etmiştir. Erken dönem Türk topluluklarının özellikle su kaynaklarının yanında yaylak-kışlak hayatı kurdukları bilinmektedir. Bozkır halklarının ayakta kalmasını sağlayan ise sosyal sistemdir. Söz konusu sistemde sosyal yapı aileden (oguş) başlayarak boy-urk, bodun biçiminde birbiri içinde bir yapılanmaya sahiptir. Bireylerin birbirlerine duydukları gereksinimler (barınma, savunma, beslenme vb.) sonucunda bu sistem ortaya çıkmıştır.

¹³¹ Henri Lefebvre, **Kentsel Devrim**, Çev. Selim Sezer, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 163.

¹³² Weber, **Şehir: Modern Kentin Oluşumu**, s. 32.

Boylar halinde yaşama, İslamiyet öncesi toplulukların temel özelliklerinden biridir.¹³³ Türkler, çağlar boyunca Güney Sibirya-İtalya, Moğolistan Kansu-Ordos, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Kuzey Afganistan, Horasan, Kafkalar, Azerbaycan, Musul, Kerkük, Halep, Balkanlar, Anadolu, Kırım, Kazan bölge ve şehirlerinde varlıklarını sürdürmüştür. Genel itibarıyla dört bin yıl boyunca Orta Asya Türk halklarının vatanı olmayı sürdürmüştür.¹³⁴

Söz konusu coğrafyada göçebe Türkler için genel itibarıyla ilk yerleşimlerin önemli bir kısmı hayvancılık ile ilgili olup “ağıl” yerleşmesi biçimindedir. Ağıl, aynı zamanda “köy” anlamı da taşımaktadır. Başka bir ifade ile ağıl, köyün prototipi olarak kabul edilebilir. Ağılların, daha sonradan şehir olarak nitelendirilen yerleşimlere dönüştüğü tahmin edilmektedir. Ağılların nüfusu zamanla artmış, çeşitli meslek erbabının varlığı çoğalmış, şehrin çevresinde bulunan koruyucu duvar gittikçe genişlemiş ve bütün unsurları kapsayacak kadar büyümüştür. Ağıldan bir sonraki aşama, Orhun Kitabelerinde “turug” olarak geçmektedir ve “durulan yer” manası taşımaktadır ki, bununla kastedilenin de kışlaklar olduğu ifade edilebilir.¹³⁵ Kışlak kelimesi kış aylarının geçirildiği alanları ifade etmekte olup buralarda köy tipi yerleşimler bulunduğu bilinmektedir. Kışlaklar genel itibarıyla nehirlerin kıyısında, dağ eteklerinde ve nehirlerin doğduğu dar boğazlara

¹³³ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengrinin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 37, 38,

¹³⁴ Taşağıl, **a.g.e.**, 45.

¹³⁵ Tuncer Baykara, **IX. Yüzyıla Kadar Türk Şehri**, Doktora Tezi, İstanbul, 1970, s. 37.

kurulmuştur.¹³⁶ Yaylaklar ise sabit bir yerleşim olmayıp günümüzde de yaylacılık olarak sürdürülen faaliyetlerin tarihsel sürecini yansıtmaktadır.¹³⁷

Klasik Orta Asya şehirlerini meydana getiren ilk toplu yerleşimlerde evlerin dış duvarları bir savunma özelliğine sahiptir ve iç alanda yine hayvanlar korumaya alınmaktadır. Dönemin karakteristik evleri ortalama 10-20 metre eninde ve 150 metre uzunluktadır. Büyük İskender'in buraya gelişi itibarıyla şehir kültürünün bölgede yaygın hale geldiği kabul edilmektedir. İskender'in halefleri özellikle Baktria ve Soğd bölgelerinde yeni birçok şehir inşa etmiştir.¹³⁸

Türk tarihinin başlangıcında göçebe yaşam biçiminin varlığı, eski ve yaygın bir görüş olmasının yanında bu yaklaşım daha çok ekonomik açıdan ele alınmış ve konunun sosyal yönü geri planda kalmıştır. Bu noktada Kafesoğlu, medeniyeti oluşturan kültür değerlerinin doğuşunda coğrafi çevre, insan ve topluluk (cemiyet) olmak üzere üç unsurdan söz etmektedir. Buna göre coğrafi çevre unsuru, bir topluluğun yaşamında ve kültüründe önemli bir yere sahiptir ancak tek başına yeterli değildir. İnsan unsuru ise sosyal yaşamın gelişiminde önemli bir role sahip olup asıl gelişim için duygu ve tepkiler öne çıkmaktadır. Bunların yanında cemiyet unsuru, kültür için tamamlayıcı bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Topluluğu ve bir kültürü meydana getiren şey, bir toplum içinde değer kazanan ürünlerdir ve bireylerin ortaya koyduğu kültür belirtilerinin cemiyet tarafından da kabulü gerekmektedir. Göçebe yaşam biçiminin de bu çerçevede ele

¹³⁶ Baykara, **a.g.e.**, s. 40.

¹³⁷ Baykara, **a.g.e.**, s. 41.

¹³⁸ Baykara, **a.g.e.**, s. 43.

alınması gerekmektedir. Buna göre her yaşam biçimi ve kültür kendi içinde bir tutarlılığa sahiptir ve aralarında “kültür değeri” bakımından bir farklılık mevcut değildir.¹³⁹

Bu alanda sosyolojik açıdan fikirlerini ileri süren düşünürlerden biri İbn Haldûn olup ona göre insanlar bedevî (göçebe) ve hadarî (medenî) olmak üzere iki cemiyet tipinde yaşamaktadır. İbn Haldûn tarafından üzerinde durulan bedevilikten hadarîliğe geçiş sürecini ifade etmekte olan “asabiyet” kavramı bu aşamada önem kazanmaktadır. Bu kavram onun düşüncesinin merkezidir ve ona göre asabiyete sahip bir neslin yaratılması çok önemlidir. Asabiyet, yani “*yurt ve devletlerini korumayı, boylar ve kavimler arasında galebe ve üstünlüğün nasıl kurulduğunu bilen kimse*” güç sahibidir. Bu kavram, birbirini kollayan ve koruyan bir akrabalık bağı, üstünlük ve güçle bir kavmin hâkimiyet, himaye ve yardımının sağlanmasını ifade eder. Asabiyete sahip olanlar, asabiyetini unutan ya da buna sahip olmayan kavimleri ve kişileri de korumaktadır. Bu ilişki de bir tür *akrabalık bağı* olarak değerlendirilebilir, buna göre bu kişiler sahiplerinin nesebi mensubu kabul edilmekte ve bu şekilde muamele görmektedir.¹⁴⁰ İbn Haldûn, bedevîler ve hadarîler arasında bir ayrım yapmaktadır ve buna göre göçebe kavimler bereketli ve verimli alanlarda yaşadıkdan sonra, yerleşik halde bulunan kavimlere göre daha bahadırdır, yerleşik hayat göçebelik hayatından ve alışkanlıklarından kişileri uzaklaştırmaktadır.¹⁴¹

Göçebeler genel olarak tehlike zamanlarında çadırlarını ya da yurtlarını çepçevre kurarak iç alana da hayvanlarını koymaktadır. Bu uygulama çok eski dönemlerden beri

¹³⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 26-29.

¹⁴⁰ İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 73.

¹⁴¹ İbn Haldûn, **a.g.e.**, s. 351.

devam etmektedir. Bunun asıl amacı hayvanların yalnızca düşmanlardan değil, vahşi hayvan saldırılarından da korunmasıdır. Türklerde ilk toplu yerleşmeler, bu korumanın sağlanabilmesi için gerekli olan müdafa duvarının inşa edilmesi biçimindedir. İlk yerleşim alanlarının koruma duvarları, genel itibarıyla doğanın izin ve fırsat verdiği malzemelerle yapılmıştır. Taş, balçık ve ağaç, kullanılan üç temel inşa malzemesidir. İlk yerleşim alanları içlerinde bulunan ve henüz göçebelikten kurtulamamış sakinlerin taşınabilir evleri veya balçıktan kulübelerdir ki bu yapılardan İstahrî ve İbn Fadlan da söz etmektedir.¹⁴²

Türk kültürünün İslamiyet ile tanışması ile birlikte önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Kitabî dinlerin fikirleri, Türklerin sahip oldukları sistemle uyuşmakta olup onlar için yeni bir kapı açmıştır. İslam sonucunda toplum yaşamında manevi açıdan bir eşitlik ortaya çıkmış, bu durum ferdin gelişimini sağlamış, kültür değerleri ve unsurlarında gelişmeler meydana gelmiştir. 8. yüzyıldan itibaren İslam ile tanışmaya başlayan Türk toplumları, 1220’de gerçekleşen Moğol istilasına kadar devam edecek olan ilk büyük Türk-İslam medeniyetini kurmuştur. Kültürel açıdan İslam dininin toplumda kabulü ile birlikte, şehir yaşamına intibak da hızlanmıştır. Önce camiler, camilerin çevresinde tahsil kurumları açılmış, meslek grupları da bu kurumların çevresinde toplanmıştır. Meslek birimlerinin Türklerde boylar çerçevesinde mevcut olduğu bilinmektedir, farklı mesleklerin aynı merkezde yer alması durumu İslamiyet öncesinde de mevcut olmakla birlikte İslami dönemde toplum dayanışması ilerlemiştir.¹⁴³

¹⁴² Baykara, **a.g.e.**, s. 555

¹⁴³ Emel Esin, “Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar”, **Erdem Dergisi**, 1985 C.1, S.2, s. 421.

Bu çerçevede Timurlular dönemi Semerkant şehrinde tam manası bir göçebelikten ya da yerleşiklikten söz edilememekte, her iki unsurun bir arada yaşadığı bilinmektedir. Bu dönemin özelliği, her iki unsurun başarılı ve uyumlu biçimde sürdürülebilmesi olarak ifade edilebilir. Daha önceki dönemlere kıyasla Timurlular döneminde Semerkant şehrinde bir düzen oluşumu söz konusu olup bu bölümde Semerkant şehrinin coğrafi özellikleri ve ilk yerleşimler ile Timurlular döneminde şehrin değişimi ele alınmaktadır.

1.1. Semerkant Şehrinin Coğrafi Özellikleri

Özbekistan Cumhuriyeti'nin ortasında merkezi bir şehir olan Semerkant, Orta Asya'nın geniş çöl alanlarının bulunduğu bölgededir. Şehir, ovalar ve Pamir Dağları'nın buzul ve karları ile beslenen nehirler boyunca yerleşmiştir. Bu nehirlerden biri olan Zereşan Nehri üzerinde yer alan Semerkant, verimli ve eski topraklara sahip bir yerleşimdir.¹⁴⁴

39° 34' kuzey enlem ve 66° 57' doğu boylamda yer alan, bölgede, en yüksek nokta 4730 metre olup ortalama deniz seviyesinden yüksekliği 690-724 metre kadardır. Semerkant, ılıman ve sıcak bir iklime sahiptir. Yaz aylarına kıyasla kış aylarında daha yüksek düzeyde yağış görülmektedir. Yıllık ortalama sıcaklık 13,6°C olup Temmuz ayı (ortalama 26,4°C) en sıcak, Ağustos ayı en kurak, Mart ayı en yağışlı aydır. Ocak ayı ortalama sıcaklığı 1,1 °C olup yılın en düşük ortalamasıdır. Yıl boyunca ortalama sıcaklık 25,3 °C dolaylarında değişmektedir.¹⁴⁵ Zereşan Nehri'nin etkisi ile Semerkant şehrinde

¹⁴⁴ Law, **From Samaria....**, s. 1.

¹⁴⁵ İklim Samarkand, <https://tr.climate-data.org/asya/oezbekistan/samarkand-province/samarkand-2776/> (Erişim Tarihi: 21.04.2023).

kuraklık ve şiddetli sıcaklar etkisini çok fazla göstermemekle birlikte, gece-gündüz arası sıcaklık farklı yüksektir. Dağlık bölgelerde yaz havası kısa sürmekte ve yağmurlu bir hava bölgenin genel ahvalini oluşturmaktadır. Kış aylarında ise yağmur miktarı oldukça fazla olup kış ayı oldukça uzun sürmektedir.¹⁴⁶ Bölge sınırları içindeki dağların yüksekliği, sürekli kar hattının altında kalmaktadır. Dağlar, 2800 metre yüksekliğe ulaşmaktadır. Semerkant bölgesindeki Zerefşan sırtının kuzeyinde, Türkistan sırtı uzanır. Sırtın batı etekleri, Semerkant'a 30-35 km doğuda yer alan hafif tepelik arazilere doğru geçiş yapmakta ve kuzeydeki küçük dağ silsilesiyle sona ermektedir.¹⁴⁷

Semerkant ve çevresinin iklim unsurlarına ilişkin ilk bilgiler, 4. yüzyıla aittir. Tarihi boyunca şehrin ikliminin nispeten sabit olduğu ve modern iklimle benzerlikler taşıdığına yönelik bir görüş bulunmaktadır. Ayrıca, şehrin coğrafi yapısının ve iklim unsurlarının Semerkant'ın mimari tarzını şekillendirdiği belirtilmektedir.¹⁴⁸

Soğd Semerkant bölgesi (*Past-Dargom-Zadargom bölgesi*) sınırları, doğal vaha sınırlarıyla belirlenmektedir: Kuzeyde Zerefşan-Karadarya Nehri'nin güney koluna kadar; güneyde Zerefşan Dağları eteklerine kadar; doğuda Dargom kanalıyla, Semerkant'a doğru genişler; batıda dağlardan akan paralel dere yatakları ve ardında

¹⁴⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat", **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S. 22, 2009, s. 12.

¹⁴⁷ D. Z. Solakhiddinova, "Semerkant'ın Mimari Ortamı: Gelenekler ve Modernite", **Mimarlık Teorisi ve Tarihi**, Bölüm 1, s. 62.

¹⁴⁸ Solakhiddinova, "Semerkant'ın Mimari Ortamı", s. 63.

bozkır bölgesi yer alır. Burada, şimdi güney-kuzey doğrultusunda kuru yatakları olan bir dizi vadi bulunur.¹⁴⁹

Eski yerleşim Buhara'nın doğusunda yer almakta olup ilk olarak Zerefşan Nehri'nin güneyinde yüksek bir mevkide kurulmuş, 1220 yılında Cengiz Han ve orduları tarafından büyük bir tahribe uğramış, ardından daha güney bölgede günümüzdeki Semerkant kurulmuştur.¹⁵⁰ Yüzölçümü 70.000 km² olan şehrin güney tarafında Pamir ve Altay Dağları'nın uzantıları olan Malçuzar, Türkistan ve Nur Atav yer almaktadır. Şehrin kuzeydoğu bölümünde Moğol Tav Dağları ile Çatkal Dağları yer almaktadır. Kuzey bölüm ise çöl görünümündedir ve bu bölgede geniş topraklar bulunmakta, Kızılıkum Çölü de bu bölgede yer almaktadır.¹⁵¹

Semerkant adı, Çin vakayinamelerinde "*K'ang*" ve "*Hsi-wan-chin*", Grekçe tarihlerde ise "*Maracanda*" olarak geçmektedir. Bu isim, şehri "*Semer*" ve Soğdca'da "*yerleşim birimi*" olarak ifade edilen "*kent/kant*" kelimesinden müteşekkildir.¹⁵² Mukaddime'de ise şehrin "*Semerkand/Semizkent*" adını alışı bir söylentiye

¹⁴⁹ Шишкина, Г. В., О. Н. Иневаткина, Западные Земли Самаркандского Согда", **Типология Археологических Памятников**, 2012, 33-68, s. 34.

¹⁵⁰ Aydın, "Semerkant", s. 481.

¹⁵¹ Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında", s. 12.

¹⁵² Osman Aydın, "Semerkant" **DİA**, C. 36, 2009, s. 481.

dayandırılmaktadır.¹⁵³ Semizkent, Afrâsiyâb'ın¹⁵⁴ kızının ismi vesilesi ile zikredilen kentlerden bir tanesi olup, Orta Çağ'ın en önemli yerleşim merkezlerinden bir tanesidir.¹⁵⁵

1.2. Şehrin Kuruluşu ve İlk Yerleşimler

Eski Semerkant ve çevresine yönelik ilk bilgiler, MS. 1. ve 2. yüzyıllarda bölgeye giden Romalı coğrafyacı ve tarihçilere aittir. Batıda yer alan bu kaynaklara ek olarak Arap kaynaklarında da İslamiyet'ten önceki dönem Semerkant ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.¹⁵⁶

Orta Asya'nın Soğd bölgesi, Bronz Çağı (MÖ. 3000-1200) savaş arabalarının oluşturulması ile başlayan ve sürekli olarak etnokültürel süreçlerin gerçekleştiği bir

¹⁵³ “İlmî değeri olmayan haber ve hurafelerde adı geçen Şamir Yohr'mı (274-280)'nin Semerkand'ı aldığı ve bu şehir onun adına nispetle Şamerkend diye anıldığı anılmakta, bu hurafe Türkistan ahalisi arasında bile yayılmış bulunmaktadır.” İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 354.

¹⁵⁴ Afrâsiyâb yahut Efrâsiyâb, İran efsanevî tarihinde korkunç bir savaşçı ve büyük bir kumandan olarak anlatılmaktadır. Aynı zamanda bu kişinin Alp Er Tunga olduğu yönünde bir görüş de söz konusudur. Detaylı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, **DİA**, C.10, 1994, s. 478-79.

¹⁵⁵ Saadettin Gömeç, “Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 28, S. 46, 2009, s. 27.

¹⁵⁶ Çeşmeli, “Semerkand Şehrinin”, s. 58.

alandır. Daha sonraki dönemde ise bölge, İpek Yolu rotası üzerinde yer alan farklı medeniyetler arası etkileşim için son derece önemli olmuştur. Soğd bölgesi kültürel ve tarihsel açıdan önem taşımakta olup Orta Asya için kilit bir konuma sahiptir ve arkeolojik verilere göre Paleolitik dönemden itibaren yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. MÖ. 1000 yılı itibarıyla Soğd bölgesinde yerleşik kabileler ile göçebelerin yaşadığı bilinmektedir. Bu dönemde bazı kabileler yerleşik yaşamı terk edip göçebe hayata dâhil olurken *Bactrians* ve *Sogdians* olarak bilinen bazı kabileler ile yerleşik yaşam biçimini korumuş ve Semerkant'ı kurmuşlardır.¹⁵⁷ Orta Çağ Arapça kaynakları genellikle Soğd'u Zerefşan Nehri Vadisi'nin orta kısmı olarak kabul etmiştir. Ancak bazı kaynaklar Soğd'u Buhara ve Semerkant ile birlikte Zerefşan Vadisi'nin¹⁵⁸ tümü ile Keş ve Nesev şehirleriyle

¹⁵⁷ Kaşgarlı Mahmut, eseri Divanı Lügat'it Türkte şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Soğd (Soğdak) Buhara ile Semerkand arasındadır. Bunlar Türk huyu ile huylanmışlardır.*” Kaşgarlı Mahmut, **Dîvân-ı Lügâti't Türk**, Çev. Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara, 1985, s. 471.

¹⁵⁸ Zerefşan Vadisi, kuzeybatısında Aral Gölü'nün hemen aşağısında Harezmi bölgesi, güneyinde Kaşkaderya nehri ile Baktria bölgesi, doğusunda Fergana (Şaş ve Ustruşana) bölgesi bulunmaktadır. İpek Yolu'nun ve Batı Türkistan coğrafyasının önemli bir kısmının yer aldığı Zerefşan Vadisi, farklı isimlerle (Soğdiana, Soğdak, Kengeres) anılmaktadır. Gözde Sazak, “Varahşâ Sarayı Duvar Resimleri”, **Tarih Dergisi**, S. 57, 2013, s. 2; Doğuda yer alan ve yılın önemli bir kısmında yağış alan Büttam Dağları'nda yer alan kar kütleleri Zerefşan Nehri'nin kaynağını oluşturmaktadır. Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 41; Bu dağlardan İbn Havkal'ın eserinde de söz edilmektedir; buna göre Semerkant suyu Büttam Dağları'ndan çıkmakta olup Soğd Vadisi'nde bir de gölcük bulunmaktadır. Bu gölcüğün yer aldığı havali, Burgar olarak isimlendirilmektedir. İbn Havkal, **Suret El Arz**, s. 375.

Kaşkadarya Vadisi’ni de içine alan bir bölge olarak göstermektedir. Bu, tarihsel coğrafyada Soğd’un yerini belirlemek için kabul edilebilir bir yerleştirmedir çünkü belirtilen bölge Soğd halkının yaşadığı yerdir. Bu nedenle, Soğd üç bölgeye ayrılmıştır: Semerkant, Buhara ve Kaşkadarya. Tüm üç bölgenin nüfusu etnik olarak homojen ve kültür seviyesi ve karakteri bakımından son derece benzerdir.¹⁵⁹

MÖ. 1. yüzyılda yaşayan Strabon’un kaleme aldığı *Coğrafya* adlı eserde, Marakanda’nın (Soğdiana’nın) Büyük İskender tarafından yıkılan şehirlerden biri olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁰ MÖ. 1. asırda K’angchü Türkleri’nin eline geçen şehir, yeniden imar edilmiştir.¹⁶¹ Kaynaklarda, Semerkant’ta ilk yerleşim dönemine yönelik çeşitli rivayetler bulunmaktadır. 20. yüzyılda bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda MÖ. 535’te şehrin Pers Kralı Büyük Cyrus tarafından bir ileri karakol olarak kurulduğu anlaşılmıştır. Şehre ismini veren Afrâsiyâb’ın rivayetleri ise bu tarihten iki yüzyıl öncesine dayanmaktadır.¹⁶²

Arkeolojik buluntulara göre, 5. yüzyılda şehrin batı tarafında yaşam devam ederken doğuda bu döneme ait alt kültür katmanlarına rastlanmamış olup bu bölgelerde

¹⁵⁹ Аюбов А.Р. История Расселения Древнего Самаркандского Согда По Данным Археологии И Топонимики, **Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера)**, 2006-2007, s. 21-22.

¹⁶⁰ Шишкина, “Западные Земли Самаркандского Согда”, s. 34.

¹⁶¹ Law, **From Samaria**, s. 68.

¹⁶² Aydınli, “Semerkant”, s. 481.

bahçelerin bulunduğu düşünülmektedir.¹⁶³ Buna ek olarak bu dönemde kırsal alanlara köşk tipinde kaleler inşa edildiği bilinmektedir.¹⁶⁴ 6. yüzyıl itibarıyla şehrin gelişiminde yeni bir dönem başlamış olup bu dönemde şehrin etrafına sur dikilmiştir. Sur sınırları içerisinde bir tapınak, bir kale ve “pahsa” adı verilen kırık kilden yapılan anıtsal binalar yer almaktadır ve bilindiği kadarıyla zanaat alanları şehrin surları dışındadır.¹⁶⁵ Güney yönünde genişleyen şehir, 6. yüzyılın sonlarında ikinci bir surla çevrilmiş, şehirde bakırcı ve çömlekçi mahalleleri oluşmuştur. İkinci surun dışında duvar resimleri ile süslenen büyük yapılar ile Zerdüşt Mezarlığı kalmıştır.¹⁶⁶

7. yüzyılın başlangıcında meydanların ve sarayların etrafını çeviren bir saray duvarı inşa edildiği bilinmektedir. Erken dönem Semerkant’ta zanaatin yüksek bir gelişim gösterdiği, bakırcıların, çömlekçilerin, cam üfleyicilerin, kuyumcuların mahallerinin

¹⁶³ M. Paços, “K İzuçeniyu Topografii Rannesrednevekovogo Samarkanda [Erken Orta Çağ Semerkant’ının Topografyasının Çalışmaları Üzere]”, **Ob'edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, 1969, s. 18.

¹⁶⁴ V. İ., Raspopova, G. V. Şişkina; “Glava 3. Sogd” [3. Bölüm. Soğd], Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v Epohu Srednevekovya. Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekovye [Orta Çağ Döneminde Orta Asya ve Uzak Doğu. Erken Orta Çağ’da Orta Asya], Ed. G. A. Brikina, 125 Arheologiya SSSR, Moskova, Nauka, 1999, s. 54.

¹⁶⁵ Ş. S. Taşhocaev, “Dinamika Razvitiya Rannesrednevekovogo Samarkanda” [Erken Orta Çağ Semerkant’ının Gelişiminin Hareketleri], Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşennoy İtoğam Polevıh i Arheologičeskih İssledovaniy 1972 Goda v SSSR, Taşkent, 1973, s. 100.

¹⁶⁶ Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 101.

tespiti ile kanıtlanmıştır; örneğin yerleşimin doğusunda cam üretimi kalıntılarına, batıda ise kuyumcu atölyesi kalıntılarına ulaşılmıştır.¹⁶⁷ Arkeolojik kazılarla 1965-1968 yılları arasında bulunan Afrâsiyâb kentsel sit alanının alt kültürel katmanları, burada 7. yüzyıl öncesinde gelişmiş birçok sektörlü zanaat üretimi ve geniş bir sulama ağı olduğunu ortaya koymuştur. Bu zamana ait tipik kil kaplar ve ev eşyaları da bulunmuştur. Buna göre Afrâsiyâb hendeklerle çevrili bir tepeydi ve dört kapısı olan toprak duvarlarla çevriliydi: kuzey, güney, doğu, batı. Yukarıda bahsedilen tepe, efsanevi Turan kralı Afrâsiyâb'ın konutlarından biri haline gelmiş olabilir. Büyük İskender tarafından fethedildiğinde Semerkant güçlendirilmiş ve iyi korunan bir kent olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁸

Kaynaklardan elde edilen bilgiler dikkate alındığında Semerkant'ı 7. yüzyıl sonuna kadar aynı sülaleye sahip olan Chifou-pi (6. yüzyıl sonu), Tai-che-pi (6. yüzyıl sonu), K'iu-mou-tche (600-620), T'ong-ngo (645), Fo-hou-man (650-660) gibi prenslerin yönettiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁹ Çinli elçilerin ifadelerine göre Semerkant sakinleri 7. yüzyılda deneyimli tüccarlar olup çocuklar beş yaşına geldiğinde okumaya başlamakta ve sonra da ticareti öğrenmeye zorlanmaktadır. Daha bu dönemde Semerkant tüccarları Çin sınırına kadar uzanan ticaret kolonileri kurmuşlardır. 1965 yılının başlangıcında Afrâsiyâb höyüğünde etkili ve zengin bir feodale ait bir konut binasının kalıntılarına

¹⁶⁷ Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 103.

¹⁶⁸ И. М. Ллуминов, **История Самарканда**, Институт Истории И Археологии Ан УзССР Самаркандский Государственный Университет Им. Алишера Навои, Ташкент, 1969, s. 9.

¹⁶⁹ Gaybullah Bayavar, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, **Türkler**, C. 2, 2002, s.179.

ulaşılmıştır.¹⁷⁰ On altı büyük salon ile dört adet hizmet odası tamamen kazılmış, odaların birinde kömürleşen bir kadın heykelciği ile birçok mücevher kalıntısına rastlanmıştır. Büyük odalardan bir tanesinin duvarında kabartma tekniği kullanılarak yapılmış fantastik bir hayvan resmi görülmüştür.¹⁷¹ Bu kalıntılarda bazı odalara ait duvarların kalıntılarının süslemeleri ile dönemin sanatı hakkında da fikir edinmek mümkün olmuştur.¹⁷²

Konu ile ilgili olarak, 20. yüzyılın başlangıcında yapılan araştırmalar sonucunda, şehrin kuzeyde kalan kısmının eski şehre ait idari ve dini merkez olduğu düşünülmüştür. Bu bölüm bir duvar hattıyla korunmuş olup hâlihazırda engebeli, dik bayırlı ve yüksek bir yapıyı işaret etmektedir, bunun bir kale olduğu düşünülmektedir. Şehrin kuzey batı tarafı başka arkeolojik çalışmalarla saptandığı şekilde, kale önünde 9 ve 13. yüzyıllara tarihlenen harabelerin yer aldığı bölgedir. Afrâsiyâb'ın önemli noktalarında yüz yılı aşkın Rus-Sovyet araştırmaları devam etmiş ise de kalenin doğusunda bulunan iki parçalı bir kale meydana getiren önemli bir alt teras bölgesi 1989 senesinde Fransız Özbek Arkeoloji Heyeti'nin üyeleri olan Muxamadzhon Isamiddinov ile Frantz Granet tarafından keşfedilmiştir.¹⁷³

¹⁷⁰ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁷¹ T. Agzamhocaev, “Raskopki Dvortsovogo Soorujeniya na Afrasiabe” [Afrasiyab'taki Saray Yapılarının Kazıları], **Ob'edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, Taşkent, 1969, s. 23.

¹⁷² Ллуминов, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁷³ Yury Karev, “Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor Ve İlk İntibalar”, **İSTEM**, Çev. Ahmet Gedik ve Ali Fuat Baysal, C. 9, S.18, 2011, s. 119.

Bu bilgiler ışığında Semerkant tarihinde üç ana dönem vurgulanabilir: İlk dönem, 8. ve 7. yüzyıllara tarihlenen aşiret sistemi döneminde ve köleci toplumsal ilişkilerin büyük bir yerleşim yerinde oluşmaya başlamasıyla birlikte, büyük nüfuslu bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkmıştır; ikinci dönem, 6-4. yüzyıllar arasında köleci toplum döneminde ve feodal ilişkilerin oluşumu ve gelişme döneminde, 13. yüzyıla kadar devam etmiştir. Cengiz Han'ın yıkıcı fetih seferlerinin sonucunda, şehir 1220'de yerle bir edilmiş ve yeni bir yerde, Afrâsiyâb sınırları dışında yeniden ortaya çıkmıştır. Semerkant'ın yeni (üçüncü) döneminin başlangıcı, Timurluların devletinin başkenti olduğu 14. yüzyılın sonlarına denk gelmektedir. Afrâsiyâb ve Semerkant'ın en eski tarihi ile ilgili zengin materyaller, 1958-1964 yılları arasında Özbekistan Bilimler Akademisi ve Ali Şir Nevai Semerkant Devlet Üniversitesi'nde D. N. Lev liderliğindeki arkeolojik ekspedisyondan, günümüzde şehir merkezinde yer alan Komsomol Gölü alanındaki Semerkant Paleolitik İstasyonu'nda bulunmuştur. Kazı verilerine göre, Semerkant istasyonu üst paleolitik çağa aittir ve günümüz Semerkant bölgesinde yazılı tarihten önce, çakmaktaşı araçlarını yapabilen eski insanların yaşadığını göstermektedir.¹⁷⁴ İslamiyet öncesi Semerkant'ın görüntüsü halen net değildir ve bu nedenle anıtsal yapıların konumları ile özelliklerine ilişkin bilgiler de oldukça sınırlıdır.

¹⁷⁴ Плуминов, а.г.е., s. 9.

1.3. Timurlular Döneminde Semerkant Şehri

Semerkant, Moğol istilasından sonra tamamen yıkılmış ve daha güneyde yeniden inşa edilmiştir.¹⁷⁵ Moğol orduları şehri yakıp yıktıktan sonra sulama sistemleri de bozulmuş ve bölge terk edilmiştir. Buranın başkent olmasına karar veren Timur'un emri ile Semerkant surlarla çevrilmiş ve çevresine de hendekler kazılmıştır.¹⁷⁶ Sonrasında şehir, altı kapısı olan sağlam yeni bir kale duvarı ile çevrilmiş ve korumaya alınmıştır, kalenin dışına ise Timur'un kışlaları inşa edilmiştir. Bunun yanında şehirde silah atölyesi, dükkânlar, darphaneler, hapishaneler de inşa edilmiştir.¹⁷⁷ Başkentin önemini vurgulamak için, Semerkant'ın etrafında doğudaki ünlü şehirlerin adını taşıyan köyler inşa edilmiştir: Bağdat, Şam, Kahire, Sultan ve Şiraz. Bununla Timur, kendi şehrinin onlardan daha azametli ve büyük olduğunu vurgulamak istemiştir.¹⁷⁸

Şehrin yeni kurulduğu bölgenin inşa edilmesinde yer seçimine dikkat edilmesi önemlidir. Şehrin konumu, kuzeydoğu hava akımlarının etkisinden korunmak ve yaz döneminde sıcaklık derecesinin düşmesi bakımından idealdir. Zerefşan Vadisi'nin iklim unsurları bölge planlamasının genelinde ve bölgedeki tüm şehirlerin ve yerleşim

¹⁷⁵ Ё.Х., Жаббарова “Амир Тему́р-Владелец Творческих Работ (Amir Temur - Owner Of Creative Works)”, **Мировая Наука**, С. 6, S. 39, 2020, s. 193.

¹⁷⁶ Б. А. Шишкин, **Города Узбекистана(Самарканд, Бухара, Ташкент)** Издательство Уафан, Ташкент, 1943, s. 15.

¹⁷⁷ Жаббарова, **a.g.e.**, s. 193.

¹⁷⁸ Шишкин, **a.g.e.**, s. 16.

yerlerinin genel planlarının geliştirilmesi üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.¹⁷⁹

Semerkant şehrine ait haritaların incelenmesi, kentin planlanmasında çeşitli gelenekleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin Afrâsiyâb Kalesi içinde (Şehristanda) mezarlıklar olmadığından definler kale duvarlarının dışına yapılmıştır. 13. yüzyılda su kemeri yıkıldığından, nüfus şehir dışındaki alanlara (rabat) taşınmıştır. İstahrî'nin (10. yüzyıl) tarifine göre rabat, çok sayıda bahçeye sahiptir. Semerkant şehristanı ise daha güneyde ve daha yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır. Buraya eskisinden farklı olarak camiler, çarşılar, hamamlar, kervansaraylar inşa edilmiştir. Şehir sakinlerinin kırsala taşınması ve daha güneyde yeni bir kent kurulması ile Afrâsiyâb bir kalıntı haline gelmiştir.¹⁸⁰ Yapılan tasvire göre kentin dört kapısı vardır: Zerefşan suyuna pek çok basamakla inilen yüksekçe bir bölgede Çin kapısı, kuzeyde Buhara ya da Uşrûsana Kapısı, batıda Nevbahar ya da Demir Kapı, güneyde Kiş Kapısı veya Geniş Kapı yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Şehristan surları İslam öncesi dönemde inşa edilmiştir. Rivayet edildiğine göre bunun yapımı için o kadar fazla kil gerekmiştir ki, büyük bir hendek açılarak bu hendek aracılığıyla şehre su getirebilmek için bir düzenek kurulmuştur. Şehristana su Kiş Kapısı'ndan girmekte olup şehir nüfusunun en kalabalık olduğu ve büyük çarşıların yer aldığı yer Re'sü't-tak (Kemerbaşı) semtidir. 11. yüzyıla gelindiğinde Kiş Kapısı yakınları halen Semerkant'ın en iyi mahallelerinden sayılmaktadır. Günümüzde artık kabul edilen bir gerçektir ki Afrâsiyâb, modern

¹⁷⁹ Салохиддинова, Д, Архитектурная Среда Самарканда: Традиции И Современность, Д. 3. Салохиддинова, Архитектура : Сборник Научных Трудов, Редкол.: А. С. Сардаров (Гл. Ред.) [И Др.], Вып. 15, С. 61-66. 2022, s. 64.

¹⁸⁰ Салохиддинова, **a.g.e.**, s. 64.

Semerkant'ın kuzey tarafında kalmaktadır. Şehristan dışında Kûhek (Küçük dağ) denen bir tepe (Çolpan Ata) vardır.¹⁸¹

Barthold, İstahrî'den şehrin dış surlarının tasvirini şöyle aktarmaktadır: “*Soğd nehri rebad ile şehristan arasından akar, sur nehrin arkasında Afşina denilen yerden başlar, Kûhek kapısından geçer, sırasıyla Versnin, Fenek kapısı, Rivded kapısı, Ferruhsid kapısı ve Gedaved kapısını çevirir, buradan nehre doğru uzanır; nehir burada rebadın kuzeyinde kale hendeği vazifesi görür. Semerkant rebadının surunun çapı iki fersahtır. Burada bir çelişki vardır, nehir şehristan ile rebad arasından akıyorsa rebadın kuzey kısmında kale hendeği vazifesi yapamaz.*”¹⁸² Moğol istilasından önce şehirde ortalama yüz bin kişinin yaşadığı bilinmektedir. Bu olaydan önce Hârizmşah tarafından şehrin yıkılması, Karahanlılar döneminde şehrin kültür ve sosyal yaşamında bir çöküntü gerçekleştiği hatırlanırsa, Semerkant'ın Sâ mânîler döneminde beş yüz binin üzerinde bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilebilir.¹⁸³

Şehirde iç kalede Arap emirlerinin sarayı, hapishane, iç kaleye yakın bir yerde Cuma Camii yer almaktadır. Şehrin caddeleri, birkaçı hariç, taşla döşenmiş olup binalar ahşap ve kerpiçtir. Çarşıların önemli bir kısmı rabatta olup Kiş Kapısı'na yakındır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Barthold, **Moğol istilasına...**, s. 90.

¹⁸² Barthold, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁸³ Barthold, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁸⁴ Sûret El-Arz adlı eserinde İbn Havkal Semerkant ile ilgili oldukça önemli bilgilere yer vermektedir. Buna göre şehirde hanlar, hamamlar, çarşılar, konaklama yerleri yer almaktadır. Bostanı bulunmayan ev oldukça azdır. Hanlar ve farklı tüccar sınıfları rabatta yer almaktadır. Çok az bir kısmı şehir içinde yaşamaktadır. İbn Havkal, **Sûret El Arz**, s.

Şehristan ve rabat içinde, bedava buzlu su içilebilecek iki bin yer mevcuttur ki, bunun masrafları hayır sahiplerince karşılanmaktadır. Su çeşmelerden akmakta ya da toprak küplerde veya bakır kaplarda muhafaza edilmektedir.¹⁸⁵ Semerkant şehrinde on iki ayrı vilayet yer almakta olup altısı Zerefşan'ın güney kısmında bulunmaktadır (Varagsar, Maymurg, Pencikes (Buncikes), Dargam, Sencer-fegan ve Abgar). Diğer altı vilayet ise güney bölgede bulunmaktadır (Burnamcz, Yarkez, Vezar, Buzmacan, Kabuncakesi ve Merzban).¹⁸⁶ Zamanla Hindistan, Çin ve İran gibi ülkelerin kavşağında yer alan ve önemli konumu sayesinde hızla gelişme gösteren Semerkant şehri, önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, ekonomik bakımdan gelişmiş, verimli toprakları ile ün salmıştır. Hem İslamiyet öncesi hem de sonrası dönemlerde Semerkant, çevre şehirler ve Özbekistan için önemli bir yere sahip olmuştur.¹⁸⁷

Bu noktada belirtmek gerekir ki, Semerkant'ın sosyal, kültürel ve iktisadî yönden gelişimi ve bir şehir medeniyeti haline gelmesinde en önemli âmillerden bir tanesi, ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Kent, Orta Asya ticareti için kullanılan yollar için önemli bir merkez konumunda olmuştur. Çünkü şehir doğuda Çin'den (İpek Yolu), batıda

374; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985, s. 227.

¹⁸⁵ Barthold, **a.g.e.**, s. 95-96.

¹⁸⁶ Barthold, **a.g.e.**, s.82.

¹⁸⁷ Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin", s. 61.

Buhara ve Merv üzerinden İran'dan (Altın Yol¹⁸⁸), güneyde (Baharat Yolu¹⁸⁹) kuzeydoğuda Türk ülkelerinden (Kürk Yolu¹⁹⁰) gelen son derece önemli olan ticaret

¹⁸⁸ Altın Yol, Semerkand ve Buhara'yı Mezopotamya metropollerine bağlamış ve adını buradan almıştır: “*Altın Yol, 1500 yıl boyunca Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan ticaret yolları ağı olan İpek Yolları'nın en işleklerinden biriydi ve teknolojik yenilik ve dini değişim için önemli bir kanaldı. MS. 200'de doruk noktasında, İpek Yolları ve Roma karayolu sistemi aracılığıyla Batı bağlantıları, dünyadaki en uzun karayolu ticaret yolunu oluşturuyordu: Atlantik kıyısındaki yaklaşık 2.800 km. 'lik (8000 mil) bir seyahat mesafesi. Pasifik Okyanusu üzerinde ve ana yollardan yan kuruluşlar Rusya, Hindistan ve Orta Doğu'yu kapsayan diğer ağlara ayrıldı ve Orta Asya boyunca hepsini birbirine bağlayan Altın Yol'du*” Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 199-120.

¹⁸⁹ Baharat yolu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Murat Durukan, “Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar”, **Adalya**, S. 18, 2015, ss. 237-258.

¹⁹⁰ Türklerin ticarî yaşamında en önemli avantajı sağlayanlardan bir tanesi Çin ve Batı Türkistan'ı birleştiren Kaşgar, Buhara, Semerkant, Rey, Nişabur, Bağdat ve Hemedan'dan İstanbul, Akdeniz ve Batı ülkelerine ulaşan İpek Yolu'dur. Batı ve Doğu Türkistan'da yer alan güzergâhların üzerinde sıralanan refah içinde bulunan kentler, bu yolun gerçek üstatları konumundaki Soğdlar ve Uygurlar'a ait kervanlarla birbirine bağlanmıştır. İpek Yolu'na kuzey tarafından paralel biçimde uzanan, kunduz, samur, sincap gibi hayvanlara ait kürklerle bunlardan üretilen kıyafetlerin ticaretinin gerçekleştiği Kürk Yolu da canlı bir ticaret yoludur. Sezgin Güçlüay, “Avrupa İle Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (IX-XIV. Yüzyıllar)”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, 2007, s. 1432.

yollarının kavşağında bulunmaktadır.¹⁹¹ Sahip olduğu bu konum Semerkant'ın Türk, İran ve Çin ulusları için önemli bir rol üstlenmesini sağlamıştır. Yalnızca bu ülkeler için değil, Avrupa için de doğu batı ticareti bakımından önemli bir yere sahiptir.

Timur, 14. yüzyılın sonlarında Semerkant'ı başkent olarak seçmiş ve bu şehri büyük bir imparatorluk merkezi haline getirmiştir. Semerkant'ın kuruluşu, stratejik bir konumun seçilmesiyle yakından ilişkilidir. Timur, Semerkant'ın inşasında büyük vizyonunu ortaya koymuştur. Şehri muhteşem yapılara, saraylara, camilere ve medreselere ev sahipliği yapacak şekilde planlamıştır. Semerkant, Timur İmparatorluğu'nun sanat ve mimari açısından göz alıcı bir merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde Semerkant, büyük kültürel ve entelektüel bir canlılık yaşamış ve birçok bilim insanı, sanatçı ve düşünür burada toplanmıştır. Semerkant'ın kuruluşu, Timur İmparatorluğu'nun yükselişini ve bu dönemdeki Orta Asya'nın siyasi, kültürel ve ekonomik gücünün de bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Şehir, Timur'un liderliğinde büyük bir imparatorluğun merkezi ve bu dönemdeki Orta Asya'nın zengin tarihini ve kültürel mirasının temsilcisi olmuştur.

¹⁹¹ Barthold, **Moğol İstilasına...**, s. 88; Çeşmeli, "Semerkant Şehri'nin" s. 60.

1.3.1.Toplum Yapısı

*“Yerleşik ve göçebe iki dünyanın sınırında yer alan Semerkand,
Orta Asya'nın uçsuz bucaksız düzlüklerine açılan bozkırın kapısıydı.
Öyle de kalmıştır.”¹⁹²*

Zerefşan Vadisi, bulunduğu konum itibarıyla tarihsel süreç boyunca hareketli bir bölge olagelmıştır. Bölgede Araplar, İranlılar, Tacikler, Yahudiler, Kazaklar, Karakalpaklar, Türkmenler, Özbekler gibi farklı milletlerden kişilerin bir arada yaşadığı bilinmektedir. Vadi, sığır sürülerinin yıl boyu otlamasına yetecek kadar elverişli ve verimli otlaklara sahip olup bu durum yarı göçebe yaşam biçimi için destekleyici olmuştur.¹⁹³

Timurlular ve özellikle de Timur döneminde toplumsal yaşamda kabile gelenekleri, devletin ve toplumun yönetiminde önemli bir role sahip olmuştur. Özellikle ordudaki önemli birimlerin geniş imtiyazlara sahip oldukları, vergiden muaf tutuldukları, istedikleri her yerdeki bozkırlarda hayvanlarını otlatma ayrıcalığına sahip oldukları ifade edilmektedir. Bu döneme ait sosyal yapı ele alınırken devlet memurlarının en yüksek kategorisi “kılıç” ve “kalem” ehli olarak iki alanda değerlendirilmektedir. Kabile liderlerinin seferlerde belirleyici bir yetki sahibi oldukları, özel mülkiyet ya da sürgün

¹⁹² Frantz Grenet, “Keyhüsrev'den Timur'a Kent”, **Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, Der. Vincent Fourniau, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 73.

¹⁹³ А. М. Маликов, “Монгольские Элементы В Этнонимике И Этнотопонимах Долины Зеравшана (Xv—Xix Вв.)”, **Урало-Алтайские Исследования**, С. 43, S. 4, 2021, s. 85.

karşılığında sağladıkları servet sebebiyle maddi güvence ve büyük ayrıcalıklar kazandıkları vurgulanmaktadır.¹⁹⁴

Timur, fetihler yapan bir göçebe hükümdar olarak, getirdiği yeni birliklerle tarımsal, şehirli, dağlı ve göçebe halkların karışık olduğu bir nüfus miras almıştır. Konargöçerlik, eski dönemlerden beri Türklerde alışlagelmiş bir gelenek olup Timurlularda da bir yandan bu gelenek sürdürülmüştür. Yapılan seferler sonucunda farklı coğrafyalardan insanları da devlet sahasındaki geniş alana yerleştirmek üzere kendi topraklarına getirmeyi amaçlayan Timur, böylece işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmamasını istemiştir. Bunun için de fethedilen coğrafyalardan birçok topluluk ve kabileyi başka yerlere göndermiş, iskân edilmemiş alanların bazılarını iskâna açmış, ülke genelinde kanallar açtırmıştır. Bölgenin nüfusunu artırmak için birçok esiri Semerkant’a göndermiş, yine fethettiği bölgelerde yer alan halkın önemli bir kısmının da buraya göç etmesini sağlamış, gönderilenlerin kaçmaması için de tedbirler alınmıştır. Daha önceki toplam nüfus net olmamakla birlikte bu dönemde Semerkant nüfusunun 100.000 kişi arttığı belirtilmektedir.¹⁹⁵

Bu dönemde fethedilen bölgelerde farklı yer değiştirme ve iskân politikaları uygulanmasının temel nedeni, kavimlerin her birinin ya da etnik unsurun farklı sorunlar taşımasıdır. Ele geçirilen yerlerde bulunan halk, genel itibarıyla kendi topraklarından uzak yerlerde iskân edilmiştir. Özellikle Anadolu, Azerbaycan, Suriye ve Irak bölgelerinden Moğol sınırına getirilen kişilerin durumu farklı olmuştur. Bu gruptan

¹⁹⁴ Sh. M Uljaeva, “Socio-Political Structure Of The State Of Amir Timur”, **International Conference on Scientific Research and Advancements in Sciences**, Hosted from Hamburg, Germany, July 25th 2021, s. 2.

¹⁹⁵ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 124.

sınır güvenliği ve savaşlar için asker sağlanması, yerli halkla dengeli bir iskân meydana getirilmesi, hayvan sağlama ya da seferlerde kullanılması için iaşe temin edilmesi gibi beklentiler söz konusudur.¹⁹⁶

Timur döneminde ülkenin çoğunluğu kırsal nüfustan oluşmaktadır. Bu dönemde sıradan köylü nüfusun belirli tabakaları da mevcuttur. Küçük özel arazi sahipleri, kiracılar, özgür köylüler ve köleler, halkın kendine özgü bir kesimini oluşturmaktadır. Bu dönemde toplum yapısı, daha önceden mevcut olan devletlerden geriye kalanlar ile aşiretlerin birleşmesinden meydana gelmektedir. Bu topraklarda farklı devletlere mensup halklar yer almakta olup bölgedeki etnik yapıyla ilgili detaylı bilgiye ulaşmak oldukça zordur. Bölge, ticarî ve hareketli bir kavşak olup Fergana Vadisi ve Zereşan Vadisi ticaret ve tarımla meşgul bir topluma ev sahipliği yapmaktadır.¹⁹⁷

Timur, fethettiği bölgelerde birçok küçük hanedanlığı öylece bırakmış, bu hanedan yöneticilerini seferlerinde kullanmıştır. Böylelikle farklı şehirlerde farklı güç gruplarından askeri güç sağlanabilmiştir. Bir şehre vali atandığında küçük yerel hanedan ya da bölgede bulunan kabilelerden bu valiye itaat ettiklerine dair mesajlar alınmıştır. Ayrıca askeri güce sahip olanlar, bu gücün bir kısmını valinin emrine vermekle yükümlüdür. Komuta altındaki birlikler fetih ve yeniden fetih için gerçekleştirilen

¹⁹⁶ Mustafa Şahin, “Sedidîler Mar‘aşîler ve Kara Tatarlar Örneğinde Emîr Timur’un Göç ve İskân Politikasının Değerlendirilmesi”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. V, 1-5 Ekim 2018, Göç ve İskân-İktisat Tarihi-Vakıflar Tarihi, Ankara, 2022, s. 209.

¹⁹⁷ K. Z. Ashrafyan, “Central Asia Under Timur From 1370 to the Early Fifteenth Century”, **History of Civilizations of Central Asia**, C. IV, M.S. Asimov-C.E. Bosworth, UNESCO Publishing, 1998, s. 349.

seferlerde bile hanedan için hizmet etmiştir. Bölgesel birliklerin rolünün belirleyici olabileceği yerel iktidar mücadelelerinde, şehir nüfusunun ön plana çıktığı görülmektedir.¹⁹⁸

Hem hükümdar hem de nüfus açısından söz konusu bölgesel mücadeleler zorlu hesaplamaları gerektirmiştir. Bir hükümdar, bir şehri veya bölgeyi yerel nüfusun desteği olmadan tutamamakta ve şehirler de güçlü bir hükümdarın korumasını ve himayesini gerektirmektedir. Zorluk zamanlarında, çekişmeli hükümdarlar arasından seçim yapmak şehir liderlerinin sorumluluğundadır. Teslim olup olmama konusunda şehir liderleri, mevcut hükümdara olan bağlılıklarına, direnişle elde edilecek maddi ve sosyal faydalara ve en önemlisi güç mücadelesini kazanma olasılığına göre karar vermek zorundadır. Kapıların dışında bekleyen ordu şehri hızla ele geçiremeyebilir, ancak büyüklüğü ve kompozisyonu, diğer rakipleri alt etme olasılığı konusunda önemli bir faktördür. Dolayısıyla bir bölge üzerinde kontrol elde etmek için güç mücadelesi veren bir kişi, hem rakiplerine hem de şehirleri ve dolayısıyla bölgenin yönetimini elinde tutan şehir nüfusuna üstün askeri gücünü göstermek zorundadır.¹⁹⁹

Bunun yanında çıkar ve yaşam tarzı farklılıklarına dayalı çift yönetim sistemi bu döneme ait bir özellik olarak değerlendirilebilir. Timurlular döneminde şehir nüfusu, çeşitli askeri yapı ve karmaşık bölgesel dinamikler bağlamında hareket etmiştir. Bu dönemde valiler ya hanedanın genç üyeleri ya da önemli komutanlardır. Büyük şehirlerde

¹⁹⁸ Beatrice Forbes Manz, “Nomad And Settled In The Timurid Military”, **Mongols, Turks, And Others**, Ed. Nicola Di Cosmo Devin Dewese Caroline Humphrey, Brill Leiden, Boston, 2005, s. 429.

¹⁹⁹ Manz, “Nomad And Settled”, s. 457.

valiler tarafından askeri kuvvetleri komuta etmektedir. Şehirlerin daruga ya da askeri vali tarafından yönetildiği bilinmektedir.²⁰⁰

Bu dönemde dört tür mülkiyet şekli mevcuttur: Devlet mülkiyeti, özel araziler, vakıf arazileri ve topluluk arazileri. Yine bu dönemde toplumda “tarhan” unvanına sahip olan kişiler bulunmaktadır. Tarhanlar toprak vergisinden muaf tutulmuş, daima önemli toplantılarda önemli konumlarda oturtulmuştur, bunun yanında hata yaparlarsa dokuz defa affedilmeleri söz konusudur. Öyle ki tarhanların av esnasında ganimetler kendilerine aittir. Bu dönemde bazı büyük toprak sahipleri-feodal sınıflar, dükkânlar, atölyeler, hamamlar, evler gibi mülklere sahiptir ve Timur döneminden itibaren kiralama yoluyla büyük kârlar elde etmeye başlamışlardır. Bazılarının ticaret yapılan alanları ve kervansarayları vardır. Bu dönemde orta ve küçük toprak sahipleri, toprak sahipliği, mülkiyet ve servet açısından üst, orta ve alt sınıflara ayrılmıştır. Bu faktör, Emîr Timur’un hükümdarlık döneminde feodal toplumun gelişimini, kent yaşamıyla yakın ilişkisini ve ilk sermaye birikimini göstermektedir.²⁰¹

Sosyal sınıflar arasında dini liderler de önemli bir konumda yer almaktadır.²⁰² Unvan sahipleri, şeyhülislam, hâkim, imam-hatip, vaiz müderris, sadır, şeyh, ülkenin dini yaşamı üzerinde büyük etkiye sahiptir. Onların sosyal güvencesi vakıf fonlarından, vakıf mülklerinden gelen gelirlerden, zengin ve vatandaşlar tarafından bağışlanan çeşitli varlıklardan sağlanmaktadır. Yine tüccarların da bu dönemde ayrıcalıklı bir sınıf meydana getirdiği bilinmektedir, öyle ki tüccarların sahip olduğu ayrıcalıklar toplum

²⁰⁰ Manz, “Nomad And Settled”, s. s. 428.

²⁰¹ Uljaeva, “Socio-Political”, s. 2.

²⁰² Bu konunun detaylarına bir sonraki kısımda değinilmektedir.

yapısında bir çeşit tabakalaşmaya neden olmuştur.²⁰³ Örneğin tüccarlar sınıfı toptancılar, perakendeciler, toptan perakendeciler, perakende tüccarları gibi alt sınıflara ayrılmakta olup sosyal yapıları da birbirlerinden farklıdır.²⁰⁴ Her topluluk farklı zamanlarda ve farklı yollarla kendine özgü bir alan, bir mahalle ya da bölge inşa etmiştir.²⁰⁵

Timurlu Devleti'nde siyasi politikanın, niteliksel değişikliklerin ortaya çıkmasında büyük bir rol oynamış olması muhtemeldir. Genel itibarıyla farklı yerel ve ulusal gelenekler, sosyal ve toplumsal yapıyı da çeşitlendirmiş ve değiştirmiştir, sosyal hayatta bir entegrasyondan söz edilmesi de mümkündür. Bu unsurlar dönemde olumlu gelişmeler yaşanmasını ve devletin güçlü sosyal politikalar ortaya koymasını sağladığı söylenebilir.

Ayrıca, zanaatkâr sınıfı da toplumun sosyal ve ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Dokuma ustaları, terziler, oymacılar, fırıncılar, demirciler gibi onlarca türde ustalar üretimin büyük bir kısmının gerçekleşmesini sağlamıştır. Ustalar tarafından yönetilen küçük zanaatçı birlikleri de mevcuttur. Öğrenciler yıllar içinde, köklü ilişkiler kurdukları ustalardan mesleki beceri ve püf noktaları öğrenmiştir. Yalnızca zanaat

²⁰³ Uljaeva, **a.g.e.**, s. 3.

²⁰⁴ Uljaeva, **a.g.e.**, s. 5.

²⁰⁵ M. Buttino, “Histories Of Minorities And Of Mahalla In Samarkand: The Bukharan Jews And The Koreans”, **Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Orta Asya Araştırmaları Uluslararası Konferansı** Samarqand, 7-8 Eylül 2009, s. 299.

alanında değil, saygı, dürüstlük, sorumluluk, çalışkanlık vb. birçok konuda da öğrenciler hayata hazırlanmıştır.²⁰⁶

Timur döneminde devletin sosyal yapısı, yerel devlet süreçlerinde var olan sosyal yapıya dayanmasına rağmen bazı değişikliklere uğramıştır. Önceki yerel sosyal yapıdan farklı olarak, Moğol politikasının bir ürünü olan bazı gelenekler toplumsal yaşama yerleşmiş ve daha sonra, Timur döneminde (örneğin, Çağatay'ın soyundan gelenlerin toplumsal yaşama katılımı) belirgin bir özellik haline gelmiştir. Bu dönemde, bilim adamlarının ve entelektüellerin rolü büyük olup, devlet ve idari işlerin yönetiminde desteklerine ve danışmanlıklarına dayanılmaktadır. Çeşitli ülkelerden bilim adamlarının ve kütüphanelerin Semerkant'ta toplanması, zamanının en ileri bilimsel okullarının oluşmasını ve entelektüel yaşamın canlanmasını sağlamıştır.

Mirza Şahruh döneminde, daha önceki dönemde uygulanan zorunlu bir iskân ya da göç politikasından ziyade, gönüllülük esasına dayanan bir yerleşim politikası uygulandığı görülmektedir. Bu dönemde Timurlular ve Karakoyunlular arasında sürekli olarak taraf değiştiren on bin Türkmen hanesi Herat'a göç ettirilmiştir. Bunların kayıt altına alınması için görevli de tutulmuştur. Bu göç esnasında Tebriz'in Şahruh tarafından zapt edildiği, Türkmenlerin talan edildiği ve pek çok esir alındığı, ancak katliam gerçekleşmediği ifade edilmektedir.²⁰⁷

Genel olarak ifade edilebilir ki Semerkant'ta toplumsal yapı, genellikle merkezi bir otoritenin etrafında şekillenen bir hiyerarşiye dayanmıştır. Timur İmparatorluğu,

²⁰⁶ Uljaeva, **a.g.e.**, s. 4.

²⁰⁷ Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 1972, s. 109-110.

Timur'un liderliği altında geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuş bir imparatorluktur ve Semerkant, bu imparatorluğun kalbi ve yönetim merkezidir. İmparatorluk, Timur'un liderlik ettiği bir savaşı aristokrasiye dayanmaktadır. Savaşçılar, yönetimi ve toplumun önemli kararlarını belirleyen bir elit sınıf olarak konumlanmıştır.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Semerkant'ta toplumda en üstte yer alan sınıf, imparatorluk ailesi ve aristokratlar olarak bilinen soylu sınıfıdır. Soylular, imparatorluk içinde önemli pozisyonlara sahip kişilerdir ve yönetimde etkin rol oynamaktadır. Askeri birlikler, imparatorluğun gücünü temsil eden önemli bir unsurdur. Alt sınıflar arasında tüccarlar, zanaatkârlar ve çiftçiler gibi farklı meslek grupları yer alır. Bu sınıflar, ekonomik faaliyetlerde bulunarak toplumun işleyişine katkıda bulunurken, genellikle soylu sınıfın gözetimi ve kontrolü altındadır.

Timurlular dönemi Semerkant'ında toplumsal yapı, güç, hiyerarşi ve dinin etkisiyle belirlenen karmaşık bir sistemdir. Bu sistem, imparatorluk içinde toplumun işleyişini, güvenliği sağlamak ve toplumun dini ve ahlaki değerlerini korumak amacıyla kurulmuştur. İslam ise Semerkant'ta egemen olan dindarlık ve kültürün temelini oluşturmaktadır. Camiler, medreseler ve dini liderler, toplumun dini yaşamını şekillendiren ve yönlendiren önemli kişi ve kurumlar olarak hizmet vermiştir.

1.3.1.1. Konut Özellikleri

Konut mimarisi, insanların fiziksel, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmakta ve bu açıdan büyük bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede hem konargöçer hem de yerleşik yaşama dair izler taşıyan Semerkant şehrinde sosyal yapının unsurlarından biri konut mimarisidir.

Timurlular döneminden günümüze kadar gelen mimari yapılar dışında kalan ve halkın ikamet ettiği konutlara ilişkin bilgilere erişim sağlamak oldukça zordur, zira bu yapılar günümüze ulaşamamıştır. Dönem minyatürlerinden yapılara ait kısmi bilgi elde etmek mümkün ise de yeterli değildir. Döneme ait kaynaklarda da konuyla ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Ancak geleneksel mimari unsurlarının bu yapılarda yer alması kaçınılmazdır.

Yerleşik nüfusun yerel konut formlarının gelişiminin, Orta Asya'nın tarihsel ve kültürel çeşitliliği çerçevesinde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Belirli bir ortaklık söz konusu ise de her bir yapı kendi kültürel ve tarihsel geleneğine sahiptir.²⁰⁸

Konut tipinin oluşumunda doğal iklim koşulları son derece önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle sıcak, uzun süren yaz dönemleri ve sert geçen kış ayları, her iki dönem için de kullanıma uygun yapılar inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Özbekistan'ın geniş alanında, bu koşullar geniş bir aralıkta değişmektedir. Burada, çölün kuraklığından dağlık bölgelere kadar farklı iklim özellikleri bulunmaktadır. Konut şekilleri yağış miktarına, rüzgâr yönüne, belirli bir yapı malzemesinin varlığına veya yokluğuna tepki vermekte ve doğal kaynakları-suyu ve yeşil bitki örtüsünü yapının bir parçası olarak değerlendirmektedir. Camiler, medreseler, hamamlar ve benzeri diğer yapılar için iklim o kadar önemli değildir ve bu yapıların tipi daha büyük bir birliğe sahiptir.²⁰⁹

Genel itibarıyla Semerkant evlerinin yaşam odası (*hana*) her zaman dikdörtgen şeklindedir, genellikle en-boy oranı 2/3'tür ancak odaların boyutu, çatı kirişlerinin

²⁰⁸ М. Д. Джамилова, “Развитие И Формирование Жилой Архитектуры В Самарканде”, **Gospodarka I Innowacje**, S. 24, 2022, s. 672.

²⁰⁹ Джамилова, **a.g.e.**, s. 672.

sayısına bağılı olarak değişmektedir. Odaların yüksekliği genellikle genişliğinden daha azdır. Sadece en büyük on bir ve on üç çatı kırışlı odalar ile Orta Asya ve Yahudi evleri istisnadır. Genişliği yüksekliğine eşit olan odalar “kadu bar” olarak adlandırılmakta ve diğer yerlerde (Fergana Vadisi gibi) en uyumlu oranlara sahip olarak kabul edilmektedir, ancak Semerkant’ta nadiren yapılmıştır. Odalar, birinci katta avlu ile boyuna ve yana bağlantılı olarak ayaklı bir sundurma (*eyvan*) veya antre (*dakhiliz*) şeklinde oluşmakta, birçok bileşen içermektedir. Semerkant’taki her şehir evi mutlaka iki bۆlümeye ayrılmıştır: Dış bۆlüm (*bırun*) ve iç bۆlüm (*derun*). Büyük mۆlklerde her iki yarı da, her birinde büyük veya küçük bir dizi konut ve ekonomik yapılar olan ayrı avlulardan oluşmaktadır. Parsel küçük olduğunda ve ayrı bir avlu tahsis edilme durumu olmadığında, yabancı erkek misafirleri kabul etmek için ayrı bir oda (*mihmanhona*) izole edilmiş bir girişle dۆzenlenmiřtir. Zanaatkârların mütevazı evlerinde genellikle özel bir *mihmanhona* yapılmamış, bu amaçla dış avluda bulunan atۆlye kullanılmıştır. Dış avlu zengin sanatsal dekorasyonlara sahiptir.²¹⁰

Bu dۆnemde inşa edilen yapılar, anlaşıldığı kadarıyla halk tabakalarının durumuna uygun biçimde dۆzenlenmiřtir. Konutlarda yer verilen detaylarda, ۆrneęin pencerelerde ve kullanılan malzemelerde zanaatkârların ve diğer sosyal unsurların etkileri gۆrۆlmektedir. Aynı zamanda toplumsal yapıda cami, medrese gibi toplu ibadet yapılan ve bir araya gelinen yapıların fazlalığı, sosyal yaklaşımın gۆstergesidir.

²¹⁰ Джамилова, а.г.е., s. 672.

1.3.2. Dini Yapı

“Aşk yolunda hayran olanlar için

Ne kılıcın ne elin etkisi vardı.”²¹¹

İslamiyet öncesi dönemde Semerkant, küçük yerleşimleri olan feodal düzene sahip bir kent görünümündedir. Soğdlular döneminde, Arapların bölgeye gelmesine kadar oldukça verimli topraklarda tarım faaliyetlerinin ve İpek Yolu üzerinden yoğun olarak ticarî faaliyetlerin yürütülmesi mümkün olup bölge her dinden kişi ya da topluluğa açıktır denebilir. Ancak aynı zamanda bölgede bir merkezi güç bulunmaması Semerkant’ı savunmasız ve güvenliksiz bir yer haline getirmiştir. 6. ve 8. yüzyıllar arası dönemde Zerdüş Soğdlular ile Budizm, Maniheizm, Nestûrîlik gibi dinler mevcuttur. Özellikle 6. yüzyılda bölge Nestûrîliğin ve Maniheizm’in merkezlerinden biri konumuna gelmiştir. Timurlular döneminde ise özellikle Müslümanlığın ön plana çıkması ile diğer dinlerin daha geri planda kalmış olduğu görülmektedir.

Devletlerin her biri, halkın refahının ve kamu düzeninin sağlanması için bazı kurallar belirlemek ve bunlara uygun hareket etmek durumundadır. Bu kurallar idare edilmekte olan toplumun sahip olduğu inanç, bakış açısı, kültürü, hâkimiyet anlayışı gibi unsurlara göre değişebilmektedir. Timurlular döneminden itibaren Semerkant şehrinde, şehir tarihi açısından çok detaylı dini bilgilere ulaşılması mümkün olmamıştır, dini yapı ile ilgili bilgiler daha çok dönemin hükümdarları üzerinden ve hükümdarların dine yaklaşımları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde hükümdarların dine yaklaşımları ve sahip oldukları din politikaları daha fazla ön plana çıkmaktadır.

²¹¹ Fuşencî, *İbretü’n Nâzırîn*, s. 55.

Bu çerçevede geleneksel Türk devletlerinde yasa (töre) uygulaması söz konusu iken İslam devletlerinde şeriata uygun kurallar kullanılmış, yasa tamamen geride bırakılmıştır. Türk İslam devletlerinde ise hem yasa hem de şariat kurallarının geçerli olduğu söylenebilir. Birçok devlette hem örfî hem şer'î hukuk uygulamasının ve ikili bir hukuk sisteminin mevcut olduğu görülmektedir. Timur İslam dinine önem vermiştir ancak bir yandan da Türk-Moğol geleneklerini uygulamayı da ihmal etmemiştir. Timurlu kaynaklarında her ne kadar iktidara gelişi teorik açıdan İslamî geleneğe uygun olarak aktarılmakta ise de pratikte idare ve meşruiyet bakımından yasa ön plana çıkarılmıştır. Bunun nedeni Çağatay ülkesinde farklı bir meşruiyete dayanmadan iktidara gelmenin mümkün olmamasının Timur tarafından iyi bilinmesidir. Buna bağlı olarak da Cengiz soyundan gelmekte olan bir han adına yasayı uygulamak ve ülkeyi idare etmek durumunda kalmıştır. Ancak yasanın Timur tarafından önemsenmesi, şariatın ve İslam'ın da tam olarak ikinci planda kalması anlamına gelmemektedir.²¹² Genel itibarıyla, bazı Memlûk kaynaklarında Timur'un Şîî olduğu iddia edilmekte ise de genel itibarıyla Sünnî olduğu ve inançlı bir Müslüman olduğu ifade edilmektedir. Bir Şîî din adamı ile konuşması sırasında söylediği “*Hazreti Peygamber benim sünnetimi terk eden şefaati nail olamaz ve bir de ‘el cemaat-i rahmet’ buyurmuşlardır. Ben her iki devlete de nail olmak istediğimden ehli-sünnet velcemaat mezhebine salıkım*” şeklindeki sözler bu durumu açık olarak ortaya koymaktadır.²¹³

Timur'un dininin İslam olup olmadığına yönelik tartışmalar ve farklı bakış açıları halen devam etmektedir. Döneminin iki tarihçisi olan Nizamüddin Şâmî ve Şerefeddin

²¹² Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 54-56.

²¹³ A. Ahat Andican, **Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 410.

Ali Yezdî tarafından “örnek bir Müslüman” olarak tasvir edilen Timur, anlatıma göre İslam’ın yayılması ve yücelmesi için çaba göstermiş, dinin gerekliliklerini yapmış, devleti şeriata uygun biçimde yönetmiş ve halkını da daimi olarak korumuş ve gözetmiştir.²¹⁴

Askeri yapıda dini inançlara saygı söz konusudur. Orduda yanlarında putlarını taşıyan pagan askerler, çadırlarının kapısına serbestçe büyük boylarda ikonlarını asan Hristiyanlar bulunmaktadır. Bu ikonlardan oldukça gösterişli bir biçimde boyanmış ve süslenmiş olanlardan birini İspanyol elçi Don Ruy Gonzales de Clavijo da görmüştür. Hristiyanlarla ilgili hiçbir kaygı yoktur.²¹⁵ Orduda yer alan farklı unsurlar Yezdî tarafından da tasvir edilmiştir. Buna göre Timur’un ordusunda putperest Türkler,

²¹⁴ Yüksel, **a.g.e.**, s. 52; Roux, Timur’un kelime-i şahadet getirerek Müslüman olduğunu, hayatı boyunca Şamanizm ve İslamiyet’i sarsılmaz bir inanç çerçevesinde birleştirdiğini ifade etmektedir. Buna göre Timur hayatının ilk dönemlerinde çok tanrılı inanca sahip olan Çağataylıların hizmetinde çalışmış olup benliğinde İslam öncesi inançların izleri kalmıştır. Bu açıdan içinde yaşadığı toplum ile o dönemdeki bütün Türk toplumlarında az çok benzerlik bulunmaktadır. Müslüman bir toplum mevcuttur ancak görünümü farklıdır: Bu, şarap içilen, müzikler dinlenen, serbest ve erotik figüratif resimler yapılan, özgür hareket edebilen kadınlar bulunan bir toplumdur. Timur eğlence meclislerinde kadınların bulunmasını sevmekte, onların şenliklere katılmasını istemektedir. Eski geleneklerden gelen dervişlerin ve falcıların yetkileri ile ilgilenmekte, onların riyakârlıklarını ve yalancılıklarını açığa çıkarmaktan hoşlanmaktadır. Jean Paul Roux, **Türklerin Tarih Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 312.

²¹⁵ Roux, **a.g.e.**, s. 313.

Mecusiler, büyücüler, kâhinler ve falcılar yer almaktadır.²¹⁶ Bu dönemde orduda aynı zamanda şehrin sakinlerinden kişilerin de bulunması nedeniyle toplum yapısında da genel bir inanca saygı çerçevesi çizildiği ifade edilebilir.

Ordunun bakış açısına göre Timur’a hizmet yaratıcıya hizmet etmek olarak değerlendirilmekte olup İbn Arabşah ordudakilerin yaratıcıyı bırakıp Timur’u kendilerine hâmi edindiklerini, onunla gurur duyduklarını anlatmaktadır. Buna göre Timur’a duyulan sevgi o düzeydedir ki Timur Tanrılık ya da peygamberlik iddiasında bulunsa kendisine inanmaya hazırdırlar. Timur’a sevgi ve bağlılık duydukları için Tanrı’ya yakınlaştıklarına inanırlar.²¹⁷ Timur seferlerini dini temeller üzerine oturtmayı ihmal etmemiş, asker ve siyasetçi olduğu için dini unsurlarla hareketine meşruiyet kazandırmıştır.²¹⁸ Emir Hüseyin ile beraber Tuğluk Timur’a karşı savaş yaptıkları dönemde Timur’un sahip olduğu meşruiyet ideolojisine “ilahi seçilmişlik” boyutunu da eklediği görülmektedir. Timur’un imparatorluğu büyüyüp iktidarı derinleştikçe, ilahi seçilmişlik yoluyla Tanrısal onay

²¹⁶ Yezdî, **ZN**, s. 478; İbn Arabşah da benzer ifadeler (daha ağır ve hakarete varan bir anlatımla) kullanmaktadır: “*Bu orduya hizmetkâr takımından eşekler, Türkmen kopuk takımından oluşan it enikleri, Arap ayak takımından açgözlü köpekler, Acem sivrisinekleri, aşağılık putperestler, pespaye Mecusi büyücüler ve buna benzer kişiler de katıldılar. Bunların sayısını hiçbir divan sığdıramaz, hiçbir muhasebecinin defteri hesaplamaya yetmezdi. Kısacası o (Timur), bir deccaldı ve Yecüc-Mecüc, uğuldayan faydasız rüzgâr da onunla birlikteydi.*” İbn Arabşah, **Acâibu’l Makdûr**, s 197.

²¹⁷ İbn Arabşah, **AM**, s. 456

²¹⁸ Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 313.

algısını yaratmak ve meşruiyet ideolojisinin bir parçası olarak kullanmak yaklaşımının daha da güçlendiği görülmektedir.²¹⁹

Andican, Timur'un sahip olduğu din algısı ve din faktörünü hâkimiyet ideolojisinin inşasında kullanış şeklinin, başta İbn Arabşah olmak üzere bazı Arap tarihçilerinin yazdıklarının, *Tüzükât-ı Timur* adı verilen kaynakta kullanılan ifadelerin ve *Timurnâme*'lerde rastlanan bazı menkıbelerin neticesinde tarihsel gerçekliğin dışına çıkarıldığını, bütün siyasi kararlarını müridi olduğu şeyhlere danışarak alan, hangi mezhebe inandığı bile belli olmayan bir Timur kimliği yaratıldığını ifade etmektedir. Timur'un iktidarı ele geçirdikten sonra babasının cenazesini memleketi Şehr-i Sebz'e, Şeyh Şemseddin Külâl'in türbesinin yanına taşıtması, Şahrüh döneminde, Timur'a yakın din adamlarından Seyyid Bereke'nin kemiklerinin Andhud'dan getirilip Timur'un mezarının başucuna gömülmesi ve Uluğ Bey döneminde yazdırılan mezar taşında Timur'un şeceresinin Hz. Ali'ye kadar dayandırılması gibi uygulamalar, söz konusu kargaşayı daha da artırmış, neredeyse içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.²²⁰ Bu nedenle de Timur'un siyasi meşruiyet arayışında ve kişisel alanında dinin yerinin gerçek anlamda anlaşılabilmesi için bütün kaynakların karşılaştırılması ve değerlendirmenin bu şekilde yapılması gerekmektedir.

Timurlu sülalesinin mensuplarının ve aynı zamanda halkın önemli bir kısmının da Sünni olduğu bilinmektedir. Ancak bu dönemde Batı İran'da Şafilik olduğu bilinmekle birlikte doğuda Hanefilik mezhebi yaygındır. Fakat yerleşim bölgelerinde karışık bir

²¹⁹ Andican, **Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras**, s. 402.

²²⁰ Andican, **a.g.e.**, s. 409-410.

nüfus bulunmaktadır. Huzistan, Mazenderan, Gilan, Kuhistan, Sebzvar gibi bölgeler Şîlik merkezi kabul edilmiştir.²²¹

Sülale mensuplarının büyük bir kısmının ve özellikle Mirza Şahruh'un Sünni olması ve medreselerde eğitimin bu minvalde verilmesi, Şîiliğin yayılmasını engelleyememiş, birçok taraftar kazanan Rafizi kesimler özellikle Şahruh döneminde kendini göstermeye başlamıştır. Kendisini “Allah'ın ve kâinatın aslı, hakikatin kendisinde tecelli ettiği” şeklinde gösteren ve yeni bir peygamber olarak ortaya çıkan Astarâbad'lı Fazlullah, Timur döneminde takibata uğramış ve Miranşah tarafından öldürülmüş ise de onun düşünceleri ve inancı halk arasında önemli ölçüde taraftar bulmuştur.²²²

Mirza Şahruh döneminde de şariat ve yasa konusu gündemde kalmıştır. Şahruh, saltanat süresince İslamileştirme politikası izlemiş, bu dönemde şariat yasayı geride bırakmıştır.²²³ Mirza Şahruh din hükümlerini katı biçimde uygulayan bir hükümdar olarak tanınmaktadır. Daha önceki dönemde Timurlular her ne kadar Müslüman olsalar da yasadan da faydalanmış, bu da İslam'ın yeniden canlandırılmasına yönelik akımları harekete geçirmiştir. Mirza Şahruh meşruiyetini kurarken bu yaklaşımdan faydalanmış olup hükümdarlık döneminde şeriatı canlandırma çabasına girmiştir. Bu Timur'la olan bağın kopması değil, Türk-Moğol politikalarının devamı olarak izah edilmiştir.²²⁴ İran'da

²²¹ Subtelny ve Khalidov, “The Curriculum”, s. 210

²²² Aka, **Timur ve Devleti**, s. 133.

²²³ Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 56-57.

²²⁴ Beatrice Forbes Manz, **Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 252.

özellikle 20. yüzyıla kadar siyasi ve dini varlıkları devam eden Müşa'sa'ların²²⁵ bir yapı olarak ortaya çıkışı da Mirza Şahrüh dönemine rastlamaktadır. Şiî bir Arap sülalesine mensup olan bu topluluk Huzistan bölgesinde bulunmaktadır. Seyyid Muhammed'in oğlu Sultan Muhsin döneminde Müşa'sa'ların etkinliği iyice artmış, Bağdat'tan Basra'ya kadar bütün Luristan'a hâkim olmuşlardır.²²⁶

Meşruiyet kazanılırken dine vurgu yapmak için, hâkimiyetin ve belirlenecek herhangi bir dini politikanın başarısı açısından dini sınıflar hayati önem taşımaktadır. Bu dönemde dini inanışlar çeşitli ve genel olarak bağdaştırıcıdır, öte yandan uygulama ve düşüncenin birkaç yönü öne çıkmaktadır. Bunlardan biri Peygamber'in soyundan gelenlerin yaygın olarak kutsanmasıdır ki, bu Hz. Ali ile diğer Şiî imamların hatırasına açıkça saygı gösterilmesini beraberinde getirmiştir. Döneme damgasını vuran sünnet vurgusu ise, doğru davranış kalıpları için Peygamber ve ailesinin örnek alınmasının bir parçası olarak görülebilir. Sufilerin aşırıya kaçan âdetleri bu akımın hedeflerinden biridir.²²⁷

Hükümdar dini yaşam üzerinde iki şekilde nüfuzunu kullanabilmektedir: Dinin himaye edilmesi, akait ve öğretiyi etkileyecek bir din programı geliştirilmesi. Mirza Şahrüh, dini denetimle görevli memurlar aracılığı ile idarî baskı kurma yoluna gitmiştir. Bazı makamlar direkt hükümdarın denetiminde iken diğerleri yerel mutabakat ve kısmen vesayete bağlanmıştır. İki yerleşik kurumun şehir yaşamına belli bir etkisi bulunmaktadır.

²²⁵ Müşa'sa'lar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Müşa'sa'lar", **DİA**, C. 32, 2006, 155-156.

²²⁶ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 134.

²²⁷ Manz, **a.g.e.**, s. 253.

Çarşı ve şehrin ahlakının denetlenmesi ile görevli muhtesiblik makamı, başkentteki dini üslubu düzenlemeye yaramaktadır. Kadılık makamı ise hem ulema liderliğini hem adalet idaresini ciddi düzeyde etkilemektedir. Dini alanda gözetimi sağlayan şeyhülislamlık ve sadr desteklenerek hanedanın din personeli üzerindeki denetimi artırılmıştır.²²⁸

Uluğ Bey ise devlet idaresinde Timur'un izinden gitmiş, Moğol beylerinden biri olan Duğlat Hudaydad'ı getirtmiş, ondan yasayı öğrenmek istemiş, tahta da Cengiz Han soyundan gelen bir han atamıştır. Yine de şeriata tamamen göz ardı etmeyen Uluğ Bey büyük şeyhlere büyük saygı göstermiş ve onların öğütlerini dinlemiştir.²²⁹

Daha sonraki Timurlu hükümdarları döneminde kaynaklarda yasanın kaldırılması gibi bir konunun artık zikredilmediği ve bu dönemden sonra şeriata uygun hareket edilip edilmediğinin tartışma konusu haline geldiği görülmektedir. Bu dönemde tahta geçen Ebû Said Mirza'nın daimi olarak şeriata uygun hareket eden, adaleti sağlarken aynı zamanda din kurallarına da riayet eden bir hükümdar olduğu zikredilmektedir. Ebû Said'in şeriata

²²⁸ Manz, **a.g.e.**, s. 254

²²⁹ Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 58; Devletşah, Uluğ Bey ile ilgili olarak eserinde şu sözleri sarf etmektedir: “*Sultan Uluğ Bey Gürkan (Tanrı rahmet eylesin) adaletli, bilgili, kahhar ve himmet sahibi bir padişah idi. (...) Âlimlere çok hürmet ederdi. Onun zamanında ilim ve fazilet sahiplerinin mevkii çok yüksek idi. Kendisi hendese ve heyet ilimlerini çok iyi bilirdi. (...) Riyaziye ilminde büyük bir kudret sahibi idi. Yıldızların rasadı ile meşgul olmuştur. (...) Sultan olanca himmetini bu meselenin halline sarfetmiş ve rasadı tamamlamıştır.*” Devletşah, **TŞ**, s. 428-429.

bağlılığının temel nedeni olarak kendisinin Nakşibendî şeyhi Ubeydullâh'ı Ahrâr ile samimi bir ilişki içinde bulunması gösterilmektedir.²³⁰

Dönemde farklı dini inançlar ve akımlar bulunmaktadır. Şîî inancının etkisi önemliyken, Sûfî tarikatları da dini hayatın bir parçasıdır. Hükümdarlar, farklı dini gruplar arasında denge sağlamaya çalışırken, bazen farklı dini akımlar arasında gerilimler ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Devletin dini politikalarının belirlenmesi ve uygulanması konusunda dini otoritelerin etkisi önemlidir. Hükümdarlar, dini otoritelerin desteğini alarak meşruiyetlerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, dini otoritelerin de kendi çıkarları ve görüşleri olduğu düşünülmelidir ve bu durum devlet-din ilişkisini etkileyebilir. Timurlular döneminde devlet ve din ilişkisi karmaşık bir dengeyi sağlanmasını gerektirmiştir. Hükümdarlar dini meşruiyetlerini sağlamak ve halkın desteğini kazanmak için dini referanslara vurgu yaparken, farklı dini akımlar arasındaki dengeyi korumaya çalışmışlardır. Bu dönemdeki devlet-din ilişkisi, dinin politik bir araç olarak da kullanıldığı ve devletin dini otoritelerle iş birliği yapılarak meşruiyetini sağlamaya çalıştığı bir süreci yansıtmaktadır.

Timurlular döneminde din ve devlet ilişkisi, genellikle İslam'ın egemenliği altında şekillenmiştir. Timur, kendisini İslam'ın savunucusu olarak tanımlamış ve İslam'ın yayılması ve korunması için savaşlar yürütmüştür. Bu bağlamda, Timur İmparatorluğu'nun dini kimliği ve yönetimi, İslam'ın güçlü bir şekilde etkilediği bir devlet yapısını yansıtmıştır.

Timurlular döneminde din ve devlet ilişkisi, iki temel yaklaşıma dayanabilir. İlki, dinin devlet üzerinde doğrudan bir otorite ve etki sahibi olduğunu savunan teokratik bir yaklaşımdır. Bu görüşe göre, devletin hükümeti ve yönetimi dini otoritenin belirlediği

²³⁰ Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 60.

ilkelere ve kurallara dayanmalıdır. Timurlular döneminde, Timur'un dini liderlik rolü ve İslam'ın egemenliği, bu teokratik yaklaşımın bir örneği olarak değerlendirilebilir. Diğer bir yaklaşım ise, din ve devletin ayrılmasını ve dünyevi işlerin siyasi otorite tarafından yönetilmesini savunan seküler bir görüştür. Bu yaklaşıma göre, devlet işlerinin yönetimi ve karar alma süreçleri, dini otoritenin doğrudan etkisinden bağımsız olmalıdır. Ancak bu dönemde Timurlular, dini değerleri ve İslam'ın öğretilerini devlet politikalarında etkin bir şekilde kullanmış ve dini otoritenin toplumsal düzeni sağlamada önemli bir rol oynadığı görülmüştür. İslam'ın egemenliği ve dini liderlik rolü, devletin politikalarını ve toplumsal düzeni belirlemede önemli bir faktör olmuştur. Ancak bu dönemde, dinin devlet üzerindeki etkisiyle seküler bir yönetim arasında da bir denge olduğu da söylenebilir.

1.3.2.1. Din Adamlarına Verilen Önem ve Yansımaları

Timurlular döneminde, çalışma boyunca farklı vesilelerle zikredildiği üzere, âlimler önemli bir yere ve konuma sahip olmuş, kendilerine daima hürmet ve saygı gösterilmiştir. Bu çerçevede Timurlu hükümdarlarının dini ve dine yaklaşımı farklı kaynaklarda tartışılmış ve genel hatları ile bu çerçevede din adamları ile hükümdarların ilişkileri ele alınmıştır.

Timur'un dini yaklaşımı ve inancı, onun tarih sahnesine çıkmasından itibaren bir tartışma alanı haline gelmiştir. Mezar taşında yer alan nesebini Hz. Ali'ye (ö. 40/661) dayandıran şecere ve ordusunda yer alan Şîî askerler sebebiyle Şîî olduğunu ileri sürenler olmasına rağmen Timur'un Sünni olduğunu ifade eden kaynakların daha fazla olduğu görülmektedir. Geldiği yerde Sünni ağırlıklı bir nüfus bulunması ve Şîî hükümdarlar üzerine sefer düzenleyeceği zaman Sünnilerin korunması gerekçesini öne sürmektedir. Bunun yanı sıra Çağataylı taraftarlar ve yerleşik halk arasında konumunun güçlü

kalabilmesinde Maverâünnehir ve Horasan'daki Sufi şeyhler ile yakın ilişkiler önemli olmuştur. Bunun yanında soyunun ve kendisinin karizmasının sağlamlaştırılmasında da dini unsurların kullanıldığı görülmektedir.²³¹ Bunun için de aile üyelerine ait mezarları önemli Sufi türbelerinin yanına yaptırmış veya ölen bir Sufi şeyhin kemiklerini gömdürüp oranın kutsal hale gelmesini sağlamıştır. Buna rağmen hükümdarlığı boyunca her ne kadar kendilerine saygıda kusur etmese, öğütlerine uygun hareket etse de şeyh ve ulemânın saray içinde siyasi bir güce dönüşmesine müsaade etmemiştir.²³²

Starr ise, Timur için bir Şîî ve Sünni ayrımı olmadığını belirtmektedir. Buna göre, *“Timur Ahmed Yesevî’ye devasa bir türbe yaptırmış olmasına karşın²³³ tasavvufla olan ilişkisi de evliyalara saygı duyuyormuş gibi yapmaktan fazlası değildi. Şu nokta tuhaftır ki dönemin Müslüman vaiz ve âlimleri Timur’un Müslümanları katletmesine ses*

²³¹ Manz, aynı zamanda Timur’un İslam’a bir bağlılık duymaktan ziyade İslam dinini hükümdarlığı ve fetihleri için kullanmış olabileceğini ifade etmektedir. Buna göre çıkılan seferlerde; örneğin Gürcistan kralları, Hindistan yolunda Müslüman olmayan topluluklar üzerine düzenlenenlerde, ön planda olan şeriatın korunması düşüncesi olmuştur. Beatrice Forbes Manz, **Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih**, Çev. Zuhal Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 40.

²³² Manz, **a.g.e.**, s. 40.

²³³ Ahmed Yesevi Türbesi (Külliyesi) hakkında detaylı bilgi için bkz. Emel Esin, “Ahmed Yesevî Külliyesi”, **DİA**, C. 2, 1989, ss. 162-163.

*çıkartmamışlardı. Bu durum oğullarının ve torunlarının çok daha bariz bir dindarlığın olduğu dönemde değişecekti.”*²³⁴

Timur’un, kendisine dini bakımdan meşruiyet kazandırılması çerçevesinde rüya motifinden yararlandığı görülmektedir. *Zafernâme*’lerde Timur’un rüyalarından bahsedilmekle birlikte İbn Arabşah’ın eserinde, mutasavvıfların geleceğe yönelik kerametlerle bilgi edinebileceklerine de Timur’un inandığı ve bu nedenle onlarla iyi ilişkiler kurmak için çaba gösterdiği ifade edilmektedir: “*Bir defasında sırları üzerindeki perdeyi kaldırdı ve şöyle dedi: ‘benim ninem filanca idi; geleceği okumayı bilir ve kehanette bulunurdu. Bir defasında o güne kadar benzerini görmediği bir rüya görmüş ve bunu, oğulları ve torunları arasından ülkeleri titretecek, insanları kul haline getirecek bir sahipkıranın çıkacağı, çağın hükümdarlarının önünde diz çökeceği şeklinde yorumlamış. İşte o benim ve artık vakit geldi. Şimdi arkamda olacağınıza, beni destekleyeceğinize ve ömür boyu beni aldatmayacağınıza dair söz verin.*”²³⁵

Timur’un elçisi olduğu düşünülen²³⁶ Sultaniyeli Johannes Timur’un Müslüman olduğunu, dine itaat etmeyenleri, özellikle fiili günahlar sebebiyle Müslümanları şiddetli bir biçimde cezalandırdığını belirtmektedir. Buna göre Timur, Hristiyanları sevmemekte fakat buna rağmen onları huzuruna kabul edip ihsanlarda bulunmaktadır. Ülkesine giriş

²³⁴ Frederick Starr, **Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı**, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2021, s. 595-596.

²³⁵ İbni Arabşah, **AM**, s.38

²³⁶ Detaylı bilgi için bkz. Altay Tayfun Özcan, “Timur’un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 33, S. 55, 2014, ss. 121-162.

için imtiyazlar vermekte, mallar bağışlamaktadır. Özellikle tüccarların kendi dinlerine inanmalarına, Hristiyan memleketlerindeki gibi kiliseler açmalarına, ibadet etmelerine izin vermiştir.²³⁷ Âlimleri ve sufileri mevkiine uygun olarak kabul eden, onlara karşı bir saygısızlık göstermeyen Timur, onlarla iletişim halinde iken kibrinden sıyrılmış ve samimi bir ilişki içerisinde olmuştur.²³⁸ Aynı zamanda fethettiği ülkelerden din adamlarını ve âlimleri Semerkant'a götürmüş, orada ağırlamış ve onlara karşı saygıda bir kusur etmemiştir.²³⁹

Timur'un peygamber soyundan geldiklerine inanılan seyyidlere ve din liderlerine gösterdiği saygı ve ilgi bütün kaynaklarca doğrulanmaktadır. Timur'un, kendisini destekleyen ve siyasi hırsları olmayan din adamlarıyla konumlarına göre ilişkiler kurmuş olduğu da görülmektedir. Her sefer öncesinde evliyaların mezarlarını ziyaret etmiş, işgal ettiği Müslüman ülkelerde de yerel halk tarafından aziz kabul edilen din önderlerinin mezarları başında dua okumuş, yıkılmış türbelerinin tamiri için bağış yapmıştır. Halk

²³⁷ Sultaniyeli Johannes, **Timur'un Sarayında**, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 99-100.

²³⁸ Justin Marozzi, **Timurlenk İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi**, Çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 109; İbni Arabşah, **AM**, s. 430; Çetin, **Ankara Savaşı**, s. 52; Örneğin; “*Cürcani, Taftazani ile Timur'un huzurunda yaptıkları ilmi münazarada galip ilan edilince ulema arasındaki şöhreti iyice artmış ve Timur'un meclisinde en üstün âlim payesini de kazanmıştır.*” Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 87.

²³⁹ İsmail Aka, “Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?” **Belleten**, C. 64, S. 240, 2000, s. 461; Timur'un tarihe olan ilgisi ile ilgili olarak bkz: J. M. Richardson, **History of the Moğul Dynasty in India**, Çev. Father François Catrov, Cornhill, London, 1826, s. 14.

üzerinde etkisinin olduğu bilinen tasavvuf önderlerini ziyaret etmiş, onlarla sohbet etmiştir. Fakat Timur'un bu tavrı, söz konusu seyyidler ve din adamları iktidardan pay talep etmedikleri sürece geçerlidir.²⁴⁰ Timur'un şeyhlerle ilişkisi ve onlara hürmet göstermesine yönelik bilgiler, birçok eserde mevcuttur. Örneğin gençlik döneminde, Şemseddin Fahurî talebeleriyle zikirdeyken Timur'un şeyhin yanına gittiği ve zikir bitene dek ayakta durup sabır içinde beklediği anlatılmaktadır. Şeyhler ve dervişler kendisi için duada bulunmuştur.²⁴¹

Örneğin Timur'un ilk irtibat kurduğu Şeyh Seyyid Bereke²⁴² vefatına kadar Timurlulara hizmet etmiş ve Timur'un yanında kalmış, Timur ve tebaasının ilişkisinde de önemli bir rol üstlenmiştir.²⁴³ İbn Arabşah, Timur'un “*sahip olduğum tüm saltanatı ve fethettiğim ülkeleri Şeyh Şemseddin el-Fahurî'nin duası ve Şeyh Zeyneddin el-Havafi'nin himmetiyle elde ettim, bereketi ancak Seyyid Bereke'yle buldum*” şeklinde bir ifade kullandığından bahsetmektedir.²⁴⁴ Ancak Andican bu ifadenin doğru olmadığını

²⁴⁰ Andican, **Emir Timur**, s. 417.

²⁴¹ Bartold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s.15.

²⁴² İsmail Aka, “Timur, Din ve Ulema”, **XIV. Türk Tarih Kongresi**, C.I., Ankara, 2002, s.108.

²⁴³ Mehmet Tezcan, “Emîr Timur Devrinde Din-Devlet İlişkileri ve Emîr Timur'un Din Adamlarına Bakışı”, **Ölümünün 600. Yılında Emîr Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu**, 26-27 Mayıs, 2005, s.430.

²⁴⁴ İbn Arabşah, **AM**, s. 39; Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 21.

belirtmektedir.²⁴⁵ Emir Hüseyn'in mağlup edilmesinden sonraki süreçte Seyyid Bereke, Timur'un tahta çıkışının destekleyicisi olacak, buna karşılık Timur kendisine emîr unvanı verecektir. Aynı zamanda daha sonraki yıllarda Seyyid Bereke Timur'un seferlerine katılmış ve diplomatik görevleri de yerine getirmiştir.²⁴⁶ Kaynaklarda Seyyid Bereke'nin Timur'a yardımı ile ilgili şu kıssaya yer verilmektedir: *"İki ordu karşılıklı olarak birbirini kırmakta iken, savaşın seyri Timur'un askerleri aleyhine gelişmeye başlamış. Timur'un ordusu çözülüp dağılmak üzereyken, Seyyid Bereke ortaya çıkmış. Timur ona yüzlenip 'Pîrim, ordum kırılıyor' demiş. Seyyid ona 'Korkma!' demiş. Daha sonra atından inip yerden bir avuç kum almış. Tekrar atına binip düşmana doğru ilerlemiş ve avucundaki kumu düşmanın yüzüne doğru üfleyip 'Yağı kaçtı (düşman kaçtı)' demiş. Timur da bu şeyhin sözlerini tekrarlamış. Bu olay sonucu Toktamış'ın ordusu çözülmüş ve zafer Timur'un olmuş."*²⁴⁷

Bir başka örnek ise Emir Külâl'dir. Rivayet edildiğine göre bir gün Emir Külâl Buhara'da Cuma namazından sonra müritleriyle beraber evine giderken Kelâbâd'da çayırılık yerde oturan, aralarında Timur'un da olduğu bir gruba denk gelmiştir. Timur zâtın Emir Külâl olduğunu öğrenince hemen yanına gidip tavsiye istemiş, Emir Külâl ise *"Biz meşâyıhtan işaret gelmedikçe bir şey söyleyemeyiz, ama bekleyin ve uyanık olun, sizin işinizi aydınlık görüyorum"* demiş ve yoluna devam etmiştir. Yatsı namazı sonrasında sırdaşı Şeyh Mansur'u yanına çağırıp *"Hemen Timur'un yanına git ve hiç durmadan Hârezm'e hareket etmesini, orayı fethettikten sonra da Semerkand'a yönelmesini söyle"* demiştir. Timur bunun üzerine derhal Hârizm'e gitmiştir ve kendisini

²⁴⁵ Andican, **Emir Timur**, s. 411.

²⁴⁶ Andican, **a.g.e.**, s. 415.

²⁴⁷ İbni Arabşah, **AM**, s.53; İbni Tagrîberdî, **NZ**, s. 350; Marozzi, **Timurlenk** s. 115.

öldürmek isteyen bir grup çadırını kuşatsa da çadırın boş olduğunu görmüştür. Suikast girişiminden böylelikle kurtulan Timur Emir Külâl'i Semerkant'a davet etmiş ancak Emir Külâl davete icabet edemeyerek oğlu Emir Ömer'i göndermiş; Timur'a adalet ve takva sahibi olmasını tavsiye etmiştir.²⁴⁸

Timur'dan sonraki dönemde Şîî akımlar ön plana çıkmaya başlamış ve bu nedenle Mirza Şahrüh zaman kaybetmeden bir İslamileştirme politikası (Sünni canlandırma siyaseti) izlemeye başlamıştır. Şahrüh'un bu adımı atmasında şahsi dindarlığı kadar Şîî akımın yükselişi de etkili olmuştur.²⁴⁹ Şîî karaktere sahip akımların büyümesi sonucunda ortaya çıkabilecek tehlikenin engellenmesi ve mevcut siyasi durumun sürdürülmesi gereksinimi sonucunda bu politika uygulamaya konmuştur. Bu amaçla Şahrüh Semerkant'ı 1409 senesinde ele geçirdiğinde önce babası Timur'un mezarını ziyaret etmiş, Türk-Moğol âdetine göre türbeyi süsleyen elbiseleri, özel eşyaları, silahları kaldırmak ve türbede Kur'an okunması geleneğini yeniden uygulamakla giriştiği siyaseti uygulamaya başlamıştır.²⁵⁰ Bu dönemde ulema arasındaki hadislerin sahih nakli, eğitim düzeyi gibi konularda endişeler ortaya çıkmıştır. Bu gibi durumlarda ulema ve şeyhler devletten yardım istemektedir. Bu tür ricalarda hükümdar bağımsız bir otorite

²⁴⁸ Necdet Tosun, "Timur ve Timurluların Tasavvuf Ehli İle Münasebetleri", **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslar Arası Sempozyumu**, 26-27 Mayıs 2005, s. 408-408; Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 97-98.

²⁴⁹ Musa Şamil Yüksel, "Şahrüh'un Sünnî Canlandırma Siyaseti", **Tarih Okulu**, S. 5, 2009, s. 96

²⁵⁰ Yüksel, **a.g.e.**, s. 97.

konumunda olmayıp düzeltici ve arabulucu konumdadır. Mirza Şahruh, sufi şeyhlerine ters düşen öğretiler karşısında duran bir hükümdar olmuştur.²⁵¹

Şahruh bağımsız egemenliğine başlarken şeriatı geri getireceğini ilan etmiş, diğer yandan bunu Timur'un teşvik ettiğini belirtmiştir; ayrıca dini himaye konusunda devamlılıklar söz konusudur. Şahruh yönetiminde Timur'un sarayına aldığı büyük adamların talebeleri -Taftazânî, Seyyid Cürçânî ve Muhammed Cezerî- en yüksek mevkilere gelmiş, dışarıdan az sayıda âlim getirilmiştir.²⁵²

Şahruh şeriatı cari hale getirip yasayı kaldırdıktan sonra daha önceki Timur hükümdarlarının hiçbiri tarafından yapılmamış bir içki mücadelesine girişmiştir; uygulamaları dikkate alındığında genel bir İslamileştirme politikasından çok daha fazlasının uygulandığı görülmektedir. Yani Türk Moğol geleneklerinin kaldırılması ya da İslamiyet'in uygulanmasının ön plana alınması, şeriatın önemsenmesi, yüksek düzeyde alkol tüketimi ile mücadele ve bunların yanı sıra bilinçli bir Sünnî canlandırma teşebbüsüne girişmiştir. Şahruh'un tüm bu gayretleri günümüz araştırmacılarının kendisi için “*hareketli ve değişken bir göçebe imparatorluğu, Sünni-Ortodoks bir İslam devletine dönüştürdü*” ifadesini kullanmalarına yol açmıştır.²⁵³ Semerkandî'nin eseri *Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn*'de de Mirza Şahruh'un dindarlığına değinmektedir. Buna göre onun hükümdarlığı döneminde iyilikler çoğalmış, şeriat ve ilim gelişmiştir. Devlet

²⁵¹ Manz, **Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din**, s. 285.

²⁵² Manz, **a.g.e.**, s. 291

²⁵³ Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 109.

onun sayesinde rahata ermiştir. Onun desteği İle Uluğ Bey pek çok imar faaliyetinde bulunmuştur.²⁵⁴

Mirza Şahruh'un hâkimiyet döneminde Uluğ Bey idaresine bırakılan Semerkant'ta durum oldukça farklı görünmektedir. Bunun nedeni Uluğ Bey'in devlet idaresinde dedesini örnek almış olmasıdır. Tıpkı Timur gibi kendine kukla bir han atayan Uluğ Bey, babası Şahruh adına sikke bastırırken kukla hükümdar için de yarlıklar çıkartmıştır.²⁵⁵ Uluğ Bey askeri faaliyetlerde bulunmuş ise de medreseler ve bu dönemde verilen eğitimle öne çıkmaktadır. Hem dini hem de bilimsel eğitime ağırlık verilen bu dönemde kurulan medresede ders veren âlimler kendileri de bu medreselerde eğitim almış olan önemli müderrislerdir.²⁵⁶ Din kurallarını iyi bir biçimde bilmekte olmasına rağmen Uluğ Bey kendi döneminde dinsizlikle suçlanmış, rasathanede yürüttüğü gözlem ve hesaplamaları falcılık olarak değerlendirenler olmuştur. Bu dönemde tarikat yapılanmalarının etkinlik alanında daralma meydana gelmesi sebebiyle Uluğ Bey'e karşı bir cephe oluşması söz konusudur.²⁵⁷

Timur döneminde Semerkant dışında yer alan bağlar ve saraylar hükümdarın ve ailesinden kişilerin eğlenceler düzenlediği, ziyafet verdiği yerlerdir ve bu alanlarda dini

²⁵⁴ Semerkandî, **MSMB**, s. 376-377.

²⁵⁵ Aka, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 74; Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 121.

²⁵⁶ Hüsnü Y. Livatyalı, "Uluğ Bey Zamanında Eğitim ve Öğretim Hayatı", **Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 1994, s.235.

²⁵⁷ Mustafa Onur Utku, "Uluğ Bey Döneminde İlmi Faaliyetler ve Tarikatların Tutumu", **Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (ETA JOURNAL)**, C. 1, S. 1, 2019, s. 63.

açından, din adamları tarafından “uygun görülme” eğlenceler düzenlenmektedir. Bu durum şeriata aykırı gibi görünmekte ise de Timur döneminde bunun dile getirilmesine kimsenin cesaret edemediği görülmektedir. Ancak Uluğ Bey döneminde din adamları bu tür eğlence ve müzikli toplantılardan rahatsızlıklarını açıkça dile getirmeye başlamıştır.²⁵⁸

Ebû Said Mirza dönemine gelindiğinde, din adamlarının siyasi alanda etkinliğinin son derece arttığı görülmektedir. Bu dönem aynı zamanda siyasi alanda din adamlarının en fazla rol aldığı dönemdir. Timurlular döneminde Nakşibendîliğin siyasi alanda etkin hale gelişi Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490) dönemine denk düşmektedir. Ahrâr tekkesinde oturmamış, bulunduğu coğrafyada yaşanan gelişmeleri yakinen takip etmiş ve gerektiğinde de müdahale etmiştir. Bu açıdan Orta Asya’da yer alan Nakşibendî gruplarının tek parça halinde bir araya getirilmesinde de önemli etkisi olmuştur.²⁵⁹ Güçlü Nakşibendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr, Timurlu sultanlarının danışmanı olmuştur. Hayatta kalan mektupları, taşıyıcılarına yardımcı olmak için ilginç bir dindarlık ve somut “dualar” karışımıdır. Hoca’nın sözü birçok kararda oldukça etkili olmuştur.²⁶⁰

Özellikle Şahruh dönemi itibarıyla başlatılan merkezileştirici reform girişimleri sonrasında Timurlu hanedanındaki hükümdarlar gibi Hüseyin Baykara da bu harekette önemli bir role sahip olmuştur. Bu dönemde ekonomik ve dini nedenlerle destek tarikatlarına dayandırılmıştır. Hüseyin Baykara kendi dönemindeki on iki bin âlimin gereksinimlerini karşılamak, talebe ve ilim adamlarını desteklemek, hayır kurumları

²⁵⁸ Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 122.

²⁵⁹ Utku, “Uluğ Bey Döneminde”, s. 62.

²⁶⁰ Peter B. Golden, **Central Asia in World History**, Oxford University Press, New York, 2011, s. 100.

açtırmak, halkın refahını sağlamak, şairleri korumak, ülkeyi bayındır hale getirmek gibi faaliyetlerde bulunmuştur.²⁶¹

Genel itibarıyla değerlendirildiğinde Timurlular döneminde, din adamlarının hükümdarlar üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. Bu dönemde dini yapılar ve devlet yönetimi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. İslam, devletin meşruiyetini ve Timur'un otoritesini pekiştirmek için önemli bir rol oynamıştır. Timur, İslam dinini desteklemek amacıyla camiler, medreseler ve yapılar inşa etmiştir. Bu yapılar, İslam'ın gücünü ve imparatorluğunun İslami karakterini vurgulamak için kullanılmıştır. Ayrıca, dini liderler, Timur'a danışmanlık yapmış ve hükümet politikalarında İslami prensipleri dikkate alarak yönlendirici bir rol oynamışlardır.

Devlet yönetimi açısından din, Timur'un hükümdarlığına meşruiyet sağlayan bir faktör olmuştur. Dini liderler, Timur'un yasalarını ve yönetmeliklerini İslamiyet'e uygun olarak onaylayarak toplumu bu doğrultuda yönlendirmiştir. Ancak, dinin devlet yönetimine etkisi bazen baskıcı bir şekilde de zuhur etmiştir. Timur, dini disiplini sağlamak için tedbirler almış ve İslami kuralların sıkı bir şekilde uygulanmasını talep etmiştir. Bu durum Mirza Şahrüh döneminde de ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında Timurlu hükümdarlar, din adamlarını hükümetin içinde önemli görevlere getirmişlerdir. Dini liderler, fetva verme, adalet dağıtma ve dini kurumları yönetme gibi rollerde aktif olmuşlardır. Bu şekilde, din adamları hem dini işlerle ilgilenmiş hem de devlet yönetiminde etkin bir rol oynamışlardır.

Din adamlarının hükümdarlar üzerindeki etkisi sadece dini konularla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda, toplumun ahlaki normlarının korunması, toplumsal düzenin

²⁶¹ Ali Asgar Hikmet, **Camî Hayatı ve Eserleri**, Çev. M. Nuri Gençosman, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991, s. 38.

sağlanması ve sosyal adaletin temini gibi alanlarda da etkili olmuşlardır. Din adamları, hükümdarların yönetimine etik ve dini değerlerin entegre edilmesini sağlamışlardır. Ancak, din adamlarının hükümdarlar üzerindeki etkisi bazen hükümdarların gücünü sınırlayıcı bir faktör olmuştur. Hükümdarların kararları, dini liderlerin onayına tabi tutulmuş ve din adamlarının itirazlarına uygun hareket edilmiştir. Bu durum, hükümdarların dini liderlerin desteğini sağlamak ve halkın güvenini kazanmak için dinî konulara özel bir önem vermesine yol açmıştır. Dini liderler, hükümdarların danışmanları olarak görev almış, politikalarının dini temellerini şekillendirmiş ve toplumun dinî ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Din adamlarının etkisi, hem dini hem de sosyal düzenin korunması açısından önemli olmuştur.

1.3.2.2. Semerkant'taki Diğer Unsurlar

Timurlular döneminde ise Semerkant ve çevresinde farklı dini ve etnik unsurların yer aldığı, diğer dinler ile Müslümanlar arasında bir etkileşim bulunduğu bilinmektedir.²⁶² Ancak Timurlu dönemi kaynakları ağırlıklı olarak siyasi tarih anlatmakta olup seyahatnamelerde ve diğer kaynaklarda genel itibarıyla azınlıkta kalan etnik gruplar ve din mensuplarına yönelik bilgilere ulaşmak oldukça zordur. Bu çerçevede edinilen bilgiler dönemin genel algısına ilişkin bütüncül bir değerlendirme yapılmasını engellemektedir. Ancak yine de çalışmamızda genel bir çerçeve çizmek maksadı ile Timurlular döneminde azınlıkta kalan dinlerin mensuplarının genel durumlarına ilişkin bilgilere yer verilmektedir.

²⁶² Fadıl Ağyan, “Matürîdî Kelamcı Şemsüddîn es-Semerkandî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 46, 2014, s. 130.

1.3.2.2.1. Yahudiler

Yayılm ve etki bakımından dünya dini özelliği göstermekte ise de Yahudilik iç dinamizm açısından evrensel ve milli unsurlara sahip olup bir yaşam biçimini ve etnik bir kimliği ifade etmektedir. Sami-İbrahimî geleneğe mensup olmaları sebebiyle Hristiyanlık ve İslam ile ortak coğrafyaya, kutsallığa, tarihsel deneyime sahip olan Yahudilik, bu dinlerle etik ve pratik açılardan benzerlik taşımaktadır.²⁶³

Asırlardan beri İslam dünyasına hekimler, çevirmenler ve çeşitli türden bilginler alanında kendilerinden arz isteminde bulunulan Yahudiler, Timur'un yeni imparatorluğunda tek bir yetke altında örgütlenmiş değillerdir. Aynı zamanda, bilindiği üzere, Asya Diasporası'nı da içererek Diaspora Yahudileri, genellikle zanaatkârlar ve şehir sakinleri idiler. Timur'un imparatorluğu, hem insani esneklik, hem de Timurlu yönetiminin gayrimüslim tebaanın toplum konumuna yönelik politikalarındaki yaklaşımını göstermiştir. Dinsel cemaatler kendi işlerini sürdürmede özerk bir yapıya sahip olup her cemaatin kendi önderi bulunmaktadır ancak hükümdarlık yapısında direkt bir Yahudi yetkesi söz konusu değildir.²⁶⁴

Genel itibarıyla Timur döneminde Yahudi ve Hristiyan cemaatlerinin faaliyetleri kendi çerçevelerinde devam etmiştir, devlet bu dinlerin mensuplarına sert davranmamış ya da katı müdahalelerde bulunmamıştır; 14 ve 15. yüzyıllarda Yahudi tarafından gerçekleştirilen bir isyan kaydedilmemiştir. Timur döneminde Yahudiler toprak ve konut sahibi olabildikleri gibi, çiftçilik yapabilmektedir. Yahudiler bu dönemde, belli bir

²⁶³ Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *DİA*, C. 43, 2013, s.187.

²⁶⁴ Shterenhis, *Timur ve Yahudiler*, s. 109-110.

çerçeve, istedikleri meslekleri ve işleri yapabilme noktasında özgür bırakılmıştır. Ticarete, tıp alanında ve tercümanlık gibi faaliyetlerde bulunabilmişlerdir.²⁶⁵

Özellikle ticaretin oldukça yoğun biçimde gerçekleştiği Timur devletinde Yahudiler, Hristiyan Avrupa ve Müslüman Doğu arasında, İslam sahasının her tarafında yaşadıklarından ve Avrupalı Yahudiler görüşme ve seyahat alanında yardım için onlara başvurabildikleri için, bir aracı konumundaydılar.²⁶⁶ Timur döneminde Yahudi tüccarların halen mevcut olduğu tahmin edilmektedir ancak ticarî şartların değişmesi nedeniyle etkileri azalmıştır. Bu da Yahudi ticaretinin yerel düzeyde kalmasına neden olmuştur.²⁶⁷

Timurlular döneminde Yahudilere ait mahalleler, şehrin ayrılmaz bir parçası olup Yahudilerin gelenekselliklerini korumalarına katkı sağlamıştır. Bu dönemde Semerkant, Buhara, Fergana, Şehrisebz gibi yerleşim bölgelerinde de Yahudi mahalleleri olduğu bilinmektedir. Yahudilerin sayısı çok fazla olmasa da nüfusun bir kısmını meydana getirmektedir. Yahudi sayısı Vambery tarafından yaklaşık on bin olarak verilmektedir. Bu Yahudilerin önemli bir kısmı Semerkant, Buhara ve Karşı'de yaşamaktadır.²⁶⁸ Yaşadıkları yerlerden onları göç ettirmenin ya da Müslümanlar arasında yaşamalarının

²⁶⁵ Shterenshis, **a.g.e.**, s. 109-110

²⁶⁶ Shterenshis, **a.g.e.**, s. 111.

²⁶⁷ Shterenshis, **a.g.e.**, s. 114.

²⁶⁸ Arminius Vambery, **Travels in Central Asia Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand**, Preager Publishers, Washington, 1970, s. 372

mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Golender tarafından verilen bilgiye göre Yahudiler ipekboyacılığı ile uğraşmaktadır. Giyimleri yerli halktan farklıdır.²⁶⁹

Yahudi mahallelerinin nüfusu bir hiyerarşi içindedir. Örneğin Semerkant'ta yaşayan bir Yahudi ailesi daha üst konumda olarak görülmektedir. Aynı zamanda Müslümanlar ile Yahudilerin ev dekorasyonlarında da farklılıklar söz konusudur. Semerkant ve Buhara'da yaşayan Yahudilerin evlerinde aile sinagogu olarak kullanılmakta olan tezyinatlı dekorasyonlara yer verilmektedir. Kudüs'e doğru olan tarafta dua metinleri ve Tevrat nüshaları²⁷⁰ muhafaza edilmektedir. Evlerin tavanları ağaç oymalı, duvarları renkli resimli olup her biri birer şaheser olarak değerlendirilmektedir. Zengin Yahudi evlerinde Yahudilikte önemli bir sembol olan Davut Yıldızı²⁷¹ yer

²⁶⁹ Durmuş Arık, "Buhara Yahudileri", **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 1, s. 4.

²⁷⁰ Bu nüshalardan Birûni de söz etmektedir. Buna göre Yahudilerin kendi mezheplerinin görüşlerine uygun metinler ihtiva eden Tevrat nüshaları vardır. Yahudilere kalırsa ellerindeki nüsha gayr-ı muharref gerçek nüshadır. Ebû Reyhan el-Birûnî, **el-Âsâr El Bâkiye**, Çev. Ahsen Batur, 2011, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 57.

²⁷¹ "Davut Yıldızı", "Davut Kalkanı" ya da "Davut Mührü" olarak isimlendirilen ve altı uçlu/altı köşeli olan bu yıldız iki eşkenar üçgenin çapraz biçimde birbirini kesmesi ile meydana gelmiştir. Sembolün tarihi eski çağlara kadar uzanmakta olup daha eski dönemlerde daha başka toplumlar tarafından da beş köşeli yıldız ile birlikte bir büyü, bir süs işareti olarak kullanılmıştır. Ancak altı köşeli yıldız, beş köşeli yıldızdan daha eski bir tarihe sahiptir. Daha detaylı bilgi için bkz. Galip Atasagun, "Yahudilikte Dînî Sembol ve Kavramlar", **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 11, S. 11, 2001, s. 133.

almaktadır. Yahudilere ait mabetler ise daima mahallelerin ortasında konumlanmış olup Yahudi toplumları için merkezi bir yer edinmiştir.²⁷²

1.3.2.2.2. Budistler ve Hristiyanlar

MÖ. 6. asırda Hindistan'ın kuzeydoğu bölgesinde ortaya çıkan kast sistemini ve Brahman şekilciliğini reddeden, ahlaki temizlenme, duygusal kontrol, insanları eşit değerlendirme, diğer canlılara şefkat ve sevgi gösterme gibi ilkeler temelinden yükselen Budizm; teolojik, felsefi bir hareket, tarikat ya da mezhep olarak da değerlendirilmektedir. Ancak kurucusu, özellikleri, inanç esasları ve mabetleri ile bir din özelliği gösterdiği görülmektedir.²⁷³

Dünya genelinde Budizm'in oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmasında temel unsur Budist keşişler topluluğu olmuştur. Buda öğretisinin²⁷⁴ anlatılması sırasında çevrede toplananların dört bir yana dağılması ve insanlara bilgilerin aktarılması istenmektedir. Bunu emir olarak değerlendiren keşişler, Buda'nın ölümünden sonra da

²⁷² Arık, **a.g.e.**, s. 9.

²⁷³ Günay Tümer, “Budizm”, **DİA**, C. 6, 1992, s. 352.

²⁷⁴ Detaylı bilgi için bkz. Thich Nhat Hanh, **Budanın Öğretisi**, Çev. Nur Yener, Okyanüs Yayınları, İstanbul, 2019.

aynı uygulamayı sürdürmüşlerdir. Budist öğretinin yanına bu süreçte “dhamma (Budist öğretisi)” ve “sangha (Budist topluluk)” da eklenmiştir.²⁷⁵

İpek Yolu’nun etkin biçimde kullanımı sonucunda ticarî faaliyetlerle birlikte kültürel etkileşim de artmıştır. İpek Yolu üzerindeki temel ticaret merkezleri arasında yer alan Merv, Semerkant ve Buhara, MS. 2. yüzyıldan itibaren önemli Budist merkezleri haline gelmiştir. Tüccarlar tarafından sağlanan destekle birlikte Budizm, İpek Yolu üzerinden Asya geneline yayılmıştır. Çin topraklarında keşişler tarafından kutsal metinler Çinceye çevrilmiş ve yerli Çin halkı da böylece bu öğreti ile tanışmıştır.²⁷⁶

Tarih-i Reşidî’de 8. yüzyılda Doğu Türkistan’ın Araplar tarafından zaptedilmiş ve burada İslam’ın benimsetilmesine yönelik yoğun bir çaba gösterilmiş olmasına rağmen, 11. yüzyıl itibarıyla Batı’da yer alan bölgelerin nüfusu büyük oranda Müslüman olsa da Uygurların Budist olarak kaldığı ifade edilmektedir. Yine Nestûrîliğin de bu dönemde yaygın olduğu belirtilmektedir.²⁷⁷

Roux’a göre Hristiyanlık ve Budizm yabancı olarak kabul edilen herhangi bir din gibi gerilemiştir; ancak, bu durum Hristiyanlık için çok daha önemlidir. Buna göre; *“Hristiyanlık Çin’de çok iyi yerleşmemişti, ama Budizm oldukça sağlam temellere sahipti. Budizm, Çin’e görece daha erken gelmiş ve 4. yüzyıldan itibaren, Vey Hanedanı döneminde yerleşip Tanglar ve Songlar döneminde büyük bir güç kazanmıştı. Hedeflenenin, onun öğretileri ya da aşırılıkları değil de, özellikle Yuanlar döneminde*

²⁷⁵ Hammet Arslan, “Budizm’in Çin’e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi”, **ÇÜİFD**, C. 18, S. 1, 2018, s. 3.

²⁷⁶ Arslan, “İpek Yolunun Önemi”, s. 10.

²⁷⁷ Duğlat, **Tarih-i Reşidî** s. 126.

*sahip olduğu ayrıcalıklar olduğu ileri sürülebilir. Konfüçyüs öğretisinin ona karşı yürüttüğü saldırı çok etkili olmuş, sonuçta yönetici sınıflar ve seçkin aydınlar Budizmi terk etmiş, bu dine ancak az sayıdaki zayıf inançlı cahil halk bağlı kalmıştı.”*²⁷⁸

Öte yandan, Asya’da Hristiyanlığın başlangıcının Mezopotamya ve İran’da yerleşen topluluklar aracılığı ile başladığı düşünülmektedir. Oldukça geniş bir coğrafyada yaygın halde yaşamakta olan Hristiyan topluluklarının aralarında içsel farklılıklar (ayrılıklar ya da öğreti farklılıkları) mevcut olsa da birbirlerini korumuş ve kollamışlardır.²⁷⁹

11 ve 12. yüzyıllarda Hristiyanlığın dini propagandasının güçlü bir dönemi olduğu, pek çok Moğol kavminin bu dönemde Hristiyanlığı kabul ettiği de bilinmektedir.²⁸⁰ Hristiyanlığın Uzakdoğu ve Orta Asya’da nasıl ve ne zaman ortadan kaybolduğuna yönelik kesin bir bilimiz bulunmamaktadır. Moğollardan ayrılan Moğol Hanlıklarının zaman içinde yok olup gitmelerinden sonra Hristiyan toplulukların Moğol baskısına maruz kaldığı bilinmektedir. 1370 senesi öncesinde Timur henüz tahta geçmeden önce ideolojik alanda tartışmalar oldukça gündemde olup Abbâsî halifelerinin Hristiyanlara hoşgörü ile yaklaştığı ifade edilmektedir.²⁸¹ Özellikle 12. yüzyıla kadar Hristiyanların durumu ile ilgili genel çerçevede bilgi edinilebilmesine rağmen, Timurlular döneminde Semerkant’ta durumlarının ne olduğuna ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca Shterenshis tarafından da teyit edildiği şekilde özellikle Timur döneminde

²⁷⁸ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s. 514.

²⁷⁹ Jean Paul Roux, **Dinlerin Çarpışması**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 255-256.

²⁸⁰ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi**, s. 113.

²⁸¹ Roux, **a.g.e.**, s. 259.

Hristiyanlara karşı seferler düzenlenmekte ise de genel itibarıyla Yahudi ve Hristiyan cemaatlere ait işler onlara önderlik edilen kişilere bırakılmıştır.²⁸²

Timur tarafından Hristiyanlığın yoğun olduğu bölgelere seferler düzenlenmesi Hristiyanların Orta Asya'daki varlığı için sorun yaratmıştır. Özellikle Uluğ Bey döneminde Hristiyanların (Nestûrî Hristiyanlarının) Anadolu'ya doğru göç ettikleri bilinmektedir.²⁸³

Hristiyan toplulukların Asya'da yok olmasının sebebi olarak Timur'u gösterenler de bulunmaktadır. Çünkü Timur'un sürekli cihad yaptığı ve bu nedenle zaman zaman Hristiyanlarla dönem dönem bir çıkar ilişkisi kurduğu da bilinmektedir.²⁸⁴

Bu aşamada genel bir değerlendirme yapmak gerekirse denebilir ki, yüzyıllar boyunca farklı devletler Semerkant'ta bulunmuş ve bu coğrafya bir ticaret merkezi olmasının sonucunda farklı dinlere mensup insanlara ve topluluklara da ev sahipliği yapmıştır. Ancak İslamiyet'in kabulü ve ardından bölgeye Timurluların hâkim olması sonucunda Müslümanlık ön plana çıkmış ve diğer dinler daha yerel düzeyde ve kopuk bir şekilde bir süre daha varlığını devam ettirmiştir. Timurlular döneminde Semerkant'ta bulunan diğer unsurlar, kültürel çeşitliliğin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Timurlular, genellikle hoşgörülü bir yaklaşım sergilemiş ve çeşitli dinlerin ve kültürlerin varlığına saygı göstermişlerdir.

²⁸² Shterenhis, **Timur ve Yahudiler**, s.110.

²⁸³ Mustafa Ünal, "Nasturilik ve Türkler", **Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)**, 2002, s. 529-539

²⁸⁴ Roux, **Dinlerin Çarpışması**, s. 259.

Yahudi topluluğu ise Semerkant'ta köklü bir tarihe sahiptir ve genellikle tüccarlık ve zanaatla uğraşmışlardır. Timurlu hükümdarlarının döneminde Yahudiler, kendi dini ve kültürel pratiklerini sürdürebilmişlerdir. Semerkant'ta Yahudi cemaati, sinagoglarda ibadet etme ve dini yasalarını takip etme özgürlüğüne sahip olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT'TA TİCARİ, ZİRAİ VE İKTİSADİ FAALİYETLER

“Semerkand Batılı insanın gönlünde dünyanın en romantik kenti olarak taht kurmuştu; çok uzakta, çok egzotikti; bugün dahi birçok kişi için hala öyledir. Sadece adı bile, akla kum fırtınalarında bata çıka ilerlemeye çabalayan baharat ve türlü türlü hazineler yüklü kervanları, muhteşem sarayları ve göz alabildiğine uzanan bakımlı bağ ve bahçeleri getirmeye yetiyordu. Doğunun barbar dünyasında, bir ihtişam ve saltanat timsali; mavi kubbeli bir zarafet ve huzur vahasıydı.”²⁸⁵

1220 yılında daha güneyde günümüzdeki Semerkant'ın olduğu bölgede yeniden kurulan şehir, ilk dönemlerinde Mâverâünnehir'in ve Soğd bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Orta Asya ticaret yollarının üzerindeki önemli merkezlerden biri olan ve İbn Havkal tarafından “Maverâünnehir'in iskelesi”²⁸⁶ olarak adlandırılan Semerkant, dünyanın dört bir yanından gelen tacirler ve getirilen mallarla dolup taşmıştır.²⁸⁷ Süreç boyunca birçok medeniyetin ev sahipliğini yapan Semerkant'ta ziraî, ticarî ve iktisadî faaliyetlerin özellikle Timur döneminde hızlandığı ve halefleri döneminde de nispeten sürdürüldüğü görülmektedir.

Konargöçer bir yaşam biçiminden gelmesine rağmen Timur, yerleşik hayatın önemini fark etmiş ve göçebe hayat ile yerleşik hayatı sentezleyerek tarım ve ticaretin

²⁸⁵ Marozzi, **Timurlenk**, s. 242.

²⁸⁶ İbn Havkal, **Suret El Arz**, s. 374.

²⁸⁷ Aydın, “Semerkant”, s. 482.

gelişmesi için büyük çaba göstermiştir.²⁸⁸ Devletin kurulmasından itibaren ortaya konan bu çabaya ek olarak Semerkant ticaretinde ve şehrin bir ticaret merkezi haline gelmesinde İpek Yolu'nun katkısı yadsınamaz. Daha 6 ve 8. yüzyıllar arasında bölgede yaşamakta olan Soğdlular, İpek Yolu ticaretini büyük oranda hâkimiyetleri altına almış ve ticaret kolonileri kurmuşlardır.²⁸⁹ Aynı zamanda önemli ticaret yollarının stratejik bir bölgesinde bulunan Semerkant'ta bulunan tüccarlar İpek Yolu boyunca Çin'den Avrupa'ya kadar ticaret yapmışlardır. Çin yıllıklarında bu yol üzerinde Soğdlular'ın yol üzerindeki ticarî faaliyetlerde önemli bir rol üstlendikleri ifade edilmektedir.²⁹⁰ İpek Yolu üzerinde Semerkant'ın konumunun önemi, bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra da sürmüştür. Müslümanlar bölgeyi fethettikten sonra İpek Yolu'nun getirilerinden yararlanmaya başlamış, bu yolu kullanarak bazı şehirlerin zenginlik ve servet içinde olduklarını öğrenmişlerdir. Bu durum, asıl amaç İslamiyet'in yayılması olsa da Müslümanların bölgeyi fethetmesini hızlandıran önemli bir detay olmuştur.²⁹¹

Timur'un tarih sahnesine çıktığı 14. yüzyılın başlarında Asya'da Balkaş-Aral ve Hazar'ın güneyinde bulunan alanlarda hem konargöçerlik hem de yerleşik hayat tarzı

²⁸⁸ Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine**, s. 28.

²⁸⁹ Erkan Işıktaş ve Alev Duran, “Geçmişten Günümüze İpek Yolu'nun Önemi Ve Buna İlişkin Yapılmış Bilimsel Çalışmalar”, **Social Sciences Studies Journal (SSS Journal)**, C. 3, S. 5, 2017, s. 585.

²⁹⁰ Hüseyin Salman, “658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hâkim Olmak”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, 2008, s. 149; Aydın, “Soğd Havzasının”, s. 110.

²⁹¹ Aydın, “Semerkant”, s. 352-353.

güçlüdür, bu hattın kuzeyinde ise konargöçer yaşamın daha baskın bir durumda olduğu söylenebilir. Bu detay, hayvancılığa dayalı ekonomiler için dış ticaretin hayati rolünün ortaya konması bakımından önem arz etmektedir.²⁹² Bu ağ üzerinde her çeşit ticaret malının satılması, İpek Yolu'nun hayati bir işleve sahip olduğunun göstergesidir. Bu yol üzerinde seyahat eden âlimler, seyyahlar, dervişler, rahipler de yolun önemini artıran unsurlardır. Böyle bir iletişim, ticaret ve kültür ağının mevcudiyeti ve sorunsuz işlemesi, Orta Asya'da bulunan devletler ve şehirler için de hayati öneme sahiptir. Asya içlerinde yaşayanlar için bu büyük ticaret yolunun işlemesi yalnızca ulaşım ve iletişim amacı taşımamaktadır, bunun yanında hayvancılığa dayanan bir ekonomiye sahip olan konargöçerler için alışveriş de oldukça önemli bir gereksinimdir. Boylar arası değil daha geniş bir ticaret söz konusu olduğunda bu durum siyasi yapıyı da etkilemektedir. Bön çerçevede Timur, diğer hükümdarlarla mektuplaşmalarında ve elçi kabullerinde tüccarların gelip gitmesini önemsemiş ve ticaretin devamını sağlamıştır. Bu şekilde, Timur'un icraatları daha iyi anlaşılmış ve etkisi genişlemiştir. Timur'un sefer düzenlediği bölgeler ile İpek Yolu arasında mevcut olan örtüşme dikkat çekicidir.²⁹³

13. ve 14. yüzyıllarda İpek Yolu önemini korumuş, 16. yüzyılda ise yolun güvenliği kaybolduğu için kervanlar artık bu yolu tercih etmez hale gelmiştir.²⁹⁴ Ancak İpek Yolu önemini yitirse de Semerkant önemli bir ticaret merkezi olmaya devam etmiştir. Bu dönemde ticaret yolları Çin, Hindistan, Akdeniz ve Küçük Asya'ya kadar uzanmakta olup diğer ülkelerden Semerkant'a mallar getirilmektedir. Bu sayede yerel

²⁹² Hayrunnisa Alan, "Emir Timur ve İpek Yolu", **İpek Yolu**, Ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 2015, s. 258

²⁹³ Alan, "İpek Yolu", s. 258.

²⁹⁴ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", **DİA**, C. 22, 2000, s. 369-373.

olarak üretilen malların da dünya pazarlarına açılmasına bir olanak sağlanmıştır. Semerkant'ın devletin iç ve dış ticaretini yöneten bir merkez haline gelmesini isteyen Timur yollar inşa ettirmiş, yol kenarlarına ticarî tezgâhlar kurulmasını emretmiş, bazı alanların üstü örtülerle kapatılmış ve buralar çarşı haline getirilmiştir. Timur ticaret yollarının mevcut durumunun en iyi hale getirilmesini amaçlamıştır, çünkü ona göre ticaret siyasi, sosyal ve iktisadî yaşamın temelidir.²⁹⁵ Timurlu Devleti'nin diplomasi bağlantıları ve kabul edilen yasalar, pazarların şehir hayatının merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Bu dönemde Semerkant, Asya ticaretinde bir 'mal ambarı' olarak yer almaktadır. Özellikle iç ticaret iyi düzeyde gelişmiştir. Hindistan'dan gelen kervanlar buraya çok sayıda parfüm, makyaj malzemeleri ve boyalar getirmektedir. Çin, diğer ülkeler gibi, ipek kumaşlar, porselen ürünleri, misk, değerli taşlar, kuzey ülkelerinden değerli kürkler getirilmektedir. Semerkant'a getirilen tüm ürünler paketlenerek Büyük

²⁹⁵ Абдусаматова Нурхон Собиржон, “Средневековые Базары Самарканда”, **Исторические Науки**, 2018, s. 46; Semerkandî eserinde, bir tüccar ile konuştuğunu, tüccarın Çin'den aldığı kumaşları Anadolu ve Mısır'a, oradan aldıklarını da Çin'e götürdüğünü belirtmektedir. Buna göre dünyanın her yerinden; Mâverâünnehîr, Horasan, Fars, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Mısır, Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve tüm doğu ülkelerinden, Güney Doğu Asya ve Çin memleketlerinden, Arap, Hint yarımadası kıyısında bulunan kentlerden çeşitli dinlere mensup tüccarların buraya geldiği; burada takas ve ödeme yoluyla alışveriş yapıldığı, memurlar tarafından adil bir yaklaşım sergilendiği, gümüş ve altın dışında her şeyin vergiye tabi olduğu dile getirilmektedir. Semerkandî, **MSMB**, s. 627-628.

İpek Yolu üzerinden Asya ve Avrupa'nın büyük şehirlerine gönderilmektedir.²⁹⁶ Bu dönemde şehir, "Asya ticaretinin yarısını bağlayan, gelişen bir şehir" haline gelmiştir.²⁹⁷

14 ve 15. yüzyılın sonlarında, Hindistan, İran, Küçük Asya, Volga, Rusya, Sibirya ve Uzak Doğu'dan farklı dillerdeki tüccarlar ile uzak Avrupa ülkelerinden gelenler Semerkant'ta buluşmaktadır. Ayrıca Semerkant'ın kırsal alanlarında yaşayan zanaatkârlar ve köylüler, ürünlerini ve hayvanlarını buraya taşımıştır. 15. yüzyılın başında bir gezgin, "*Surların dışında kurulmuş olan yaşam, içeridekilerden çok daha fazla*" diye yazmıştır.²⁹⁸

Özellikle Timur'un hüküm sürdüğü dönemde ticarî ve kültürel gelişme, büyük hükümet merkezi olan Mâverâünnehir'de sürekli olarak ilerlemiştir. Bu nedenle Timurlular dönemi, Orta Asya'nın tarihinde "altın çağ" olarak ifade edilmektedir. İç ve dış ticaretin gelişimi Semerkant'ın pazar kapasitesini ve ticarî rolünü artırmıştır. Bunun yanında Semerkant pazarlarındaki fiyatların, diğer bölgelerdeki pazar fiyatlarının belirlenmesinde de bir temel oluşturduğu bilinmektedir.²⁹⁹

Bu dönemde pazarda tüccarlar ve zanaatkârların ön planda olduğu görülmektedir. Uluslararası ticaretin geliştirilmesi için birçok kervansaray inşa edilmiştir. Büyük depolar ve kervansaraylar, toptan ticaret merkezleri olarak kabul edilmiştir. Kervansaray sayısına bağlı olarak ticaret hacmi belirlenmiştir. Bunun yanında mirzalar da ticarî yaşamın

²⁹⁶ Абдусаматова, **a.g.e.**, s. 46.

²⁹⁷ Mark Dickens, **Timurid Architecture In Samarkand**, 1990, s. 6.

²⁹⁸ Луминов, **a.g.e.**, s. 195.

²⁹⁹ Абдусаматова, **a.g.e.**, s. 45.

içindedir. Özellikle toplu ticarî işlemlerin kaydedilmesinde mirzalar görevlendirilmiştir.³⁰⁰ Bunun yanında iç pazarın düzen içinde faaliyet göstermesi için belirlenen fiyattan yüksek ürün satan tüccarlara ceza verildiği de bilinmektedir. Bununla ticaret açısından risk oluşturan unsurların ortadan kaldırılması ve yasadışı ticaret yapanların tespit edilip cezalandırılması amaçlanmıştır.³⁰¹

Aka, Timur'un ticaretin öneminin farkında olduğundan ve bu minvalde hareket ettiğinden söz etmektedir. Semerkant'taki dokuma imalathaneleri ve bölgenin baharat ticaretine merkezlik edişi söz konusudur. 1402 senesinde Fransa Kralı'na gönderdiği mektubunda Timur, tüccarların karşılıklı olarak gelip gitmesini, tüccarlara zorluk çıkarılmamasını, çünkü dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir yer haline geldiğini belirtmiştir. Yezd şehrinde de "Darülfeth" adında bir çarşı inşa ettirildiği bilinmektedir.³⁰² Yine Timur'un özellikle İspanya ile ticarî ilişkileri önemseydiği ve elçiliklerle ilişkilerin gelişimi için çaba gösterdiğini biliyoruz. Buna dair verilere ise İspanyol Sefiri Clavijo'nun eserinden ulaşmaktayız. Clavijo'nun aktardığına göre, Timur elçileri huzuruna kabul ettiğinde ilk olarak kralın sıhhatini sormuştur. Verilen cevapları oldukça dikkatli biçimde dinleyen Timur, "ayaklarının dibinde oturan yüksek mevkiye sahip biri" ile konuşmuştur. Elçilerin sözü bittikten sonra bu kişilere dönen Timur şu sözleri sarf etmiştir: *"Bu gelenler, İspanya Kralı oğlumun gönderdiği elçilerdir. İspanya Kralı Frenk Krallarının en büyüğüdür. Milleti de büyük ve tanınmış bir millettir. Ben de*

³⁰⁰ N. I. Karimova, **İpek Yolu'ndaki Samarkand'ın Ticarî Bağlantıları**, Cizzah Havzası - Orta Asya Medeniyeti Sistemi (Eski Zamanlardan Günümüze), Cizzah Devlet Pedagoji Enstitüsü, Özbekistan, 2020, s. 264-265.

³⁰¹ Абдусаматова, **a.g.e.**, s. 46.

³⁰² Aka, **Timur ve Devleti**, s. 128.

ona dostane bir name (mektup) göndereceğim. İspanya Kralının bana yalnız mektup göndermesi yeterdi. Ayrıca hediyeler göndermesine gerek yoktu. Bana, onun sıhhatte olduğunu bilmek yetişir, ondan başka bir şey istemem.”³⁰³

Clavijo, eserinde ilginç bir anekdota yer vermektedir; kraldan gelen mektup kendisine tercüme edildikten sonra İspanya elçilerinin Çin elçisinin gerisinde kaldığını fark etmiştir. İspanyol elçiler daha ileride işaret edilen yere oturduktan sonra Çinli elçiye İspanya Kralı ile Timur’un dost olduğu, Timur’un kralı oğlu gibi sevdiği asilzadelerden biri tarafından anlatılmıştır. Çinli elçi ise düşman konumundadır, bunun nedeni bir zaman ödenen verginin Timur tarafından artık ödenmiyor olmasıdır. Başka ülkelerden gelen birçok elçi olduğunu da aktaran Clavijo, ardından kendilerine verilen ziyafetten söz etmiştir.³⁰⁴ Yine Timur’un Mısır hükümdarına gönderdiği mektupta elçi aracılığıyla tüccarlardan da bahsedilmektedir: “*Şimdi görevimiz, komşuluk hakkına saygı göstererek dostluk kapısını açmak, böylece her iki ülkenin elçilerinin gelip gitmesine izin vermek, iki ülkenin tüccarları için yol açmak, bu anlamda insanların barış ve güvenliğe ulaşmasına yol açmaktır.*”³⁰⁵

Clavijo, şehrin genel ticarî durumunu şöyle özetlemektedir: *Semerkand’ın zenginliği ve ihtişamı akılları durduracak mahiyettedir. (...) Timur, başkentini dünyanın en asil ve en mükemmel şehri yapmak için ticareti daima teşvik etmiş. Ve fethettiği yerlerdeki en iyi ve en faydalı adamları toplayıp, en usta sanatkârları Semerkand’a göndermiştir. Mesela Şam’daki bütün dokumacıları ve ipekçileri, ok yontucuları, zırh*

³⁰³ Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, s. 141.

³⁰⁴ Clavijo, **a.g.e.**, s. 142.

³⁰⁵ Uljaeva, “Socio-Political”, s. 3.

yapmayı iyi becerenleri, camcı ve porselencileri toplayıp Semerkand'a getirmiştir. Bunların hepsi de dünyanın en usta sanatkârlarıdır. Timur yine bunlardan başka Anadolu'dan tüfekçiler, kuyumculuk, mimarlık ve diğer sanatlarda hüner sahibi olanları buraya getirmişti. (...) Bu adamlar o kadar çoktu ki, her meslek burada toplanmış oluyordu.”³⁰⁶

Genel itibarıyla Timurlular döneminde ticarî faaliyetler incelendiğinde görülmektedir ki ticaret yollarının geçiş noktasında bulunan bu şehir, zenginlik ve kültürel etkileşim açısından da büyük bir potansiyele sahiptir. Fetihler ve genişlemeyle birlikte, Semerkant'ta ticaret hacmi büyük ölçüde artmıştır. Şehir, çeşitli ürünlerin alım satımının gerçekleştiği bir pazar olarak hizmet vermiştir. Semerkant'ta ticaretin canlanması, bölgedeki ekonomik büyümeyi desteklemiş ve şehirde refahın artmasına katkıda bulunmuştur. Ticaret faaliyetleriyle birlikte zanaatkârlar ve tüccarlar da şehre akın etmiş, el sanatları ve ticaretin gelişmesiyle Semerkant bir kültürel merkez haline gelmiştir. Timurlular döneminde Semerkant'ta ticaretin canlanması, şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

³⁰⁶ Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, s. 176-177; Bu noktada Barthold, Buhara'nın başşehir olduğu dönemde dahi Semerkant'ın Mâverâünnehir'deki birinci şehir olduğunu belirtmektedir. Öyle ki, şehrin bu önemi esasında İran'dan, Türk egemenliğindeki bölgelerden gelen ticaret yollarının kavşağı konumunda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Yine şehrin etrafında bulunan fazlasıyla verimli topraklar da burada birçok kişinin toplanmasını mümkün hale getirmiştir. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 88.

2.1. Ticaret Alanı Olarak arşı ve Pazar Yerleri

Semerkant'ta çarşılar ve pazar yerleri, şehir yaşamının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bu alanlar çeşitli ürünlerin alınıp satıldığı, ticaretin yapıldığı; aynı zamanda sosyal etkileşimin ve kültürel alışverişin gerçekleştiği canlı ve renkli mekânlardır. Bu noktada Timur dönemi çarşılarına verilen önemden, bu arşıların ticarî ve sosyal yaşama katkısından söz etmek gerekir. Bu dönemde yalnızca tüccarların korunması ile yetinilmemiş, yaptırılan çarşılarla ticaret desteklenmiştir.³⁰⁷ Semerkant'ın yükselişine eşit olarak İran, Deşt-i Kıpçak, Hint ve Çin içlerinden mallar gelmeye başlayıp şehirde bunları depolayacak yer kalmayınca ve çarşılar olması gerektiği anlaşılnca Timur, şehrin bir ucundan diğer ucuna uzanan bir cadde ve caddenin iki tarafına dükkânlar yapılmasını istemiştir. Çarşının inşa masrafları Semerkant ahalisine yüklenmiş ve Clavijo'nun ifadesine göre gece gündüz çalışarak çeşmeler, havuzlar ve arşı kısa bir süre içinde tamamlanmıştır.³⁰⁸

Semerkant'ta ikincil derecedeki sokaklarda da birçok dükkân, pazar yeri ve atölye bulunmaktadır. Burada yüzlerce küçük dükkân ve büyük hanlar, çapraz kavşakların üzerinde kubbeli yapılar, uzak ülkelerden gelen satıcılar ve getirdikleri mallar için pek çok büyük ve küçük kervansaray, binlerce kişiden oluşan pazar kalabalığının beslenmesi için çok sayıda ayhane ve lokanta, günlük vakit namazlarının kılınması için küçük mahalle camileri, iç avluları, havuzlu evleri, birkaç ağacı ve asmaları olan bane ve

³⁰⁷ Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine**, s. 308.

³⁰⁸ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 117.

yardımcı yapılar da dar sokakların sıkıştığı bölgede yer almaktadır.³⁰⁹ Aynı zamanda sokakların, Kuhek dağından getirilen taşlarla döşendiği de bilinmektedir.³¹⁰

Timur döneminde inşa edilen çarşıların, bahçe yapısı ile benzer bir tasarımda olduğu tahmin edilmektedir. Birbirine denk gelen ve kesişen iki sokak mevcuttur ve orta nokta bir kubbe ile kapatılmıştır. Ortada bulunan tonozlu çatı, ılık girmesi için açıklıklara sahiptir fakat söz konusu açıklık kış ve yaz aylarının sıcaklık değerlerini uygun düzeyde tutacak biçimde tasarlanmıştır.³¹¹ Mac Leod, çarşayı şöyle betimlemektedir: “Semerkant’ın ana çarşısı, eski şehrin odak noktasında yer alır. Resmi olarak çiftlik pazarı olmasına rağmen, insanların koşuşturması ve ticaret, asırlık geleneğe sadıktır. Sabahın erken saatleri ve pazar günleri en fazla aktiviteyi sunar.”³¹² Çarşıların bulunduğu alanda iki binden fazla çeşme inşa edilmiş olup duvara yerleştirilen külçelerde ve bakır küplerde buzlu vakıf sebil suyu bulunduğu ifade edilmektedir.³¹³

Registan Meydanı³¹⁴, Semerkant’ın en önemli alanlarından biri olup Timur ve sonrası dönemde hem eğitim hem de ticaret açısından son derece önemli bir merkez olma

³⁰⁹ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 239.

³¹⁰ Sipâhîzâde Mehmed, **Evezahu’l-Mesâlik ilâ Ma’rifeti’l-Büldân ve’l-Memâlik**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2019, s. 381.

³¹¹ Knobloch, **Monuments of Central Asia**, s. 58.

³¹² MacLeod, **Uzbekistan**, s. 170.

³¹³ Çeşmeli, “Semerkand Şehrini”, s. 65.

³¹⁴ “Farsça “kumluk, kumluk meydanı” anlamına gelen Registan, Emîr Timur’dan sonra daha da önem kazanmıştır. Büyük astronom ve bilge hükümdar Uluğ Bey, Türkistan’ın

özelliğine sahiptir. Dünyanın en kutsal meydanı olarak kabul edilen meydana³¹⁵ farklı zamanlarda iki farklı yapı daha inşa edilmiştir.³¹⁶ Schuyler, eserinde Registan Meydanı ve bu meydanda bulunan mimariden, mozaiklerden, yapıların iç bölümlerinden detaylı olarak bahsetmektedir. Lawton ise meydanın önemini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Aslında, bugün Registan’ın veya merkez meydanın dört yanından üçüne hâkim olan anıtsal medrese üçlüsünü bir zamanlar oldukları gibi hayal etmek için fazla hayal gücüne gerek yoktur, çünkü Curzon’un onları 1880’lerde harabe halinde görmesinden sonra bu yapılar büyük ölçüde restore edilmiştir. Registan, çokça alıntılanan ‘dünyanın en asil halk meydanı’ tanımına uymasa da, Orta Asya’nın en muhteşem manzaralarından biridir ve üç tarafı, eski okulların parlak seramik cepheleriyle çevrilidir. (...) Açık bir meydanın*

en gelişmiş eğitim merkezi olmasını tasarladığı dini bir akademiyi burada inşa ettirmiştir.” Kamil Uğurlu, “Registan’da Üç Medrese”, **Uluslararası Kasım Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C. II, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 4-7 Kasım 1997, Ankara, 2000, s. 1274.

³¹⁵ Wilson, **The Silk Roads**, s. 217.

³¹⁶ Timur’un torunu Uluğ Bey (1334-1449) Uluğ Bey Medresesi’ni (1417-1421) inşa etmiştir. Yine Uluğ Bey döneminde medresenin güney tarafına Mescid-i Mukatta inşa edilmiştir. Medresenin yanına bir hankâh ve hamam da yapılmıştır ki bu yapılardan Babür söz etmektedir. Bu hankâhın yerine daha sonradan Şirdar Medresesi (1619-1635) inşa edilmiştir. Aynı yüzyılda Tillakarî Medresesi (1646-1660) inşa edilmiştir. Fakat bu medrese de günümüze ulaşmamıştır.

etrafında düzenlenmiş anıtsal binalar, Timurlu şehir planlamasının tipik bir özelliği olup daha sonra Özbekler ve Safevîler tarafından kopyalanmıştır.”³¹⁷

Vambéry ise eserinde Registan Meydanı ve Timurlu dönemi mimarisine yönelik kıymetli bilgilere yer vermektedir. Registan Meydanı’nın her zaman kalabalık bir uğrak yeri olduğunu ifade eden yazar, çarşılarından da söz etmektedir: “*Gerçek surları eski sur kalıntılarından tam bir fersah uzaklıkta olan yeni şehrin altı kapısı ve antik çağlardan günümüze ulaşan birkaç çarşısı vardır; Bunlarda düşük fiyatlarla, yüksek itibarlı deriden imal edilmiş ürünler ve emaye malzemesi Avrupalı zanaatkârları bile onurlandırabilecek ahşap eyerler sunuluyor. Timur şehrinde kaldığım süre boyunca çarşılar ve diğer halka açık yerler ve caddeler sürekli kalabalıktı, çünkü her yer seferden dönen birlikler tarafından işgal edilmişti; yine de daimi ikamet edenlerin sayısı 15.000’den 20.000’e zorlukla geçebiliyor.*”³¹⁸

Yine Schuyler, *Türkistan* adlı eserinde bu dönemin çarşılarına ve bu çarşılardaki gelişmelere dair önemli bilgiler vermektedir. Yazar özellikle Taşkent’te yer alan çarşıları detaylı olarak betimlemiş, ardından Semerkant’ta yer alan çarşılarından söz etmiştir. Genel olarak bölgedeki pazarlara yönelik bilgiler, çarşı ve pazarların genel durumunun anlaşılması ve tasviri bakımından önem arz etmektedir.³¹⁹ Bölgedeki çarşı ve pazarlarda belli günlerin önemli olduğunu ifade eden Schuyler, Taşkent’te örneğin, Çarşamba günlerinin daha önemli olduğunu yazmıştır. Diğer günlerde de dükkânlar açık ve müşteri boldur fakat Çarşamba günleri ticarî yoğunluk çok daha fazladır. İnsanlar taşradan mal

³¹⁷ Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 53.

³¹⁸ Vambéry, **Travels in Central Asia**, s. 213

³¹⁹ Schuyler, **Türkistan Notes**, s. 174.

getirmekte ve satmaktadır. Bu günlerde büyük çarşıda kalabalık o kadar fazladır ki rahatça yürümek ve hareket etmek oldukça zordur.³²⁰ Schuyler, pazar yerlerinin ve çarşıların çeşitli isimler aldığını ve bu isimlerin çarşı ve pazarın özelliklerine göre verildiğini belirtmektedir: “*Son zamanlarda Rus kasabasında, esas olarak ekmek, meyve, et, sebze ve küçük eşyaların satışı için yeni bir pazar büyüdü ve bu, aslında Ruslar için tasarlanmış bir pazardı. Burası pazar günleri daha çok uğranan bir yerdir ve bu nedenle Pazar Çarşısı adını alır. Çarşıya Ruslar tarafından Sarhoşlar Çarşısı adı verilmesinin nedeni, muhtemelen çarşının sarhoş askerlerle dolu olmasıdır.*”³²¹

Schuyler, çarşıların genel durumunu ve dizilimini de kaleme almıştır. Buna göre her sokak ayrı bir ticarete ayrılmıştır. Misafirlerin konaklaması ve eşyaların saklanması için kervansaraylar vardır. Ortada genel itibarıyla şemsiyeler ve sazlardan örülü mantara benzer tentelerle korunan küçük kabinler bulunan açık alanlar mevcuttur. Satıcılar gruplar halinde toplanmıştır. Çeşitli yiyeceklerin (pide ve köftelerin) pişirildiği küçük bir mutfak, çaycı, fırıncı tezgâhı, şerbet dağıtıcılar gibi birçok detayın yer aldığı bir pazar alanı tasvir edilmiştir. Dükkânlar küçük olup müşteriler dışarıda kalmakta, içeride bir ya da iki kişiye ancak yer bulunmaktadır.³²² Semerkant pazarları ve çarşılarına ilişkin Babür Şah da şu bilgilere yer vermektedir: “*Semerkand şehri fevkalade müzeyyen bir şehirdir. Bu şehrin, diğer şehirlerde az bulunan bir hususiyeti daha vardır. Burada her esnafın ayrı birer*

³²⁰ Schuyler, **a.g.e.**, s. 175.

³²¹ Schuyler, **a.g.e.**, s. 175.

³²² Schuyler, **a.g.e.**, s. 174.

pazarı olup birbirleri ile karışık değildir. Usulleri muntazamdır. İyi ekmekçileri ve aşçıları vardır.”³²³

Schuyler burada esnafın farklı bir yaklaşıma sahip olduğundan söz eder. Buna göre esnaf, elindeki malın tamamını satmaktan yana olmayıp en fazla bir ya da iki ürün göstermekte ve satmaktadır. Ancak satın almak istemediğinizi belirttiğinizde, görmek istediklerinizi daima hevesle göstermeye hazır olmadıklarından söz etmektedir: “*Ticarî hesaplari tuhaf görünüyordu, çünkü herhangi bir malın tüm stoklarını bir kerede satmaya her zaman karşı çıkarlardı ve eğer öyle yaparlarsa, sonuç olarak her zaman yüksek bir fiyat isterler. Bir adamın dediği gibi, şu anda bir haftalığına ticaret yapacak kadar malım var ve hepsini sana satarsam ne ile meşgul olayım?*”³²⁴

Pazardaki ürünleri tattırma da geleneksel bir yaklaşım olarak ifade edilmektedir. Buna göre satıcılar neşeli bir tavırla ürünleri denemeye izin vermekte, bunun yanında ısrar etmektedir. Pazarlık etmek, pazarlarda uygulanan bir ritüel haline gelmiştir. Burada amaçlanan ürünün fiyatının düşürülmesi değil, küçük yaşlardan itibaren şekillenen pazarlık geleneğinin sürdürülmesidir. Bu pazarlıkta daha yetenekli olan taraf kazanmakta olup pazarlıkla satılan malın daha bereketli ve lezzetli olduğuna inanılmaktadır.³²⁵ Pazardaki ürünler bazı durumlarda yerinden üretilmekte ve satılmaktadır, farklı dallarda toplamda üç binin üzerinde pazar yeri olduğu ifade edilmektedir. Bu aşamada Schuyler, ticarî ürünlerin stok durumundan ve genel özelliklerinden de söz etmektedir. Buna göre stoklar oldukça az olup her yerde turkuaz rengi az ya da çok kullanılmakta, çeşitli

³²³ **Babürnâme**, s. 73-74.

³²⁴ Schuyler **a.g.e.**, s. 177.

³²⁵ Karimova, **İpek Yolu'ndaki**, s. 266.

süslemelerde tercih edilmektedir. Saat ticaretinin önemli olduğu düşünülmektedir, çünkü saatler küçük deri bir kese içinde muhafaza edilmektedir. Dükkânlar arasında bir iş bölümünden de söz edilebilir; örneğin bir ibrik yapımında bir dükkân ibriklerin dibini yaparken bir başkası kapakları ve bir başkası da kulpları, süslemeleri yapmaktadır.³²⁶

Timurlular döneminde, Semerkant dışında Timur'un hükmettiği diğer şehirlerde çeşitli ticaret faaliyetleri gerçekleşmiştir. Büyük pazar yerleri, ticaret kervanları, tüccarlar ve zanaatkarlar şehirde canlı bir ticaret atmosferi yaratmıştır. Timurlular, ticareti teşvik etmek için ticaret yollarını güvence altına almış, kervanlar için güvenliği sağlamış ve ticarî ilişkileri teşvik etmişlerdir.

Bölgede güvenliğin sağlanması ve şehir içindeki nüfus miktarının artması ile daha önce de söz edildiği gibi yerleşim alanları şehir surlarının dışına çıkmıştır. Özellikle şehrin içi bir ticaret merkezi haline geldikten sonra bahçeler, bağlar, köşkler, evler şehrin dışına yapılmaya başlanmıştır. Şehre gelen biri, ağaçlardan oluşmuş dağlar ve bu dağların arasına gizlenen köşklere görmektedir. Bağ ve bahçelerin arasında meydanlara çıkan caddeler açılmıştır.³²⁷

Tüccarların korunmasına yönelik siyaset ve ticarî faaliyetler Mirza Şahrüh döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde özellikle Sultaniye ve Tebriz ticarî açıdan önemli kentler olup Sultaniye uluslararası bir pazar haline gelmiştir.³²⁸ Yine Hüseyin

³²⁶ Schuyler, **a.g.e.**, s. 177.

³²⁷ Çeşmeli, “Semerkand Şehrinin”, s. 71.

³²⁸ İsmail Aka, “Timurlular”, **DİA**, C. 41, 2012, s. 177-180.

Baykara döneminde her çeşit iktisadî faaliyeti artmış eski pazarlar ve çarşılar eklemelerle büyütülmüştür.³²⁹

Semerkant, Hindistan, Çin, Orta Doğu ve Avrupa arasındaki ticaret ağlarının kavşak noktasında bulunduğundan, bu dönemde farklı kültürlerin etkileşimi söz konusudur. Timurlular döneminde devlet büyük zenginlik kaynaklarına ve ticaret yollarına sahip olduğundan, Timur ve halefleri döneminde bölgenin ekonomisi büyük ölçüde canlanmıştır. Ticaretin gelişmesi, şehirlerin büyümesine ve kültürel alışverişin artmasına da katkıda bulunmuştur. Farklı ülkelerle yoğun ticarî, ekonomik ve kültürel ilişkiler sonucunda yeni zanaat türleri ortaya çıkmış, özellikle Semerkant'ta, özel pazarlarda belirli ürünlerin ticareti yapılmaya başlanmıştır.³³⁰

Timurlular döneminde Semerkant'ın pazar yerleri, kültürel etkilerin yoğun bir şekilde hissedildiği ve kültürel alışverişin gerçekleştiği, ticaretin canlı olduğu ve farklı kültürlerin bulunduğu noktalardır. Bu durum, Semerkant'ın kültürel çeşitliliğinin artmasına ve yeni fikirlerin, ürünlerin ve teknolojilerin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Farklı kültürlerin bir arada bulunması, dil, giyim, yemek, el sanatları, müzik ve dans gibi farklı kültürel unsurların alışverişine ve etkileşimine zemin hazırlamıştır.

Pazar yerlerinde; farklı bölgelerden getirilen malzemeler, zanaat ürünleri, tekstil ürünleri, baharatlar, mücevherler ve diğer ticarî mallar satılmakta, malların çeşitliliği, Semerkant'ın zenginliğini ve ticarî önemini yansıtmaktadır. Farklı kültürlerden gelen

³²⁹ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 133.

³³⁰ Zulfiya Tulanova, Торговые И Денежные Отношения В Период Темуридов (Trade And Money Relations In Timurid Period)", **PEDAGOGS International Research Journal**, C. 7, S. 1, 2022, s. 579.

ürünler, Semerkantlıların günlük hayatını ve kültürel pratiklerini etkilemiştir. Örneğin, yeni kumaşlar, giyim tarzlarını ve modayı değiştirebilirken, farklı baharatlar ve yemek malzemeleri, mutfak kültürünü zenginleştirebilir. Bu kültürel etkileşim, sanat, mimari ve edebiyat gibi alanlarda da görülebilir. Farklı kültürlerin bir araya gelmesi, yeni sanatsal tekniklerin, tarzların ve temaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Semerkant, Timurluların başkenti olduğu için büyük bir kültürel merkezdir ve bu pazar yerleri, sanatçılar, zanaatkârlar, şairler ve bilginler için buluşma noktaları olmuştur.

2.1.1. Ticareti Yapılan Ürünler

Semerkant'ta ticaret ile ilgili olarak, kaynaklarda yer alan bilgiler doğrultusunda genel olarak üretimi yapılan ve satılan ürünlerden söz etmek mümkündür. Dönem kaynaklarında bahsi geçen ve oldukça övülen ürünler dikkat çekmektedir. Buna ek olarak Timurlu topraklarında yalnızca yerel malların değil, çeşitli yerlerden gelen malların da alınıp satıldığı bilinmektedir.³³¹

Bu çerçevede oldukça çeşitli ticaret malları bulunmasına rağmen kaynaklarda özellikle tarım ürünleri (üzüm, kavun vb.), baharatlar, ipek ve koyu kırmızı kadife kumaşlar, çeşitli el işleme ürünleri ile Semerkant kâğıdı öne çıkmaktadır. Bunun yanında Semerkant'tan yapılan ihracatın başlıca ürünü, çoğunlukla ucuz pamuklu kumaşlar olan tekstil ürünleridir. Kadife, pahalı ipek kumaşları, kâğıt ve meyve, pirinç, ham pamuk da ihraç edilmektedir.³³²

³³¹ Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine**, s. 308.

³³² Ллуминов, **a.g.e.**, s. 208.

2.1.1.1. Tarım Ürünleri

Semerkant'ta üretimi ve ticareti yapılan tarım ürünlerinin başında buğday, üzüm ve kavun gelmektedir. Bölgede özellikle kavun oldukça fazla üretilen bir meyvedir.³³³ Ziraî mahsul olarak Semerkant'ın kavunu dışında elması, narı ve üzümü oldukça lezzetli olup özellikle elma (sîb-i Semerkand) ve üzümü (sâhib-i Semerkand) meşhurdur.³³⁴ Clavijo, tasvirinde; “*Şehrin sunabileceği en iyi buğday ve fırıncıların (ekmeklerin) yanı sıra meyve tezgâhları kayısı, şeftali, incir ve narlarla doludur, çarşının çoğu sonbaharda kavunlarla kaplıdır. Semerkand, onuncu yüzyılda yüzden fazla üzüm çeşidiyle övünebilirdi, içlerinde en popüler olanı tatlı ve çekirdeksiz olanıdır*” şeklinde ifadelerle yer vermektedir.³³⁵

Yine Clavijo, Timur dönemindeki ziraî ve ticarî durumuna, ürünlere ilişkin oldukça kıymetli bilgiler vermektedir: “*Semerkand'ın bütün arazisi son derece verimlidir. Buğday, meyva ve üzüm çok ve çeşitlidir. Koyunların kuyrukları okkalar ağırlığındadır. Koyun sürüleri o kadar çoktur ki, Timur'un o kalabalık karargâhı burada*

³³³ Clavijo, eserinde burada yetiştirilen kavunla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Burada bilhassa kavunun çok çeşidi bulunmaktadır. O kadar ki, yılbaşında bile her yerde bol kavun ve üzüm mevcut oluyor. Develer her taraftan kavun ve üzüm yüküyle gelir ve bunlar çarşıda satılır. Kavunun bu bolluğu sebebiyle herkes inciri kuruttuğu gibi kavunu da kurutuyor ve böylece senenin her mevsiminde kavun yiyebiliyor. Bunun için, kavun kesilerek kurutulur. Kuruduktan sonra bağlanıp ambarlara yerleştirilir. Bu şekilde bütün sene yenir.*” Clavijo, **Anadolu, Ota Asya ve Timur**, s. 175-176.

³³⁴ **Babürnâme**, s. C I, s. 70; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 126-127.

³³⁵ Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, s. 176; MacLeod, **Uzbekistan**, s. 170.

*kurulu olduğu halde, bir koyunu bugünkü para ile yüzelli kuruşa almak mümkündür. Ekmek ve pirinç de her yerde pek boldur.”*³³⁶

2.1.1.2. Baharat

Ticareti yapılan en önemli ürünlerden biri de baharattır. Çok sayıda baharat eski zamanlardan beri bilinmekte ve kullanılmaktadır.³³⁷ Yemeklere özel tatlar eklenme sırrına sahip olan baharatlar Hintliler, Babilliler, Yahudiler, Araplar ve Soğdlular tarafından kullanılmıştır. Baharatların bitkisel ilaçlar olarak kullanımı da söz konusudur ve bu nedenle baharatlar İpek Yolu ticaretinde oldukça önemli bir yere sahiptir.³³⁸ Semerkant pazarlarında baharatlı ekmek bölümü bulunması da dikkat çekicidir; bu yerli ürünlerden biridir ve on yediden fazla baharatlı ekmek türü bulunabilmektedir.³³⁹

Clavijo da ticarete egzotik baharatlarla dolu çuvallardan³⁴⁰ ve baharatın ticarete oldukça geçerli olduğundan³⁴¹ söz etmektedir: “*Hindistan’dan Semerkand’a gelen*

³³⁶ Clavijo, **a.g.e.**, s. 176-177.

³³⁷ Baharatların tarihçesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. S. Narsimhan, “Plants and Human Civilization: Indian Spices”, **Comparative Civilizations Review**, C. 60, S. 8, 2009, 120-149.

³³⁸ Karimova, **İpek Yolu’ndaki**, s. 265.

³³⁹ Karimova, **İpek Yolu’ndaki**, s. 266.

³⁴⁰ Clavijo, **a.g.e.**, s. 176; MacLeod, **Uzbekistan**, s. 170.

³⁴¹ Clavijo, **a.g.e.**, s. 176-177.

*baharat, dünyanın en kıymetli baharatı sayılmaktadır. İskenderiye çarşılarında bunların benzerlerini bulmak mümkün değildir.”*³⁴²

2.1.1.3. Kumaşlar ve Dokuma Ürünleri

Semerkant'ta Çin'den gelen ve Soğd bölgesinde gelişen ipek sanatı yaygınlaşmıştır. Öyle ki, MS. 6. yüzyılda Soğd bölgesi ipekle anılır hale gelmiştir.³⁴³ Timurlular döneminde de birçok kumaş türünün yanı sıra ipek üretimi ve ticaretinin ön plana çıktığı görülmektedir. Kaynaklarda ifade edildiğine göre bu dönemde üretilen ipek kadar, diğer ülkelerden gelen ipek de oldukça revaçtadır. Clavijo, ipeğin ve diğer ticaret ürünlerinin en kıymetlilerinin Semerkant'a getirildiğini ifade etmektedir: “*Semerkand çarşıları mal doludur. Bu mallar en uzak yerlerden bile geliyor. Rusya ve Tataristan'dan deri ve keten, Katay'dan dünyanın en güzel ipeği geliyor. İpekler içinde en makbul olanı sade olanıdır.(...) Burada pek çok ipekli fabrikası vardır. İpekliden başka sırmalı elbiseler, rengârenk kumaşlar, krepler, taftalar ve İspanya'da 'tercenal' denen kumaşlar imal ediliyor. İpekli kumaşlar için kürkler yapılıyor. Altın benzeri, mavi ve diğer renklerde kumaşları pek ziyadedir.*”³⁴⁴ İpek böceklerinin beslenmesi için dut yetiştiriciliği

³⁴² Clavijo, **a.g.e.**, s. 177.

³⁴³ Togan, **Umumi Türk**, s. 48, 49.

³⁴⁴ Clavijo, **a.g.e.**, s. 176-177.

de bu dönemde önemli bir faaliyettir.³⁴⁵ Bu çerçevede ipekli ürünler, Timurlular döneminde en önde gelen el sanatlarından biri olmuştur. Timurlu ustalar, ipek kumaşlarda üstün işçilik ve detaylara önem vererek, güzel desenler, işlemler ve renklerle süslenmiş kumaşlar üretmiştir. İpek kumaşlar, saraylarda ve zengin ailelerin giysilerinde yaygın olarak kullanılmıştır.

Bu dönemde ip ve kumaş üretiminin köylerde bir zanaat haline geldiği söylenebilir. Bu üretim köy sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamamanın yanı sıra pazara da yönelmiştir. Bu yüzden çömlekçilerin, zeytinyağcılarının, dokumacıların ve demircilerin, değirmencilerin ve kuyumcuların yanında duvar ustaları ile yapı ustalarının yer aldığı köylerde zanaat önemlidir.³⁴⁶

Tekstil ürünleri, diğer zanaat ürünlerine kıyasla çok daha geniş bir alanda pazara sunulmuştur. Bu pazar yerel tüketicilerin yanı sıra çevre köy sakinlerini, göçebe ve yarı göçebe bozkır halklarını da kapsamaktadır. Orta Asya kumaşları önemli miktarda uzak ülkelerin sakinlerine de ulaştırılmıştır. Bu nedenle, Semerkant tekstil ürünleri üreticilerinin bağlantıları yerel pazarların ötesine uzanmıştır. Bu, 15. ve daha sonra 16. yüzyıllarda da tekstil üretiminin önemli ölçüde ticarî nitelik taşıdığını göstermektedir. Merkezi devletin kurulmasıyla birlikte tüketici kitlesi genişleyen ve sayısı önemli ölçüde artan dokuma sanayi, daha da gelişmeyi ve tekstil ürünlerinin kalitesinin yükselmesini teşvik etmiştir. Timur'un tabutunun kapağından çıkan dolgulu kumaş kalıntıları, Uluğ Bey'in kıyafetleri, Gûr-ı Emîr mozolesinden, İshrathan'ın türbesindeki çocuk mezarından

³⁴⁵ Jürgen Paul, “Su Gökyüzünden Düşmeyince”, **Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, Der. Vincent Fourniau, Çev. Ali Berkay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 85.

³⁴⁶ Paul, **a.g.e.**, s. 86.

çıkan çürümüş kumaş ve özellikle Şâh-ı Zinde mimari kompleksindeki 15. yüzyıla ait mezardan çıkarılan çizgili ipek kaftan, günümüzde Özbekistan Kültür Müzesi'nde bulunmakta ve dönemin dokuma işçiliğinin yüksek kalitesi ve teknik ve sanatsal becerilerinin seviyesi hakkında bilgi vermektedir.³⁴⁷

Geleneksel kumaşların parlaklığı ve canlılığı, dünya genelinde ticaret yapılan ülkeler için de etkileyici ve ilham verici olmuştur. Örneğin Özbek abrov kumaşları, modern yerel ve yabancı iç tasarımlarda özellikle geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Geleneksel kumaşlar, Özbekistan'ın eski el sanatları türlerinden biri olarak, birçok değişikliğe uğramıştır ve günümüze kadar gelmiştir. Abrov kumaşların üretim geleneği ("abri", "bulut" anlamına gelmektedir) yüzyıllar boyunca süregelen kültürel birikimle oluşmuştur.³⁴⁸

Semerkant'ta kumaşların türüne göre uzmanlaşan dokumacılar olduğu bilinmektedir. Yine renkli desenler kullanarak kumaşları süsleyen dokuma ustaları da bulunmaktadır. Yerel pamuktan yapılan pamuklu kumaşlar halk arasında büyük talep görmüştür. En yaygın olanı, beyaz veya boyanmamış sarı renkteki farklı türleri olan *karbas grosti* olup 19. yüzyıla kadar üretimine devam edilmiştir.³⁴⁹

³⁴⁷ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 196.

³⁴⁸ Malika Makhmudova ve Muhayyo Makhmudova, "Традиционные Ремёсла Узбекистана В Дизайне Современных Интерьеров (*Traditional Crafts Of Uzbekistan In Modern Interior Design*)", **Society, Integration, Education, Proceedings of the International Scientific Conference**. C. IV, 26-27 May 2017, s. 92.

³⁴⁹ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 197.

Luminov'un iki ciltlik *Semerkant Tarihi* adlı kapsamlı eserinde dönemin önemli kumaş türlerine yer verilmektedir. Buna göre bu kumaşlar şöyle sıralanabilir:³⁵⁰

Katran kumaş: Son derece sağlam bir malzeme olup bunlarla değerli cübbeler yapılmış ve üzerine değerli taşlarla ya da nakışlarla süslemeler yapılmıştır. Kumaşın Semerkant üretimi olup olmadığı net olmasa da dönemin en çok kullanılan kumaşlarından biri olma özelliğine sahiptir.

Olacha: Bir tür Semerkant kumaşı olup siyah renklerle kullanımı yaygındır. Bu kumaş türü aynı zamanda bir ihraç malzemesidir.

Futa (Fata): Pamuklu bir kumaş türü olup çoğunlukla şal yapımında kullanılmıştır. Bunun yanında uzun futa şeritleri cübbe kemeri olarak ya da havlu olarak da kullanılmıştır.

Çit: Kabartmalı desenli ve farklı renklere sahip olan bu kumaş, Semerkant'ta usta kişiler tarafından dokunmuştur.

Bunların dışında yaygın biçimde işlenen ipekli ve yarı ipekli kumaşlar arasında *atlas*, *kimhob (kamka)*, *banarasi*, *misri*, *haro* gibi kumaş isimleri zikredilmektedir. *Kimhob* adlı kumaşın daha çok elçilere sunulan bir kumaş türü olduğu bilinmektedir.³⁵¹

15-16. yüzyıllarda Semerkant'ta özel bir tür kadife kumaş da üretilmektedir. Kadife üretimi - düz yüzeyinde yumuşak yoğun kısa kıllı ipek kumaş - işleme karmaşık bir süreci gerektirdiği için Semerkant'taki dokuma sanatının yüksek seviyesini

³⁵⁰ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 197-198.

³⁵¹ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 199.

göstermektedir.³⁵² Semerkant'ın ürünü olan koyu kırmızı kadife Çin'de oldukça fazla satmaktadır. Timurlu Sultanı Babür'ün ifade ettiğine göre bu kadife cinsi her yere ihraç edilmektedir.³⁵³

Timurlular, geniş bir coğrafyaya hükmettikleri için farklı bölgelerin kumaş üretim ve ticaret geleneğinden etkilenmiştir. Özellikle İpek Yolu üzerinde bulunmaları, kumaş ticaretinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Kumaş yapımı Timurlu toplumunda önemli bir el sanatı konumundadır. Ustalar, farklı teknikler kullanarak yüksek kaliteli ve göz alıcı kumaşlar üretmiştir. Özellikle ipek kumaşlar, Timurlu elitler ve dış ticaret için büyük bir talep görmüştür. İpek kumaşlar, işlemeli detaylar, desenler ve zengin renklerle süslenerek lüks ve gösterişli giysiler yapmak için kullanılmıştır.

Timurlular aynı zamanda kumaş ticaretinde de etkin rol oynamıştır. İpek Yolu'nun stratejik konumu, Timurlulara Orta Asya'daki kumaş üretim merkezlerine ve diğer önemli ticaret bölgelerine erişim imkânı sağlamıştır. Bu da onlara kumaşları farklı bölgelere ihraç etme ve farklı kumaş türlerini ithal etme fırsatı vermiştir. Timurlular ipek ve diğer kumaşlar üzerinden zenginlik elde etmiş ve bu da imparatorluğun ekonomik gücünü artırmıştır. Bunların yanında kumaş yapımı ve ticareti Timurlular döneminde sadece ekonomik bir faaliyet değildir, aynı zamanda kültürel bir ifade biçimidir. Kumaşlar, Timurlu toplumunda sosyal statüyü, zenginliği ve gücü sembolize etmek için kullanılmıştır. Aynı zamanda kumaşlar, Timurlu sanatında ve mimarisinde de önemli bir rol oynamıştır. İhtişamlı saraylar, camiler ve diğer yapılar, zengin kumaşlarla süslenerek görkemli bir atmosfer yaratılmıştır. Özetle, İpek Yolu'nun avantajları ve Timurluların yönetimindeki geniş coğrafya, kumaş üretimini ve ticaretini geliştirmeye olanak

³⁵² Ллумынов, **a.g.e.**, s. 199.

³⁵³ **Babürnâme**, s. 73-74.

sağlamıştır. Bu dönemde üretilen yüksek kaliteli ve lüks kumaşlar, Timurlu toplumunun ekonomik, kültürel ve sanatsal açıdan zenginliğini yansıtmaktadır denebilir.

2. 1.1.4. Zanaat Ürünleri

Timurlular dönemi Semerkant’ında, farklı zanaat ürünlerinin üretildiği ve dönemin pazarlarında satışa sunulduğu bilinmektedir. Farklı malzemelerle ortaya çıkarılan ürünlerle zanaatkârlar maharetlerini ortaya koymuş ve aynı zamanda el sanatlarının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

15. yüzyılda cam eşya üretiminde önemli bir gelişme ve ilerleme olduğu görülmektedir. Cam malzeme kullanılarak çeşitli ev eşyaları ve tabaklar yapılmıştır. Bunun yanında konutların inşasında (orta ve üst sınıflar için) farklı renk tonlarında camlar kullanılmış, kapılar ve pencereler camlarla süslenmiştir.³⁵⁴ M. E. Masson tarafından yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Gûr-ı Emîr türbesi ve Uluğ Bey’in kırsal sarayında özel olarak yapılmış renkli camlar kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda Cam Sanatçıları Mahallesi olduğu da bilinmektedir.³⁵⁵

Cam kadar ön plana çıkan bir başka unsur da metal işleme teknolojisi olup söz konusu teknoloji 15. yüzyılda oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Metal işçilerinin oluşturduğu grup; kuyumcuların (*çelikçi, ahanğaron*) kazma, kürek, çekiç, kapı için

³⁵⁴ Мухаммедов Мурод Мухаммедович, Асланова Дилбар Хасановна, “Экономическая Политика Амира Тимура И Развитие Производительных Сил Узбекистана В Эпоху Правления Тимуридов”, **Экономические Науки**, 2020, s. 36.

³⁵⁵ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 204.

zincirler ve halkalar, diğer meslekler için araçlar - taş (mermer, nefrit), alçıtaşı, ahşap ve diğer ürünler için oyma aletleri ürettiği, ev eşyaları ve iş aletlerinin ihtiyaçlarını karşılayan aletleri elleriyle yapmıştır. Metal eşyaların işlenmesinde farklı ustalar bulunmaktadır: Çiviciler (*mehchegaron*), demirciler (*nalbandon*), tel çekicileri (*simkaşop*), bıçakçılar (*kardagaron*). Bazen bıçak kabzaları zengin şekilde işlenmiştir. Damgalı demirden, muhtemelen dökme demirden, Semerkant kalesinin altı kapısından biri olan kapılar yapılmıştır.³⁵⁶ Bunun yanında zanaat endüstrisinde gümüş ve altın gibi değerli metallerin işlenmesi de önemli olmuştur. Bu sektörün gelişmesi, yerel feodal aristokrasinin ve zengin tüccarların büyük bir kısmının devlet başkentinde bulunmasıyla özellikle teşvik edilmiştir. Bu zengin kesimler arasında halk zanaatkârlarının değerli ürünlerine büyük bir talep meydana gelmiştir. Altın, gümüş ve bronz alaşımlarından yapılan sanatsal metal işlemler ve Timur'un inşa ettirdiği Bîbî Hanım Camii'nin kanatlı kapıları döküm ustaları tarafından yedi metal alaşımından yapılmıştır. Bakır ve bronzdan yapılmış çeşitli süs eşyaları ve yüksek kaliteli gümüş ürünleri daha geniş bir tüketici kitlesine hitap etmiştir. Yapılan bilezikler, küpeler ve yüzükler orta sınıf kadınların sade bayramlık kıyafetlerini tamamlamıştır. Sanatsal damgalama, özel eğitime sahip ve okuryazar olan ustaların uzmanlaşmasını gerektirmektedir.³⁵⁷

Bunların yanında ahşap işleme de önemli bir zanaat alanı olup ağaç türleri kullanılarak kalıplar, araçlar, sandıklar vb. kullanım ürünleri yapılmış ve pazarlarda satışa sunulmuştur. Yine deri üretimi ve deriden yapılan ürünlerin imalatı; cübbeler (kaftanlar), ayakkabılar, at takımları gibi ürünlerde büyük bir gelişme göstermiştir. Askeri seferlere hazırlık sırasında kullanılmak üzere oklar için ok kılıfları, bıçaklar ve kılıçlar için kınlar

³⁵⁶ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 204.

³⁵⁷ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 201-202.

hazırlanmıştır.³⁵⁸ Bu dönemde silah sanayiinde de önemli gelişmeler söz konusudur. Sürekli devam eden fetihler, silah üretiminin gelişimini sağlamış ve Semerkant silah üretim merkezi haline gelmiştir. Emîr Timur'un özel atölyelerinde çeşitli türde silahlar üretilmiştir: Saldırı ve savunma amaçlı, kasklar (bazıları asılı çelik ağlarla donatılmış), plakalar, yaylar ve oklar. Feodal hükümdarlar ve soylular için yapılan askeri teçhizat, değerli taşlar ve sanatsal damgalama ile zenginleştirilmiştir.³⁵⁹

Bu dönemde seramik üretiminin de geliştiği görülmektedir. Başlangıçta Çin sembol ve motiflerinin doğrudan kopyalanması söz konusu iken zamanla motifler değişime uğramış, İslam motiflerine yaklaşmıştır. Seramik dekorasyonda gitgide yerel gelenek ön plana çıkmıştır. Seramik dekor stilineki dönüşüm, simgesizlikten betimselliğe bir gelişim sürecinden geçmiştir. Bükük ve düz kenarlı kaplar, farklı çömlekler, testiler bu dönemde Semerkant'ta üretilmiştir. Bazıları oldukça nadir üretilen parçalardır. 15. yüzyıl boyunca sırlı çömlek, önceki yüzyılın sanat geleneğini sürdürürken, 16. yüzyıl sonu 17. yüzyılın başında ithal ve pahalı kobalt yerine daha düşük kaliteli boyalar ve kil kullanılmaya başlanmıştır. Bu, seramik kapların genel görünümüne yansımış, ürünler daha kaba ve kalın duvarlı hale gelmiştir. Ancak, bu seramik ürünlerin sadeliği, sert yapılı kısıtlamalardan uzak canlı süslemeleriyle birleştiğinde kendine özgü bir karakter kazanmıştır. Süsleme motifleri geleneksel olarak çiçek ve bitki desenleri ile geometrik desenleri içermektedir. Genel olarak, süsleme tarzındaki devamlılık yeni bir içerikle doludur ve genel hatlarıyla eski dinamizmini korumuştur.³⁶⁰ Bu dönemde üretilen

³⁵⁸ Мухаммедович ve Асланова, “Экономическая Политика Амира Тимура”, s. 36.

³⁵⁹ Ллуминов, **a.g.e.**, s. 202.

³⁶⁰ Алиева Сурайё Шариповна, “Эстетика Исламской Поливной Керамики Узбекистана”, **Искусствоведение**, 2019, s. .5-6.

ürünlerin canlı renklere sahip olduğu, ürünlerin dayanıklı olduğu, mimari eserlere bir estetik boyut kattığı ifade edilebilir. Özellikle seramik ustaları tarafından mimari mekânlarda kullanılan turkuaz ve mavi renk tonları, Timurlular döneminin sanatının sembolik bir ifadesi haline gelmiştir.

14 ve 15. yüzyıllarda Semerkant'ın zanaat üretimi, daha çok geniş şehirli ve çevredeki kırsal nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir; çeşitli zanaat ürünlerinin bir kısmı da steplerdeki göçebe nüfusa satış için üretilmiştir. Tüm bunlar, zanaat üretiminde önemli bir gelişmeye katkıda bulunmuş ve bu da ustaların sayısının artması, ürün yelpazesinin genişlemesi, zanaat ürünlerinin kalitesinin iyileştirilmesi ve güçlendirilmesiyle kendini göstermiştir.³⁶¹

Genel hatları ile bu dönemde zanaat faaliyetlerinin çok çeşitli olduğu ve farklı dallara ayrıldığı görülmektedir. Timurlular, sanat ve zanaat alanında büyük bir ilerleme kaydetmiş ve hükümdarlık altında birçok el sanatı dalında ustalar yetiştirmiştir. İpek, ahşap işçiliği, metal işçiliği, seramik, cam işleme, minyatür resim, kitap ciltçiliği ve halı dokumacılığı gibi alanlarda büyük başarılar elde edilmiştir. Ahşap işçiliği ve metal işçiliği de Timurlu el sanatlarında önemli bir yer tutmuştur. Mobilyalar, oymalı ahşap süslemeler, kapılar, sütunlar, takılar ve silahlar gibi birçok obje ustalıklı tasarlanmış ve işlenmiştir. Metal işçiliğinde, özellikle altın ve gümüş kullanılarak yapılan süs eşyaları ve takılar büyük ilgi görmüştür.

Bu dönem, sanat ve zanaatın bir araya geldiği bir dönem olarak düşünülebilir, çünkü estetik değeri, işçilik kalitesi yüksek ve detaylara önem verilen eserlerin üretildiği

³⁶¹ Ллуминов, а.г.е., s. 196.

bir dönemdir. Timurlular, bu dönemde el sanatları ve zanaatın gelişmesine büyük katkıda bulunmuş ve kültürel mirasa değerli eserler bırakmışlardır.

2.1.1.5. Kâğıt

Semerkant ürünü olan ve hem iç hem de dış ticarete önemli bir yere sahip olan ürünlerden biri de kâğıttır.³⁶² Semerkant'ın kâğıt teknolojisi benzersiz bir yapıda olup³⁶³ kâğıdın üretiminin Çinli zanaatkârlardan öğrenildiği ifade edilmektedir. Buna göre 751 yılında Talas Nehri civarında yapılan savaşta Çin tarafı büyük kayıplar vermiş ve binlerce insan öldürülmüş ya da esir düşmüştür. Bu esirler arasında kâğıt üretim deneyimi olan zanaatkârlar da vardır. Muhtemelen Semerkantlılar kâğıt üretme teknolojisini onlardan öğrenmiş ve daha sonra kâğıdı yerel hammaddelere uygun hale getirmiştir. Öyle ki 9. yüzyıl itibarıyla Semerkant kâğıdı İslam devletlerinde *pergament* ve *papirüs*lerin yerini almıştır. Pergament hayvan derisinden bir hayli uğraş verilerek yapılmakta olup yüksek maliyetlidir, bu nedenle kâğıt üretiminde tamamen farklı bir teknolojinin kullanılmaya başlanması bölge için önemli bir medeniyet değeri taşımaktadır.³⁶⁴

Çinliler kâğıda yazarken fırça kullandıkları için kâğıdın yazım tekniğine uygun bir malzemeden ve bir tarafının parlak olması önemli olmuştur. Diğer taraf işlenmediği

³⁶² Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 28.

³⁶³ Мухаммедович ve Асланова, “Экономическая Политика Амира Тимура”, s. 36.

³⁶⁴ И. Ж. Юлдашев, “Роль Самаркандской Бумаги В Истории Евразийской Цивилизации”, **Межкультурные Коммуникации В Полиэтничном Регионе, Удк 655.531(575.141)“Раннее Средневековье”**, 2020, s. 94.

için fırçayla yazım esnasında bir taraftaki yazının mürekkebi diğer tarafa geçebilmektedir. Bunun yanında Çin kâğıdına yazımda kullanılan mürekkep sebebiyle kâğıtta yırtılma da olabilmektedir. Oysa Semerkant kâğıdının iki yönüne de yazı yazılabilmekte olup bu özellik alıcılara cazip gelmiştir. Üretim süreci maliyetli olsa da üreticiler önemli düzeyde kâr da elde etmiştir. Semerkant kâğıdı Şam, Kahire ve Avrupa'ya kadar ulaşmış,³⁶⁵ kâğıt üretimi, bu dönemde önemli bir sanayi haline gelmiştir. Semerkantlı ustalar, iyi kalitede kâğıt üretmek için çeşitli teknikler kullanmıştır. Bu teknikler arasında ağaç kabuğu ve bitkisel liflerin hamuru yapılması, öğütülmesi ve kurutulması yer almaktadır. Üretilen kâğıtlar metinlerin yazılması, resimlerin yapılması ve kitapların ciltlenmesi için kullanılmaktadır. Semerkant zanaatkârları birkaç farklı kalitede kâğıt üretimi yapmış olup bunlar “Sultani” (ince, beyaz, yumuşak); “İpek” (pürüzsüz, açık sarı); “Nimkanop” (ipek atıklarından yapılmış, neredeyse kahverengi) gibi isimlerle anılmaktadır.³⁶⁶ Babür Şah, eserinde Semerkant kâğıdı ile ilgili şunları dile getirmektedir: “*Dünyada en iyi kâğıt Semerkand'dan çıkar. Cüvaz kâğıdının bütün malzemesi Kan-ı Gil'den gelir. Kan-i Gil ise Kara su (Siyah Ab) kenarındadır ve bu suya Ab-ı Rahmet de derler.*”³⁶⁷

İslam topraklarında üretilen kâğıdın kalite yönünden benzeri bulunmamaktadır. Burada üretimi yapılan kâğıt en ince, en yumuşak ve en güzel olanıdır. 9. yüzyıldan itibaren kâğıt üretimi Fas, Kahire, Trablusşam, Hama, Dımaşk, Bağdat gibi kentlerde de üretilmeye başlanmış olup Semerkant böylece İslam dünyası ve Avrupa'da bilimsel ve

³⁶⁵ Юлдашев, a.g.e., s. 94.

³⁶⁶ Юлдашев, a.g.e., s. 94.

³⁶⁷ Babürnâme, s. 73-74.

kültürel faaliyetlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.³⁶⁸ Semerkant kâğıdının dayanıklılığı sayesinde üzerinde yazılan çoğu belge iyi durumda korunmuş olup dünyanın çeşitli müzelerinde saklanmaktadır. Kaligraflar bu tür kâğıt üzerine yazarken, sanatçılar minyatürlerini oluşturmuştur. Kitap yapımında da Semerkant kâğıdı tercih edilmiştir. Orta Çağ'da Timurlular döneminde, Semerkant'ın Doğu Rönesansı'nın başkenti olarak kabul edildiği dönemde, kitap kültürü en yüksek noktalarına ulaşmış ve günümüze kadar örnek olarak kalmıştır. Zarif bir kitabın el yapımı süreci çok karmaşık ve titiz bir iştir ve birkaç farklı meslek dalına ait nitelikli uzmanların emeğiyle gerçekleştirilmektedir. Süreç, kâğıt yapımıyla (*qo'gozrez, qo'goz quyuvchi*) başlamakta; kaligraf (hattat), kâğıt üreticisine kitabın karakterine göre tür, boyut gibi özellikleri belirten bir talepte bulunmakta ve metni yazarak resimler için yer bırakmaktadır, ardından ressam (musavvir) devreye girmekte, süslemeleri yapmakta ve zarif çerçeveler, süslemeler eklemektedir. Süreç ciltçi (sahhaf) tarafından tamamlanmakta ve yüksek kalifikasyonu göstermektedir. Sonuç olarak, el yazması gerçek bir kitaba dönüşmekte ve bir sanat eseri gibi görünmektedir. Tüm bunlar belirli bir tarife, plana ve kitap yapımı yasalarına sıkı sıkıya uyularak gerçekleştirilmektedir.³⁶⁹

Semerkant'taki kâğıt üretimi, Timurlu Devleti'nin entelektüel ve kültürel gelişimine büyük katkıda bulunmuştur. Kitaplar, bilginin ve edebi eserlerin yayılmasını sağlamıştır. Timurlu hükümdarlar, Semerkant'ta büyük kütüphaneler ve eğitim kurumları kurarak bilgi birikimini teşvik etmişler, bu da Semerkant'ın bilginin yoğun şekilde

³⁶⁸ Aydın, “Semerkant Tarihi”, s. 374-375.

³⁶⁹ Каланов Аслиддин Джураевич, Калонов Нуритдин Жураевич, Атбасарова Барно Абдумажитовна, “Художественная Культура Рукописной Книги Эпохи Тимуридов”, **Искусствоведение**, s. 65.

üretildiği bir şehir olmasına katkı sağlamıştır. Buna ek olarak Semerkant'ta üretilen kâğıtlar, dönemin sanat ve kültürünü yansıtan önemli el yazmalarının oluşturulmasına olanak sağlamıştır. El yazmaları, şiir, edebiyat, tarih, felsefe ve bilim gibi birçok alanda eserlerin korunmasını ve yayılmasını sağlamış, bu da Semerkant'ın bir kültür başkenti olarak önemini artırmıştır.

2.2. Ziraî Durum

Diğer Türkistan şehirleri gibi Semerkant için de ziraî faaliyetler son derece önemlidir. Timur döneminde yeni şehirlerin ve bahçelerin kurulmasının yanında ziraat alanında da çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Ülke içinde işlenmeye uygun olan ancak henüz işlenmemiş olan bölgelerin bulunmasına razı olmayan Timur fethettiği bölgelerden birçok topluluk ve kabileyi başka yerlere göç etmeye zorlayarak henüz iskân edilmemiş yerlerin iskân edilmesini sağlamıştır.³⁷⁰ Bu yönden Semerkant yoğun ve mamur bir yerleşim alanıdır. Clavijo, arazinin oldukça verimli olduğundan bahsetmektedir. Ona göre burada, insan ve hayvan için gereken her şey yetişmektedir.³⁷¹

Bu dönemde bozkırların kullanımı teşvik edilmiş, orada bahçeler oluşturulması, gözetimsiz kalan arazilerin yeniden inşası ve sulanması desteklenmiştir. Özellikle vergilendirme alanında çiftçileri destekleme sistemi dikkat çekicidir ve bu sistem Timurlular tarafından başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Örneğin, bozkır alanların kullanımı, bahçe oluşturma, gözetimsiz kalan arazilerin yeniden inşası ve diğer faaliyet

³⁷⁰ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 124.

³⁷¹ Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, s. 128.

türleriyle uğraşan köylüler, gıda kaynaklarına katkıda bulunanlar, iki yıl boyunca vergi ve harçlardan muaf tutulmuşlardır.³⁷²

Timur Devleti'nde sulanan tarımın yanı sıra, bozkırda göçebe ve otlatma hayvancılığı, koyunculuk, at yetiştiriciliği ve avcılık da gelişmiştir. Kızılıkum'un geniş ovalarında develer yetiştirilmektedir. Yerleşik nüfus için faydalı bir uğraş da kuş yetiştiriciliğidir. Halkın aktif ekonomik faaliyeti devlet tarafından desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. En önemlisi, halkın ekonomik faaliyeti gelir ve satın alma gücünün artışı, konut koşullarının iyileştirilmesine yönelik çabalarla sonuçlanmış, bu da Mâverâünnehir bölgesinin neredeyse tamamen şehirler, kasabalar ve köylerle dolmasına yol açmıştır.³⁷³

Tarım, Timurlu toplumunun temel geçim kaynaklarından biridir. Timurlular, verimli topraklara sahip olan bölgelerde tarım faaliyetlerini desteklemiş ve tarım tekniklerini geliştirmiştir. Bu dönemde buğday, arpa, pirinç, pamuk, sebze ve meyve gibi ürünler yetiştirilmiştir. Sulama sistemlerinin geliştirilmesiyle tarımsal üretim artmış ve verimlilik sağlanmıştır. Hayvancılık da Timurlular döneminde önemli bir ekonomik faaliyettir. Timurlar, geniş otlaklara ve meralara sahip olan bölgelerde hayvancılığı teşvik etmiştir. Tarım ve hayvancılık, Timurlular döneminde hem ekonomik hem de sosyal bir rol oynamıştır. Tarım ürünleri ve hayvansal ürünler, hem yerel tüketim için kullanılmaktadır hem de ticarete önemli bir paya sahiptir. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri, Timurlu toplumunun beslenmesini sağlamanın yanı sıra vergi gelirleri ve ticaretin temelini oluşturmaktadır. Bu faaliyetler toplumun ekonomik kalkınmasına katkı sağladığı gibi, beslenme ihtiyaçlarını karşılamak, ticaret yapmak ve sosyal yapıyı desteklemek için de önemli bir role sahiptir. Timurlular, tarım ve hayvancılık

³⁷² Мухаммедович ve Асланова, “Экономическая Политика Амира Тимура”, s. 34.

³⁷³ Мухаммедович ve Асланова, **a.g.e.**, s. 34.

faaliyetlerini geliştirmek için çeşitli yöntemler ve altyapı projeleri kullanarak bu sektörlerin verimliliğini artırmıştır.

2.2.1. Sulama Sistemi

Timurlular döneminde sulama sistemi önemli bir yere sahiptir ve bu dönemde şehir planları kadar sulama sistemleri de önemsenmiştir. Yalnızca Semerkant'ta değil Buhara başta olmak üzere devletteki diğer şehirler için de sulama kanal ve havuzları oldukça önemli bir yere sahiptir. İklım zelliklerine bağlı olarak yıl boyunca çok fazla yağış almayan bölgede su tedariki daima önemli olmuştur. Öte yandan su kullanımı yaşamsal gereksinimlerin karşılanmasının yanı sıra Timurlular döneminin meşhur bahçelerinde sulama amacıyla ve aynı zamanda bahçelerde yer alan havuzların doldurulması için de kullanılmıştır.

Orta Asya şehirlerinin su havuzları çoğunlukla toplumsal ve evsel amaçlıdır ve şehir su şebekesinin bir parçasıdır. Havuzlar, arıklarda su bulunmadığı durumlarda suyun depolandığı yapay bir depo gibi kullanılmaktadır. Havuzlar şehirlerde anıtsal yapılar haline getirilmiş olup kenarları taş bloklarla kaplanmış ve boyutları 5600 m³'e kadar ulaşmıştır. şehirlerde yaşayan halk, serinlemek için su havuzlarının etrafındaki ağaçlık alanlarda vakit geçirmektedir. Ağaç dalları su havuzunu güneşin yakıcı ışınlarından korumakta ve dinlenme için gerekli olan gölgeyi oluşturmaktadır. Su havuzlarının kenarında çayhaneler bulunmaktadır. Semerkant ve Buhara su depolarının yoğun olarak bulunduğu iki şehir olup Semerkant'ın depoları akarsulardır. Suyun seviyesi sürekli olarak değişmekte olup depolar küçük hacimlidir. Bu da suyun daima taze olmasını

garanti etmektedir. Buhara’da yer alan depolar ise yılda ortalama doksan gün boyunca akışkan olmayacak biçimde ve suyun tazelenmesi amacıyla doldurulmaktadır.³⁷⁴

Şehrin konumunun temel belirleyicisi Zerefşan Nehri olup şehri besleyen birkaç büyük kanal Semerkant’ın onlarca kilometre aşağısında Zerefşan’dan ayrılmaktadır. Bu kanal sistemleri düzenli çaba ve bakım gerektirmektedir. Önce, kış mevsiminin sonuna doğru yağmurlar ve eriyen kar suları ile biriken çamur dışarı atılarak kanallar temizlenmektedir. Her sulama sisteminde binlerce kişi çalışmaktadır. Bu aşamadan sonra sulama için tarlaların hazırlanması zamanı gelmekte, toprak tesviye edilmekte, suyun her parselde dağıtımını sağlayan arklar kazılmaktadır. Köylüler bütün bu çalışmalarda hiç hayvan kullanmamakta, anlaşıldığı kadarıyla ellerinde işlerini kolaylaştırabilecek, özellikle de nehirlerin üzerinde su yolundan çevirmeye yarayan setlerin yapımında kullanıma uygun fazla araba bulunmamaktadır. Toprak, taşıyıcıların doldurup boşalttığı tezkerelele taşınmaktadır. Suyun akışını büyük kanallara doğru yönlendiren setler, dağlardaki karların erimesi sonucunda nehrin kabarmasından kısa bir süre önce dikilmektedir. Söz konusu geniş çaplı çalışmalar büyük toprak sahipleri ya da emirler tarafından tasarlanıp yürütülmektedir. Emirler sulama ve vergi tahsilat sistemlerini gözeterek devlet tarafından kendilerine tahsis edilen geniş arazilerin tasarrufunu ellerinde tutmaktadır.³⁷⁵

Bu dönemde yeni tarım alanları oluşturmak amacıyla ülkenin birçok yerinde kanallar açtırılmıştır. 1381 senesinde Horasan’ın fethinden sonra Timur buradaki ziraatın canlandırılması için devletin ileri gelenlerine ve büyük beylere Murgab suyundan kanallar

³⁷⁴ В. И. Кочедамов, **Городские Водоёмы Бухары И Самарканда-Архитектурное Наследство**, No 8, 1957, s. 165.

³⁷⁵ Paul, “Su Gökyüzünden Düşmeyince”, s. 84-85.

açtırmalarını buyurmuştur. Bu işe hanımların da katıldığı düşünülmektedir zira kanallardan birinin adı Kutluk Hatun ismini taşımakta olup bu kişinin, Timur'un 1383 tarihinde hayatını kaybeden Kutluk Terken Aga olması muhtemeldir.³⁷⁶

Şehirlerde kanallar açılmasına ve şehirlerin ihya edilmesine ilişkin faaliyetler Şahruh döneminde de sürdürülmüştür. Semerkant'ın yakınlarında bulunan Soğd-ı Kelân bölgesinin sulanmasını sağlayan Mirza Arıği, Şahruh tarafından açtırılmıştır.³⁷⁷ Babası sağ iken Herat'ın imar edilmesi için için çok şey yapan Şahruh, onun ölümünden sonra surları yeniden yaptırmış, kapıları inşa ettirmiş ve kendi hazinesinden yeniden şehri imar etmiştir.³⁷⁸

Her bölgeye tahsis edilen su miktarlarının yolundan çevrilmesini engellemek amacıyla kanallar sürekli çok sayıda bekçi tarafından gözetim altındadır. Bu bekçiler arasında köleler de bulunmaktadır. Su dağıtımını genel olarak köylüleri ve köy cemaatlerini karşı karşıya getirmektedir. Sistem son derece hassas olup oldukça tutarlı biçimde sürdürülmesi gerekmektedir. Ancak savaşların uzaması nedeniyle tutarlılık sağlanması oldukça zordur. Orta Asya'da zenginlik mevcut su miktarına bağlı olup Timur'un çok sayıda kanal açtırması şaşırtıcı değildir. Bu çalışmalarda kullanılmakta olan iş gücü büyük olasılıkla seferlerden getirilen kölelerden ve esirlerden oluşmaktadır.³⁷⁹ Çalışmaların denetiminde ise mirzaların görevlendirildiği görülmektedir: “*Timur, veliaht*

³⁷⁶ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 124.

³⁷⁷ Aka, **a.g.e.**, s. 126-127.

³⁷⁸ George Bruce Malleson, **Herat: The Granary And Garden Of Central Asia**, W. H. Allen Company, 1880, s. 56.

³⁷⁹ Paul, **a.g.e.**, s. 85.

tain ettiği torunu Muhammed Sultan'ı da kırk bin askerli bir birliğin ve önde gelen emirlerinin başına koyarak, hisarların inşaatını denetlemek ve o yörelerde terk edilmiş ziraî arazilerin sulanarak tekrar kazanılmasına çalışmakla görevlendirmişti.”³⁸⁰

Suyun yeterli olmadığı bölgelerde su dağılımı olsukça sıkı şekilde düzenlenmiştir. Su kaynakları üç kategoriye ayrılmıştır: Seyhun, Amu Derya gibi suyu tamamen kullanılamayan büyük nehirler, suyu neredeyse tamamen kullanılan Murgab, Zerefsan gibi nehirler ve en az yüz kişi tarafından kullanılan kanallar. Kanallardan su kullanımı sıralı biçimde gerçekleştirilmelidir. Bu sıranın belirlenmesi için kullanacak ilgili herkesin katıldığı toplantılar düzenlenmektedir. Bu toplantılar esnasında su yönetici olan kişi bir önder rehberliğinde su kullanım hakkı için kura çekmektedir. “Bir su”, arıkla gün boyu, “yarım su” arıkla on iki saat, “çrik su” altı saat, “nimça su” ise üç saat boyu arıkla su kullanım hakkını ifade etmektedir. Bu dönemde sulama sistemleri devletin yürüttüğü bir girişimdir. Bu döneme ait olduğu ifade edilen bir halk deyişide suyun önemini ifade etmektedir: “Zengin arazisi üzerinden su akar, fakirin avlusundan tozlu yol geçer.”³⁸¹

Sulama havuzlarının mimari formları uzun yıllar ve çeşitli denemeler sonucunda oluşmuştur. Genel olarak sekizgen olarak tasarlanan havuzlarda kesimler genellikle 45°lik açılarla yapılmıştır. Dar alanlarda duvarlar dikey olarak inşa edilirken suya merdivenle inilmesi sağlanmıştır. Duvarların basamaklı yapısı, su seviyesinin değişkenliğiyle ilişkilendirilmiştir. 30-35 cm yüksekliğindeki basamaklar, hem suya

³⁸⁰ Marozzi, **Timurlenk**, s. 381.

³⁸¹ Кочедамов, **a.g.e.**, s. 165.

inmek için merdiven hem de suya ulaşım sağlamak için kullanılmıştır. Su depolarının boyutları birbirinden oldukça farklıdır.³⁸²

Kent su depolarının duvarları daha karmaşık yapılarla güçlendirilir. Malzeme olarak taş, ahşap ve ahşap-tuğla kullanılmaktadır. Hangi malzeme kullanılırsa kullanılsın, kenarların güçlendirilmesi basamaklı bir duvar için sağlam bir temel oluşturulmasını, deprem darbeleri ve titreşimlere karşı yeterince esnek direnç sunulmasını ve yer çökmesi durumunda çatlaklar oluşturmamasını amaçlamaktadır Buhara'nın taş su depolarında, suyun toprağa sızmasını önlemek de bir gerekliliktir. Toprak su depolarının kenarlarının güçlendirmesi için etrafına ağaç dikilmektedir. Ağaç kökleri yayıldıkça bir tür sepet oluşturarak havuzu sarmalar. Kökler arasına yerleştirilen taşlar ve sıkıca dökülen toprak, kenarın sağlamca tutunmasını sağlar. Ağaç kökleri, kenarların tutturulmasında o kadar etkilidir ki, su deposunun düzenlenmesi ve kenarlarının taşla kaplanması sırasında bu bölgeler bazen dokunulmamış olarak kalmaktadır. Semerkant ve çevresinde en yaygın ağaçlandırmalar akasya ve söğütken, Buhara'da incir ağacı önceliğe sahiptir. Söğüt ağacının geometrik düzenliliğinin aksine, incir ağacının dalları en düzensiz ve çarpık formlara sahiptir. Kent su depolarının kıyılarında genellikle akasya, söğüt ve incir ağacı yer alırken, çınarlar da birçok doğal kaynağın etrafını çevrelemektedir.³⁸³

Bahçelerde ve şehirlerde kullanılan su kanalları, cennet nehirlerine bir gönderme olarak nitelendirilmektedir.³⁸⁴ Bu dönemde yöneticiler ve devlet adamları tarafından

³⁸² Кочедамов, **a.g.e.**, s. 177.

³⁸³ Кочедамов, **a.g.e.**, s. 176.

³⁸⁴ A. Schimmel, "The Celestial Garden in Islam", **The Islamic Garden** (Ed. E.B. Macdougall- R. Ettinghausen), Dumbarton Oaks, 1976, s. 15.

yaptırılan birçok sarnıç, kuyu, havuz, yer altı kanalı ve çeşme olduğu bilinmektedir fakat bunların birkaçı dışında hiçbirisi günümüze ulaşamamıştır. Ulaşanların tarihlendirilmesi ise oldukça zordur çünkü söz konusu yapılar daha önceki dönemlerde kullanılan su yapılarının restore edilmesi ile meydana getirilmiş ve kullanılmıştır.³⁸⁵

2.3. İktisadi Durum

Semerkant şehrinin ekonomisi temelde tarım ve hayvancılığa dayalı ise de ticaret, sanayi kuruluşları ile geleneksel el sanatlarını devam ettiren atölyeler de kent ekonomisine katkı sağlamaktadır. Mâverâünnehir başkenti ve diğer büyük şehirlerde yerel üretim malları ve Büyük İpek Yolu kervanlarından gelen diğer ülkelerin malları ile aktif ticaret yapılmaktadır. Bu ticaret kürk, deri, seramik ürünleri, baharatlar, kolyeler, kozmetik, şifalı otlar ve daha fazlasını içermektedir. Hayvanlar ve diğer hayvan türleri de aktif olarak ticaret konusu olmuştur. Yerli zanaatkârlar deri ve yünden oldukça kaliteli ürünler çıkarmaktadır. Gıda pazarı süt ve et ürünleri ile doludur, ayrıca balık da satılmaktadır. Şehirli ve kırsal halkın yakın ve ekonomik iş birliği sonucunda, küçük ölçekli şehir zanaatlarının, tarım ve kervan ticaretinin hızlı ve bağlantılı gelişimiyle özgün bir ekonomik potansiyel oluşmuş, bu da Timur Devleti'nin gücünü ve halkın refahını artırmıştır. Küçük ölçekli şehir zanaatları, tarım üretimi ve ticaret üç bileşen olarak birbirini tamamlamış ve karşılıklı olarak birbirini desteklemiştir; böylece devlet ve halka ihtiyaç duyulan her şey sağlanmıştır.³⁸⁶

³⁸⁵ Golombek ve Wilber, **The Timurid Architecture**, s. 49.

³⁸⁶ Мухаммедович ve Асланова, **a.g.e.**, s. 34.

Emîr Timur'un halkın sosyal korunmasıyla ilgili konuları, sıradan insanlara ekonomik ayrıcalıklar sağlama yönünde yönlendirilmiş, böylece devlet içinde barış ve istikrarın kurulmasına ve güçlü bir sosyal koruma sistemi oluşturulmasına katkıda bulunulmuştur. Ayrıca, yüksek bir seviyede halkın hükümete olan bağlılığının ve güveninin korunmasına yardımcı olunmuştur.³⁸⁷ Timur döneminde, şeffaflık prensipleri ve medeni demokrasinin temelleri ortaya çıkmıştır. Halkın sosyal güvencesini sağlamak ve piyasadaki tekelcilikten korumak amacıyla, ithalatçılara ürün fiyatlarını on kata kadar artırma izni verilmiştir. Bu nedenle iç tüketici pazarları, en kaliteli, en çeşitli ve en önemlisi en ucuz ürünlerle doludur. Yöneticiler, ülkedeki ticarî faaliyetlerin genişlemesine büyük önem vermişlerdir. Devletin bölgelerini ve eyaletlerini geçen tüm kervan yollarında kervansaraylar inşa edilmiştir. Ticarî ilişkileri geliştirmek için Timur, bir günlük kervanlar için gerekli olan tüm koşulları sağlamıştır; atlar, yem, yiyecek, kervansaraylar ve sar-dob (susuzluğu giderme noktası) inşası, soygunculara sert cezalar verilmesi ve satıcılara özen gösterilmesi talimatını vermiştir.³⁸⁸

Bu önlemlerin uygulanması sonucunda kervan yolları yoğunlaşmış, istikrarlı iç ve dış ticaret gelişmiştir. Mâverâünnnehir'in merkezi şehirlerinde kemerli geçitler ve yeni kapalı pazarlar çoğalmıştır. Semerkant'ta şehir sakinleri, köylüler ve göçebe çobanlar arasında sürekli bir ticarî iş birliği kurulmuş; merkezi şehirler, mal değişimi ve ticaretinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Bu dönemde Orta Doğu ile Uzak Doğu Avrupa, İspanya, Fransa ve İngiltere arasında siyasi ve ekonomik ilişkiler genişlemiştir. Özellikle

³⁸⁷ Мамадалиев Мухаммаджан, “Вопросы Социальной Защиты В Деятельности Амира Темура”, **UDK** C. 5, S. 32, s. 3

³⁸⁸ Tulanova, “И Денежные Отношения В Период Темуридов”, s. 463.

Çin, Hindistan, İran, Rusya, Volga ve Sibirya ile düzenli ticaret yapılmaya başlanmıştır.³⁸⁹

2.3.1. Vergiler

Orta Asya coğrafi ve tarihsel açıdan ticarî ilişkiler bakımından önemli bir role sahip olması sebebiyle burada bulunan devletlerin temel gelir kaynaklarından biri ticaret vergileri ve harçlar olmuştur. Uzun yıllar boyunca, Moğollara kadar, bölgede düzenli bir vergilendirme sistemi mevcut olmamıştır. Moğollar ile birlikte evrensel bir vergi olan “tamga” vergisi tanıtılmış ve bu vergi türü Moğolların yıkılışından sonra da sürdürülmüştür. Çin vergi uygulamalarında ticarî malların değeri doğrultusunda vergilendirilmesi ilkesi, vergilerin toplanma mekanizması bakımından Türk Moğol geleneğine dayanmaktadır. Başlangıçta “tamga” terimi aidiyet belirlemek adına nesnelerin işaretlenmesini ifade ederken Moğollar döneminde hükümet ailesinin “tamga” sembolü önce devlet armasına benzer kullanılmış ve ardından da aynı sembole sahip olan ve hanbedana ait malları sembolize eden bir mühür haline gelmiştir. Bu çerçevede tamga vergisi temel ticaret vergisi olarak alınmış ve zaman içinde farklı bölgelerde farklı oranlarda değişerek %1-%10 arasında bir gelire tekabül eder hale gelmiştir. Bu vergi ve vergi sistemi, Timurlularda da muhafaza edilmiştir ancak zaman içinde ismi “zekât” olarak değiştirilmiştir.³⁹⁰

³⁸⁹ Tulanova, **a.g.e.**, s. 580.

³⁹⁰ Р.Ю. Почкаев, “Национальный Исследовательский Университет «Высшая Школа Экономики», Санкт-Петербург От Тамги К Закяту. Торговые Налоги В Средней Азии: Между Религией И Правом (От Державы Тимуридов До

Timurlular döneminde genel itibarıyla Moğol dönemi vergi sisteminin (bazı ayrıntılar dışında) sürdürüldüğü görülmektedir. Bu dönemde temel vergi, daha önceki zamanlarda olduğu gibi, bazen mal terimiyle anılan haraçtır. Bu, karışık kira (ayni ve para olarak) şeklinde alınan ve görünüşe göre bazen toprakların ürettiği toplam ürünün yarısına ulaşan bir arazi vergisidir. Arazi vergisinin (*kiraveya mal*) yanı sıra, miktarı bize ulaşmayan bir cizye vergisi (*sar-shumar*) de ve *avary zat* adı verilen bir vergi de alınmıştır. Hükümdar yetkilileri tarafından toplanan vergiler, yetkili pozisyonlarına göre düzenlenmiştir. Örneğin Mirab tarafından toplanan “miraban”, daruga tarafından toplanan “darugani” gibi. Bu dönemde taamının adı günümüze ulaşmasa da toplamda 10-11 çeşit vergi olduğu bilinmektedir.³⁹¹

Bu dönemde alınan vergilerden haraç, hasatın olgunlaşmasından ve toplanmasından sonra ürünün üçte biri (yaklaşık %33) olarak tahsil edilmektedir. Sulama alanlarında üretilen ürünler daha yüksek verim sağladığından, bu oran genellikle daha yüksektir. Tarım alanları düşük verimlilik sağladığından, bu tür tarımı yapanlar “muzaar” adı verilen çiftçiler, genellikle genel ürünün altıda biri (yaklaşık %16.5) ile sekizde biri (yaklaşık %12.5) arasında değişen oranlarda haraç ödemektedir. Özel mülkiyet sahiplerinden alınan “uşr” vergisi, genel ürünün onda biri (yaklaşık %10) olarak tahsil edilmektedir. Bu tür araziler genellikle seyyidlere, hocalara, âlimlere ve şeyhlere aittir.

Протекторатов Российской Империи)”, **Народы И Религии Евразии, Область Наук, История И Археология**, s. 284-285.

³⁹¹ А. Ю. Якубовский, Ўзбекистон Халқларининг Тарихи, Қадимги Замондан XVI Аср Бошигача, Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих Ва Археология Институту, Тасср Фанлар Академияси Пашириёти Тошкент 1930, С I, S. 388-389.

Meyve bahçelerinden alınan özel bir vergi olan “mal darahat”, geçmişte belirlenmiş kurallar ve düzenlemelere dayalı olarak tahsil edilmektedir. Otlatma alanlarından alınan “zekat”, kırk baş hayvanın biri (yaklaşık %2.5) olarak tahsil edilmektedir.³⁹²

Toprak vergileri ve hayvancılık vergilerinin yanı sıra başka vergi toplama yöntemleri de vardır. Halkın vergi toplayıcıları olarak görev yapan “divan” çalışanları için “yigim”, yani sıralamaya göre bir toplama yöntemi, hasat hacmini belirleyen “sahibi camon”, vergi toplayıcısına ödenen “muhassilun”, sulama işçilerine ödenen “mirabon” bunlardan bazılarıdır. Ayrıca, çalışan nüfusun hükümdara, sahiplere ve büyük mülkiyet sahiplerine ücretsiz olarak hizmet etmesi gerekmektedir. Nüfus, kamu binalarının, savunma yapılarının, sulama sistemlerinin, yolların ve onarımının inşasına katılmakta olup bu toplumsal hizmet “beger” olarak adlandırılmıştır. Bu tür projelerde herkes kendi aracını ve kendi yiyeceğini temin etmektedir. Özellikle kırsal alanlarda yaşayan nüfus, çeşitli vergi ve ödemelerin yanı sıra ağır bir beger yükümlülüğü altındadır.³⁹³

Timurlular etkili bir vergi toplama sistemi ve daha merkezi yönetim biçimleri geliştirmiştir.³⁹⁴ Bu dönemde vergilendirme sistemlerinin de ülke ekonomisine önemli bir katkı sağladığı görülmektedir.³⁹⁵ Timur döneminde her bölgede görevliler bulunmaktadır. Bunlar vergi toplama, düzeni koruma, binaları, pazarları, hamamları, yolları ve su noktalarını kontrol altında tutma gibi devlet işlerini yönetmektedir. Görevliler, halkın

³⁹² А.П. Григорьев, **Монгольская дипломатика XIII–XV**, Чингизидские жалованные грамоты, Л., 1978, s. 95-101.

³⁹³ Григорьев, **Монгольская дипломатика XIII–XV**, s. 110.

³⁹⁴ Golden, **Central Asia in World History**, s. 100.

³⁹⁵ Marozzi, **Timurlenk**, s. 239.

huzurunu sağlamaktan sorumludur. Bu çerçevede pazarlardaki tartıların doğruluğu ve fiyatların adil olup olmadığı incelenmektedir. Fiyatları aşırı yükselten tedarikçilere sert önlemler uygulanmakta ve tüketici çıkarları korunmaktadır. Dolandırıcılık ve hileye karışan tüccarlar toplumun gözü önünde pazarda cezalandırılmaktadır.³⁹⁶

Uygurlar dönemine kadar giden, Moğollar döneminde canlanan, devlet sermayesine dayalı ortaklık kurumu bu dönemde de etkisini muhafaza etmiştir. Devlet hazinesinden yardım alan ortaklar çeşitli olanaklara sahip olmakta, bu kişiler tarhanlık karşılığında vergiden muaf tutulmaktadır. Ortaklar arasında hükümdar ailesinden ve ileri gelenlerden kişilerin de yer aldığı bu ortaklıklarda faizle borç verme sisteminin de uygulandığı, bunun şeriata aykırı olduğuna ilişkin tartışmalar gerçekleştiği bilinmektedir.³⁹⁷

Ebû Said Mirza döneminde şehir halkı tarafından ödenen *mutalib*, *havalet* gibi vergilerden bahsedilmektedir. Yine bu dönemde nakit para olmaması nedeniyle hükümdarın vilayetlerden vergi toplanmasını istediği bilinmektedir.³⁹⁸ Timurlular, vergi sistemi üzerinde düzenlemeler yaparak imparatorluğun finansal kaynaklarını güçlendirmeye çalışmıştır.

Timurlular döneminde vergiler, hem devletin gelirini artırmak hem de toplumsal düzeni sağlamak için kullanmıştır. Vergi gelirleri, imparatorluğun askeri harcamalarını, bürokrasiyi finanse etmeyi ve altyapı projelerini desteklemeyi sağlamıştır. Aynı zamanda, vergilerin düzenli olarak toplanması, halk arasında disiplini ve vergi uyumunu teşvik

³⁹⁶ Tulanova, **a.g.e.**, s. 579

³⁹⁷ Aka, “Timurlular”, s. 177-180.

³⁹⁸ Semerkandî, **MSMB**, s. 1146.

etmiştir. Bu dönemde vergiler, bölgelere göre değişiklik gösteren oranlar genellikle mahsulün %20'sine denk gelmektedir. Hükümdarların nakdi gelir toplamaya yönelik isteği ise o dönemde herhangi bir nakit gelire sahip olmayan köylüler için son derece ağır bir yük meydana getirmektedir. Bunun yanında Orta Asya'da 15. yüzyıldaki para tedavülü, zirveye ulaşmıştır.³⁹⁹

2.3.2. Para ve Para Kullanımı

15. yüzyılın ilk yarısında ülkenin ekonomik refahı, özellikle zanaat ve iç ticaretin gelişimi, büyük ölçüde yürütülen para reformlarına bağlıdır.

Timurlu döneminde kullanılan para birimleri hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Bu dönemde altın, pirinç, bakır ve gümüş sikkeler bulunmaktadır. Timur ve hanedanı, Tenge'yi Orta Asya ve İran coğrafyasında yaygınlaştırmıştır. Sanskritçeden gelen bu kelime Orta Asya'da ilk defa bu asırda kullanılmaya başlamış ve günümüze kadar da devam etmiştir. Timur döneminde *dinar*, *dirhem*, *tümen*, *kebekî dinar* ve *dirhemi* gibi terimler de kullanılmıştır. Bunlardan “tümen” bir hesaplama birimi olarak kullanılmıştır. Örneğin bir sikke hiçbir zaman tümen adını almamıştır. Tümen'in anlamı “on bin” olup Timur döneminde altmış bine tekabül etmektedir. Timur Şam'ı ele geçirdiği zaman, aman malı olarak getirilen paraya itiraz ederek “*Siz buraya bir milyon dinar göndermişsiniz, hâlbuki ben sizden bin tümen istedim, bir tümen onbin dinar ettiğine göre, siz bana on milyon dinar getirmeliydiniz*” demiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Fourniau, **Timur'un Vaha Kenti**, s. 8.

⁴⁰⁰ Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine**, s. 293.

Timur döneminde, özellikle Semerkant'ta para basılmış ve gelirin dörtte biri devlet hazinesine ayrılmıştır. Kaynakların yetersiz olduğu durumlarda askerlere makbuzlar verilmiştir. Timur, altı gram ağırlığında “sikke” adı verilen gümüş paraların basılmasını emretmiş ve “miri” adı verilen yarım gram gümüş paralar da bu dönemde dolaşıma sokulmuştur. Bu paralar, Mâverâünnehir, Horasan, İran, Azerbaycan ve Irak'ın 40 büyük şehrinde basılmıştır.⁴⁰¹ Bunların yanında genel tüketimde kullanılmak üzere Timur'un adıyla bakır paralar da basılmaktadır.⁴⁰²

İbn Havkal, bu dönemde kullanılan para birimlerinden söz etmektedir. Buna göre kullanılan para birimleri arasında *İsmailiyye dirhemleri*, geniş *mükessera* (kırık) *dirhemleri* ve *dinarlar* bulunmaktadır. Bunun yanında farklı maden alaşımlarından kesilen *muhammediyye dirhemleri* de vardır.⁴⁰³

Şahruh Mirza da kendi döneminde Buhara, Isfahan, Kuşan, Kerman, Kum, Nişapur, Merv, Semerkant, Sebzvar, Sultan, Tebriz, Hârizm, Herat, Şiraz ve diğer şehirlerde kendi adıyla anılan gümüş paraların basılmasını emretmiş ve böylece iç ticareti düzenleyerek para üretiminin öncüsü olmuştur. İç perakende ticarete, yerel hâkimler tarafından bastırılan küçük bakır paralar olan *fülüş* yaygın olarak kullanılmıştır. Ülkede tek bir para biriminin kullanıma girmesi, para dolaşımının düzenlenmesi şüphesiz iç ve dış ticarî ilişkilerin daha da gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu açıdan, 1428 yılında Uluğ

⁴⁰¹ Tulanova, **a.g.e.**, s. 581.

⁴⁰² Мухаммедов Мурод Мухаммедович, Асланова Дилбар Хасановна, “Экономическая Политика Амира Тимура И Развитие Производительных Сил Узбекистана В Эпоху Правления Тимуридов”, **Экономические Науки**, 2020, s. 3.

⁴⁰³ İbn Havkal, **Suret El Arz** s. 379.

Bey'in *fülüs* para reformu büyük önem taşımaktadır. Uluğ Bey, iç perakende ticarete halkın ilgisini çekmek amacıyla hafif ve küçük ağırlıktaki tüm paraların dolaşımdan kaldırılmasını yasaklamıştır. Küçük bakır paraya olan talebi karşılamak amacıyla Buhara, Semerkant, Kaşgar, Termiz, Taşkent, Şahruhiye ve Andican'da özel yerler açılmış ve bu yerlerde paralar basılmıştır. Bu bölgelerde birbiri ile aynı ağırlığa sahip *fülüs*ler dolaşıma çıkarılmıştır. Kısa bir süre içinde eski küçük paralar yeni *fülüs*lerle değiştirilmiş ve para basımının merkezileştirilmesi amacıyla para bastırma yerleri durdurulmuş, sadece Buhara'da bir tanesi muhafaza edilmiştir. Uluğ Bey, halk arasında "adil küçük para" anlamına gelen "fülusi adliye" olarak adlandırılmıştır.⁴⁰⁴

Timurlular döneminde ortaya konan faaliyetler, zamanın sınırlarını aşan yeni sistemlerin meydana gelmesini sağlamıştır. Örneğin Timur'un hükümdarlığı döneminde Orta Asya'da ticarî ve parasal ilişkiler oluşmuş ve kırsal ve kentsel bölgeler arasında toplumsal iş bölümü gerçekleşmiştir. Yeni formasyonlu tüccarlar dış ticaretin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.⁴⁰⁵

Genel itibarıyla bir değerlendirme yapılması gerekirse 14-15. yüzyıllar, ekonomik ve siyasi istikrarın özellikle belirgin olduğu bir dönem olarak kabul edilebilir. Timur ve Timurlular döneminde ticarî ilişkiler, toplumsal ve ekonomik refah faktörü olarak kabul edilmiş ve kalkınma devlet politikasının bir önceliği olarak belirlenmiştir. Bu durum tarihi kaynaklarda da açıkça görülmektedir. Düzenli olarak yapılan para reformları, iç ve dış ticaret, zanaatlar ve üretimin ülke genelindeki büyümesine olumlu etki yapmıştır.

⁴⁰⁴ Tulanova, **a.g.e.**, s. 582.

⁴⁰⁵ Мухаммаджан, **a.g.e.**, s. 2-3.

Yürütülen aktif ekonomi politikası sayesinde, Avrupa dâhil olmak üzere o dönemin gelişmiş ülkeleriyle ilişkiler kurulmuştur. Bu da dış ekonomik ilişkilerin ve kültürel gelişimin birçok dünya ülkesiyle birlikte gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Görülmektedir ki Timurlular döneminde ticarî ve iktisadî hayat, ekonomi politikaları, zenginlik birikimini teşvik etme, ticareti canlandırma ve imparatorluğun refahını artırma odaklıdır. Timur ve halefleri vergi sistemi üzerinde büyük bir kontrol kurarak zenginliği toplamış ve imparatorluğun ekonomik gücünü artırmıştır.

Vergiler, tarım ürünlerinden, ticaret gelirlerinden ve diğer kaynaklardan alınmıştır. Bu vergi sistemi; orduyu finanse etmek, altyapı projelerini desteklemek ve devletin genel yönetimini sürdürmek için önemli bir gelir kaynağı sağlamıştır. Bu dönemde ayrıca ticaretin teşvik edilmesi için çeşitli politikalar uygulanmıştır. Bu çerçevede serbest ticaret politikaları benimsenmiş ve vergi düzenlemeleri yapılmıştır. Ayrıca, ticaret merkezlerinin geliştirilmesi, pazar yerlerinin kurulması ve ticarî kolonilerin oluşturulması gibi adımlar da atılmıştır. Bu dönemde farklı bölgelerdeki kaynakların ve uzmanlık alanlarının kullanımı ile ekonomik çeşitliliğin teşvik edildiği söylenebilir. Tarım, hayvancılık, el sanatları, madencilik ve ticaret gibi çeşitli sektörlerde faaliyetlerin geliştirilmesi sağlanmıştır. Bu, imparatorluk içindeki ekonomik gücün dağılımını dengelerken, iş imkânlarının artmasını ve ekonomik büyümeyi desteklemiştir denebilir. Timur ayrıca altyapı projelerine de büyük önem vermiştir. Yollar, köprüler, su kanalları, kervansaraylar ve saraylar gibi yapılar inşa ettirmiştir. Bu altyapı projeleri, ticaretin daha verimli bir şekilde yürütülmesini sağladığı gibi, tarım faaliyetlerini ve toplumsal etkileşimi kolaylaştırmıştır. Bu projeler aynı zamanda imparatorluğun gücünü gösterme ve zenginlik birikimini yansıtmaya amacını da taşımaktadır.

2.3.3. Vakıf Sistemi

Vakıf müessesesi, hem hukuki hem de tarihsel açıdan, Türk-İslam dünyası için oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Türk-İslam devletleri devletin genel düzenini sağlarken aynı zamanda vakıf sisteminin tetkikine de önem vermiştir.⁴⁰⁶

Orta Çağ İslam toplumunun temelini meydana getiren din, eğitim ve hayır kurumlarının mali kaynağı, sahipleri tarafından devredilen mallardan elde edilen gelirlerdir. Çünkü sayısız cami, medrese, yurt, kervansaray gibi fiziksel binalar, insan gücü ve mevcudiyeti dikkate alındığında nispeten kolay ve uygun maliyetle inşa edilse de bu yapıların fiziksel ve sosyal olarak varlıklarını garanti altına alan, bu yapıların bakımı ve faaliyetlerinin devamı için kurulan vakıflar olmuştur.⁴⁰⁷

Timurlular döneminde vakıf faaliyetlerine önem verildiği bilinmektedir, bunun temel nedenlerinden bir tanesi, din adamlarının himaye edilmesi siyasetidir. Vakıflar aracılığıyla dini kurumlar için sağlanan destek, aynı zamanda bu kurumlar üzerinde siyasi bir güç denetimi kurulmasına olanak tanımıştır.⁴⁰⁸ Bu dönem özelinde inşa edilen yapılar

⁴⁰⁶ Fuad Köprülü, **Vakıfların Hukukî Mahiyeti**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013, s. 177.

⁴⁰⁷ Maria Eva Subtelny, “A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlāsiyya Complex of ‘Alī Shīr Navā’ī in 15th-Century Herat and Its Endowment”, **Journal of the American Oriental Society**, C. 111, S. 1, 1991, s. 38.

⁴⁰⁸ Yavuz Selim Salman, “Timurlularda Vakıf Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 2, s. 178.

haricinde, Selçuklu ve Moğollardan kalan medrese, cami, hankâh, köprü, hamam gibi yapıların da onarılarak kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁰⁹

Emirlik sistemine bir koşut olarak Timurlular döneminde büyük arazilere yönelik bir işletme sistemi de öne çıkmıştır: Özellikle medreseler, türbeler ve camilerin yanında kurulan vakıflar. Başta dini yöneticiler olmak üzere askeri ve mülki erkân ve daha geç bir dönemde tahttaki hanların aileleri sahip oldukları toprakları vakıf rejimine sokmuş, yani bu mülkleri alınıp satılamaz hale getirmiştir. Bu da çeşitli müsadere ve yağmanın önüne geçen bir uygulamadır, çünkü vakıf malları bir başkasına aktarılamaz ve vakıfların idaresi genel itibarıyla vakıf kurucunun soyundan gelenlerin elinde kalmaktadır.⁴¹⁰

Bu dönemde büyük arazi alanları, sulama sistemleri, dükkânlar (ticaret dükkânları), işletmeler, değirmenler, pazarlar, kervansaraylar vakıf mülkiyetine bağlıdır. Cami, medrese, hankâh, hastaneler vakıf sahiplerine aittir ve gelirler bu kurumların bakımı için kullanılmaktadır. Toplumsal araziler, Timuriler döneminde, saray arazileri, verimsiz ve zor kullanılabilir arazilerden oluşan, görece küçük arazilerdir. Bu araziler, toplumun tüm üyelerinin katılımı ve maddi katkılarıyla kullanılmaktadır. Dikkat çekici olan nokta, toplu tesislerin, saraylar, savunma ve sulama yapılarının, yol yapımı ve onarımının inşası sırasında, halkın toplu çalışmalara dâhil edilmesidir. Bu, kolektif tüketim için oluşturulan toplumsal iyiliklerin yaratılması sorununun daha iyi ve daha ilerici bir çözümüdür. Toplumun çağdaşlaşma sürecinde, halkın katılımıyla

⁴⁰⁹ Aka, İsmail, (1984). “Mirza Şahrüh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar

Faaliyetleri”, **Bellekten**, C. XL-VIII, S. 189-190, s. 296.

⁴¹⁰ Fourniau, **Timur’un Vaha Kenti**, s. 8.

gerçekleştirilen toplumsal öneme sahip çalışmaların organizasyonu ve yürütülmesi konusundaki sürdürülebilir gelenekler günümüzde de değerini korumaktadır.⁴¹¹

Timurlular döneminde vakıf mülkünün temel özelliği, zenginler tarafından dini kurumlara bağışlananların, satın alma ve satış yapma da dâhil olmak üzere el değiştirememesidir. Vakıf arazileri ile elde edilen gelirler, dini kurumların, müderrislerin, müezzinlerin, hizmet personelinin geçimine de harcanmaktadır.⁴¹² Bu dönemde vakıfların birkaç türü bulunmaktadır:⁴¹³

Vakf-ı Hâlis (Saf vakıf): Gelirin tamamı vakfın amacına yönlendirilen vakıflardır.

Vakf-ı Dahik (Onda bir vakıf): Gelirin onda biri vakfa ayrılan vakıflardır.

Vakf-ı Avlod (Miras vakıf): Miras yoluyla devredilen vakıflardır.

Vakf-ı Kur'an (Kur'an vakfı): Kur'an'ın okunması ve öğrenimi için ayrılan vakıflardır.

Vakf-ı Maksura (Kısmi vakıf): Gelirin bir kısmı vakfa ayrılan vakıflardır.

Vakıflara ait mal varlıkları vakıf kurucuları tarafından yönetilmekte ve bu hak miras yoluyla devam etmektedir. Gelirler daha çok dini yapıların bakımı için harcanmaktadır. Vakıflar, yardım amaçlı ve toplumsal kurumlar inşa edilmesinde, ihtiyaç

⁴¹¹ Мухаммедович ve Асланова, “Экономическая Политика Амира Тимура”, s. 35.

⁴¹² Yusufi Jolandan Mansur, **Timuriler Dönemi (14.-15. Yüzyıl) Horasan ve Maveranahar'ın Mazari (Mezarları)**, Duşanbe, 2009, s. 23.

⁴¹³ Mansur, **a.g.e.**, s. 24.

sahiplerine maddi yardım sağlanmasında, yol, köprü, hamam, hastane, mezar ve medreselerin inşasında kullanılmaktadır.⁴¹⁴

Timurlular döneminde kadınların da vakıf işleri ile ilgilendiği bilinmektedir. Kadınlar için Timur zamanından başlanarak gelirler tahsis edilmiş ve Timurlu kadınları tarafından bu gelirler muhtelif hayratların yapımında kullanılmıştır.⁴¹⁵ Nitekim Timur'un Şemseddin Külal ve babası Emîr Taragay'a ait türbelerin yanına imaretler kurdurduğu, şehzadelerin hanımlarının da Timur'un muvafakatı ile aynı yere büyük bir imaret kurdurdukları bilinmektedir.⁴¹⁶

Bu dönemde din adamlarının da vakıf sisteminde yer aldıkları görülmektedir. Örneğin dini alanda olduğu kadar siyasi alanda da etkili bir konumda bulunan Ubeydullah Ahrâr'ın sahip olduğu itibar ve nüfuzla ciddi düzeyde bir ticaret ağı ve mala sahip olduğu bilinmektedir. Kendisinin Semerkand, Buhara, Taşkent, Kaşka-Derya ve Kabil gibi birçok şehirde büyük-küçük 400 arazi, 30 bağ, 11 köşk, birçok han ve dükkân, iki medrese, hankâh ve cami gibi 500'den fazla gayrimenkule sahibi olduğu bilinmektedir. Ahrâr, sahip olduğu mal varlığı ve uğraşmakta olduğu ticaret sayesinde yerel ekonomiye önemli bir katkıda bulunmuştur. Ahrâr'ın Molla Câmi ile beraber parasız kalan medrese öğrencilerine ve bilim adamlarına vakıflardan para verilmesi, vergilerden muaf tutulmasına rağmen kendilerinden vergi istenen din adamlarının vergiden yeniden muaf tutulması, su kanallarının kuruması ve kuraklık nedeniyle ziraî dönemleri verimli

⁴¹⁴ Mansur, **a.g.e.**, s. 24.

⁴¹⁵ Hayrunnisa Alan, "Bir Timurlu Hanımı Gevherşad ve Tarhani Emirler", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir, 1999, s.233.

⁴¹⁶ Yezdî, **ZN**, s. 235.

geçmeyen halktan alınan vergilerde indirim yapılması, mahkemelik olduğu halde mahkemeye getirilemeyen kimselerin mahkemeye çıkarılmalarının sağlanması, zorla bir şehirden başka bir şehre göç ettirilen ailelerin geri dönmelerine ya da ayrıldıkları şehirde kalan mallarını satabilmelerine izin verilmesi gibi toplumsal birçok konuda Timurlu sarayına rica ve tavsiye mektupları yolladıkları bilinmektedir.⁴¹⁷

Kişisel bir mülkiyetin vakfa dönüştürülmesi uygulaması, 15. yüzyılın ortalarından itibaren Timurlular döneminde son derece yaygın hale gelmiştir. Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara döneminde Horasan'da yer alan vakfiyelerin sayısı öyle artmıştır ki artık tek bir vakıf daha kurulması mümkün değildir. Bu gelişme ile birlikte mali imtiyazların dağıtımındaki ve onayındaki artışa ek olarak bağışların artması, sosyoekonomik yapıda bir genişleme sağlamıştır.⁴¹⁸

Cami, medrese gibi yapıların henüz inşa aşamasında, bunlara maddi açıdan destek sağlayacak vakıfların da oluşturulduğu bilinmektedir. Belirli mülk ve arazilerin, dükkân ve çarşıların, kervansarayların ve bazı vergi kalemlerinin vergileri bu yapılara bağlanmıştır.⁴¹⁹ Her medresede bulunan vakıfnamede ihtisaslara göre eğitim gören talebelerin sayısı belirlenmiştir. Medreseye vakfedilen vakfın gelirinden sadr-ı müteveli,

⁴¹⁷ Musa Şamil Yüksel, “Din-Siyaset-Ekonomi Arasında Timurlularda “Himaye Sistemi”, **XVI. Türk Tarih Kongresi**, Kongreye Sunulan Bildiriler II Cilt Orta Asya Ve Kafkasya Tarihi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, 2015, s. 222-223.

⁴¹⁸ Subtelny, “A Timurid Educational...” s. 39.

⁴¹⁹ Aleksandr Yakubovskiy, **Timur ve Timurîler Devrinde Semerkand**, Çev. Sabur Rasol, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 50.

müderri, müd, hafız, imam, mukri, ferraş ve talebelerin yıllık tahsisatı hem para hem de buğday hesabı ile ödenmiştir.⁴²⁰

Timurlular döneminde nüfuzlu kişilere çeşitli imaretler yaptırıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında çeşmeler, medreseler, imaretler, hankâhlar bulunmaktadır. Örneğin Timur döneminde halk nezdinde itibar ve hürmete sahip olan Kusem b. Abbas'ın Şâh-ı Zinde'de bulunan mezarının çevresine çeşitli yapılar inşa ettirmiş ve bu yapıları vakıf kurumları olarak hizmete açmıştır.⁴²¹

Timurlular döneminin sosyal ve iktisadi açıdan, bir sosyal devlet karakterine sahip olduğu görülmektedir. Özellikle toplumun refahı için atılan adımlar ve vakıf sistemi, bu devlet anlayışının temel göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Özellikle medreselerde ve diğer kurumlarda giderlerin vakıflar aracılığıyla karşılanması uygulaması, sosyal yapı açısından sağlamlaştırıcı ve güçlendirici bir etki yaratmıştır denebilir.

⁴²⁰ Valihocayev, **Uluğ Bey Devri Medreseleri**, s. 8.

⁴²¹ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 50.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT'TA İLMİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

“Dinler sis gibi dağılıyor

İmparatorluklar çözülüyor

Ama âlimlerin çalışmaları ebediyen baki kalıyor.”⁴²²

3.1. İlmi Faaliyetler

Timurlular dönemi, askeri olduğu kadar ilmi faaliyetlerin de ön plana çıktığı bir dönemdir. Semerkant'ın kültür ve bilim merkezi haline gelmesi, bu dönemdeki ilmi faaliyetlerin sonucudur. Timur tarafından desteklenen bu çalışmalar Orta Asya'nın o dönemdeki entelektüel ve bilimsel canlılığı yansıtmaktadır. Timur'dan sonra, halefleri tarafından da bu faaliyetler devam ettirilmiş, özellikle Uluğ Bey döneme damgasını vurmuştur.

3.1.1. Bir Yükseköğretim Kurumu Olarak Medreseler

Eğitim sistemi içinde son derece önemli bir yere sahip olan medreseler, 8. yüzyılda Mâverâünnehir'de özellikle Sâ mânîler dönemi itibarıyla ortaya çıkmış olup aynı yüzyılın başlangıcından 9. yüzyılın sonuna kadar Buhara ve Semerkant'ta inşa edilmiştir. Semerkant ile ilgili kaynaklarda 9. ve 10. yüzyıllarda toplamda on yedi medrese

⁴²² Frédérique Beaupetuis-Bressans, “Âlim Emir Yıldızları İlhak Ediyor”, **Timur'un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, İletişim Yayınları, Der. Vincent Fourniau, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 123.

bulunduğundan söz edilmektedir. Söz konusu medreselerin yeri, bânileri, isimleri, vakıfnameleri, programları ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁴²³

14. yüzyılda Timurlular döneminin başlaması ile birlikte seferlerle ülkenin genişletilmesi için çalışmalara ve başkentin Semerkant olarak belirlenmesi ile birlikte birçok imar faaliyetine başlanmıştır. Bu dönemde Emîr Timur ve aile fertleri; eşler, torunlar, emirler de imar faaliyetlerine dâhil olarak birçok medrese ve bedesten inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde özellikle medreselerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Medrese inşasının önemsenmesinin temel nedenlerinden biri de genişleyen devletin idaresinde yöneticilik yapacak kişiler yetiştirilmesi arzusudur. Öte yandan Emîr Timur büyük bağlar ve imaretler yaptırmış, saltanatının büyüklüğünü, iktidarının ve gücünün büyüklüğünü göstermek istemiştir. Bu amaç çerçevesinde gittiği ülkelerden tabip, âlim olan ve maharetli mütehassısları toplayarak başkentine getirmiştir.⁴²⁴

Getirilen mütehassıslardan yararlanılarak eğitim sisteminin düzene sokulması, yeni eserler kaleme alınması ve Timurluların şöhretinin yüceltilmesi amaçları ile medrese inşa edilmesi önem kazanmıştır. Timur döneminde, kendisi ve ailesi tarafından yaptırılan birçok medrese ve hankâh bulunup bunların önemli bir kısmının vakıfnâmeleri ve binaları günümüze ulaşamamıştır. Bu dönemde inşa edilen medreselerin büyüklüklerinin, ihtisas alanlarına göre belirlendiği tahmin edilmektedir. Örneğin Muhammed Sultan Medresesi yirmi beş talebeye kadar eğitime olanak tanırken Saray Mülk Hanım Medresesi yüz talebe için inşa edilmiştir. Medreselerin bu dönemde belirli düzeylerde belli alanlarda ihtisaslaşması dikkat çekmektedir. Örneğin Muhammed Sultan Medresesi yönetim kadrolarına talebe yetiştirirken Kutbuddin Sadr Medresesi dini kurumlara personel

⁴²³ Valihocayev, **Uluğ Bey Devri Medreseleri**, s. 1.

⁴²⁴ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 6-7.

yetiştirmiştir. Saray Mülk Hanım ve İdigu Temur medreseleri ise müderris, imam, münevver, âlim gibi genel mütehassıs yetiştirilmesine ağırlık vermiştir. Ancak ihtisas alanı ne olursa olsun medreselerin hepsinde ulm-ı selâse (fıkıh, hadis, tefsir) ve bunlarla ilgili ilimlerin öğretilmesi eğıtimde temel olarak kabul edilmiştir. Medreselerde aynı zamanda ulm-ı memuriye, ulm-ı askeriye ve ulm-ı akliyye ilişkin ilimler de ğretildiğı bilinmektedir.⁴²⁵

Bu dönemde medreselerde eşi benzeri olmayan eserler bulunmakta, medreseler zengin kütüphaneler niteliğı taşımaktadır. Yeni kitaplar kopyalanmakta, gerekli eserler kütüphaneye eklenmektedir. Yetenekli olan öğrenciler büyük düşünürlerin kütüphanelerinden de yararlanmıştır. Medreselerin bu durumu, Timurlu devrinin sonlarına kadar devam etmiştir. Medreseler, Astarhanlılar ve hanlıkların sonraki dönemlerinde de işlev grmştir.⁴²⁶

3.1.2. Medrese Müfredatı ve Medreselerde Eğıtim

14. ve 15. yüzyıllarda halk kültürünün gelişimi ve bilimsel çalışmaların artırılması amacıyla eğıtim sisteminin geliştirilmesine yönelik reformlar gerçekleştirilmiştir. Bilimsel alandaki ilerleme özellikle Uluğ Bey döneminde belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde inşa edilen medreseler, Mâverâünnehir halkının kültüründe köklü bir değışime

⁴²⁵ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 7-8.

⁴²⁶ Imomov Ulugbek Ismoilovich, “Classification of the Activities of the Madrassah of the Temurian Period”, **International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) Special Issue on Modern Trends in Scientific Research and Development**, 2020, s. 23.

zemin hazırlamıştır. Uluğ Bey'in aynı zamanda Moğolların meydana getirdiği tahribattan beridir ilk defa Semerkant'a bir kütüphane kurdurması sayesinde bütün bu ilim dalları bir kez daha Semerkant in seçkinleri için ulaşılabilir olmuştur.⁴²⁷

Medreseler farklı şekillerde inşa edilmiştir, büyük ve küçük hücrelerin oluşturduğu bir bileşene sahiptir. Medresede eğitim genellikle hücrelerde gerçekleştirilmektedir. Hücre, geleneksel Özbek mimarisinde, bir ya da birkaç kişinin uyuması için tasarlanmış en küçük odadır. Medrese inşaat tarzında hücre sayısı, medresenin sosyal statüsüne eşdeğer olabilir. Mirza Uluğ Bey'in Semerkant'taki medresesinde elli beş hücre mevcuttur. Hücreler medrese yapısının çevresinde iki katlı bir daire şeklinde yer almaktadır. Ayrıca, hücrelerin kapıları üzerindeki küçük pencerelerin de bir işlevi vardır. Gündüzleri bu pencereler odaya ışık girmesini sağlarken, geceleyin öğrencilerin ders çalışıp çalışmadığı bu pencereler aracılığıyla kontrol edilmektedir. Eğer bu pencerelerden ışık sızıyorsa, bu öğrencilerin ders çalıştığı anlamına gelir. Ortaçağ medreselerinde hücrelerin yapısal çeşitliliği çok fazla değildir. Bazıları iki katlıdır.⁴²⁸

Dikkat edilmesi gereken nokta, medresenin kendisinin iki katlı olmasının yanı sıra, iç yapısında iki katlı odaların bulunmasıdır. Hücrelerin birinci katından ikinci katına ahşap merdivenlerle çıkılabilmekte olup ikinci katta bulunan hücreler yatak odası olarak kullanılmaktadır. Birinci katta bulunan hücreler ise depo, okuma odası, sohbet odaları

⁴²⁷ Starr, **Kayıp Aydınlanma**, s. 611

⁴²⁸ Хушвактов Нодир Хаким Угли, “История Образовательной Системы В Медресе Мирзо Улугбека”, **Young Scientist**, S. 14, 2016, s. 490; Охунова Дилафруз Муминовна, “Система Образования Темурского Периода”, **Research Focus**, C. 1, S. 1(14), 2022, s. 105.

gibi işlevlere sahiptir. Bir hücrede iki kişi konaklayabilmektedir. Birinci kattaki hücrelerde kitap okuma için gerekli tüm koşullar mevcuttur, öğrencilerin günlük eğitim sürecinde ihtiyaç duydukları tüm yazı malzemeleri ve diğer eşyalar bulunur. Hijyene büyük önem verilmektedir. Bu, girişin önündeki köşede bulunan taş havuzlar veya duş kabinleri ile kanıtlanmaktadır. Bu aynı zamanda, medresede bir kanalizasyon sistemi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, hücrenin bir köşesinde yemek hazırlamak ve su ısıtmak için gerekli tüm ekipman bulunmaktadır, baca çıkışları da mevcuttur. Bu medrese inşaatı tipi, zamanına uygun ve tüm gereksinimleri karşılayan bir şekilde kullanışlıdır. Tüm bu koşullar öğrencilere konforlu bir şekilde eğitim alma imkânı sağlamaktadır.⁴²⁹

Öğrencilerin medreseye kabul edilmeleri sırasında bilgi seviyeleri, sonuçlara göre değerlendirilmiş ve öğrenciler üç gruba ayrılmıştır: *a'lo/oliy* (yüksek), *avsat* (orta) ve *adna* (düşük). Ayrıca, öğrencilerin hangi gruba ait olduklarının belirlenmesi için sınavlar yapılmıştır. Sınavlar, Kadızâde-i Rumî'nin (ö. 844/1440 sonrası) başkanlığında özel bir komisyon tarafından yapılmıştır. Bazı durumlarda Mirza Uluğ Bey de sınavlarda yer almıştır.⁴³⁰

Muhtemelen bu imtihan neticesinde Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) âli sınıfına kabul edilmiş ve ona uygun vazife (tahsisat) ve hücre verilmiştir. Camî ile ilgili bu vaka 1436 gibi ileri bir tarihte gerçekleşmiştir. Ancak onun “*o mübarek ülkede kabul edilen kaideye göre*” imtihana tabi tutulduğunun kaydedilmesi, bu kaidenin medresenin açılış yıllarından itibaren geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Medresede Kur'ân-ı Kerim ve hadis dersleri okutan her bir müderrisin, her bir grupta (ilk, orta, yüksek) beşer olmak üzere, toplam on beş talebesi vardır. Diğer ilimlerde ders veren her müderrisin ise her bir

⁴²⁹ Хушвактов, **a.g.e.**, s. 491.

⁴³⁰ Хушвактов, **a.g.e.**, s. 491.

grupta onar, toplamda otuz talebesi bulunmaktadır. Buna dayalı olarak medrese müderrislerinin sayısı yaklaşık ondur. Bu tertibe uygun olarak hafız, mutesaddır ve her müderrise birer muid tayin edilmiştir. Medrese ve hankâhta, ferraş, aşçı, imam ve nakit (nokraci) da görevlendirilmiştir. Medresede haftanın dört günü -Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı- resmi ders günü; iki gün -Çarşamba ve Perşembe-müstakil mütalâa günleri; Cuma ise tatil günü olarak belirlenmiştir. Medresede ders süresi yedi aydır. Mizan ayının (terazi burcu) birinci gününden (21 Eylül) Hamel ayının (koç burcu) birinci gününe (21 Mart) kadar devam etmektedir. Diğer aylar tatil olarak hesaplanıp talebeler dihkancılık (çiftçilik), hünermendlik (sanatkâr), mescit imamlığı ve benzeri işlerle uğraşmaktadırlar.⁴³¹

Medresenin meşhur müderrisleri sadece bu medrese talebeleriyle değil, aynı zamanda şehirdeki başka medreselerin müderrisleri ve talebeleri ile de ilmi alış verişte bulunmuşlardır. Bununla beraber, hastalık, ailevi durum, başka şehirlere gitme vb. durumlar dışında türlü sebeplerden aynı şehirdeki başka medreselere geçme durumları da söz konusudur. Medresede eğitimin tamamı (ednâ, evsat ve âli) sekiz yıl olup bu sürede talebelere maaş verilmiştir. Süre istisnai durumlarda uzayabilmektedir. Büyük kabiliyet ve istidada sahip olan talebelere, ders vermeleri için icazetnâme verilmiştir. Bazıları da, söz gelimi Abdurrahman Câmî ve Ali Kuşçu gibi talebeler, icazetnâme aldıktan sonra aynı medresede müderrislik yapmışlardır. Bu icazetnamelerde okutulan dersler ve eserlerin adları yazılıdır. Bunun gibi icazetlerden biri Uluğ Bey Medresesi'nin baş müderrisi Kadızâde-i Rumî tarafından Şemsuddin Muhammed el- Belhi'ye, 838 (h) yılı Recep ayının ortalarında (miladi 1435 yılı Şubat ayının ortalarında) verilmiştir. Günümüzde bu icazetnâmenin, Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Ebû Reyhan Birûnî Şarkiyat Enstitüsü'nün el yazmalar bölümünde bulunduğunu haber veren Börübay

⁴³¹ Valihocayev, **Uluğ Bey Devri Medreseleri**, s. 30-31; Хушвактов, **a.g.e.**, s. 492.

Ahmedov, “Uluğ Bey” adlı makalesinde bu icazetnamenin Özbekçe tercümesini vermiştir.⁴³²

Söz konusu icazetnâme önemli ipuçları vermektedir. İlk olarak mezkûr talebe Şemsuddîn Muhammed el-Belhî’nin Mâverâünnehir’e, Semerkant’ta yer alan Uluğ Bey Medresesi’nde eğitim görmek için geldiği görülmektedir. Bu da medresenin diğer coğrafyalardan gelenler için de hizmet verdiğinin göstergesidir. Bir diğeri ise Şemsuddîn Muhammed el-Belhî’nin eğitim sürecinin on altı yıl sürmesidir. Ayrıca bu talebenin okuduğu ilimler ve eserler, icazetnâmeye kaydedilmiş olup bu eserlerin ulûm-ı selâse, hem ulûm-ı akliyye, hem de ulûm-ı âdâbı ihtiva ettikleri görülmektedir. Verilen icâzetname, sahibinin başka yerlerde bulunan medreselerde ders verme hakkı elde etmesini sağlamaktadır. Görülmektedir ki, bu medreseden alınan icazetnâme resmi hüccet konumunda olup aynı zamanda medresenin Doğu’daki ülkelerde en üst mevkide yer almakta olup itibar sağlamaktadır.⁴³³

Semerkant medreselerinin alt bölümünde dini ve hukuki konular işlenmektedir. 9-10 yıl boyunca fıkıh, Arap grameri, İslam hukuku öğretilmektedir. Bu aşamadan sonra mantık öğretilmektedir. Özetle, ilim ve hukuk alanında Orta Çağ’da temel kabul edilen ilke ve kurallara dayanan bir bilgi ve hukuk sistemi bulunmaktadır. Medreselerde orta

⁴³² “Tüm öğrenciler medreseden mezun olup sertifika alamadılar. Üniversitede öncelikle akademik konulara ilgi ve talep o kadar fazlaydı ki 20-25 yaşlarında birçok öğrenci var ve bazıları okulu bıraktı. Medreselerden başarılı bir şekilde mezun olanlara farklı medreselerde ders vermelerine olanak sağlayan bir diploma (bazı kaynaklarda bir belge) verilmiştir.” Ismoilovich, “Classification of the Activities”, s. 22-23.

⁴³³ Valihocayev, **Uluğ Bey Devri Medreseleri**, s. 33.

bölüm Arapça olarak “avsat” adıyla anılmakta ve bu bölüm yedi yıl süresinde tamamlanmaktadır. Bu dönemde önemli âlimlerin eserleri ders olarak okutulmaktadır.⁴³⁴

Medresenin eğitim süreci sabır ve özveri ile tamamlanan bir bilgi anlayışına dayanmaktadır. Yalnızca dini bilimlere değil, toplumsal bilimlere ve bilimsel faaliyetlere (tarih, edebiyat, coğrafya, astronomi, mantık, fıkıh gibi dünyevi bilimler) de büyük önem verilmektedir.⁴³⁵ Medrese eğitiminde temel prensip, tüm disiplinlerin öğrenilmesi gerekliliğidir. Eğitim süresi ise 8 yıldan 21 yıla kadar devam edebilmektedir. Medresede öğretim dilleri, öğrenilen konuya bağlı olarak Arapça, Farsça ve Türkçe (Özbekçe) dir. Medresedeki öğrenci sayısı ve eğitim süreleri, kronikler ve medresenin gelirleri temel alınarak belirlenmektedir. Buna göre, hizmet personeli sayısı da belirlenmekte; bunlar sâdır mutavvali, mudarrisler, muidler, hafızlar, imamlar ve diğerleri gibi görevlileri içermektedir.⁴³⁶

Medresede ilim öğreniminin alt ve orta kademeleri tamamlandıktan sonra, öğretim sürecinin son dört yılı “oliy” bölümüne ayrılır. Bu bölümde hukuk ve İslam hukukunun (fıkıh) en derin ve kapsamlı konuları öğretilir. Bu dönemde özellikle Kur’an tefsiri, kelâm, hadis ilmi alanlarında temel eserler kullanılmaktadır. Bu eserler hemen

⁴³⁴ Komilhon Kattaev, **Semer kand Medreseleri ve İlim Fenin Yükseltilmesi**, Zerefşan, Semerkand, 2003, s. 32.

⁴³⁵ Kattaev, **Semer kand Medreseleri**, s. 35.

⁴³⁶ Хушвактов, **a.g.e.**, s. 492.

hemen tüm medreselerde ders kitabı olarak kullanılmakta ve çoğunlukla öğretmenler tarafından tercüme edilmektedir.⁴³⁷

Uluğ Bey, medreselerde kullanılacak ders kitaplarının anlaşılır ve basit bir biçimde yazılmasını istemiştir. Bireysel ders sistemini kaldırmış ve “cemaat” yöntemini sınıf öğretim sistemi ile benimsemiştir. Genel dersler bir öğrenci grubuna verilmiş ve pratik dersler için 10-15 kişiden oluşan daha küçük gruplar oluşturulmuştur. Medreselerde ders programları oldukça sıkı biçimde takip edilmekte ve öğrencilerin devam durumları kaydedilmektedir. Yalnızca derslere değil, ahlaki eğitime de önem verilmektedir.⁴³⁸

Bunların yanı sıra medreselerin yönetim sistemi de çok düzenli bir şekilde örgütlenmiştir. En yüksek görevliler *sadr* olarak adlandırılmış ve onlar tarafından atamalar yapılmıştır. Sadr, kendi yetki alanına bağlı olarak müteveli, faruș, hizmetçi, kitapçı, kâtip, imam, müderris, sarraf, kırtasiye görevlisi, hizmetçi ve diğer hizmetkârları da atamıştır. Ayrıca, medrese gelirlerini yönetmek de sadrın görevleri arasında yer almaktadır. Medreselerin finansmanı için devlet ve bağışçılar gibi farklı kaynaklardan toplanan mülk, arazi, dükkân gibi varlıklar vakfedilmiştir. Örneğin, Uluğ Bey Medresesi'nin finansmanı için kervansaraydan elde edilen gelirler kullanılmıştır.

⁴³⁷ Kattaev, **a.g.e.**, s. 33.

⁴³⁸ Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна, “Педагогические, Нравственно Воспитательные Идеи И Деятельность Мирзо Улугбека (Pedagogical, Moral-Educational Ideas And Activities Of Mirzo Ulugbek)”, **Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)**, C. 9, S. 49, 2019, s. 64.

Zamanla yönetimin ve sulh hâkimlerinin kararlarına bağlı olarak vakfın gücü değişiklik göstermiştir.⁴³⁹

Bu döneme ait medreseler genel itibarıyla yalnızca bir okul olarak ifade edilmektedir. Ancak, söz konusu akademinin araştırma sisteminde felsefe ve mantık bilimi önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle, Uluğ Bey'in kurduğu ve yönlendirdiği Semerkant Okulu aynı zamanda felsefi-mantıksal bir okul olarak kabul edilmelidir. Uluğ Bey akademisinde matematik, geometri, astronomi, tarih, müzik ve sanat gibi alanlarda araştırmalar yürütülmüş olup, bu çalışmalarda felsefe ve mantık bilimleri pratik öneme sahip olmuştur. Açıkça ifade edilirse, felsefe ve mantık disiplinlerinin temel araştırmalarında bilgi yöntemi olarak kullanılan usul önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, bu iki disiplinin gelişimine büyük önem verilmekte ve bunun sonucunda felsefe-mantık okulu ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁰ Burada vurgulanması gereken nokta, Uluğ Bey akademisinin yapısında, felsefi-mantıksal yöneliminde yüksek bir yetenek sahibi olmasında Timur'un bilim, kültür ve medeniyet sevgisinin büyük rol oynamış olması ve bu durumun halk ruhunu güçlendiren bir etkiye sahip olmasıdır.

Semerkant medreseleri, sadece eğitim ve bilim merkezi olmanın ötesinde, İslam kültürünün ve medeniyetinin yayılmasına da katkıda bulunmuştur. Öğrenciler ve

⁴³⁹ Kattaev, **a.g.e.**, s. 35-37.

⁴⁴⁰ M. Ollayev, "Mirzo Uluğbek'in Organize Ettiği Okulun Felsefi-Mantıki Temelleri Dünya Medeniyetinde Samarkand'ın Rolü", **Samarkand Şehri'nin 2750. Yıl Dönümüne Adanmış Uluslararası Bilimsel Sempozyumu**, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Taşkent-Samarkand, 2007, s. 190.

bilginler, Semerkant'ı ziyaret ederek buradaki eğitim ve kültür ortamından faydalanmış, aldıkları bilgileri kendi toplumlarına ve diğer bölgelere aktarmışlardır. Medreseler, Orta Çağ İslam dünyasında önemli bir entelektüel ve kültürel merkez olarak öne çıkmaktadır. Bu medreseler, eğitim ve bilim alanında büyük ilerlemeler kaydetmiş ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmış bilginler yetiştirmiştir. Öğrenciler, farklı disiplinlerde eğitim alarak İslam ilimlerini derinlemesine öğrenmişlerdir. İlimlerin yanı sıra, edebiyat, sanat, felsefe ve matematik gibi alanlarda da eğitim verilmiştir. Bu sayede Semerkant, birçok önemli eserin ortaya çıktığı ve İslam dünyasının kültürel gelişimine katkıda bulunan bir merkez haline gelmiştir. Bu medreseler, hem eğitim hem de mimari açıdan zenginlikleriyle kültürel ve tarihi mirasımızın bir parçasını oluştururlar.

3.1.2.1. Riyazî İlimler

Riyazî ilimler, Horasan ve Mâverâünnehir'de oldukça kökü bir geçmişe dayanmakta olup Semerkant Medresesi'nde riyazî ilimlerde ders olarak okutulan, vurgulanan eserlerle ilgili olarak Gıyasüddin-i Kâşî önemli bilgiler vermektedir. Buna göre bu dönemde Meraga astronomi ve matematik okulunda yürütülen çalışmaların daha ziyade riyazî ve hendesî olduğu anlaşılmaktadır. Meraga'nın çalışmaları, mutevassıtat isimli kitapların önemi oldukça fazladır. Kâşî tarafından verilen bilgilere göre Batlamyus'un el-Macestî'si, Euklides'in Usulu'l-hendese'si ile Nasiruddin Tûsî tarafından bu eserler için yazılan tahrirler; Meraga'da üretilmiş olan *Zic-i İlhanî*; Nasiruddin Tusî'nin ünlü eseri *et-Tezkire fi'l-hey'e*'ye Nizamuddin Nisaburî ile Seyyid Şerif'in kaleme aldığı önemli *Şerhler* ve Kutbuddin Şirazî'ye ait olan *et-Tuhfe*,

Nihayetu'l-idrak fi dirayeti'l-eflak'; Ebu'r-Reyhan Birunî'ye ait olan *el-Kanunu'l-Mes'udi* Semerkant Medresesi'nde okutulanlar arasında yer almaktadır.⁴⁴¹

Medresede okutulan derslere ilişkin bilgiler, bu bilgiye sahip olan âlimlerin farklı coğrafyalara seyahat etmesi sonucunda yayılmış, bu da İslam coğrafyasının birçok bölgesinde bu ilimlerin yayılmasını sağlamıştır. Semerkant Okulu'nun âlimlerinin ve ortaya konan eserlerin etkisi oldukça uzun süre devam etmiş, kişilerin Semerkant'ta eğitim aldıktan sonra farklı coğrafyalarda ders okutmaya başlaması bu durumun daha da uzun sürmesini sağlamıştır.

Sahip olunan toprakların olanaklarına ek olaran Timur ve haleflerinin özel çabaları ile fethedilen topraklardan Semerkant ve civarına getirilen, ülkedeki eğirim kurumlarında yetişen birçok âlim ve kurulan kütüphaneler, 14. yüzyıl başı ve 16. yüzyılın başlangıcına dek Horasan bölgesini İslam dünyasının en verimli ilim merkezi haline getirmiştir.⁴⁴²

⁴⁴¹ İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Felsefe Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu”, **DÎVÂN İlmî Araştırmalar**, S. 14, 2003, s. 20.

⁴⁴² Şâmî, **ZN**, s. 289-342-343.

3.1.3. Dönemin Önemli Medreseleri

Timurlular döneminde Semerkant ve çevresinde kurulan medreselerin başlıcaları Emir Firuzşah Medresesi, Emir İdigu Timur Medresesi, Mirza Muhammed Sultan Medresesi, Bîbî Hanım Medresesi ve Kutbeddin-i Sadr medresesidir.⁴⁴³

3.1.3.1. Firuzşah Medresesi

Bu dönemde önemli medreseler inşa edildiği dönem kaynaklarında zikredilmekte olup bunlardan bir tanesi Timur'un meşhur emirlerinden biri olan Firuzşah tarafından 14. yüzyılın sonunda inşa edilen Firuzşah Medresesi'dir. Medrese günümüzde registan olarak zikredilen Ser-i Davanak'ın doğusunda, Firuzşah tarafından yaptırılan Dervâze-i Firuzşah kapısının yakınında yer almaktadır. Ancak medresenin talebeleri, müderrisleri ve vakfiyesi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.⁴⁴⁴

3.1.3.2. İdigu Temur Medresesi

Timur'un emirlerinden biri olan İdigu Timur tarafından 14. yüzyılın sonlarında bir medrese yaptırıldığı ifade edilmektedir. Bu medresede müderris olan âlimler ve talebe olan kişilerin bazıları hakkında bilgi de bulunmaktadır. Sa'deddin Mes'ud b. Ömer Taftazânî (1322-1390), Ali b. Muhammed Seyyid Şerif Cürcânî (1340-1413), Şeyh Ebû

⁴⁴³ Yüksel, **Timurlularda Din Devlet İlişkisi**, s. 188.

⁴⁴⁴ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 9.

Seyyid b. Burhâneddîn Soğarcî, İbn Arabşah (1389-1450), Hoca Fazlullah Ebu'l Leys es-Semerkandî (ö. 15. yy) bunlar arasında sayılabilir.⁴⁴⁵

Emir İdigu Medresesi, özellikle Teftâzânî ve el-Cürcânî gibi dönemin en mühim iki müderrisine ev sahipliği yapmıştır. Her ikisinin de Timur tarafından Semerkant'a getirilmesi ve huzurunda onlara münazaralar yaptırması boşuna değildir, her ikisi de icazet zincirinin önemli halkalarıdır ve bu nedenle diğer âlimlerden de kabul görmektedirler.⁴⁴⁶

3.1.3.3. Muhammed Sultan Medresesi

1401 yılında Timur'un çok sevdiği torunu Muhammed Sultan b. Cihangir (1374-1403)⁴⁴⁷ tarafından yaptırılan Muhammed Sultan Medresesi de zikredilmesi gereken yapılardan biridir. Mimarı Muhammed b. Mahmud İsfahanî olan medresenin binası, çok geniş olmayan avlunun doğusunda bulunan piştakın (taç kapının) Batı yönüne bakmaktadır. 1403 senesinde Muhammed Sultan İran seferinde hayatını kaybedince Timur onun naaşını Semerkant'a göndermiş ve medrese hankâhına defnedilmesini buyurmuştur. Kendisi de seferden Semerkant'a dönünce önce Muhammed Sultan

⁴⁴⁵ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 10.

⁴⁴⁶ Musa Şamil Yüksel, "Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği", **OTAM**, S. 41, 2017, s. 291.

⁴⁴⁷ İbn Arabşah, Muhammed Sultan'ın doğduğunda ikbali ve asaletinin yüzünden belli olduğunu, bunun Timur tarafından fark edildiğini ve onu veliaht tayin ettiğini belirtmektedir. İbn Arabşah, **AM**, s. 74.

Medresesi'ne giderek torununun anısına yas merasimi yaptırmış ve medrese avlusunun güney kısmına çok sevdiği torununun anısına bir türbe inşa edilmesini istemiştir.⁴⁴⁸ Emir Timur 18 Şubat 1405 tarihinde vefat edince, Semerkant tahtına Halil Sultan b. Miranşah geçmiş (1405-1409) ve türbenin inşası onun döneminde tamamlanmıştır. Oraya da Seyyid Mîr Bereke, Emir Timur, Muhammed Sultan ve Miranşah'ın cenazeleri konmuştur. Uluğ Bey zamanında türbenin doğusuna bir avlu yaptırılmıştır. Şahruh vefat edince (1447), onun cenazesi de Herat'tan Semerkant'a getirilmiş ve buraya defnedilmiştir. Daha sonra Uluğ Bey de bu türbeye defnedilmiştir.⁴⁴⁹

Medresenin avlusunda türbenin kurulmuş olması medreseye olan itibarı azaltmış gibi gözükmemektedir. Çünkü bundan sonraki tarihlerde medresenin faaliyetleri hakkında malumata rastlanmamaktadır. Günümüzde medresenin temeli ortaya çıkarılmıştır. Buranın Gûr-ı Mîr olarak adlandırılması medrese harap olduktan sonra yani 16. yüzyıldan sonrasına rastlamaktadır.⁴⁵⁰

3.1.3.4. Bîbî (Saray Mülk) Hanım Medresesi

Timur'un yaşamının son yıllarında inşaatı ile bizzat ilgilendiği ve devasa ölçülere sahip olan Bîbî (Saray Mülk) Hanım (Timur Camii) Medresesi ve Camii, devasa ölçülere sahip olup diğer binalar arasında müstesna bir yere sahiptir ve kurduğu devletin ihtişamı, büyüklüğü ve gücü kadar Timur'un sahip olduğu şahsi gücü de sembolize eder. Adını,

⁴⁴⁸ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁴⁹ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 13-14.

⁴⁵⁰ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 14.

Timur’a Gurgân (han damadı) lakabını kazandıran gözde eşi, Çağatay Hanı Kazan Halil Han’ın kızı Saray Melik (Mülk) Hanım’ın lakabından⁴⁵¹ almaktadır. 1399 senesinde yapımına başlanan bina 1404’e kadar önemli ölçüde tamamlanmıştır.⁴⁵²

Bir medrese ve meşhed-cami külliyesi olarak tasarlanmış olan binanın yapılmasındaki amaç, Timur’un Hindistan seferinde (1398-1399) kazandığı zaferin anısının ebedi hale getirilmesidir. Kaynaklarda yapıya 1399 itibarıyla başlandığı ancak Timur’un Batı seferi (1400-1404) nedeniyle inşaata Saray Mülk Hanım’ın nezaret ettiği ifade edilmektedir. 1404 senesinde Semerkant’a dönen Timur inşaatın son halinden memnun kalmamış ve başta taçkapı olmak üzere bazı bölümleri yıktırıp yeniden yaptırmıştır; yeni taçkapı eskisinden daha yüksek ve büyüktür. Bîbî Hanım’ın türbesi ise camiinin karşısındadır.⁴⁵³

Caminin yapılmasını Yezdî anlatmaktadır. Buna göre Timur Hindistan seferinde olduğu günlerde ‘*Buradan sağ salim Semerkant’a döndüğümde orada bir Cuma mescidi yapacağım*’ diye niyet etmiştir. Döndükten sonra Tavşan yılına tekabül eden 801 yılı Ramazan ayı dördüne denk gelen Pazar günü planlar çizilmiş, Fars, Hindistan ve Azerbaycan’dan getirilen 200 taş ustası işe koşulmuştur. Taş kesmeye beş yüz kişi gitmiştir. Birçok mimar ve sanatçı gelip inşaata destek olmuştur. Hindistan’dan getirilmiş olan doksan beş fil de dağdan taş getirme işi için kullanılmıştır. İşlerin her birinin başına bir şehzade ve bir bey nezaret etmesi için görevlendirilmiştir. Timur da her gün gelip

⁴⁵¹ Eski Türk devletlerinde yüksek rütbeli kadınların isimlerinin başında kullanılan bir unvandır. Abdülkadir Özcan, “Bîbî”, **DİA**, C. 6, 1992, s. 125.

⁴⁵² Engin Beksaç, “Bîbî Hanım Camii”, **DİA**, C. 6, 1992, s. 125.

⁴⁵³ Beksaç, “Bîbî Hanım”, s. 126.

mescidin yapımını denetlemektedir. Mescidin yapımında her biri yedi gez uzunluğunda 480 taş sütun kullanılmış, mescidin damı taşla örülmüştür. Dört köşeye dört minare dikilmiştir. İnşaat tamamlandıktan sonra Bağ-ı Dilgüşâ'da bir şenlik düzenlenmiştir. Timur ustalara hil'âtlar giydirip, atlar hediye etmiştir.⁴⁵⁴

3.1.3.5. Kutbuddin Sadr Medresesi

Burada zikredilmesi gereken önemli medreselerden bir tanesi de Kutbuddin Sadr Medresesi'dir. Kutbuddin Sadr, Timur döneminde Semerkant'ın vakıf işleri için (sadr-ı levazım) çalışan âlimlerden biridir. Medrese, Medrese-i Kutbuddin Sadr ismiyle bilinmektedir. Bu medrese de günümüze ulaşamamıştır.⁴⁵⁵

3.1.3.6. Uluğ Bey Medresesi

Timur'un torunu, Mirza Şahruh'un oğlu Uluğ Bey tarafından Registan Meydanı'na yaptırılan medrese Timurlu geleneğine uygun olarak bir külliye olarak inşa edilmiş olup günümüze kadar yalnızca medrese ulaşabilmiştir. Günümüzde Şîrdâr Medresesi (1619-1639) ve Tillâkârî Medresesi (1646-1660) ile beraber meydanı ihtişamla doldurmuş olan Uluğ Bey Medresesi, yapılan mezkûr iki medrese için de ilham olmuştur. Medrese giriş kapısının üstünde bulunan kitabede “*Uluğ Bey Gürgân tarafından 820 (1417) senesinde yaptırıldığı*” yazılıdır. Mescid bölümündeki kitabe sayesinde bu bölümün 822(1419) senesinde, abidevi ölçüleri olan cümle kapısı kitabesinden ise

⁴⁵⁴ Yezdî, **ZN**, s. 322.

⁴⁵⁵ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 16.

kapının 823 (1420) senesinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle 820 (1417)'ye tarihlenen Buhara Medresesi ile yakın bir irtibatı olan bu medresenin yanında diğerleri mütevazı kalmaktadır.⁴⁵⁶

Gördüğü tahsil açısından Uluğ Bey'in çocukluk ve gençlik dönemlerinde diğer Timurlulardan farklı bir eğitim almadığı, onun ilmi faaliyetlere ziyadesiyle düşkünlüğünün Semerkant hâkimiyeti sonrasında geliştiği düşünülmektedir. Timur döneminde Semerkant'a getirilen âlimlerin bir bölümü Uluğ Bey zamanında da burada kalmıştır. Bu durumun Uluğ Bey'in ilmi faaliyetlere ilgisinde etkili olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵⁷

Uluğ Bey, babası tarafından Mâverâünnehir'e tayin edilmesinden (1409) sonra inşa faaliyetlerine başlamıştır. İnşa ettirdiği en eski eser, Buhara'da yer alan medresedir. Semerkant'ta ise şehrin dışında Erk yakınında 1417'de başlayan ve 1720 yılında tamamlanan medreseyi inşa ettirmiştir. Uluğ Bey'in kendisi de birkaç günde bir medresede hazır bulunmuş ve ilmi münakaşalar yapmıştır. Burada bulunan talebe sayısının yüzden fazla olduğu, Uluğ Bey'in de zaman zaman ders verdiği rivayet edilmektedir. Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın o ilmin erbabının Semerkant'ta olduğu ifade edilmekte olup müspet ilimlerde öne çıkan âlimler arasında Kadızâde-i Rûmî, Türk kıyafetleri ile dolaşan Ali Kuşçu ve Kaşan'dan getirine Gıyâseddin Cemşîd ve Muînuddin isimleri kaydedilmiştir. Medrese karşısında ayrıca bir hankâh inşa edilmiştir. Bu inşaatlar için Uluğ Bey birçok kanallar ve otlaklar vakfetmiş, buraları işi bilen kişilere vermiştir. Bu hankâh ve medresenin yakınında bir de Mirza hamamı inşa ettirdiği bilinmektedir. Babür bu hamamın zemininin çeşitli taşlarla döşeli olduğunu Semerkant ve Horasan'da

⁴⁵⁶ Engin Beksaç, "Uluğ Bey Medresesi", **DİA**, C. 42, 2012, s. 129-130.

⁴⁵⁷ Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 113.

buna benzer başka hamam bulunmadığını belirtmektedir.⁴⁵⁸ Kûhek tepesinin Batı eteğinde ise Meydan Bağı denen bahçe duvarlarını Çin'den getirttiği çinilerle kaplattığı Çinihane yer almakta olup henüz kendisi sağlıklı iken burası 1448'de Özbekler tarafından yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.⁴⁵⁹

Uluğ Bey Medresesi, 15. yüzyıl itibarıyla Orta Asya'daki en büyük üniversite olarak verilen eğitimin kalitesi ile bütün İslam dünyasında ün kazanacaktır. 11. yüzyılda ortaya çıkan medreselerde başlangıçta dini ve hukuki eğitim verilmesine rağmen daha sonradan bu okullarda gökbilim, matematik, edebiyat, felsefe gibi derslere de yer vermeye başlanmıştır. Uluğ Bey, ilimler sonucunda dil ve din farklılıklarının ortadan kalktığını düşünmüş olup ders veren şahsiyetlerin de eğitim kalitesi üzerindeki etkisi malumdur.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ “Uluğ Bey mirzanın imaretlerinden medrese ve hankâh Semerkand kalesinin iç tarafındadır. Hankâhın kubbesi fevkalade büyüktür. Onun kadar büyük bir kubbenin dünyada bulunmadığını söylerler. Bu medrese ve hankâhın yanında Mirza hamamı diye meşhur olan iyi bir hamam yaptırmıştır. Döşemesi muhtelif taşlardandır. Horasan ve Semerkand'da böyle bir hamam bulunduğu malum değildir. Bir de medresenin cenubunda Mescid-i Mukatta dedikleri bir mescid yaptırmıştır. Mukatta denmesinin sebebi, parça parça ağaçları yontup İslami ve Çin usulü nakışlar ile yapıldığındandır. Bütün duvarları ve çatısı bu tarzdadır. Bu mescidin kiblesi ile medresenin kiblesi arasında çok büyük bir fark vardır. Herhalde bu mescidin kible cihetini yıldızlara göre tayin etmişlerdir” **Babürnâme**, s. 70-71.

⁴⁵⁹ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 120.

⁴⁶⁰ Beaupetuis-Bressans, “Âlim Emir Yıldızları İlhak Ediyor”, s. 135.

Çevresindekiler tarafından güçlü şekilde mütevazılığı övülen Uluğ Bey, medreseye sık sık gitmiş ve derslerden sonra öğrencilerle yapılan tartışmalara katılmaktan büyük bir keyif almıştır. Dile getirdiği her şeyin onaylanmasından hoşlanmamakta olup bu nedenle el-Kâşî'nin mektubunda babasına yazdığı gibi, kimi zaman tartışmalar çıkararak eğlenmiştir: *“O iyiliğin ve merhametin en üstün düzeyine çıkmış bir insan ve kimi zaman Han Hazretleri medrese öğrencileri arasında çeşitli ilimler konusunda bir görüş alışverişi ve ispat yarışı yaşıyor. O bu davranışı bir usul haline getirdi ve ilim konusunda öğrencilerin ancak gereğince anlaşılmış önerileri onaylamasına izin veriyor; sadece hoşla gitme arzusuyla bir görüşe katılınmasını doğru bulmuyor. Örneğin birisi yetkesine saygı gereği onun görüşüne katılırsa, Han Hazretleri hemen bu şahsı suçluyor: Siz beni cahil mi sanıyorsunuz? Kimi zaman da ortaya yanlış bir problem atıyor ve kibarlık edip onun yanını tutan biri çıkarsa ağzının payını verip, problemi sağlıklı bir temelde yeniden ele alıyor...”*⁴⁶¹

Uluğ Bey döneminde ayrıca, eğitim ve medresenin, askeri faaliyetlerin önüne geçtiği görülmektedir. Bu medreselerde görevli olan müderrisler, kendilerini de yetiştirmiş olan önemli âlimler olup eğitim vermeleri için yetmiş civarında bilim insanı bu dönemde Semerkant'a getirilmiştir. Bunlar içinde öne çıkan âlimlerden biri mezkûr Kadızâde-i Rûmî'dir. Sonradan babasına yazdığı mektupta Semerkant'ta sürdürülen ilmi faaliyetlerden söz eden Gıyaseddin Kâşî de dönem müderrislerinden bir tanesidir. Söz konusu mektup medresede verilen eğitim bakımından son derece önemlidir. Buna göre ilim adamlarının en seçkinleri burada bulunmakta olup bunların önemli bir kısmı matematik ilmi üzerinde çalışmaktadır. Aynı zamanda hesaplama uzmanları ve müneccimler de oldukça fazladır. Burada ilim ehlinin bilgilerinin mihenk taşlarından biri

⁴⁶¹ Beaupertuis-Bressand, **a.g.e.**, s. 135-136.

şudur: Talebeler o gün ele alınacak konudan haberdar değildir. Ancak medrese müntesipleri konuyu detaylı biçimde çalışmıştır.⁴⁶²

Medresede dersler, kaynaklardan yola çıkılarak, gözlem ve deney metotları ile işlenmektedir. Müderrisler tarafından anlatılan konularla ilgili tartışmalar da yapıldığı bilinmektedir. Verilmekte olan eğitimler sonucunda yeni ilim dalları da ortaya çıkmıştır. Yürütülen çalışmalar ve verilen eğitimler sonucunda Uluğ Bey Medresesi, rasathane ile birlikte birbirini tamamlayan araştırma ve çalışma kurumu haline gelmiştir.⁴⁶³

Uluğ Bey’in muasırları, kendisini Aristo’nun taçlı öğrencisi Makedonyalı İskender’e benzetmiştir. Uluğ Bey milli ve dini farkın yanında dikkate değer fikirlere de sahiptir. Buna göre; “*Müsbet ilimlerin verdiği neticeler, daima kıymetini saklamakta olup, dinlerin, milliyetlerin ve dillerin değişmesi buna te’sir etmemektedir. Hakikatte ise, Yunan ve Roma âlimlerinin eserleri, bugün tarihi bir ehemmiyete malik olduğu halde, Yunan ve Roma ediblerinin eserleri, başka zamanlarda, başka milletlerin dillerine tercüme edildiği halde bile, yine tâzeliklerini ve güzelliklerini muhafaza etmektedirler.*”⁴⁶⁴

Tarihçilerin ifadesi ile “Eflatun’un bilgisini ve Feridun’un haşmetini” şahsında toplayan nadir âlim hükümdarlardan biridir. Dedesi Timur tarafından Semerkant’ta toplanan âlimlerin bütün nimetlerinden yararlanarak büyümüş ve kendini mükemmel biçimde yetiştirme imkânına sahip olmuştur. 1417-1420 yılları arası dönemde

⁴⁶² Aydın Sayılı, **Uluğ Bey ve Semerkand’deki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî’nin Mektubu**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991, s. 78-79.

⁴⁶³ Utku, “Uluğ Bey Döneminde”, s. 60.

⁴⁶⁴ Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 70.

Semerkant'ta inşa ettirdiği medresede dersler vererek ve âlimlerle ilmi münazaralara dâhil olarak ilmini daha da geliştirmiş, Semerkant'ta inşa ettirdiği rasathanede bilimsel ve astronomik çalışmalarla ilgilenmiştir. Kadizâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu'nun da katkılarıyla yaptığı çalışmalar sonucunda *Zic-i Cedit-i Gürkanî* ismiyle bilinen zic cetvelini hazırlamıştır⁴⁶⁵ ki, bu cetvelin detaylarına ileride yer verilmektedir.

Dini ilimlerle beraber diğer ilimlerin de okutulduğu medrese uzun süre faaliyetlerine devam etmiş, 18. yüzyılda depo olarak kullanılmış ve ardından yeniden medreseye dönüştürülmüştür. 20. yüzyıl başlangıcında ciddi bir tahribata uğramış ise de 1930'lu yıllardan itibaren restore ve tamir faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.⁴⁶⁶

3.1.4. Semerkant'a Getirilen Âlimler

Timur'un kendi döneminde âlimleri çok önemseydiği, her birini kıdemlerine ve mevkilerine göre huzuruna kabul ettiği, onlara saygı göstermede kusur etmediği, onlarla istişare ettiği, sohbet ederken mütevazı bir tavır gösterdiği, onlara karşı katı değil şefkatli ve yumuşak bir tavır takındığı birçok kaynakta ifade edilmektedir.⁴⁶⁷

Eserinde Timur'a karşı olumsuz bir yaklaşıma sahip olan İbn Arabşah, onun bu yönünü açıkça kaleme almıştır: "*Timur, âlimlere kol kanat gerer, seyyid ve şerifleri çevresinden ayırmazdı. Âlimlere ve fazıllara layık-ı vechile saygı gösterir, onları diğer*

⁴⁶⁵ Yüksel, "Ortaçağlarda Beyin Göçü", s. 295.

⁴⁶⁶ Beksaç, "Uluğ Bey Medresesi", s. 130.

⁴⁶⁷ İbn Arabşah, **AM**, s. 430; Yezdî, **ZN**, s. 473; Şâmî, **ZN**, s. 342; Çetin, **Ankara Savaşı**, s. 52; Marozzi, **Timurlenk**, s.109.

insanlardan önde tutar; her birine sahip olduğu mertebeye uygun olarak muamele eder, ona izzet ikramda bulunurdu. Onların önüne müriüvvet halısını sererdi, ama kendi heybetini göstermeyi de ihmal etmezdi. Onlarla himmet ve gazapla karışık bir yolla çeşitli konulan tartışırdı. Lütfu kahııyla, öfkesi keremiyle iç içeydi. Timur, mesleği ne olursa olsun, her tür sanat erbabına - eğer faziletli ve şeref sahibi kişiyse, son derece saygı gösterirdi. Tabiatı icabı hokkabaz ve şairleri sevmez, müneccim ve tabibleri çevresinden eksik etmez, onların sözlerini dinler, söylediklerine kulak salardı.”⁴⁶⁸ Aynı eserde verilen bilgilere göre Timur tarih kitaplarını, hükümdarlara ait hayat hikâyelerini, peygamber kıssalarını ve kendinden önceki hükümdarların seferdeki ve barıştaki durumlarını sıklıkla okumakta olup bunlarla ilgili bilgilere vâkıftır. Öyle ki, bunlarla ilgili biri, bir yerde hatalı ifade kullandığında o kişinin hatasını düzeltmekte ve doğrusunu anlatmaktadır.⁴⁶⁹

Fethettiği şehir ve ülkelerde bulunan sanatkârları, bilim adamlarını kendi başşehirine getirmeyi adet haline getirmiş olan Timur’un getirdiği kişiler arasında âlimler, tarihçiler, müzisyenler, satranç ustaları ve daha birçok ustanın yanında din adamları da önemli bir yere sahiptir. Timur’un bu kişilerin seçiminde oldukça titiz hareket ettiği bilinmektedir.⁴⁷⁰ Barthold, halefleri dışında Timur nezdinde seyyidlerin de hayati dokunulmazlığa sahip olduklarını belirtmektedir.⁴⁷¹ Timur dönemindeki âlim ve fakihler Arabşah’ın eserinde detaylı biçimde sıralanmaktadır. Burada Semerkant’ta farklı ilim ehline örnekler verilmektedir. Timur’un etrafından âlimler, tasavvuf ehlinde seyyidler

⁴⁶⁸ İbn Arabşah, **AM**, s. 430.

⁴⁶⁹ **AM**, s. 431.

⁴⁷⁰ Yüksel, **Timurlularda Din Devlet İlişkisi**, s. 85.

⁴⁷¹ Bartold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 21-22

ve mutasavvıflar, muhakkikler, muhaddisler, sanatçılar, müneccimbaşları, kuyumcular, satranç ustaları, nakkaşlar bulunmaktadır.⁴⁷² Kısacası Timur, Arabşah'ın ifadesi ile *“Faydası dokunacak her canlıyı ve her meyve veren fidanı Semerkand’a toplamıştı. Bu şehir hüner ehlinin her tür enteresan eserini ve sanatkârların harika üsluplarının nişanesini alnında taşıyordu ve sahasında emsallerinden çok daha üstün olan allameler mekânı haline gelmişti.”*⁴⁷³

Âlimlerine kalbi bir bağ besleyen Timur onlarla istişareye daima önem vermiş, onlar konuşurken susmayı tercih etmiş, saygı gösterdiği ölçüde dini siyasetine zıt olan ulemayı da ikaz etmiştir.⁴⁷⁴ Timur döneminde Semerkant’a gelen âlimlerden biri, mezkûr Saadeddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî (1322-1390)’dır. Teftâzânî mantık, nahiv, furû, kelam, fıkıh ilimlerindeki ihtisası ile şöhret kazanmıştır.⁴⁷⁵ Hândmîr, sahip olduğu şöhret sebebiyle Taftazânî’nin Timur tarafından davet edildiğini, ancak Teftâzânî’nin hacca gideceğini belirterek bu davete icabet etmediğini anlatmaktadır. Ancak ikinci defa davet etmesi üzerine gelmiş ve Semerkant’ta Timur tarafından hürmetle karşılanmıştır.⁴⁷⁶

⁴⁷² Gerard Chaliand, **Nomadic Empires: From Mongolia to the Danube**, Routledge, 2017, s. 78.

⁴⁷³ İbn Arabşah, **AM**, s. 447.

⁴⁷⁴ Zeki, **Emir Timur Dönemi Bilginleri**, s. 44.

⁴⁷⁵ Zeki, **Emir Timur** s. 26.

⁴⁷⁶ Hândmîr, **HS**, s. 109.

Yine Celayirlilerden 1393 senesinde Bağdat'ı alan Timur, burada bulunan sanatkârların içinde Abdülkâdir Merâgî'yi de götürmüştür. Daha sonra Tebriz'e giden Merâgî 1401 senesinde Timur'un Bağdat'ı yeniden alması ile ölüme mahkûm edilmiş, ancak Merâgî'nin musikişinas olması ve Kur'an'ı çok güzel okuması sebebiyle Timur'un kalbi yumuşamış ve onu yeniden Semerkant'a götürmüştür.⁴⁷⁷

Dımaşk'ı zapt edilmesi esnasında Timur'un İbn Hâldun (ö. 808/1406) ile de görüştüğü bilinmektedir. Bu görüşmeler din ve farklı birçok konu üzerine olmuş ve İbn Hâldun'la yaptığı sohbetlerden Timur'un oldukça memnun olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷⁸

Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır ile birlikte Şam'a gelen İbn Hâldun, Timur'un huzuruna davet edilmiştir. İbn Haldun'un siyah elbisesi, çevresindeki Doğuluların giysilerinden çok değişik olduğu için, Timur'un herkesten önce ona dikkat etmesine

⁴⁷⁷ Hasan-ı Rumlu, **AT**, s. 219; Hândmîr, **HS**, s. 358; Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserde Merâgî'nin ölüme mahkûm ediliş nedeni olarak şu ifadelere yer verilmektedir: “*Şehzade Mirza Miran Şah, delikanlılık nedeniyle münasip olmayan bazı işler yaptı. Büyük padişah Emir Timur-ı Gürkan, onu uyardı, daha sonrada şehzade yetiştiricilerinin de öldürülmesini emretti. Hacı Abdülkadir, bir fırsatını bulup kaçtı. Bir müddet sonra, kılık değiştirip Kalenderi elbiseleriyle gezerken yakalanıp saraya götürüldü. Padişahın gözleri onun üstüne düşünce, yüksek sesle Kur'an okumaya başladı. Onu bu halde gören merhametli padişah, tebessüm edip Hacı'nın kabiliyeti nedeni ile onu affetti. Daha sonra eski görevine geri döndü*” Ali Şîr Nevâî, **Mecalisü'n-Nefâis**, TDK Yayınları, Ankara, 2017, s. 513-514.

⁴⁷⁸ İbn Haldun, **et-Ta'rif**, s. 248.

neden olmuştur.⁴⁷⁹ İfade edildiğine göre Timur, kıyafetlerinden onun önemli bir şahsiyet olduğunu anlamış, kendisi ile konuşmaya başlamıştır. *Mukaddime*'de Timur'un İbn Hâldun ve yanındakilerin her hareketine dikkat ettiği, kendisine baktığında ise İbn Hâldun'un gözlerini kaçırdığı belirtilmektedir.⁴⁸⁰ *İbn Haldun* adlı eserde bu anı şöyle anlatmaktadır: “Benim geldiğimi görünce ayağa kalktı ve sağına oturmam için bana işaret etti. Ben de orada oturdum. (...) Orada biraz oturduktan sonra önüne geçtim ve bahsettiğim ve hizmetkârımın elindeki hediyeleri işaret ettim, onları yere koydum ve bana döndü. Sonra Kuran'ı açtım ve onu görünce aceleyle kalkıp başının üzerine koydu. Sonra ona *Burda*'yı⁴⁸¹ verdim; bana kitabı ve yazarını sordu, ben de ona bildiğim her şeyi anlattım. Sonra ona seccadeyi verdim, o da alıp öptü. (...) Şeker kutularını alıp bir parça aldı ve kutudaki şekerlemeleri meclisinde bulunanlara dağıttı.”⁴⁸² Ardından âdeti olduğu üzere Mağrib hakkında sorular sormuş, detaylı biçimde bilgi vermesini istemiştir. İbn Arabşâh, Timur'un bununla İbn Hâldun'u imtihan etmek istediğini, aslında sorduklarının

⁴⁷⁹ Yves Lacoste, **İbn Khaldoun**, Çev. Mehmet Sert, Editions La Decouverte, Paris, 1986, s. 143.

⁴⁸⁰ **Mukaddime**, s. vii, viii.

⁴⁸¹ Hz. Peygamber'e övgüler içeren Bûsırî'nin Kaside-i Bürde'sinden bir nüsha.

⁴⁸² Fischel, **İbn Khaldûn**, s. 47; “*İbn Haldun'un hediye olarak getirdiği Mushaf'ı ayağa kalkarak eline alan ve öpüp başına koyan, seccadeyi de hürmetle öpen Timur, bu davranışlarıyla İslam dinine olan saygısını ve bağlılığını göstermekteydi. O sıralarda Şam'da büyük bir yağmalamayla birlikte yıkım sürecini devam ettiren Timur'un, âlimin gururunu incitmemek amacıyla sözde katırını satın alıyormuş gibi yaparak İbn Haldun'a ihsanda bulunması, bu büyük cihangirin zıtlıklarla dolu kişiliğini yansıtmaktadır.*” Andican, **Emir Timur**, s. 254.

cevabını bildiğini belirtmektedir.⁴⁸³ Sorularına yanıt aldıktan sonra Timur, İbn Hâldun'un ülkesinde olup bitenleri, savaşları anlatmış İbn Hâldun ise duydukları karşısında şaşkınlığa düşmüştür.⁴⁸⁴ Birkaç ay boyunca aralarında otuzun üzerinde görüşme gerçekleşmiştir.⁴⁸⁵

Timur'un güçlü âlimlerinden bir tanesi olan Ali b. Muhammed b. Ali Ebu'l-Hasan Mir Seyit Şerif Cürcânî Estarâbâdî el-Hasanî (ö. 1413) 1340 yılında dünyaya gelmiş olup Cürcânî de tıpkı Teftâzânî gibi belagat, mantık, felsefe, kelam, fıkıh, hadis, tefsir, hendese gibi ilim dallarında birçok eser yazmış olup eserleri uzun zaman boyunca medreselerde okutulan büyük bir âlimdir.⁴⁸⁶ Şiraz'ın fethi sonrasında Timur'un bir veziri kendisine, el-Cürcânî'nin fazilette ve ilimde eşsiz bir âlim olduğunu anlatmış, ancak Timur el-Cürcânî ile tanıştığında onun anlatıldığından daha üstün olduğunu fark ederek diğer ilim adamlarının onun gibi bir âlimden istifade edebilmeleri için kendisini Semerkant'a götürmüştür.⁴⁸⁷ İlmi tartışmalarda Cürcânî'nin diğer âlimlere üstün geldiği

⁴⁸³ İbni Arabşah, **AM** 429; Fischel, **Ibn Khaldūn**, s. 48-49.

⁴⁸⁴ **AM**, s. 430.

⁴⁸⁵ İbn Haldun, **et-Ta'rif**, s. 246.

⁴⁸⁶ Yüksel, **Timurlularda Din Devlet İlişkisi**, s. 86.

⁴⁸⁷ Zeki, **Emir Timur** s. 35; Yüksel, **a.g.e.**, s. 86-87.

kaydedilmektedir.⁴⁸⁸ Cürcânî, Timur'un ölümü sonrasında Şiraz'a dönmüş ve ilmi çalışmalarını burada sürdürmüş, 1413 senesinde vefat etmiştir.⁴⁸⁹

Semerkant'a getirilen büyük âlimlerden biri de Timur ile yakın bir ilişki içerisinde bulunan muhaddis ve kıraat âlimi olan Ebü'l-Hayr Şeyh Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (ö. 1429) olup, âlim 1350 senesinde Dımaşk'ta doğmuştur. 1402 Ankara Savaşı'nda esir düşmüş, adını ve şöhretini duyan Timur ile birlikte Semerkant'a gitmiştir. Timur, son derece saygı duyduğu Cezerî'yi Keş'te inşa ettirdiği medresede görevlendirmiş, Cezerî Timur'un ölümüne kadar da burada müderris olarak kalmıştır.⁴⁹⁰

Timur'un vefatı sonrasında torunu Halil Sultan'dan izin alarak 1405 senesinde Semerkant'tan ayrılmış, Herat'a vardığında ise Mirza Şahruh kendisini şehrin dışında karşılamıştır.⁴⁹¹ 1406 senesinde Şiraz'a gelen Cezerî, burada Timur'un torunu Pir Muhammed tarafından alıkonmuş, burada kıraat dersleri vermiş ve ardından kadılık makamına getirilmiştir. Başlangıçta şehri çok sevmese de zamanla şehre alışmış ve burada Darü'l-Kur'an yaptırmıştır.⁴⁹²

Bahsi geçen âlimler dışında Seyyid Muhammed-i Buhari, Nizameddîn-i Şâmî, İbn Arabşah, Şerefeddin Ali Yezdî, Nâsirüddin-i Tûsî, Kadı Şemseddin-i Nablusî ve ismi

⁴⁸⁸ Hândmîr, **HS**, s. 111.

⁴⁸⁹ Zeki, **Emir Timur**, s. 35; Yüksel, **a.g.e.**, s. 87.

⁴⁹⁰ Yüksel, **Timurlularda Din Devlet İlişkisi**, s. 87-88.

⁴⁹¹ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l Cezerî", **DİA**, C. 20, 1999, s. 552.

⁴⁹² Yüksel, **Timurlularda Din Devlet İlişkisi**, s. 88.

burada zikredilemeyecek olan pek çok âlimin de Semerkant’a götürüldüğü bilinmekte olup bununla ilmin ve irfanın yükselmesi için çaba gösterdiği görülmektedir.

3.1.5. Dönemin İlmi Tartışmaları

Timur’un âlimleri meclislerinde ağırladığı ve onların sözlerine oldukça kıymet verdiği birçok kaynakta zikredilen bir durumdur. Timur’un kendisine atfedilen Tüzükât’ta saltanat mertebeleri sıralanırken ilk sırayı dini, akli ve hükmi meseleleri bir arada inceleyen seyyidler, ulemâ, meşâyih, fazıl kişiler almakta; ikinci sırada akıllı bilgelerin, sezgisi güçlü kişilerin ve ardını düşünüp ileriye gören ulu kişilerin kendi has meclisine katıldığını, onların sözlerinden ve işlerinden tecrübe elde ettiği belirtilmektedir.⁴⁹³ Bu esere göre sekizinci taife hekimler, tabipler, müneccimler, mühendislerdir. Dokuzuncu taife tefsir, hadis âlimleri, dünya tarihçileridir ki her birinin sözlerinden tecrübe çıkarıp geçmiş ve gelecek dünya vakalarından haberdar olmuştur. Aynı sıralamada onuncu sırada hünerli kişiler ile zanaat sahiplerine yer verilmektedir. Bunların her sınıfa mensup hünerli olanlarından “devlethaneye” götürülüp burada kendilerine mertebeler verilmiştir.⁴⁹⁴

Ulemanın söz aldığı meclislerde çok fazla konuşmayan Timur, kendisini ilgilendirmeyen konulara girdiğinde âlimler tarafından susturulmuştur. Örneğin Semerkant Şeyhülislam’ı olan Hâce Abdüevvel’in bir sohbet esnasında Timur’a “*Hayır ey emir! Sen sus! Ben konuşacağım*” dediği; bir defasında “*Zekât nasıl verilir?*” diye soran

⁴⁹³ Sahibkiran Emîr Timur Muhammed Taragay Bahadıroğlu, **Tüzükât-ı Timur**, Haz. Kutlukhan Şakirov ve Adnan Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 82.

⁴⁹⁴ **Tüzükât-ı Timur**, s. 84.

Timur’a Have Abdülevvel’in “*Sana zekât vermek düşmez. Çünkü sana farz olan şey gasp etmiş olduğun haram malları sahiplerine geri iade etmendir. Herkesin hakkını verince de sana hiçbir şey kalmaz fakir olursun. Böylece sana zekât almak ve insanlara el açmak caiz olur*” dediği ve Timur’un buna karşılık ağzını açmadığı anlatılmaktadır.⁴⁹⁵

Bu dönemde gerçekleşen ilmi tartışmalar arasında en önemlilerden biri şüphesiz et-Teftâzânî ve el-Cürcânî’nin tartışmaları olmuştur. Aralarındaki tartışmaların hepsinde Cürcânî’nin üstün geldiği; sağlığında eserlerinin İslam dünyasında yayıldığı ve bu nedenle İran’da, Osmanlı’da, Türkistan’da ve Hindistan’da meşhur olan âlimlerin ona ait eserleri okutmaya ve ona haşiyeler, şerhler yazmaya başladığı ifade edilmektedir.⁴⁹⁶

Yine İbn Arabşah tarafından, Mevlânâ Abdülcebbar ile ilgili bir vaka aktarmıştır. Buna göre Timur 11 Cemaziyelahir 844/7 Kasım 1440 tarihinde Halep’i ziyaret ettiği esnada şehirde bulunan kadı ve âlimleri huzuruna çağırarak: “*Söyle onlara, ben onlardan Buhara, Semerkand, Herat ve fethettiğim diğer ülkelerdeki âlimlere sorduğum bir soruyu yönelteceğim. Ama bu âlimler benim soruma kesin bir cevap veremediler. Sizler de onlar gibi çıkmayın ve bana en âliminiz ve en fazılınız cevap versin. Ancak, sözünü bilerek konuşsun. Ben âlimlerle hep sohbet etmişimdir ve onları iyi bilirim. Onlarla çok ülfet etmişimdir. Çünkü ben, ezelden beri ilime düşkün bir insanım*” demiştir. Bunun üzerine Halep âlimlerinden biri olan Şerâfeddin Musa el-Ensârî eş Şâfiî, İbn Şihne’yi işaret etmiş ve “*Bizim şeyhimiz bu. Ülkenin müderrisi ve müftüsüdür. Sorularınızı ona sorun, Tanrı onun yardımcısıdır*” demiştir. Bunun üzerine Mevlânâ Abdülcebbar: “*Sultanımızın dediği*

⁴⁹⁵ Musa Şamil Yüksel, “Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 23, S. 1, 2008, s. 242.

⁴⁹⁶ Murat Dinler ve Sadrettin Gümüş, “Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 5, 2015, s. 495.

şu: Dünkü savaşta sizden de bizden de ölenler oldu. Onların hangileri şehittir? Bizim ölülerimiz mi, yoksa sizinkiler mi?” diye sual etmiştir. Bunun üzerine İbn Şihne de “Bu soru Efendimiz (s.a.v.)’e dahi sorulmuş ve o kişi bu soruya cevap vermişler. Resulullah Efendimiz (s.a.v.) ne cevap vermişlerse, biz de o şekilde cevap vereceğiz” şeklinde yanıt vermiştir. Bunun üzerine Timur, “Rasulullah (s.a.v.)’a bu konuda ne sorulmuş ve o ne cevap vermiş?” diye sorunca cevaben İbni Şihne “Rasulullah (s.a.v.)’in huzuruna bir bedevi geldi ve ‘Ya Rasulullah!’ dedi. ‘Bir insan ki, şeref ve namusu için savaşsa, başka birisi cesaretini göstermek için, bir başkası gücünü göstermek için savaşsa, bunlardan hangisi Allah yolunda şehittir?’ diye sordu. Hz. Peygamber ‘Kim ilâ-i kelimetullah için savaşır, şehit olur!’ cevabını verdi” demiştir.⁴⁹⁷ Bunun üzerine Timur “Hob hob (güzel güzel)” demiş, Abdülcebbar da “Ne güzel cevap verdin!” şeklinde karşılık vermiştir. Ardından samimi bir sohbet başlamış ve Timur, “Ben bir yarım insanım ve bunca memleketi fethettim” diye söze başlayıp Acem, Irak, Hint ülkeleri ve diğer Tatar memleketlerini tek tek saymıştır. İbn Şihne ise cevaben “Bunca nimete karşılık şükür kabilinden benim halkımı affedin ve bundan sonra kimseyi öldürmeyin” demiştir. Bunun üzerine söze başlayan Timur, “Yukarıda Allah var, ben kimseyi durduk yere öldürmem. Sizler, birbirinizi şehir kapıları önünde öldürdünüz. Allah için, ben sizden kimseyi öldürmeyeceğim. Malınız ve canınız konusunda endişe etmeyin” demiştir.⁴⁹⁸

Timur’un ikinci sorusu daha tehlikelidir; “Ali, Muaviye ve Yezid konusundaki görüşünüz nedir?” diye sormuştur. Kadı Alemü’l-dîn el Malikî’nin “Onların hepsi müçtehitir” şeklinde verdiği cevap Timur’u oldukça öfkelenlendirmiş ve cevaben “Ali gerçekten öyledir, ama Muaviye zalim, Yezid ise fasıktır. Siz Halepliler de Şamlıların

⁴⁹⁷ İbn Arabşah, **AM**, s. 216-217.

⁴⁹⁸ İbn Arabşah, **AM**, s. 218; Zeki, **Emir Timur Dönemi Bilginleri**, s. 29-30.

yolundan gidiyorsunuz. Şamlılar ise Yezid taraftarıdır ve Hüseyin'i katletmişlerdir” demiştir. Timur’u sakinleştiren İbn Şihne olmuştur. Bir sonraki gün aynı konunun açılması üzerine İbn Şihne Hz. Ali’nin haklı olduğunu, Muaviye’nin halife olmadığını, çünkü Hz. Muhammed’in ‘benden sonra hilafet otuz yıldır’ dediğini söylemiştir. Timur ise “*Ali haklıdır. Muaviye zalimdir deyin*” demiştir. İbn Şihne ise “*Gerçi o dönemde Ali haklı olsa da sahabe ve tabilerin çoğunluğu Muaviye’nin kadılığına kabul etmişti*” demiştir. Timur ise bu ifadede memnun olmuştur.⁴⁹⁹

Timur Dımaşk’ı fethettiğinde keramet sahiplerini, seyyidler topladı ve onlara izzet-i ikram göstermiş, ilim ve fen ehlinin mertebelerini yükselterek onlara ihsanlarda bulunmuştur. İfade edildiğine göre Kadilkudat Muhyiddin Mahmud İbni İzz el-Hanefi, onun oğlu Kadilkudat Şehabeddin, Kadilkudat Takiyüddin İbrahim bin Muflih el-Hanbeli, Kadilkudat Şemseddin Muhammed el-Hanbeli en-Nablusi, Katibu’s-sır kadı Nasuriddin Muhammed bin Ebi Talib, kadı Şihabeddin Ahmed ibn eş-Şahid el-Vezir, kadı Şahabeddin el-Hasbani eş-Şafii ve şehir hâkiminin naibi kadı Burhaneddin İbrahim ibni’l-Kavse el-Hanefi, Timur’dan eman dilemiştir.⁵⁰⁰

Dımaşk’a giren Timur, Cuma namazını Hanefilere ait olan Ümeyye Camii’nde kılmıştır. Onun adına Hanefi Kadilkudat Muhyiddin Mahmud İbnü’l İzz tarafından hutbe okunmuş, bu sırada da çeşitli çekişmeler, münazaralar yaşanmıştır. Tartışmalar esnasında Timur’un tercümeni Abdülcebbar Timur ve onlar arasında tercümanlık yapmış, konuşulan konular arasında Hz. Ali ve Muaviye meselesi, Hüseyin’in şehit edilişi gibi

⁴⁹⁹ İbn Arabşah, **AM**, 218-220; Andican, **Emir Timur**, s. 252.

⁵⁰⁰ Halil Çetin, **Emir Timur ve İslam**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 49.

konular olup detaylarına yukarıda yer verilmiştir.⁵⁰¹ Timur hem şahit olduğu münazaralar hem de kendisinin yaptığı sohbetler hem de kıssahânları tarafından okunan siyer, tarih, dini ilimler, hadisler sayesinde İslam dinine yönelik oldukça detaylı bilgi sahibi olmuştur. Timur'un topladığı meclislerde âlimleri zor durumda bırakmak için onlara sorular sorduğu, âlimleri öldürtmek amacıyla soruları ile onları zorladığı yönünde bir algı da söz konusudur.⁵⁰²

Dımaşk'ın alınması esnasında Kadı İbn Müflih ve Timur arasındaki irtibat dikkat çekicidir. Burada İbn Tagrîberdî'nin anlatımına göre Dımaşklılar tarafından şehir surlarından aşağı sarkıtılan İbn Müflih Timur'un huzuruna vararak görüşüp geri dönmüştür: *“Timur tatlı dil ve güler yüzle onu aldatıp şöyle demişti: Bu şehir enbiya ve sahabe şehridir. Hz. Peygamber'in hatırına onu benim ve evladımın sadakası olarak bağışlıyorum. Eğer Sudun'un elçilerimi öldürmesinden dolayı öfkelenmemiş olsaydım, buraya gelmezdim. Oysa şimdi Sudun elimde ve benim esirim. Zaten buraya gelişten amacım o idi. Artık bir amacım kalmadığına göre dönebilirim, ama benim dokuzlu⁵⁰³*

⁵⁰¹ Çetin, **a.g.e.**, s. 50.

⁵⁰² Yüksel, **Timurlularda Din Devlet İlişkisi**, s. 92; *“Timurlenk'in âlimlere ters sorular sorarak yanlış ve kusurlarını bulup, onları katlettirmek veya işkence etmek için bahane yaptığını duymuştuk.”* İbn Arabşah, **AM**, s. 216.

⁵⁰³ Dokuzlu hediyeleri de İbn Tagrîberdî açıklamıştır: *“Eğer bir şehri barış yolu ile almışsa bu onun âdetiydi ve şehir halkı her tür yiyecek, içecek, hayvan, giysi ve değerli eşyadan dokuzar adet hazırlamak zorundaydı. Buna tokuzlu derlerdi. Tatar hükümdarlarının bu âdeti günümüzde de aynen devam etmektedir”* İbni Tagrîberdî, **NZ**, s. 341.

*hediyeler alma âdetim vardır” demiştir.*⁵⁰⁴ Yapılan görüşme sonucunda her hediye dokuz adet hazırlanmış⁵⁰⁵ ve hediyeleri götürmeye giden Kadı İbn Müflih ve yanındakiler, Timur tarafından verilen halkın ve ailelerinin canının bağışlandığına ilişkin dokuz satırlık bir fermanla geri dönmüşlerdir.⁵⁰⁶

İbn Arabşah, Timur’un Şam’da Yezid’in işleri, Hüseyin’in katledilişi gibi konularla ilgili ilmi bir tartışma esnasında Nasiruddin bin Ebu Tayyip ile konuşmuştur. Buna göre Timur, Şamlıların bunlara ortak olduğunu, bunu caiz görenlerin fitne olduğunu belirtince Nasiruddin bin Ebu Tayyip kendisine şu yanıtı vermiştir: *“Ulu Tanrı emir cenaplarına uzun ömür versin! Benim soyum Ömer ve Osman’a dayanır, en büyük dedem o dönemdeki ayanlardan biri imiş. Bu olaylar olduğunda hayattaymış ve o çekişme ve çatışmalara karışmış (...) Haki- kat yolunun savaşlarından ve sidk-ı sadakat bahadırlarındanmış. Bize kadar yetip gelen bilgilerden anladığımız kadarıyla, efendimiz*

⁵⁰⁴ İbni Tagrıberdi, **NZ**, s. 341.

⁵⁰⁵ Dokuz, Türkler için kutsal sayılardan biridir. “Dokuzlama (tokuzlama)” ise Türk mitolojik hikâyelerinde ve Dede Korkut kitabında sıklıkla kullanılmaktadır. Yine dokuz rakamı Türk toylarda, törenlerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Dokuzluk hediye sistemi de bu çerçevede değerlendirilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Onur Sömen, “Dede Korkut Boylarında Geçen Formulistik Sayıların İzleri”, **TDA**, C. 121, S. 238, 2019, 29-50.

⁵⁰⁶ İbni Arabşah, **AM**, s. 247; İbni Tagrıberdi, **NZ**, s. 341. Tagrıberdi aynı zamanda Timur’un İbn Müflih tarafından halktan toplanıp kendisine getirilen bin dinarı yeterli bulmadığını, daha fazlasını istediğini ancak verilecek dinar kalmadığında Dımaşk’ın ateşe verilerek birçok insanın işkencelerle öldürüldüğünü anlatmaktadır. İbni Tagrıberdi, **NZ**, s. 342-344.

Hüseyin'in başını arayıp bulmuş ve o baş horlanmaktan, aşağılanmaktan kurtarmış. Sonra onu temizlemiş, yıkamış, güzel kokular sürüp gerekli saygıyı göstermiş ve arkasından toprağa gömmüş. (...) Şu anda bizim itikadımız Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat itikadıdır." Bunun üzerine Timur "Ne tuhaf! Siz, bu yüzden mi Ebu Tayyib evladı diye nam aldınız?" diye sormuş ve sır kâtibi ise "Evet. Çevremdeki insanlar ve uzakta bulunanlar bunu ispat edebilirler. Ben, Muhammed bin Ömer bin Muhammed bin Abdulkasım bin Abdülmü'im bin Muhammed bin Ebu Tayyib el- Ömerî el-Osmanî'yim" demiştir. Bunun üzerine Timur "Sen özür dilenmeye layıksın, ey selefler güneşi! Eğer şu gördüğün sakatlığım olmasaydı, elbette seni kendi sırtımda ve omzumda taşırdım. Ama sana ve hemrahlarına nasıl izzet-i ikramda bulunup, nasıl lütf-u kerem göstereceğimi göreceksin" demiş ve ardından saygılı bir biçimde kadılarla helalleşmiş ve onları uğurlamıştır.⁵⁰⁷

Soru cevap esnasında Timur onlara kasıtlı bir soru sormuştur: "Hangisi daha üstündür: İlim mertebesi mi yoksa soy mertebesi mi?" Mecliste yer alanlar Timur'un amacını anlayıp yanıt vermekten çekinmişlerdir. Buna Hanbeli mezhebi kadısı olan Şemseddin en-Nablusî yanıt vermiştir: "İlim derecesi soy derecesinden daha üstündür ve ayrıca ilim derecesi Yaratıcı ile kul nezdinde bütün mertebelerden âlidir. Tabakadaki faziletli kişi, yukarı tabakadaki cahil kişiden önce gelir. Babası veya ana soyu aşağı derecede olmasına rağmen kendisi temiz olan kişi, halifelîğe şerif nesebli kişiden daha layıktır. Bu konudaki delil herkesin malumudur. Çünkü Hz. Peygamber'in ahabının tamamı Ebubekir'i Ali'ye tercih etmişlerdir. Onlar Ebubekir'i sahabelerin en âlimi, İslam dini konusunda onlara kıyasla daha sabitkadem ve ilk iman eden kişi olarak görmüşlerdir. Bunun doğru olduğunun delili, Hz. Peygamber'in 'benim ümmetim delalet üzere ittîfak etmez' sözüdür" demiş ve ardından kıyafetlerini çıkarmaya başlayarak şu

⁵⁰⁷ İbni Arabşah, AM, s. 251; Çetin, Emir Timur ve İslam, s. 51.

sözleri sarf etmiştir: *“Hayatın zaten emanet, ölüm ister uzak ister yakın olsun, ölüm kadehini içeceğin kesin. Şehit olarak ölmek ölümlerin en faziletlisidir. Mü'min bir kişi için Allah huzuruna varışın en iyi şekli ise, zalim sultan huzurunda hak sözü söylemektir.”*

Timur kendisine ne yaptığını sorunca ise kadı; *“Ey celadetli efendimiz! Senin ordun sanki Beni İsrail halkı gibidir. Onlardan bazıları bir bidat icat ettiler ve kendi mezheplerinde gruplara ayrıldılar. Kendi dinlerini parçalayıp ayrı ayrı gruplar oluşturdular. Hiç şüphe yoktur ki, hazretlerinin bu meclisinde olup bitenler nakledilecek ve burada yapılan tartışmalar insanların kalplerine girecek ve onlar vasıtasıyla akıllara kazınacaktır. Eğer bu sözlerin benden çıktığı ispatlanıp Sünni olmayan biri bunları itibara alırsa, özellikle Ali 'yi dost tutan biri işitirse ve o kişi de mürtedliği sebebiyle Ebubekir'i Rafizi kabul eden biriye, benim asıl inancımı kesin bilirse ve benim hami ve koruyucum olmadığını da anlarsa, elbette beni alenen öldürür, güpegündüz kanımı döker. Madem bu iş böyle olacak, o zaman benim de baht-ı saadete hazırlanışım ve kismetime düşen hükmü şehitlik yerine getirişim gerekir”* demiştir. Timur bunu duyunca *“Bu ne fasih, ne cesur sözlü ve ne mangal yürekli adammış!”* demiş ve ardından *“Bundan sonra bu adam asla benim meclisime gelmesin”* demiştir.⁵⁰⁸

Timur, İslam dininin emirlerini ve prensiplerini takip etmeye büyük bir özen göstermiş ve bu konuda dini otoritelere danışmayı ihmal etmemiştir. Din adamları, Timur'un yönetimi altında önemli bir rol oynamış ve ona dini konularda danışmanlık yapmışlardır. Din adamlarını sarayında ağırlayan Timur onların görüşlerini dinlemiş ve onların tavsiyelerine saygı göstermiştir. Onların bilgi ve bilgeliğinden faydalanmayı amaçlamış ve onların desteğini kazanmaya çalışmıştır. Bu şekilde, din adamlarıyla olan ilişkileri, Timur'un yönetimi altındaki imparatorluğun dini ve kültürel hayatını şekillendirmede büyük bir etki yaratmıştır. Din adamları, Timurluların eğitim ve bilim

⁵⁰⁸ İbni Arabşah, **AM**, s. 252-253; Çetin, **Emir Timur ve İslam**, 51-53.

merkezlerinde aktif bir rol oynamış ve İslam ilimlerinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Timur, bilginlerin ve âlimlerin himayesini sağlamış, onların çalışmalarını desteklemiş ve bu sayede İslam ilimlerinin yayılmasını teşvik etmiştir. Bu noktada, Timur'un din adamlarıyla ilişkilerinin sadece bilimsel ve dini bir boyutta kalmadığı, aynı zamanda politik bir nitelik de taşıdığı ifade edilebilir. Bir başka ifade ile Timur'un kendi meşruiyetini sağlamak için din adamları ile ilişki kurmuş ve din otoritelerinin desteğini amaçlamış olması da muhtemeldir.

3.1.6. Dönemin Bilimsel Faaliyetleri

Timur sonrası dönemde hükümdarların özellikle sanatsal ve bilimsel faaliyetlerle Timur'a kıyasla daha fazla iç içe oldukları görülmektedir ki bu da Semerkant'ın Timurlular döneminde bir ilim ve sanat merkezi haline geldiğinin bir göstergesidir. Timur sonrası dönemde Semerkant'ta hükümdarların sanatsal, bilimsel ve kültürel faaliyetlere dâhil olduğu görülmektedir. Onlar yalnızca âlimleri ve bilim insanlarını himaye etmemiş, aynı zamanda bizzat sanat ve bilimle alakadar olmuşlardır.

Türk-İslam hükümdarlarının sanatkâr ve âlimleri saraylarında kurdukları medreselerde kendilerine yakın tuttuğu, çalışmalarını ödüllendirdikleri, onlardan sanat ve bilim öğrendikleri bilinmektedir. Âlimlere karşı takınılması gereken tavrın hükümdarların temel görevlerinden olduğu el-Mâverdî, Nizâmü'l-Mülk, Yusuf Has Hâcib gibi önde gelen âlimler tarafından da vurgulanmaktadır. Nizâmü'l-Mülk, hükümdarı; *“bahse konu olan şey ile ilgili akıllarından geçeni belirtmeleri, fikirlerini beyan etmeleri için şeyhler, âlimler ve yârenleri ile istişare eylemeli; ileri sürülen görüşleri karşılaştırarak en doğru olanı benimsemelidir. Meselelere dair istişare eylememek kişinin muhakemeden yoksunluk ve başına buyruk olmaklık alametidir”*

şeklinde açıklamaktadır.⁵⁰⁹ Bu noktada Timur'un tavrı örnek teşkil etmektedir. Kendisinden olumsuz biçimde söz eden Arap kaynakları da dâhil olmak üzere kaynaklarda Timur'un âlim ve din adamlarına oldukça saygılı olduğu, kendilerine daime meclisinde yer verdiği zikredilmektedir. Aynı zamanda fazilet sahiplerini, ulemâyı, bilim adamlarını koruyan ve seven, onlara saygı ve hürmet gösteren, ilme bizzat düşkün olan bir hükümdar olarak Timur, bu konuda halefleri için bir örnek teşkil etmektedir. Bilim adamlarına ve âlimlere araştırma ve çalışma yapabilmeleri için her çeşit olanağı sağlamanın yanında, sanatında mahir olan kimseleri de çok sevdiği bilinmektedir. Bu minvalde bütün sanatkâr ve zanaatkârlara yaptıkları işin boyutuna bakmadan sahip çıkmıştır.⁵¹⁰

Timur sonrası dönemde mirzalar da âlimleri ve bilim insanlarını himaye etmiştir. Bu dönemde kıymetli âlimler ve ortaya konan çalışmalar, medeniyet bakımından Timurlu Rönesansı'nın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu etki sadece Semerkant ve diğer Timurlu kentleri ile sınırlı kalmamış, İslam medeniyetlerine de önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

⁵⁰⁹ Nizamülmülk, **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 128.

⁵¹⁰ Yüksel, **Timurlularda Din Devlet İlişkisi**, s. 78

3.1.6.1. Gökkubbeye Açılan Pencere: Uluğ Bey Rasathanesi

“Gerçi Semerkand rasathanesi gökbilimci emirin en göze çarpan işiydi, ama bunun yanı sıra söz konusu yapım büyük bir kültürel geleneğin de parçasıydı. Gerçekten de gökyüzünün gözlemlenmesini gökbilim ve ona bağlı disiplinlerin eğitimiyle birleştiren bilimsel bir kurum olarak rasathane, ilk kez İslâm ülkelerinde ortaya çıkmıştı.”⁵¹¹

Uluğ Bey’in Semerkant, Buhara ve Şehrisebz’de inşa ettirdiği yapılar, sanatsal değer ve teknik mükemmellik bakımından Doğu mimarisinin en güzel mimari abideleri olarak Timur devrinin ananelerini devam ettirmişlerdir. Fakat bunların ancak çok az bir kısmı günümüze kadar muhafaza edilebilmiştir. Uluğ Bey yapıtlarının çoğunluğunu, medreselerle şehir dışındaki debdebesiyle temayüz eden saraylar oluşturmaktadır. Bunlar dışında bakiyeleri (daire rubu) 1908 senesinde yapılan hafriyat esnasında Vyatkin tarafından meydana çıkarılan meşhur rasathane binası, münferit olarak durmaktadır. Hem medrese hem de rasathane, o devirde Semerkant’ta çok yüksek kültür faaliyetlerinin mevcudiyetinin göstergesidir. Astronomi üzerinde çalışmalara şahsen iştirak eden Uluğ Bey, Semerkant’ta bu alanda devrinin en iyi ustalarını toplamayı başarmıştır.⁵¹²

Gökyüzünün kusursuz düzeninin yeryüzündeki adaletin sağlanması çerçevesinde Türk-Moğol hükümdarları tarafından ilham alınması, oldukça eskiye dayandırılabilir. Bunun yanında Türk-İslam hükümdarlarının kendi dönemlerindeki en ünlü rasathaneleri inşa ettirmeleri ile geçmişteki “Kök Tengri (Gök

⁵¹¹ Beaupertuis-Bressand, **a.g.e.**, s.138.

⁵¹² Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 63.

Tanrı)” inancı ile bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Kaşgarlı Mahmûd’un ifade ettiği gibi “Kök” aynı zamanda “Tengri” anlamı da taşımaktadır.⁵¹³

Kök Tengri inancında Tengri; güneş, ay ve yıldızların ötesindedir. Evren, sabit bir konumda bulunan Kutup Yıldızı’nın etrafında dönmektedir. Eski Türklerde hükümdarlar göksel varlıklar olarak kabul edilmektedir-ki Timurlular döneminde de “Emir Timur Tanrı’nın gölgesidir” ifadesinden bu kabulün sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Tengri’nin öldüğünde göğe yükseleceğine ve doğumlarının da gökte gerçekleştiğine inanılmaktadır. Bir başka ifade ile Tengri’nin hükümdarı mükâfatlandığı “kut”, gökteki olağanüstü düzenden alınan ilham ile yeryüzünde mevcut olan “töre”nin yani adil bir düzenin kurulması ile tezahür edebilecektir.⁵¹⁴

Tarihsel süreç boyunca astronomi alanındaki gelişim ve bu gelişimin desteklenmesinde gökyüzünün (ve gök cisimlerinin) yeryüzünde etkili olduğuna yönelik bir inanç da mevcut olup hükümdarlar alacakları bireysel ya da siyasi kararlarda saraylarında bulunan âlimlere danışmaktadır.⁵¹⁵

Bunlarla birlikte Uluğ Bey’i günümüzde bile diğer -tüm- hükümdarlardan ayıran en önemli unsur, kendi şahsının da astronomi ve matematik âlimi olması, o zamana

⁵¹³ Kaşgarlı Mahmud, **Divânu Lügâtit-Türk**, s. 551.

⁵¹⁴ M. Türker Küyel, “İslâm Öncesi Devlet Adamlarının Eğitimi ve Uluğ Bey”, **Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1996, s. 306.

⁵¹⁵ Tuncer Baykara, “Türklerde Gökyüzü İnceleme Merakı ve Uluğ Bey”, **Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1996, s. 63-64.

kadarki en büyük ve en kapsamlı rasathaneyi Semerkant’a yaptırarak beş asrın en detaylı zîcini hazırlamasıdır.⁵¹⁶

Elimizdeki bilgilere göre Uluğ Bey Rasathanesi, dünyanın bu alandaki merkezidir, çünkü skolastik düşünce ve dini dogmatizmden müspet ilimlere Avrupa bile daha yeni geçmeye başlamıştır. Muasırların tasvirlerine bakılırsa, bu mükemmel bir yapıydı.⁵¹⁷ Mirhând, rasathane inşasından söz etmekte ve inşasında Gıyasiddün-i Cemşîd el- Kâşî ile Mevlana Nizamüddîn Kaşanî’nin de yer aldığını, inşaatın çok geçmeden tamamlandığını belirtmektedir.⁵¹⁸ Babür, rasathane binasını oldukça detaylı biçimde tasvir etmektedir. Buna göre “Yaptırdığı büyük binalardan biri de Kuhek tepesinin eteğinde bulunan ve içerisinde zic yazma aleti bulunan üç katlı rasathanedir. Uluğ Bey Mirza bu rasat ile Zic-i Gürgâni’yi yazmıştır ki dünyada hala bu zic diğerlerinden daha fazla kullanılmaktadır. Kuhek tepesinin garp tarafındaki eteğinde Bağ-ı Meydan adlı bir bahçe ve bu bahçenin ortasında Çihil-Sütun dedikleri büyük bir bina yaptırmıştır.”⁵¹⁹

Semerkandî, 1420 itibarıyla rasathanenin inşasına başladığını belirtmektedir. Onun ifadesine göre binanın içi emsalsiz resimlerle, yedi yıldız figürleriyle, yedi iklim, denizler, dağlar, çöllerin yer aldığı yeryüzü ve sabit yıldızlarla süslenmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁶ Emine Sonnur Özcan, “Astronom-Hükümdâr Uluğ Bey’in Bilim Kenti Semerkand”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 35, 2021, s. 226.

⁵¹⁷ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 64; Starr, **Kayıp Aydınlanma**, s. 603.

⁵¹⁸ Mirhând, **RS**, s. 231-232.

⁵¹⁹ **Babürnâme**, s. 72-73.

⁵²⁰ Semerkandî, **MSMB**, s. 749.

Barthold ise rasathaneye ilişkin şu bilgileri vermektedir: “*Babûr’ün sözlerine göre bütün bina üç kattan ibaretti. Göğün dokuz katı derece, dakika, saniye ve saniyelerin onda birini gösteren gökyüzü küresinin (eflâk-ı tedavir), yedi gezegen, sabit yıldızlar, iklim ve dağlar, denizler, çöller vs.yi gösteren yeryüzünün tasviri olduğunu Abdürrezzak söylemektedir. Meselâ, Meraga gibi bazı rasathanelerde maket küre ve haritalar vardı. Yukarıda sözü geçen Uluğ Bey kütüphanesinin rasathanede mi, yoksa sarayların birisinde mi olduğu, rasathanede belli bir usul ve erkânın olup-olmadığı ve 14. yüzyıl başlarında Tebriz’de Gazan Han’ın rasathanesinde olduğu gibi, dünyevi bilimlerin okutulduğu bir okulun bulunup bulunmadığı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.*”⁵²¹

Rasathane ve Uluğ Bey’in ilminin genişliği ile ilgili olarak, Giyâseddün-i Kâşî’nin mektubuna göre Uluğ Bey çocukken Meraga Rasathanesi⁵²²,nin yapılarını görmüştür.

⁵²¹ Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 116.

⁵²² 1259’da Hülagü Han tarafından yaptırılan rasathane. “*Zengin bir bilimsel, tıbbi ve felsefî yabancı edebiyattan yararlanan İslam ülkeleri, antik dünyadan miras kalan bilginin gelişimini sağladı. Matematik ve gökbilim konusunda, Antikçağ’ın iki büyük uygarlığının, Mısır ve Babil uygarlıklarının buluşları, klasik Yunan’ın altın çağında Pythagoras, Platon ve Aristoteles tarafından yeniden ele alınmış, genişletilmiş ve kuramsal bir çerçeveye oturtulmuştu. Onu kısa bir süre sonra, en önemlileri, ilk Selçuklu sultanı Melik Şah tarafından kurulan, Ömer Hayyam’ın da çalıştığı rasathane ve özellikle de 13. yüzyılda Cengiz Han’ın torunu ve İlhanlı hanedanının kurucusu Hulagû Han’ın emriyle yapılan Meraga’daki rasathane olan, başkaları da izleyecekti. Bu son yapı, gökbilim aygıtlarıyla oldukça iyi bir şekilde donatılmış ve Nasreddin et-Tusi’nin çevresinde çağın en büyük âlimlerini bir araya getirmişti. Ama rasathane 15. yüzyıl*

Daha önce rasathane kurduran padişahlar, aralarında tam bir uyum olması bakımından kişilerin sözlerine itimadın olması açısından bir rasathanede kaç kişi bulunması gerektiğini kesin olarak bilmemektedir. Ancak Uluğ Bey astronom olarak rasathanenin başında bulunmakta olup bilfiil rasat işleri ile meşgul olmaktadır. Burada çok kişi bulunmasa dahi bir zararı olmayacaktır.⁵²³

Starr ise Uluğ Bey'in geleneksel amaçlarla hareket ettiğini belirtmektedir. Ona göre Uluğ Bey'in Batlamyus'un⁵²⁴ dünya merkezli kâinat anlayışına karşı çıkmak gibi bir niyeti yoktur. Bilakis Batlamyus'un paradigmasını doğruladığını ve yeni bir alana taşıdığını düşünmektedir. Fakat araştırmasının tabiatı sayesinde, Uluğ Bey gökbiliminin gidişatını değiştirmiştir. Kendisinden önce en iyi gökbilimciler bile gözlemi Batlamyus

başında Semerkand'da, Uluğ Bey ile birlikte doruk noktasına yükselecekti.” Beaupertuis-Breaasand, **a.g.e.**, s. 138.

⁵²³ Sayılı, **Kâşî'nin Mektubu**, s. 85.

⁵²⁴ Batlamyus Helenler Dönemi'nde (MÖ. 330- MS. 30) İskenderiye'de yaşayan ve hakkında fazla bilgi bulunmayan önemli bir bilim insanı olup coğrafya, astronomi, optik, matematik alanlarında çalışmalar yapmıştır. Astronomi alanında ortaya attığı düşünceler yüzyıllarca doğru olarak kabul edilmiş olup bu fikirlerini *Mathematike Syntaxis* (Matematik Sentezi) adlı eserde ifade etmiştir Arapçaya çevrilisi yapılırken başına Arapçadaki harf-i tarif takısı olan el getirildiği için, adı “el-Mecistî” şeklinde dönüşmüştür. Daha sonra Arapçadan Latinceye çevrilirken “Almagest” olarak isimlendirildiğinden, Batı dünyasında da “Almagest” adıyla anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Seyfettin Kaya, “Batlamyus'un Astronomi Anlayışına İslam Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 9, Özel Sayı, 2019, s. 22.

gibi konunun ehli olduğunu düşündükleri otoritelerden edindikleri bilgilerle harmanlamışlardır. Uluğ Bey'in himayesindeki çalışmalarda asıl odak noktası yeni gözlemler elde etmek olmuştur. Uluğ Bey'in rakamlara olan düşkünlüğü önceki zamanlarda gökbilimiyle birlikte yürüten felsefi çalışmaları gölgede bırakmıştır.⁵²⁵

Gerçek bir gökbilim aşığı olarak tasvir edilen Uluğ Bey, etrafına kendi dönemindeki en önemli matematikçileri toplayıp rasathanesini yaptırmıştır. Çevresinde bulunan âlimlerden biri olan Kadızâde-i Rûmî, takvim düzenleme ve sayılar konusunda uzun müddet ilmine kimsenin vakıf olamadığı Gıyâseddîn-i Kâşî, Kaşanlı Muineddin ve Uluğ Bey'in oğlu gibi gördüğü Alaeddin Ali ibn Muhammed Kûşî (Ali Kuşçu) de vardır. Diğer çalışma arkadaşlarının ölümünde sonra Uluğ Bey tarafından hazırlanan *Zic-i Uluğ Bey'in* (Gökbilim Cetveli) tamamlanmasına yardımı olmuştur. Uluğ Bey'in öldürülmesinden sonra Tebriz'e girmiş, Akkoyunlu sultanı da kendisini Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'in yanına göndermiştir. Uluğ Bey her ne kadar bir rasathane inşa ettirmiş ve ilim alanında ilerlemeler yaşanması için büyük olanaklar sağlamışsa da 1449 sonrasında siyasi alandaki karşılıklar, şehrin ilmi faaliyetlerini etkilemiş, âlimlerin bölgeden uzaklaşmasına neden olmuştur. Semerkant rasathanesi zamanla kullanılmaz hale gelse de burada yetişen ya da ilmi faaliyetler yürüten âlimler gittikleri bölgelerde rasathaneyi yaşatmaya devam etmiştir. Bu da Timurlular döneminde gelişen ilmi faaliyetlerin çok daha geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır.

⁵²⁵ Starr, **Kayıp Aydınlanma**, s. 614.

3.1.6.1.1. Sekstant ve Usturlap (Astrolab)

“Sanki gökteki hareketleri sırasında bir an duran yıldızlar

Yeryüzündeki varlıklara sesleniyorlardı:

Ey ihmalkârlar, toplayın bilincinizi

Bir akşam olsun açın gözlerinizi, görün şu görkemi!

(...)

Kimbilir nedendir bu sonu gelmez dönüş

Neden dönüp durur bu binlerce yaldızlı mühür dokuz kürenin içinde?”⁵²⁶

Bağ-ı Meydan içinde yer alan rasathane, 48 metre çapında⁵²⁷ üç katlı bir yapı olup kenarortayları Semerkant meridyeni üzerinde dört ana yönün yerlerine denk gelmektedir. Ayın ve güneşin gözlemlenmesi için kullanılan dev sekstant -ki bu, bu zamana kadarki en büyük gökbilim aygıtıdır- güney ve kuzey ekseninde yer almaktadır. Sekstantın yarısı zemine gömülü⁵²⁸ olup diğer yarısı güney yönüne doğru yerden yukarıyı göstermektedir.

⁵²⁶ Fourniau, **Timur’un Vaha Kenti**, s. 125-126.

⁵²⁷ Rasathanede yer alan sekstantın 55 metre uzunluğuna sahip olduğu, yer altında ise 11 metrelik bir sekstant olduğu da belirtilmektedir. Wilson, **The Silk Roads**, s. 221.

⁵²⁸ Bunun nedeninin sismik sarsıntıları engellemek olduğu ifade edilmektedir: Sismik rahatsızlığı azaltmak için kayaya derinden gömülü olan 1 metrelik 6 fitlik ayakta kalanlar, uzunluğu boyunca uzanan usturlap için dakika ve derece kalibrasyonları ile kesilmiş iki mermer korkulukta yukarı doğru devam eder. Katlı bina zemin katın üstündeki servis odaları, astronomik aletler olarak tasarlanmış pasajlardır. Odaların içine dokuz göksel yörüngenin görüntüsü ve dokuz göksel cismin şekilleri ve dereceleri, dakikaları ve

Doğu ve Batı ekseninde oldukça büyük bir güneş kadranı yer almakta olup sekstant bunun iğnesi konumundadır. İki eksen arasında yıldız ve gezegenlerin gözlemlenmesi için kullanılan bir usturlap yer almaktadır. Derecelere bölünmüş halde bulunan bir merkezi yay aracılığıyla gezleme araçlı bir araba ile donatılmıştır; bu arabaya binen gözlemci, seçilen yıldızı üst taraçanın tepesine yerleştirilmiş optik bir nirengi noktasının hizasından geçerken nişanlayarak yer değiştirmekte, böylelikle gökbilimci bir anlamda gök cisimleri, rasathane ve ufuk çizgisi arasında oluşan açılar ölçmeye yarayan mastara ile bütünleştirilmektedir.⁵²⁹

3.1.6.1.2. Zic-i Gürgân (Zic-i Uluğ Bey)

“Ay, samanyolunun yatağında yuvarlanan, uzaya sıçramış gezgin inci;

Döner, buruşur, döner, düşer evrenin boşluğuna...”⁵³⁰

Gözlem sonuçlarının tablolarla toplanması işlemi bir ekibin bir arada hareket etmesi ile mümkün olup buna *zîc* adı verilmektedir. Yapılan gözlemler sonucunda yaklaşık üç yüz sayfalık tablo ve kantitatif veri elde edilmiştir. Böylelikle 992 adet yıldızın tam konumları saptanmıştır. *Zîc*de yer alan yıldız kataloğu daha öncekilerin hepsinden daha geniş ve daha isabetlidir. Aslında bu katalog, gök cisimleri hakkında

saniyeleri, yedi gezegen ve sabit yıldızların resimleri, yeryüzünün görüntüsü çizilmiş ve yazılmıştır. Macleod, **Uzbekistan**, s. 177

⁵²⁹ Beaupertuis-Bressand, **a.g.e.**, s. 141.

⁵³⁰ Beaupertuis-Bressand, **a.g.e.**, 142.

Batlamyus'un ikinci asırda yazdıklarından Tycho Brahe'in (1546-1601) on altıncı asrın sonunda yazdıkları arasındaki dönemde en yetkin rehber kabul edilmektedir.⁵³¹

Uluğ Bey'in yıldız haritası, göklerin üretilen ilk kesin haritasıdır: Latinceye çevrilen hesaplamaları Avrupa'da geniş çapta incelenmiş ve Çinli astrologlar tarafından da kullanılmıştır. 365 gün, 6 saat, 9 dakika ve 9,6 saniyelik modern hesaplama göre bir dakika içinde yaptığı son derece doğru takvimi, 1652'de Oxford'da yayımlandığında Batı'da ona ölümünden sonra onur kazandırmıştır. Uluğ Bey'in rasathanesi, öldürülmesinden sonra fanatikler tarafından yok edilmiş ve nerede olduğu yüzyıllarca bir sır olarak kalmıştır, ta ki 1908'de, Sovyet tarihçi Vladami Vyatkin, eski el yazmaları üzerinde uzun yıllar süren özenli çalışmanın ardından, sekstantın alt kısmını ortaya çıkarmayı başarana kadar. Bu masif taş aletin mermer kaplamasında derecelerin, neredeyse kesildikleri günkü kadar mükemmel durumda olduğu kaydedilmektedir. Üzerinde metal rayların parçaları taşınan alet hala yerindedir.⁵³²

Zici Uluğ Bey; Semerkant rasathanesinde Uluğ Bey'le birlikte çalışmış gökbilimcilerin, yani Kadızâde-i Rûmî, Gıyasüddîn Cemşîd el-Kâşî ve Alaeddin Ali ibn Muhammed Kûşî'nin ortak eseri olan, önce Farsça yazılmış, sonra Arapça ve Türkçeye çevrilmiş bu cetveller, yıldızların ilerleyişi hakkında gözlem ve deneyle bilinebilecek her şeyi içermektedir. Cetveller şu bölümlerden oluşur:⁵³³

⁵³¹ Starr, **Kayıp Aydınlanma**, s. 614.

⁵³² Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 75.

⁵³³ Beaupertuis-Bressand, **a.g.e.**, s. 146.

- I- *Doğuluların benimsediği zaman bölümlemeleri. Başlıca çağların betimlemesi (Hicret, Selefkiler çağı, İran çağı) ve Arap. Yunan, İran, Çin ve Uygur takvimleri. Kullanılan terimlerin tanımı: Çağ, yıl, ay, gün, vb.*
- II- *Uygulamalı gökbilim. Hesap ve gözlemleri yapmak için kullanılan yöntemlerin açıklanması; başlıca kentlerin enlem ve boylamlarının, yıldızlar arasındaki uzaklıkların, si- nüsün, meridyen çizgisinin belirlenmesi; bu bölümde daha önce hiç duyulmamış cebir ve trigonometri kavramları uygulanmıştır.*
- III- *Gezegenler kuramı. Güneşin ve gezegenlerin hareketleri. Satürn gezegeninin kendi etrafında dönüşünün incelenmesi (30 yıl). Güneş ve ay tutulmalarının incelenmesi. 1018 yıldızlık bir fihrist.*
- IV- *Astroloji. Yıldızların konumları ve onların yan yana gelişlerinin insanların yazgıları üzerindeki etkileri.*

Semerkant'ta yürütülen astronomik araştırmaların ilerilik düzeyi ne olursa olsun, “göğün dokuz katı”, “dokuz gök” gibi kavramların kullanımı söz konusu olup bunlar döneme ait tipik feodal görüşün hâkim olduğunun göstergesidir.

Önceki zîclerden farklı olarak, bu çalışma Uluğ Bey'in en önemli bilimsel çalışmasıdır, kendi gözlemlerine dayanmaktadır ve yazar, otuz yıl boyunca titiz çalışmalar ve astronomik gözlemlerden sonra tamamlamıştır. Semerkant Rasathanesi'nin aktif dönemi, Uluğ Bey'in ölümüyle 27 Ekim 1449'da sona ermiş, ancak takip ettiği bilimsel gerçekler unutulmamıştır. Semerkant'ın astronomları tarafından yapılan ana

çalışma korunmuştur: Ali Kuşçu, Semerkant'tan ayrıldıktan sonra İstanbul'a *zîc*in kopyalarını götürmüş ve bu sayede eser gelecekte dünyaya tanıtılmıştır.⁵³⁴

Kitap, yıldızların konumlarını, hareketlerini ve özelliklerini ayrıntılı bir şekilde içermektedir. Uluğ Bey ve ekibi, uzun yıllar boyunca gözlemler yaparak bu bilgilere ulaşmıştır. *Zîc*, zamanın en doğru ve kapsamlı astronomi verilerini sunması açısından büyük bir öneme sahiptir. Kitabın getirileri oldukça çeşitlidir. İlk olarak, kitap astronomi bilgisinin derlenmesi ve sistematik olarak sunulması açısından bir referans kaynağıdır. Bu eser, dönemin diğer astronomi çalışmalarıyla karşılaştırıldığında daha fazla veri, daha doğru hesaplamalar ve daha kapsamlı bir yaklaşım sunmaktadır. Ayrıca, Uluğ Bey'in kitabı, gözlem ve hesaplama yöntemlerindeki yenilikleri ve geliştirdiği matematiksel teknikleri içerir. Bu da astronomi alanında metodolojik bir ilerleme sağlamıştır. Kitap, yıldızların hareketlerinin hesaplanmasında kullanılan trigonometri yöntemlerini detaylı bir şekilde açıklar ve bu alanda önemli bir kaynak olarak kabul edilir. Ayrıca astronomi bilimine olan katkılarının yanı sıra, dönemin bilimsel çalışmalarının ilerlemesine de öncülük etmiştir.

⁵³⁴ Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна, “Педагогические, Нравственно Воспитательные Идеи И Деятельность Мирзо Улугбека (Pedagogical, Moral-Educational Ideas And Activities Of Mirzo Ulugbek)”, **Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)**, C. 9, S. 49, 2019, s. 64.

3.2. Semerkant Ekolü (Okulu)

Timur, fethettiği bölgelerde yıkıcı bir politika izlemiş olmasına karşın, kendi ülkesinde ve burada yer alan önemli merkezlerde birçok medeni kurum inşa ettirmiştir. Sahip olduğu şehirlerin hemen hepsinde külliye yapıtıması, halefleri, vezirleri, hanımları ve devletin ileri gelenlerinin de buna devam etmesi sonucunda Semerkant, Buhara ve Herat bölgesinde merkezi bir ilim ortamı meydana gelmeye başlamıştır. Söz konusu ortamda inşa edilen medreseler, bölgenin bu dönemde bir ilim merkezi haline gelmesinde önemli bir rol oynamış olup daha önce de zikredildiği üzere Semerkant’a birçok âlim eğitim almaya gelip ardından burada müderris olarak ders okutmuştur. Timur sonrası Mirza Şahruh ve Uluğ Bey’in dönemlerinde Semerkant ve Herat’ın yıldızının parladığı, bu bölgelerin büyük ve dikkat çekici merkezler haline geldiği ve dünya geneline yayılan bir ilim yuvasına dönüştüğü ifade edilebilir.

Semerkant Ekolü, 14. yüzyılda Semerkant’ta kurulan ve özellikle astronomi ve matematik alanlarında önemli çalışmalar yapan bir bilim ekolüdür. Bu ekol, başkent Semerkant’ın bilim, kültür ve eğitim merkezi olmasıyla birlikte gelişmiştir. Semerkant Ekolü’nün en önemli temsilcisi Uluğ Bey’dir. Ekol, gözleme dayalı astronomik çalışmalara büyük önem vermiş ve gözlemvleriyle astronomi araştırmalarını desteklemiştir. Uluğ Bey Rasathanesi, bu ekolün merkezi konumunda olup, yıldızların konumlarını, hareketlerini ve özelliklerini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Ekibin yaptığı gözlemler sonucunda derlenen veriler, Uluğ Bey’in ünlü *Zîc*’inde toplanmıştır.

Timurlular döneminde eğitim veren medreselerin öğretici kadrosu, kadrodaki yapılanma, öğrenci sistemi ve yaklaşım, okutulan derslerin içeriğine yönelik çok fazla malumat mevcut değildir. Bu dönemde yaşamış ve eserler bırakmış âlimlerin ve tarihçilerin kaleme aldığı bilgiler ise yeterli değildir. Örneğin Uluğ Bey Medresesi’nde verine riyazî ilimler ya da rasathanede sürdürülen bilimsel-astronomik çalışmalarla ilgili

detaylara yer verilirken, dini eğitime yönelik bilgi yok denecek kadar azdır. Bu sebeple bunlarla ilgili ancak yeni varsayımlarla ya da şifâhî bilgilerle hareket edilmesi gerekmektedir ki bu da tarafsız bir yaklaşım ortaya konmasına engel teşkil etmektedir.

Timurlular döneminde Semerkant'ta inşa edilen ve sadece İslam dünyasında değil bilim ve felsefe tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Uluğ Bey Medresesi kentin merkezinde yer almakta olup 1417 senesinde başlanan inşaat, 1420 senesinde nihayete ermiştir. Devletşâh, medrese ile ilgili şöyle yazmaktadır: “*Semerkand'da öyle mükemmel bir medrese yaptırmıştır ki, süsü ve teferruatı bakımından bütün dünyada kimse eşini gösteremez. Bugün bu medresede yüzden ziyade talebe vardır. Orada yatıp kalkarlar ve maaş alırlar.*”⁵³⁵ Medrese uzunca bir süre eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Fakat 13. yüzyılın başlangıcında Semerkant Kalesi isyancılar tarafından işgal edilmiş olup bu yüzyıl sonuna kadar tahıl ambarı olarak kullanılmış, 19. yüzyılda yeniden tedrisata başlayan medrese ilk halinden farklı biçimde olsa da günümüze kadar ulaşmıştır.⁵³⁶

Semerkant Ekolü, matematik alanında da önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Uluğ Bey ve âlimler, trigonometri, geometri ve cebir gibi matematiksel konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle trigonometri alanında geliştirdikleri yöntemler ve hesaplama teknikleri, astronomi çalışmalarında büyük bir ilerlemeye katkıda bulunmuştur. Ekolün önemli bir özelliği, bilimsel çalışmalarıyla birlikte matematik ve astronomi alanlarını bir araya getirmesi ve bu disiplinler arasında etkileşimi teşvik etmesidir. Semerkant Ekolü, matematiksel yöntemleri astronomiye uygulayarak, daha doğru hesaplamalar yapmayı ve astronomik fenomenleri daha iyi anlamayı hedeflemiştir. Semerkant Ekolü'nün çalışmaları, dönemin bilimsel düşüncesine ve ilerlemesine büyük oranda etki etmiştir.

⁵³⁵ Devletşâh, TŞ, s. 429.

⁵³⁶ Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 105.

İslam dünyasında ve Avrupa’da büyük bir saygınlık kazanmış, Uluğ Bey ve âlimler, çağlarının en önemli bilim insanları arasında kabul edilmiştir. Semerkant Ekolü, bilimsel düşünceye ve ilerlemeye önemli bir katkıda bulunmuş ve dönemin bilimsel mirasının önemli bir parçasını oluşturmuştur.

Semerkant Okulu, birçok farklı alanı kapsayan birçok bilim dalında çalışmalar yürütmüş; özellikle matematik, astronomi, tıp, tarih, edebiyat, mimari ve resim gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu dönemde Semerkant, Orta Asya’nın en önemli bilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Semerkant Okulu’nun etkisi, öncelikle Timur Devleti’nin yayılması ve kültürel zenginleşmesiyle ilişkilidir. Semerkant’ta kurulan kütüphane ve medreseler, önemli eserlerin derlenmesi, çevirisi ve üretimi için bir merkez haline gelmiştir. Bu sayede, Timur Devleti’nin hükümdarları ve entelektüel elitleri arasında bilgi ve bilimsel gelişmelerin aktarımı sağlanmıştır.

Ekolün etkileri yalnızca Timurlular ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda İslam dünyasında da büyük bir etkiye sahip olmuştur. Semerkant’ta üretilen bilimsel ve kültürel eserler, diğer İslam ülkelerine yayılmış ve bu alanda bir ilerleme ve etkileşim sürecini başlatmıştır. Timur Devleti’nin kültürel gelişimi ve İslam dünyasındaki bilimsel ilerlemeler üzerinde kalıcı bir iz bırakmıştır. Semerkant Okulu’nun çalışmaları ve ürettiği eserler, o dönemdeki bilimsel ve entelektüel ilerlemelerin önemli bir göstergesidir.

3.3. Kültürel ve Sanatsal Unsurlar

3.3.1. Toylar

İnsan hayatındaki kültürel değişim ve dönüşümlere geçiş ritüelleri eşlik etmektedir. Ölüm, doğum, düğün gibi uygulamalar gibi. Geçiş ritüelleri Gennep (1960) tarafından üç aşamaya ayrılmış olup bunlar ayrılık, birleştirme ve kurtuluştur. Buna göre

geçiş ritüelleri, her toplumda aynı biçimde gelişme göstermemiştir. Örneğin cenazelerde ayrılık, evliliklerde birleştirme özelliği öne çıkmaktadır.⁵³⁷ Aynı zamanda ritüeller, toplum düzeninin bir yansımasıdır, değerlerin fark edilmesi ve içselleştirilmesi bakımından önem taşımaktadır.⁵³⁸

Timurlular döneminde toyların önemli sosyal ve kültürel etkinlikler arasında yer aldığı görülmektedir. Bu toylarda ihtişam ve zenginlik ortaya konmakta olup düğünlerin, tahta çıkışların, zaferlerin kutlanması amaçlanmıştır. Bunların aynı zamanda itibar ve gücün simgesi olarak kullanıldığını söylemek de mümkündür; zira toylara dört bir yandan gelen elçiler, çeşitli meslek erbabı ve önemli kişilerin katıldığı bilinmektedir. Toylar aynı zamanda sanatın icra edildiği bir alan olması bakımından da önemlidir. Çalınan çalgılar, edilen danslar, meclislerde söylenen şiirler bu eğlencelerin önemli detayları arasında yer almaktadır. Bunun yanında toplumun farklı kesimlerinin arasındaki bağın güçlenmesi de söz konusudur. Farklı tabakalardan insanlar aynı yerden yiyip içmekte, aynı şekilde eğlenmektedir. Bu şekilde, toplumun farklı kesimleri arasında bir dayanışma ve sevinç atmosferi oluşturulmuştur.

Timurlular döneminde düğünlerin bir çeşit toy halinde kutlandığı görülmektedir. Geleneksel olarak düğün, kökenleri eskiye dayanan ve toplumda önemli bir yer edinmiş olan uygulamalardır. Semerkant'ta halkın düğünleri kendilerine özgü olup yüzyıllar boyunca korunan ve sürdürülen törenler, gelenekler, ruhaniyet ve kültür yansıtılmaktadır. Semerkant düğünler üç aşamaya ayrılmaktadır. Bunlardan ilki gelin adayının evinin

⁵³⁷ Arnold van Gennep, **The Rites of Passage**, Çev. M. B. Vizedom ve G. L. Caffee, Routledge, London, 2004, s. 11.

⁵³⁸ Victor Turner, **Dramas Fields and Metaphors: Symbolic Action In Human Society**, Cornell University, 1974, s. 32.

ziyaret edilmesi, ikincisi, “nan sındırma” denen *ekmek kırma/ekmek bölüş* âdetidir.⁵³⁹

Daha sonraki aşamada düğünle ilgili detaylar konuşulmakta ve diğer detaylar netleştirilmektedir. Düğün aşamasında nişanlanma, kumaş kesme, kıyafet deneme gibi törenlerin yanında, ziyafet verme, hutbe okuma, ateş çevresinde dönme, şarkı söyleme gibi uygulamalar da söz konusudur.⁵⁴⁰

Timurlular devrinde saray ahalisi tarafından düğün amacıyla gerçekleştirilen toyların ise oldukça renkli olduğu ve bu törenlerde verilen ziyafetlere şehirde bulunan sanatkâr ve zanaatkârların da davet edildiği bilinmektedir. Bunun yanında yalnızca düğünlerde değil, sefer dönüşlerinde ve inşa ettirilen bahçelerde de çeşitli toylar düzenlendiği bilinmektedir.⁵⁴¹ Söz gelimi oğlu Şahruh’un, torunları Muhammed Sultan’ın ve Pîr Muhammed’in evlilik törenleri Bağ-ı Behişt’te yapılmıştır.⁵⁴² Bu

⁵³⁹ Bu adet günümüzde de devam etmekte olup buna göre gelin evine getirilen bohçada bulunan ekmek ya da börek yaşlı biri tarafından, evlenen çifte iyi dileklerle ikiye bölünmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ziyodakhon Rasulova, “Özbeklerde Görücü Usulü Evlenme: Geçmiş ve Bugünü”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 6, 2021, ss. 409-426.

⁵⁴⁰ Honhuzhayeva Anzurat, “Semerkant Tacikleri'nin Düğün Kutlamalarının Geleneksel Özellikleri” **İlmiy axborotlar (Bilimsel Bilgi)**, S. 2, 2018, s. 60.

⁵⁴¹ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 117.

⁵⁴² Andican, **Emir Timur**, s. 463-464.

dönemde eğlence ve düğünlere özel loncaları ve pazarları olan şehir esnafı da katılmaktadır.⁵⁴³

Clavijo, eserinde şehzadelerin evlendirilmesi için düzenlenen düğün töreninde emri verilen ziyafetin detaylarına yer vermektedir. Buna göre ziyafet açık alanda düzenlenmiş, bu ziyafette birçok et yenmiş, fazlaca şarap içilmiştir. Düğün günü şehirde bulunan bütün esnaf, kuyumcu, aşçı, kasap, terzi ve tüm zanaatkârlar Timur tarafından davet edilmiş, esnaf çadırlarını kurup mallarını burada satışa sunmuştur.⁵⁴⁴ Bu düğün Yezdî'de ve İbn Arabşâh'ta anlatılmaktadır. Buna göre direkleri altın ve mücevheratla süslü beyaz otağlar kurulmuş, içleri kadife, tavanları ipek, köşe direkleri altınla kaplanmıştır. İfade edildiğine göre otağların içine on bin kişi sığabilmektedir.⁵⁴⁵ Birçok ülkeden gelen elçiler, hatunlar, ağalar, gelinler kendileri için belirlenen yerlere saygıyla oturmuş; sırma işlemeli elbiseler, altın kemerler kuşanmışlardır. Filler bile ihtişamlı bir şekilde süslenmiştir. Bu toyda sunulan bâde, kırmızı, bal, müselles, arak, muad gibi alkollü içeceklerin ikramına başladıktan sonra şehzadeler birer birer ayağa kalkarak içmeye başlamıştır ki, ayağa kalkıp birkaç söz edip kadeh kaldırma âdeti günümüzde de devam etmektedir.⁵⁴⁶ Merasim sonunda şehzadelerin evlerine gidilerek saçılar saçılmıştır.

⁵⁴³ Aka, **a.g.e.**, s. 133.

⁵⁴⁴ Clavijo, **a.g.e.**, s. 155.

⁵⁴⁵ Yezdî, **ZN**, s. 437

⁵⁴⁶ Arabşâh'ta ise bu merasimler esnasında padişahların kızlarının cariye gibi, oğullarının ise köle gibi, esir gibi ayakta bekledikleri zikredilmektedir. İbn Arabşâh, **AM**, s. 353.

Ardından dört bir yandan gelen elçilerin her birine altın kemerler, sırma elbiseler hediye edilmiş ve bu toy iki ay devam etmiştir.⁵⁴⁷

Zafernâme’de, daha başka düğün törenlerinin detaylarına da yer verilmiştir. Bunlardan biri, Timur’un Hızır Hoca’nın⁵⁴⁸ kızını istediği merasimdir. Düğün hazırlıkları yapılması buyrulduktan sonra şehzadeler ve beyler tarafından, gereken bütün eşyalar şehirden çıkarılmış, otağ ve serâperdeler kurulmuştur. Otağ ve çadırların tamamı sim ve işlemeli ipekle kaplanmıştır. Amber ve ateş yakılmış, “hoşbâd”⁵⁴⁹ sesleri eşliğinde içkiler içilmiş, şarkılar söylenmiş, dans edilmiştir. Bu eğlence üç ay devam etmiştir.⁵⁵⁰ Yine Timur’un oğlu Miranşah’ın eşi Hanzâde Sultan tarafından hatun çadırlarında verilen ziyafette, şarkı söylenmekte, sazlar çalınmaktadır. Ayrıca kısrağ sütünden yapılan boza ve bolca şarap bulunmaktadır. Şarap içmenin bir usulü bulunur. Buna göre şarap sakisinin elinde bir peçete, altın kadehleri dolduranlarda ise bir tepsi bulunmaktadır. Kadehi sultana sunarken saki üç defa eğilmekte ve ardından kadehi sunmaktadır. Kadehler aynı merasimle toplanmakta, sürekli bir şarap ikramı yapılmaktadır.⁵⁵¹

Tarihnâme’de ise Uluğ Bey’in düğün merasimine yer verilmiş olup eser düğün adetlerine yönelik önemli bilgiler içermektedir. Timur’un ölümünden sonra gerçekleşen bu merasimde sayısı bilinemeyecek kadar fazla çadır kurulmuş, ipek yastıklar ve halılar

⁵⁴⁷ Yezdî, **ZN**, s. 438-439; İbn Arabşah, **AM**, s. 354-355

⁵⁴⁸ 1396-1398 Cete Hanı. Yezdî, **ZN**, s. 273 .

⁵⁴⁹ Şerefe kadeh kaldırma, “iç ve mutlu ol” manasında bir deyiş. Yezdî, **ZN**, s. 274.

⁵⁵⁰ Yezdî, **ZN**, s. 274.

⁵⁵¹ Clavijo, **a.g.e.**, s. 153-154.

yayılmış, nikâh için uygun zamanın tespit edilmesi için astrolog ve müneccimler gelmiş, nikâh kıyıldıktan sonra hutbe okunmuştur. Çeyiz olarak verilenler arasında çeşitli ülkelerden gelen bin köle, birçok at, deve ve katırlar bulunmaktadır. Birçok yiyecek ve meyve ikramı yapılmış, altın ve gümüş tabaklarda yenilip içilmiştir. Gelen herkese değerli taşlarla bezeli eyerli, sürü halinde atlar ve süslü tahtirevanlarla katar katar develer hediye edilmiş, dağlar gibi kumaşlar yığılmıştır. Müellifin ifadesine göre, “*O gün orası bir cennete benzemişti. İnsan ne isterse, göz neden hoşlanırsa orada vardı. Ortalık cennet gibi olup, insan kalbinden ne geçerse o gelirdi.*”⁵⁵²

Genel itibarıyla belirtmek gerekirse toylar, kültürel ve sosyal yaşamın önemli bir parçasıdır. Bu etkinlikler, hem halkın hem de yönetici sınıfın bir araya gelerek kutlama, eğlenme ve sosyal bağları güçlendirme fırsatı bulduğu ortamlar olarak görülmüştür. Timurlular, zengin bir kültürel mirasa sahip olan Orta Asya’nın çeşitli geleneklerini ve ritüellerini benimsemişlerdir. Bu gelenekler, düğünler, bayramlar, doğum günleri gibi özel kutlamalar, at yarışları, okçuluk yarışmaları, güreş müsabakaları gibi spor etkinlikleri ve müzik, dans, tiyatro gibi sanatsal etkinlikler şeklinde çeşitlilik göstermektedir.

Timurlu toyları, genellikle büyük bir coşku ve ihtişamla gerçekleştirilmiştir. Saraylarda, meydanlarda veya özel olarak inşa edilen alanlarda düzenlenen bu etkinlikler, halkın ve aristokrat kesimin bir araya geldiği sosyal ve kültürel etkileşimlerin merkezi haline gelmiştir. Bu toylarda müzik, dans, şiir ve diğer sanat formlarıyla birlikte şöenler düzenlenmiş, gösteriler yapılmış ve zengin ziyafetler verilmiştir.

Toylar yalnızca eğlence ve sosyal etkileşimin ötesinde, toplumun birlik ve dayanışma duygusunu güçlendiren önemli bir işlev de görmektedir. Bu etkinlikler, farklı

⁵⁵² **Tarihnâme**, s. 13-14.

kültürlerin bir araya gelmesine ve birlikte kutlamalara katılmasına olanak sağladığı için etnik ve sosyal gruplar arasında bir bağ oluşturmuştur. Aynı zamanda, Timurlu hükümdarlar toyları siyasi ve diplomatik amaçlarla da kullanmış, ziyaretçiler ve elçiler ağırlamış, ittifakları güçlendirmiştir.

Timurlu toyları ve eğlenceleri, dönemin sanat, edebiyat ve müzik gibi kültürel alanları üzerinde de büyük etkiye sahiptir. Bu etkinlikler, sanatçılar ve halk arasında bir etkileşim ve ilham kaynağı olarak görülerek yeni sanat eserlerinin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir.

3.3.2. Yas Adetleri

İslamiyet'in kabulünden önce Türklerde yas kültürünün Şamanizm'e göre şekillendiği ifade edilebilir. İslamiyet'ten önce Türklerin, ölen kişinin ruhunun diğer insanlara zarar vermemesi için “yuğ(yoğ)” törenleri düzenledikleri bilinmektedir. Bu törenden sonra ise “ölü aşı” denen yemek dağıtılmakta ve bu yemeğin hem yaşayanlar hem de ölümlere ikram edildiğine inanılmaktadır.⁵⁵³ Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Timurlularda da çeşitli yas adetlerinin gelenek şeklinde uygulandığı görülmektedir. Aşağıda, kaynaklarda en sık zikredilen yas adetlerine yer verilmektedir:

Baş açma/Baş toprak saçma: Baş açmak, yas ve dua sembolü olarak kabul edilmesinin yanında itaat ve teslim manası da taşımaktadır.⁵⁵⁴ Bu adet,

⁵⁵³ Abdülkadir İnan, “Türk Şamanizmi Hakkında”, **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara 1998, s. 465.

⁵⁵⁴ Salim Koca, “Anadolu Türk Beylikleri” **Türkler**, C. VI, Ankara 2002, s. 733.

Timurlularda da görülmektedir. Örneğin Muhammed Sultan'ın vefat haberi geldiğinde yasının tutulduğu, herkesin başına topraklar saçarak kanlı gözyaşı döktüğü anlatılmaktadır.⁵⁵⁵ Şâmî de Şehzâde Cihangir'in ölüm haberi alındığında herkesin başı açık, üstü başı yırtık halde yollara döküldüğünü, kan ağladığını zikretmektedir.⁵⁵⁶

Yere sarık vurma: Ölüm haberi alındığında başa takılan sarık, fes, külah ya da benzeri giysinin yere vurulması âdeti eski Türklerden bu yana görülen, sonrasında Türk-İslam devletlerinde de karşımıza çıkan bir durumdur. Örneğin Muhammed Sultan'ın ölümünden sonra matem geleneklerinin yerine getirildiği ifade edilmektedir ki bunların içinde yere sarık vurmanın bulunduğu da tahmin edilebilir.⁵⁵⁷ Yine Uluğ Bey'in, Mirza Baysungur'un ölüm haberini aldığı anda hil'âtını yırtarak ve bağırarak ağladığı, başındaki sarığı yere vurduğu ifade edilmektedir.⁵⁵⁸

Karalara Bürünme: Türk kültüründe siyah renk, genel itibarıyla “yağız yer” ile bir arada kullanılmaktadır.⁵⁵⁹ Timurlularda da yas dönemlerinde karalar giyme, karalara bürünme durumunun kaynaklarda zikredildiği görülmektedir. Timur'un ölümünü haber alan hatunlar, mirzalar ve ileri gelenler ve bütün Semerkant

⁵⁵⁵ Şami, **ZN**, s. 330; Yezdî, **ZN**, s. 412.

⁵⁵⁶ Şami, **ZN**, s. 87-88.

⁵⁵⁷ Yezdî, **ZN**, s. 408.

⁵⁵⁸ Hâfız-ı Ebrû, **ZT**, 920; Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, s. 148.

⁵⁵⁹ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, II, Ankara, 2003, s. 56

halkının saçlarını yoldukları, yüzlerine kara çaldıkları ve matem kıyafetleri ile yüksek sesle ağladıkları bilinmektedir.⁵⁶⁰

Timur Emirzade Ömer Şeyh'in ölüm haberini aldığında son derece üzölmüş, matem ve musibet elbisesini giymiştir.⁵⁶¹ Muhammed Sultan'ın ölümü ile yine kara matem elbiseleri giyilmiş, yas tutulmuştur. Ardından cesedi tabuta konup Semerkant'a gönderilmiş; halkın yediden yetmişe feryat figan etmesi, fakir fukaranın dahi siyah giyinmesi, siyah giyinmeyen kimsenin kalmaması ferman buyrulmuştur. O günü Arabşah şu cümleyle ifade etmektedir: “*Zengin-fakir herkes siyah giyinmişti. Sanki kâinat zulmeti bir geceye rastlamıştı.*”⁵⁶² Şehzade Cihangir'in ölümü de karalar giyme âdeti bakımından önemlidir. Timur Semerkant'a girerken âlimler tarafından karalar içinde karşılanmış, bir toy beklerken bir matemle yüzleşmiştir. Ordu gri ve kara giysiler giyip yuğ için oturmuş, başlarına toz saçarak kanlı gözyaşı dökmüşlerdir.⁵⁶³

Ölen kişinin arkasından ağlanması, kıyafetlerin parçalanması, feryat edilmesi toplumların ortak yas unsurları olarak ifade edilebilir. Örneğin Şahruh, Sultan İbrahim'in ölümü üzerine çok fazla üzölmüş, ordu sefer hazırlığında olmasına rağmen yas geleneklerinin yapılmasını ferman buyurmuş ve yas kıyafetlerinin giyilmesini, ölü aşı dağıtılmasını istemiştir.⁵⁶⁴ Ölüme üzülererek devlet işlerinden -bir süreliğine- el etek çekme

⁵⁶⁰ Hândmîr, **HS**, s. 539.

⁵⁶¹ Şami, **ZN**, s. 88.

⁵⁶² Arabşah, **AM**, s. 325.

⁵⁶³ **Tarih-i Reşidî**, s. 210.

⁵⁶⁴ Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, s. 154.

durumu Timurlularda karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar yas süresi genellikle kırk gün devam etmekte ise de buna uyum sağlanmadığı zamanlar da söz konusudur. Örneğin Şehzâde Cihangir'in ölümü ile yasa bürünen Timur, ancak beylerinin toplu olarak kendisine gelip devlet işlerine devam etmesi gerektiğine yönelik ifadeleri sonrasında onlara hak vererek tavsiyelerini kabul etmiştir.⁵⁶⁵ Şehzâde Muhammed'in ölümü sonrasında da yasin uzaması nedeniyle ileri gelenler Timur'a giderek yasin artık bitmesi gerektiğine yönelik hatırlatmalarda bulunmuşlar, Timur ise “*Askerler kara elbiselerini çıkarıp başka elbiseler giysinler*” diyerek yası sonlandırmıştır.⁵⁶⁶

Yas süreci, toplumda bir dayanışma ve bir araya gelme fırsatı sağlamaktadır. Aile ve yakınlar, acılarını birlikte paylaşır, destek verir ve güçlü bir sosyal bağ oluştururlar. Yas dönemi, aile ve toplumun diğer üyeleri arasında empati ve duygusal bağları güçlendirir. Yas geleneği ise toplumda ölümün tabulaştırılmasını ve anlamlandırılmasını sağlamaktadır. Ölüm, insan yaşamının doğal bir parçasıdır ve yas geleneği, bu gerçeği kabullenmek ve ölümle başa çıkmak için bir araç olarak hizmet etmektedir. Yas törenleri ve ritüelleri, ölümün toplumsal ve spiritüel boyutlarını ifade etmekte ve ölen kişinin hatırasını yaşatmayı amaçlamaktadır. Yas geleneği aynı zamanda sosyal normlar ve davranış kurallarında da belirleyicidir. Toplumun diğer üyeleri, yas döneminde saygı ve saygınlık göstermeyi öğrenmektedir. Yas sürecinde aile ve yakınlarına destek olmak, toplumsal bir görevdir ve bu görevin yerine getirilmesi toplumsal düzenin devamını sağlamaktadır.

Timurlular döneminde yas geleneği, genellikle aile ve toplumun diğer üyeleri arasında dayanışmayı ve birlikte duygusal bir süreci paylaşmayı teşvik etmek amacıyla

⁵⁶⁵ **Tarih-i Reşidî**, s. 211.

⁵⁶⁶ Yezdi, **ZN**, s. 408.

uygulanmıştır. Ölen kişinin yakınları, genellikle belirli bir süre boyunca yas tutmakta ve bu süre boyunca ölen kişinin anısını onurlandırmaktadır. Bu gelenek toplumun duygusal ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir ritüel ve âdetler bütünüdür.

3.3.2.1. Mezar Kültü

Mezar kültürü, Müslüman yaşamında önemli bir yer tutan, Atalar Kültü⁵⁶⁷ ile ilişkisi bulunan bir konuyu içermektedir. Ata ruhlarının kutsal kabul edilmesi ve atalara karşı gösterilen hassasiyet ve saygı, İslamiyet öncesinde Türkler için de son derece önemli olmuştur.⁵⁶⁸ Bu nedenle ölenlerin rahatsız edilmemesi için yüksek ve sarp yerlere inşa edilen mezarlar kutsal alanlar olarak kabul edilmiştir. Eski Türklerden gelen bir gelenek olarak mezar alanlarında kurban kesme, dua etme gibi etkinlikler de gerçekleştirilegelmiştir. Bu âdetin ilk örnekleri ise Orta Asya'nın farklı yerlerinde ve özellikle de Altay Dağları'nın eteklerinde bulunan kurganlardır.⁵⁶⁹

Mezar kültürü oldukça eski bir tarihe sahip olup Timurlular döneminde de var olmaya devam etmiştir. Mezar anıtları özellikle aile üyeleri için inşa edilmiş olup ihtişamı

⁵⁶⁷ Atalar Kültü hakkında detaylı bilgi için bkz. Günay Tümer, “Atalar Kültü”, **DİA**, C. 4,1994, ss. 42-43.

⁵⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Hasan Bahar, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, **Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı**, ss. 267-304.

⁵⁶⁹ Yunus Berkli, **Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At Biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ve gücü temsil etmektedir. 14 ve 15. yüzyıllarda tasavvuf ehli için inşa ettirilen türbelerde de aynı ihtişam söz konusudur. Dini bakımdan temsil kazanan kişilere ait türbeler zaman içinde halk tarafından ziyaret edilir hale gelmiş ve bu durum bir aziz kültürü oluşmasına neden olmuştur. Timurlular dönemi yapılarının önemli bir kısmını meydana getiren türbeler biçim ve plan özellikleri açısından dikdörtgen, kare, haç planlı ya da diagonal olarak inşa edilmiştir.⁵⁷⁰

Kutsal kabul edilen kişilere ve tasavvuf ehline büyük bir saygı duyan Timur onların ölümleri üzerine gösterişli ve devasa türbeler inşa ettirmiştir. Bibî Hanım Türbesi, bunların en güzel örneğini teşkil etmektedir. Timur ve halefleri, şeyhlerin ve kutsal addedilen kişilerin mezarları üzerine birçok türbe inşa ettirmiştir. Gûr-ı Mîr Türbesi'nin Timur gömüldükten sonra tapınma alanı haline geldiğini Arabşah eserinde yazmaktadır. Buna göre nezir adağı olanlar, dünyalık isteyenler hem adaklarını sunmakta hem de dileklerini dilemektedir. Türbenin önünden geçen diğer hükümdarlar saygıyla başlarını öne eğmekte ya da burayı geçene kadar atlarından inmektedir.⁵⁷¹

Timurlu yapılarının çoğunluğunu da oluşturan anıtsal mezar yapıları, türbeler içinde yer alırlar. Ancak buna rağmen, İslâm öncesi dönemin anıt mezar inanç ve biçim geleneğine de yakın olan Timurlular, İslâm'da Emevîlerden bu yana yapılan, özellikle Müslüman-Türk ülke ve topraklarında yüzyıllardır biçim ve süsleme programı açısından zengin bir tipolojiye sahip olan türbe mimarisinin de en güzel örneklerini vermişlerdir.

⁵⁷⁰ Seyfi Başkan, “Timurlu Çağı Türbe Mimarisi Hakkında”, **Sanat Tarihi Dergisi**, C. XXII, S. 1 2013, s. 38.

⁵⁷¹ İbn Arabşah, **AM**, s. 379; Mansur, **Timuriler Dönemi**, s. 5.

Mezar ve aziz kültünün başka bir bakış açısı ile değerlendirilmesi de elbette mümkündür. Bu dönemde mezarlar dünyevi yaşamdaki son duraklar olarak değerlendirilirken aziz kişilerin ruhları kutsallığa ve ahiret inancına bir gönderme olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Timurlular döneminde aziz kültü, ölüm sonrası yaşamın kutsallığına bir atıf olarak da yorumlanabilir. Mezarlar, kolektif hafızanın bir yansıması olarak görülebilir. Bu çerçevede kültürel ve tarihsel bir kimlik güçlendirme ve gelecek kuşaklara da geçmişin değerlerinin aktarımı çabası söz konusu olabilir.

3.3.3. Resim/Minyatür

İlhanlı dönemiyle başlayan İran resmi, Timurlular döneminde klasik tarzına ulaşmıştır. İran resmi, dünyadaki en çeşitli tür kabul edilmekte olup geleneğin kökenlerine yönelik kesin bir bilgiye ulaşılammıştır.

Timurlu dönemi resimlerine kaynaklarda özellikle bağlarda kurulan sarayların duvarlarında rastlanmaktadır. Buna göre saray duvarlarının freskler ve resimlerle süslü olduğu, Çin'deki saray süslemeleri ile yarışacak derecede güzelliğe sahip resimlerin bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁷² Sarayların duvarları Timur'un, oğullarının, torunlarının, askerlerinin ve beglerinin zafer ve seferlerini gösteren levhalarla süslenmiştir.⁵⁷³ Aynı

⁵⁷² Güner İnal, **Türk-İslam Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)**, AKM Yayınları, Ankara, 1976, s. 96.

⁵⁷³ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 117.

şekilde ifade edildiğine göre Uluğ Bey Medresesi'nin duvarına da yeryüzü haritasının yedi iklim resmi tasvir edilmiştir.⁵⁷⁴

Söz konusu bağlarda ve kemerlerde, Timur'un yaşamından kesitlere, kazandığı zaferlerden görüntülere yer verilmiştir. Bu resimlerde diplomatik görüşmeler, avlar, ordu ve ailesine yönelik tasvirler de bulunmaktadır. Örneğin Dilgüşâ Sarayı'nın duvarlarının Hindistan seferlerinin resimleriyle ve zaferleri anlatan tasvirlerle kaplandığını Babür Şah aktarmaktadır. Bu noktada Andican, Timur'un keskin zekâsını öne çıkaran ve şaşırtıcı bir tespitte bulunmaktadır: *“Bu noktada Timur'un okuma-yazma oranının sıfıra yakın olduğu bir çağda, kitlelere sözlü edebiyatla veya görsel tasvirlerle ulaşabileceğinin farkında olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Timur bir taraftan halkın kolayca anlayacağı sadelikte tarih kitapları yazdırırken, bir taraftan da söz konusu köşklerin duvarlarını, çizdirdiği konulu tasvirlerle bir anlamda resimli kitap haline getirmiştir.”* Arabşah da Timur'un resimleri *“yapılan işlerden haberi olmayan, olaylara bizzat şahit olmayanları bilgilendirmek ve o hadiseleri gözlerinde canlandırmalarını sağlamak”* amacıyla yaptırdığını söylemektedir: *“Aslında Timur bu bağları halkın kullanımına açma uygulamasıyla çağını aşan bir propaganda ve iletişim yeteneği sergilemekte, böylece bizzat kendisi tarafından yaratılan Timur efsanesini çağlar ötesine taşıma projesini yürürlüğe koymaktaydı.”*⁵⁷⁵

Timurlu dönemi resim sanatının başlangıcı net olarak bilinmese de bu dönemde duygusal ifadelerin yumuşatıldığı ve teatral duyarlılığın, rüyalara benzer bir hayal dünyası içinde kaybolduğu bir uygulama söz konusudur. Fakat sanatçıların teknik açıdan sahip oldukları ustalığın üst düzeyde olduğu söylenebilir. Yüzey hazırlığı, boyanın

⁵⁷⁴ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 28-29.

⁵⁷⁵ Andican, **Emir Timur**, s. 464-465.

uygulanması, tonların dengelenmesi, rengin saflığı, kompozisyonların ve renk dağılımlarının kararı, en küçük detayların bile oldukça gerçekçi yansıtılması bu ustalığın ürünüdür.⁵⁷⁶

14-15. yüzyıl sonu, Orta Asya’da dekoratif sanatların temelini inşa ettiği söylenebilecek motiflerin görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde Gûr-ı Mîr Mozolesi’nin iç mekânının tamamının resimlerle kaplandığı, saraylarda resimli süslemeler kullanıldığı, mozolelerde ise manzara resimleri ile süsleme yapıldığı belirtilmektedir.⁵⁷⁷ Yalnızca duvarlarda değil, kullanılan otağ kumaşları üzerinde de resim ve işlemlerin olduğunu İbn Arabşah aktarmaktadır: “*Bitki motifleri, binalar, tahtlar, çeşit çeşit haşerat, kuş, vahşi hayvan suretleri, yaşlı ve genç insan resimleri, kadın ve çocuk suretleri, kitabe yazıları, ülkelerin harikalarına ait resimler, müzik aletleri ve tuhaf hayvan suretleri göz alıcı renkte çizilmişti ki genel olarak mükemmele yakındı. Bu resimler o kadar maharetli biçimde çizilmişti ki sanki senle konuşuyormuş havası veriyordu. Resimlerdeki meyveler ise sanki beni al der gibi eğilmişlerdi. Bu perde dünyanın harikalarından biriydi ve onu başkalarının ağzından dinlemek bizzat görmenin yerini tutmaz.*”⁵⁷⁸ Uluğ Bey’in ise Çin resminden hoşlandığı, Mescid-i Mukattâ’nın tavanını Çin resimleriyle süslettiği bilinmektedir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ Hillenbrand, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, s. 229.

⁵⁷⁷ Bu dönemde süslemeler monokrom (beyaz üzerine mavi) veya çok renkli “kunal” kabartmalı desenlerle ve desen veya fon kaplamasında bolca altın varak kullanılarak yapılmaktadır. Makhmudova, “Традиционные Ремёсла Узбекистана”, s. 91.

⁵⁷⁸ İbni Arabşah, **AM**, s. 350-351.

⁵⁷⁹ İnal, **Türk-İslam Minyatür Sanatı**, s. 98.

Bu dönem resimlerinin halka yönelik bir iletişim ve propaganda aracı olarak kullanıldığı, duvar resimleriyle bir anlamda resimli kitap haline getirildiği ifade edilebilir. Böylece Timur'un, kendi yarattığı efsaneyi kendi döneminin ötesine taşıma isteği olarak da yorumlanabilir yahut Timur'un ihtişamını, zaferlerini ve yaşamından kesitleri göstermek için kullanılan bir propaganda ve iletişim aracı olarak değerlendirilebilir. Hangi amaçla olursa olsun dönemin sanata yaklaşımının bir göstergesi olması bakımından Timurlu dönemi resimleri büyük öneme sahiptir.

Minyatür sanatı için ise en parlak dönem, özellikle 15. yüzyıl olmuştur. Bu yüzyıl boyunca sürekli bir yenileşme gerçekleşmiş olup yüzyılın sonuna doğru gerçek manada sanatsal çalışmalar ortaya konmuştur. Bir önceki yüzyılda farklı merkezlerle sınırlı bir temas mevcutken bu durum 15. yüzyılda değişmiş, daha farklı temaslar gerçekleştirilmiştir. Bu durumda temel etken, zanaatkârların göçü olmuştur. Semerkant'a gelen sanatkâr ve zanaatkârlar çeşitli resim ve minyatür çalışmalarını burada yürütmüştür.⁵⁸⁰

Minyatür alanında 14. yüzyıl itibarıyla başlayan faaliyetler, 15. yüzyılda iyice gelişme göstermiştir. Bu dönemde minyatür alanında başarılar içselleştirilerek kendi sanatsal değer sistemini meydana getirmiş ve bu da daha sonrak yüzyılları etkilemiştir. Örneğin Babür Devleti'nde (1526-1858), Şeybânîler döneminde (1500-1599) Timurlu minyatür sanatının etkisi görülmektedir.⁵⁸¹ Timur'un ölümü sonrasında özellikle Şiraz ve

⁵⁸⁰ Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 426.

⁵⁸¹ Z. I. Rahimova, O. G. Pugovkina ve N. A. Mustafaeva, "Ulugbek Döneminin Minyatür Sanatı", **Ulugbek'in Bilimsel Çalışmaları Hakkında Rusya'daki Turkestan Araştırmaları** 615. Yılı Uluslararası Astronomi Yılı, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Taşkent, Semerkand, 9-11 Haziran 2009, s. 327

Herat'ta minyatür sanatının sultanların himayesinde son derece geliştiği ifade edilmektedir.⁵⁸²

Uluğ Bey döneminde Semerkant minyatürü el yazması kitapların süslemelerinde kullanılmış, renk, dekorasyon, tasarım, hikâyeleme, şiirselleştirme gibi teknikler geliştirilmiş ve insan tasvirleri de gelişme göstermiştir.

15. yüzyılda farklı birkaç tarz gelişmiştir. Bunlardan bir tanesi, Şahrüh için üretilen tarihi metinler için kullanılmış olan tarzdır. Diğeri ise kaba, daha canlı, hareket ağırlıklı minimalist tarzdır. Ciddi düzeyde basit hale getirilmiş bir manzara içine estetikten yoksun figürler yerleştirilmiştir. Bu tarz ise Şiraz'da Baysungur'un bir kardeşi olan İbrahim Sultan'ın hâmilğine gelişmiştir. Bu iki tarz dışında, Güney İran'da daha çok ticarî yazmalarda kullanılan Türkmen tarzı gelişme göstermiştir. Bu tarzda fazlasıyla yeşil ton kullanımı hâkim olup büyük, kısa, pembe yanaklı figürler ön plana çıkmaktadır. Bu resimlerde İran resminde daha önce ratlanmayan, sonsuz bir mekân hissi yaratan karmaşık ve çok düzlemlili kompozisyonlarla birlikte, ruh açıcı bir renk canlılığı söz konusudur. Bu dönemde minyatürün gelişimi oldukça hızlı olup bunun bir rekabet olarak düşünülmemesi gerekir, daha çok saraylarda bir arada çalışan, yeteneklerini bir arada kullanan, aynı minyatür üzerinde bir arada çalışabilen meslektaşlar olarak değerlendirilmesi daha uygundur. Bunun yanında Timurlu resim uzmanlığının doğasının tespiti kolay değildir, kullanılan dil eleştirel ve açık sözlüdür. Bu dönemde yazmalarda

⁵⁸² Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, **Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri**, Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1979, s. 18.

kullanılmakta olan resim sayısının az olması sebebiyle her bir resim son derece önemlidir.⁵⁸³

Bunun yanında minyatürlerin boyutları, İlhanlı resimleri boyutları ile benzerlik göstermektedir ancak içerik olarak daha kapsamlıdır. Bundan sonraki aşamada artık bu tarzın gelişimi ve mükemmelleştirilmesi çabası söz konusudur. 1390 ve 1420 yılları arası dönemde Şiraz ve Bağdat, önemli resim merkezleri haline gelmiştir. Ancak bu tarzın yerleşmesinde Baysungur'un Herat Okulu büyük bir etkindir.⁵⁸⁴ Baysungur'un atölyesinde yaklaşık kırk sanatçı çalıştığı, bunlar arasında ressam, hattatlar, zehhipler, zernüvisler, çadircılar, nakkaşlar, mücellitler, deri ustaları ve oymacılar bulunduğu ifade edilmektedir.⁵⁸⁵ Timurlu resmi uzmanlar için yapılmıştır, bu nedenle ressam son derece incelikli ve değerli ürünler vermişlerdir.⁵⁸⁶

15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant, Herat ve Şiraz'daki okullarda ortaya konan eserler için bir temel inşa etmiştir. Bu dönem resimlerinde en öne çıkan tipik özelliklerden biri, çok katmanlı bir resim yapısı ve kompozisyonu meydana getiren unsurların diyagonal ve oval biçimde düzenlenmesi ile derinlik algısı yaratılmasıdır. Bu dönemde özellikle Şiraz minyatürlerinde farklı bir özellik de ortaya çıkmıştır: Hat esnekliği, keskinlik, renk zenginliği ve figür boyutlarının kısılması. Figürlerin boyutundaki

⁵⁸³ Hillenbrand, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, s. 231.

⁵⁸⁴ “Kısa bir süre içinde güzel sanatları zirveye ulaştıran Baysungur, İran sahasında henüz tesirini sürdüren Yâkût el-Müsta’sımî ekolünün en mâhir ve en usta temsilcisiydi.”

Ali Alparslan, “Gıyaseddin Baysungur”, **DİA**, C. 5, 1992, 276-277.

⁵⁸⁵ Hillenbrand, **a.g.e.**, s. 229.

⁵⁸⁶ Hillenbrand, **a.g.e.**, s. 230.

küçülme kompozisyonun farklı unsurları arasındaki ölçek ilişkilerine bir etkide bulunmuştur. Bu sayede minyatürdeki tasvire göre karakterlerin yerleştirildiği boşluğun ya da mekânın büyümesi, Herat Okulu'nun asıl önemli başarısı haline gelmiştir. 1430'lu yıllarda üretilen eserler, sözgelimi her ikisi de 1430 tarihli olan Şehname ile Kelile ve Dimne yazmaları Herat'ta resmin gelişiminde yeni bir aşamayı temsil etmektedir. Bu Şehname'deki minyatürler sanat tarihi açısından büyük önem taşır; çünkü sarayda ve kırdaki buluşan âşıklar, hükümdarın huzuruna çıkış, av şenliği ve muharebe gibi daha sonra da revaçta kalan belirli sahnelerle ilişkin prototipleri oluşturmaktadır.⁵⁸⁷ Bunlara ek olarak dönem minyatürlerinde kullanılan binalar, kıyafetler ile ilgili bilgi sahibi olunması da mümkündür, aynı zamanda minyatür resim çalışmalarında hayvan gücü yardımıyla tepeye su sağlayan bir mekanizmanın kullanıldığını görmekteyiz.

Bu dönem minyatürlerinde güçlü hatlar, renkli figürler, farklı boyutlara sahip detayların ve mekânın odak noktalarının fazlalığı sebebiyle oluşan ritmik ve zengin çizim açısından özgünlük taşımaktadır. Minyatürlerde ritmin oldukça başarılı bir biçimde işlendiği görülmektedir. Günümüze kadar ulaşan oldukça sınırlı sayıdaki 15. yüzyıl Semerkant minyatürleri her ne kadar kapsamlı bir minyatür gelişim tablosu sunmasa da sahip olduğu yüksek standart, özgünlük, işleme biçimi, belirgin bezemeleri gözler önüne sermektedir. Bu üslubun ayırt edici üç özelliği vardır. Bunlardan ilki mevcut her alanın kullanıldığı ve her şeyin ince ayrıntılarla verildiği Herat kompozisyon anlayışının tam tersine, mekânın seyrek biçimde doldurulmasıdır. İkincisi, kompozisyonun belirgin dikey ve yatay hatlara dayanan güçlü bir düzen ve berraklık duygusu vermesidir. Üçüncüsü, Semerkant minyatürlerinde nispeten az sayıda figür yer almasıdır; ancak bunlar son derece yeterlidir. Minyatürler huzur verici bir havaya sahiptir ve geniş renk yelpazesi sayesinde her resim kendine has bir güzelliğe kavuşmaktadır. Her okula ait minyatürler

⁵⁸⁷ Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 426.

arasında benzerlik söz konusudur ancak her biri aynı zamanda kendi tarzına sahiptir.⁵⁸⁸ Bu durumun temel nedeni, devletin oldukça geniş bir coğrafyada hüküm sürmesidir. Birbirine benzer ve birbirinden farklı tarzların bir araya gelmesi, bu armoniyi ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemde yalnızca Timurlulara ait bölgelerde değil, diğer devletler ile de bir etkileşim ve etkileneşimin söz konusu olduğu görülmektedir. 16. yüzyılın başlangıcında Timurluların sona ermesi ile İran’da Safevîler (1501-1736) ve diğer bölgelerde de başka hanedanlar başa geçmiş; sanatkârlar ise yeni sanat merkezlerine gitmek durumunda kalmıştır. Ancak okullar arasındaki etkileşimin gelişmesi sonucunda Timurlu minyatür sanatına ait özellikler 16. yüzyılda da etkisini devam ettirmiştir. Örneğin erken Osmanlı Dönemi minyatürlerinde hem Selçuklu hem de Timurlu üslubundan bir etkileneşim gerçekleşmiştir. Bunun temel nedeni ise 12-13. yüzyıllarda Selçuklu etkisinin İslam minyatür sanatına girmesi ve ardından Orta Doğu’nun Moğollar tarafından istila edilmesi ile Asya etkisinin de üsluba yansımış olmasıdır. Bu dönemde, Timurlular döneminde Herat Okulu’nda uygulanan minyatür süslemeleri Osmanlı erken dönem minyatürlerinde de görülmüş, hareketli betimlemeler, kullanılan renkler arasında bariz bir etkileşim sonucunda eserler ortaya konmuştur.⁵⁸⁹

Minyatür sanatı Timurlu dönemi boyunca farklı bölgelerde gelişmiş ve etkileyici eserler ortaya çıkarmıştır. Herat, Horasan bölgesi ve Semerkant gibi şehirler bu dönemde minyatür sanatının önemli merkezleri olarak bilinmektedir. Herat, Timurlu döneminde

⁵⁸⁸ Hattstein ve Delius, **a.g.e.**, s. 427.

⁵⁸⁹ Sibel Kurtoğlu ve Gültekin Akengin, “15-16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Minyatür Sanatının İncelenmesi ve Disiplinler Arası Yaklaşımlarla Güncel Sanat Pratiklerinde Yorumlamaları”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C. 11, S. 33, 2022, s. 610

minyatür sanatının en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Herat minyatürleri, zengin ve detaylı kompozisyonlara, canlı renklere ve incelikli işçiliğe sahiptir. Sahnelerin gerçekçi bir şekilde betimlendiği, insan ve hayvan figürlerinin ayrıntılı bir şekilde işlendiği ve zengin renk paletlerinin kullanıldığı eserlerdir. Şiraz bölgesi, Timurlu dönemi minyatür sanatında önemli bir rol oynamıştır. Şiraz minyatürleri, Herat minyatürlerine benzer bir tarza sahiptir ve genellikle aynı renk paletini ve detaylı işçiliği sergiler. Bununla birlikte, Şiraz minyatürleri daha sade bir tarza sahip olabilmekte ve figürlerde daha abartılı bir ifadeye yer verilmektedir. Semerkant Timurlu dönemi minyatür sanatının önemli merkezlerinden biridir. Semerkant minyatürleri, daha soyut ve stilize bir tarza sahip olarak ifade edilebilir. Genellikle daha az ayrıntıya ve daha yalın bir kompozisyona sahiptir. Semerkant minyatürleri, geometrik desenlerin ve stilize figürlerin kullanımıyla dikkat çekmektedir. Bu üç bölgenin minyatür sanatındaki farklılıkları ve benzerlikleri değerlendirirken, Herat'ın daha ayrıntılı, canlı ve detay odaklı bir tarza sahip olduğu; Şiraz'ın benzer bir tarza sahip olmakla birlikte daha sade ve abartılı ifadelerle sahip olduğu; Semerkant'ın ise daha soyut ve stilize bir tarza sahip olduğu söylenebilir. Her ne kadar bu bölgeler arasında farklılıklar olsa da, Timurlu dönemindeki minyatür sanatının genel olarak her bölgede yüksek kalitede ve estetik açıdan etkileyici olduğunu ifade edilebilir.

Etkileşim çerçevesinde denebilir ki; Timurlu dönemi minyatürlerinin etkileri, özellikle Safevî minyatür sanatında belirgin bir şekilde görülmektedir. Safevî hükümdarları, Timurlu dönemi minyatürlerine büyük bir ilgi göstermiş ve onların sanatsal tarzını devralmışlardır. Safevî minyatürleri, Timurlu dönemi minyatürlerindeki canlı renkler, ayrıntılı kompozisyonlar ve incelikli işçilik gibi özellikleri benimsemiştir. Bununla birlikte, bu minyatürler, daha da gelişmiş bir anlatı ve ifade tarzıyla kendine özgü bir karakter kazanmıştır.

Osmanlı minyatür sanatında da Timurlu dönemi minyatürlerinin etkisi görülmektedir. Osmanlı minyatürleri, Timurlu dönemi minyatürlerindeki perspektif kullanımı, renk paleti ve detaylı figürler gibi öğeleri benimsemiştir. Daha sonra kendi tarzını oluşturmuş ve Osmanlı Devleti'nin sanatsal mirasının önemli bir parçası haline gelmiştir.

Timurlu dönemi minyatürlerinin Safevî ve Osmanlı minyatürlerine etkisi, bu iki kültürdeki minyatür sanatının gelişimine katkı sağlamıştır. Timurlu minyatürlerinin teknik becerisi, estetik değeri ve anlatım gücü, sonraki dönemlerdeki minyatür sanatına ilham vermiş ve onların gelişimini etkilemiş, Türİslam medeniyetinin bütünselliğinin bir yansıması olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

3.3.4. Musiki

15. yüzyıl Timurlularda hem eserler veren müzisyenler hem de musiki bakımından oldukça parlak bir dönemdir. Bu dönemde Batı ve Türk dünyasında siyasi ilerlemeler gerçekleşirken sanat ve ilim alanlarında da gelişmeler söz konusu olmuştur. Her tür ilim dalında birçok âlim yetişmiş, musiki alanında da kıymetli sanatkârlar yetişmiş ve eserler vermişlerdir.⁵⁹⁰ Hükümdarlar zamanlarının önemli bir kısmını seferlerde geçirmiş ise de sazlı sözlü eğlenceleri de ihmal etmemişlerdir. Semerkant'a gönderilen âlimlerin arasında bazı müzisyenler de bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Timurlular döneminin önemli şehirlerinde musiki yaygın bir sanat olmuştur. Hem halkın hem de sarayın eğlencelerinde müzik, ön plandadır. Clavijo'nun eserinde de söz edildiği

⁵⁹⁰ Bayram Akdoğan, "XV. Yüzyıl Osmanlı Döneminde Türk Mûsîkisi", **Diyanet İlmi Dergisi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, C. 35, S. 1, 1999, s. 135.

gibi toylarda algılar çalışmakta, şarkılar söylenmektedir. Semerkant müzisyenleri bu dönemde oldukça meşhur olmuş, diğerk şehirlerdeki zenginler tarafından da davet almışlardır.⁵⁹¹ çağdaşlarınca vurgulandığı gibi Timur, saray kutlamalarında müzisyenlerin icrasını özel bir ilgiyle ve dikkatli bir biçimde dinlemekte, yeni eserlerle ilgili eser sahibi ile tartışmaktadır.⁵⁹²

Timur döneminde şarkıcılar ve müzisyenleri diplomatik, resmi, askeri törenlerde, halka açık kutlamalarda ve halk gösterilerinde sürekli yer almışlardır. Bu durum sonucunda diğerk sanat türleri arasında müzik sanatı özel bir yer elde etmiştir. Bunun yanı sıra müzik aletleri, kahramanlık ve cesaret sembolü haline gelmiştir.⁵⁹³ Bu dönemde ilginçtir ki, halk arasında kullanılan ulusal müzik aletleri aynı zamanda yasal ve sosyal durumun da sembolleridir. Timur döneminde gerçekleşen manevi yükseliş müziğinin gelişimi için uygun bir zemin hazırlamıştır; müzik eğitiminin, icranın, bestecilerde yaratıcılığın, müzik biliminin genel itibarıyla bir gelişimi söz konusudur. Bu durum yalnızca başkent Semerkant'ta değıl, Timur sonrasında Hive, Buhara, Kbil gibi şehirlerde devam etmiş ve halefler döneminde de sürmüştür. Bu dönemde müzisyenlerin kendi rahatlıkları ya da hükümdar emriyle bir arada yaşadıkları bilinmektedir. Bu yüzden de Timurlularda Müzisyenler Mahallesi, şarkıcılar Mahallesi, Besteciler Sokağı gibi

⁵⁹¹ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 140.

⁵⁹² Хасанов Халим Равшанович, Культура И Искусство В Эпоху Амира Темура И Темуридов (Culture And Art In The Age Of Amir Timur And Temurid), **Вестник Науки И Образования**, S. 21/2 (99), 2020, s. 120.

⁵⁹³ Равшанович, **a.g.e.**, s. 121.

yerleşim alanları oluşmuştur. Müzisyenler halktan da büyük bir sevgi ve ilgi görmüşlerdir.⁵⁹⁴

Bı dönemde “nagarakhona (davulhane)” atölyeleri oluşmaya başlamış ve sanatla ilgilenen gençler burada eğitim alabilmiştir. Söz konusu atölyelerde vurmali ve nefesli çalgılar üzerine uzmanlaşan kişiler çalışmaktadır. Buradakiler, gün doğumunda, gün batımında, öğle vakitlerinde her saat için tasarlanan makamları icra etmekte görevlendirilmiştir, Ramazan aylarında da oruç tutanların sahura kaldırılması için bu görev kendilerine verilmiştir. Bunun yanında ifade edildiğine göre yarışma ve oyunların, etkinliklerin daha da değerli hale gelmesinde askeri müziğin ve özellikle de açık havada icra edilen vurmali ve nefesli çalgıların kullanılması önemli bir yere sahip olmuş ve bu sayede sanatçılar daha geniş bir gelişme alanına sahip olmuştur. İlk kez Timur tarafından askerlerin savaş bayrakları ve müzik aletleriyle ödüllendirilmesi geleneğini başlatılmıştır.⁵⁹⁵

Timur’dan sonra Mirza Şahruh ile Mirza Baysungur dönemlerinde diğer sanat dallarında olduğu gibi müzik alanında da canlanma söz konusudur. Bu dönemlerde diğer coğrafyalardan birçok müzisyen de Timurlu topraklarına gelmiş, sanatçılar korunmuş ve onların sanatsal gelişimleri için fırsat verilmiştir. Yine Mirza Ebû Said döneminde sanatsal ve ekonomik gelişmelerin yaşandığı bilinmektedir.⁵⁹⁶ Uluğ Bey’in de astronomi

⁵⁹⁴ Равшанович, **a.g.e.**, s. 120

⁵⁹⁵ Б. Ж. Матякубов “Музыка При Тимуридах (Music Under The Timurids)”, **Текст Научной Статьи По Специальности «Искусствоведение**, S. 8(177), 2022, s. 1.

⁵⁹⁶ Hasan-ı Rumlu, **AT**, s. 422.

dışında edebiyata ve müziğe meraklı olduğu bilinmektedir.⁵⁹⁷ Onun döneminde müzikli meclisler tepkilere de yol açmıştır. Uluğ Bey döneminde din adamları bu tür eğlence ve müzikli toplantılardan rahatsızlıklarını açıkça dile getirmeye başlamıştır. Örneğin Uluğ Bey'in oğlu Abdülaziz'in sünneti için Kan-ı Gil'de yapılan toyda halk tabakasından ve devletin ileri gelenlerinden birçok kişinin şarap içip eğlenmesi üzerine Uluğ Bey'in muhtesibi olan Seyyid Âşık, “*Sen Hz. Muhammed'in dinini mahvederek dinsizlerin geleneklerini getirdin!*” demiştir. Uluğ Bey bu sözler üzerine son derece öfkelenmiş ise de yalnızca “*Sen seyyid olarak soylu bir nesebe ve ilme sahip olmakla tanınıyorsun ama artık yaşlandın. Herhalde işkence çekerek ölmek ve şehit olmak istediğin için bana böyle küstahça sözler söylüyorsun. Fakat bu isteğini yerine getirmeyeceğim*” demekle yetinmiştir.⁵⁹⁸

Hüseyin Baykara döneminin ise daha önceki hükümdarlara kıyasla çok daha fazla sözlü eğlencelere yer verilen bir dönem olduğu ifade edilmektedir. Öyle ki, bu dönem Osmanlı Devleti'nin Lale Devri'ne benzetilmiştir. Bu dönemde meclisler bol içkili, şarkılı ve müzikli olup birçok yiyecek ve içecek eğlence öncesinde hazırlanmaktadır. Bu meclislerde şiir atışmaları yapılmaktadır. Bu meclisler “Hüseyin Baykara Meclisi” olarak adlandırılmış olup dönemin kültürel ve sanatsal faaliyetleri için koruyucu, kollayıcı ve destekleyici bir misyona sahiptir.⁵⁹⁹ Bu dönem, Herat Müzik Ekolü'nün de ortaya çıktığı dönemdir.

⁵⁹⁷ Мухитдинова, **a.g.e.**, s. 64.

⁵⁹⁸ Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, s. 122.

⁵⁹⁹ Cihan Oruç, **Son Timurlu Hüseyin Baykara**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 112-113

Timurlular döneminde kullanılan müzik aletleri hakkında bilgi sahibi olmamız mümkündür. Abdülkâdir-i Merâgî'ye (ö. 838/1535) ait olan *Şerhü'l Edvâr* adlı eserde müzik aletleri arasında *tanbur, kopuz, ney, çeng, rûbab, yatugan, eğri keman, balaban, kingire, gıcak* isimli müzik aletlerinden söz edilmektedir. Bunun yanı sıra on iki makam sayılmaktadır.⁶⁰⁰ Tarihname'de ise bunlara ek olarak *Rûd* aletinden söz edilmektedir: “*Meclisteki okuyucuların ve Rûd aletinin sesini dinleyenler çok zevk alırdı. Sesi yumuşak ve makama uygun olup musikiden anlayan herkes kulak verirdi. Sazlar ve rebab devamlı çalındı. Zurna, nefir ve boru sesleri göklere yükselip, altın köslerin sesleri ile karıştı.*”⁶⁰¹ Bu dönemde musikin gelişimi, enstrümanların geliştirilmesi ve askeri gelenekler çerçevesinde kullanımı ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başında müzik sanatı gelişim dönemini yaşamış ve ses sistemlerine yönelik çalışmalar da yapılmıştır.⁶⁰²

Dönemin öne çıkan ismi Ali Şîr Nevaî (ö. 906/1501) olup Nevaî, yalnızca edebiyat alanında değil, kültür ve sanat alanında birçok ürün vermiş; sanatkârları ve müzisyenleri

⁶⁰⁰ Bu makamlar şunlardır: *Neva, Uşşak, Buselik, Rast, Hicaz, Hüseyini, Rehavi, Irak, Zengüle, Zirefkend, Isfahan, Buzurg*. Aka, **Timur ve Devleti**, s. 142; bu makamlara ait nağmeler için bkz. Kubilay Kolukırmık, **Abdülkâdir Mêrâgî ve Şerh'ul Edvâr adlı eserinin XIV. Yüzyıl Türk Musikîsi Nazariyâtındaki Yeri**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 71.

⁶⁰¹ **Tarihname**, s. 14.

⁶⁰² 3. У. Шоназаров, “История Музыкальных Инструментов И Особенности Ее Изучения”, **Международный Научный Журнал «Вестник Науки»**, С. 4, S. 3(60), 2023, s. 65.

desteklemiştir.⁶⁰³ Bu dönemde çok kıymetli müzisyenler yetişmiş olup Abdulkâdir Merâgî, Gulam Sâdî, Hafız Kudak, Seyyid Ahmet, Kul Muhammed Şuburganî, Hüseyin Udî, Mevlana Hacı Muhammed Baba Sevdâî, Şeyhî Nâyî, Sâdî Beçe, Mir Azû, Bennâî bunlar arasında sayılabilir.⁶⁰⁴

Timur dönemindeki ruhani ortam, müzik sanatının gelişmesi, enstrümanların iyileştirilmesi, sanatın icrasının ve müzik biliminin büyümesine geniş imkânlar sağlamıştır. Timurîler döneminde sarayın ana kapılarının üzerine özel davul odaları inşa etme geleneği, müzik sanatına verilen önemin bir başka belirgin kanıtıdır. Özellikle boru ve davulculardan oluşan saray müzik topluluklarının liderleri, hükümdar tarafından kişisel olarak atanan ve “mehtar” olarak adlandırılan kişilerdir. Bu gruplar, *tambur* ve *doyran*ın yanında devlet bayramları ve halk festivallerinde, Ramazan pazarlarında düzenlenen kutlamalarda, ordu marşlarında da çalmıştır. Ayrıca, Timur döneminde özel olarak “tarabkhana” (performans alanı) ve minbar (Timur ve askeri davullar için inşa edilen taht) inşa edilmiştir.⁶⁰⁵

Görülmektedir ki Timurlular için müzik önemli ve özeldir. Timur sanata, müziğe ilgili olan bir hükümdar olup müziği hükümdarlık gücünün bir ifadesi olarak görmüştür. Müzisyenleri sarayında ağırlamış ve onlara büyük oranda desteklemiştir, onları korumuş

⁶⁰³ Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, s. 89.

⁶⁰⁴ Hayrunnisa Alan, “Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları”, **Bilig**, S. 30, 2004, s. 162; Mustafa Şahin, “Timur İmparatorluğu’nda Müzik-Eğlence Kültürü ve Yetişen Ünlü Müzisyenler” **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5(2), S. 30, 2004, s. 433.

⁶⁰⁵ Шоназаров, **a.g.e.**, s. 66.

ve teşvik etmiştir. Sarayında çeşitli müzik toplulukları ve sanatçılar bulunmuştur. Timur, müzisyenleri onları ödüllendirmiş, toy ve meclislerde onların da yer almalarını teşvik etmiştir. Müzisyenler, Timur'un ziyafetlerinde, törenlerinde ve kutlamalarında önemli bir rol üstlenmektedir. Bu dönemde, Timur'dan sonrasında da Timur döneminde olduğu gibi müzik ve müzisyenlerin desteklendiği, korunduğu ve kollandığı görülmektedir. Bu da dönemin müziğe ve daha önemlisi sanata bakış açısını ortaya koymaktadır.

3.3.5. Edebiyat

Timurlular döneminde Semerkant, diğer sanat dallarında olduğu gibi edebiyat alanında da ön plana çıkmış ve bir merkez haline gelmiştir. Bu dönem hem edebiyatın hem de dilin gelişimi bakımından önem taşımaktadır. Hâkânî-Uygur edebi dilinden biraz daha farklı bir tarza sahip olan Çağatay Türkçesi olarak bilinen Batı Türkistan Türk şivesini kullanmışlardır.⁶⁰⁶

Özellikle Hüseyin Baykara dönemi, Çağatay edebiyatının milli ruh ve sanat bakımından zirveye ulaştığı dönem olarak ifade edilebilir. Bu dönemde Baykara'nın vezirliğini yapan Ali Şîr Nevaî (ö. 907/1501) yetişmiştir. Nevaî'ye kadar Çağatay edebiyatı karmaşık ve güçsüz olup bu dönemde Nevaî'nin etkisi ile oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış ve Özbeklerin, Kırgızların, Kazakların, İdil-Ural Türklerinin ortak edebi diline dönüşmüştür.⁶⁰⁷ *Mecalisü'n-Nefâis* adlı eserini Hüseyin Baykara adına

⁶⁰⁶ Peter Brent, *The Mongol Empire Genghis Khan - His Triumph and His Legacy*, London, 1976, s. 238; Togan, *Umumi*, s. 87.

⁶⁰⁷ Şükrü Kaya Seferoğlu ve Adnan Müderrisoğlu, *Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1986, s. 135-136.

kaleme alan Nevaî, bu eseriyle ilk tezkireyi yazan kişi olmuştur. Eser sekiz bölümden oluşmakta olup ilk kısımda Nevaî doğmadan önceki şairler, ikinci kısımda çocukken ve gençlik döneminde tanıdığı ancak tazkire yazıldığında vefat etmiş olan şairler, üçüncü kısımda çağdaşı olan şairler, dördüncü kısımda bilgin şairler, beşinci kısımda hükümdar ailesindeki şairler, altıncı kısımda Horsan dışındaki bilim adamları ve şairler, yedinci kısımda şehzade ve sultan şairler açıklanmış olup son kısım Hüseyin Baykara'ya ayrılmıştır.⁶⁰⁸

Bu dönemde öne çıkan diğer bir isim olan Abdurrahmân-ı Câmî; Mevlana Cüneyd-i Usûlî'den Arap dili ve edebiyatının temel kaynaklarını okumuş; Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) öğrencisi Şehâbeddin Muhammed el-Câcermî gibi bilginlerin derslerine kısa süreliğine de olsa devam etmiştir. Câmî'nin hem kendi akidesinin Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğunu ifade etme hem de bu akidenin geniş kitlelere ulaşmasını sağlama gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. Kendisine muhtemelen Ubeydullâh-ı Ahrâr'ın oğlu tarafından gönderilen bir mektupta, genel itibarıyla Müslümanlar için kolay anlaşılır bir üslupla iman esaslarını yazması tavsiye edilmiş, o da buna uygun hareket ederek 225 beyitten oluşan sade ve anlaşılır bir Farsça ile telif ettiği *Î'tikâd-nâme*'sini kaleme almıştır.⁶⁰⁹ Nevaî ile ilgili olarak *Bahâristan* adlı eserinde Abdurrahmân-ı Câmî (Molla Câmî) şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Adının incisi o kadar büyüktür ki, nazımdan her yer ona sedef olabilir. Şiirden her makam ondan şeref bulabilir. Şiirde mahlası olan*

⁶⁰⁸ Nevaî, MN, 2017.

⁶⁰⁹ Nedim Tan, Mir'âtü'l-akaid ya da Tercüme-i İ'tikadnâme: Öziceli Muslihuddin Efendi'nin Abdullah Hulusî Efendi'ye Atfedilen Eseri, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, C. 2, S. 36, 2015, s. 119.

Nevayî kelimesi lu muammadan anlaşılır: mahlaslar içinde onun adının hakikatini kimse bulamaz. Bulanların ağzında da ondan ancak bir (Nevâ= Ezgi) kaldığını bil.”⁶¹⁰

Timurlular döneminde Türkçeye ağırlık verilmesi ile beraber Farsça özellikle Semerkant, Herat, Tebriz gibi merkezlerde eğitim dili olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁶¹¹ Bu dönemde Farsça olarak kaleme alınan gazeller ve mesnevîler toplumda yankı uyandırmıştır.⁶¹² Türkçenin diğer dillerden üstünlüğünü ortaya koymak için kaleme aldığı eser olan *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de⁶¹³ Nevaî'nin Türkçe, Özbekçe ve Farsça kullanması bunun destekleyicisi olarak düşünülebilir. Yine Timurlularda önemli bir ilim adamı olan Ali Kuşçu'nun Farsça ve Arapça yazıp Türkçe yazı dilini kullanmaması, dönemin dil unsurlarının görülmesi bakımından önem taşımaktadır.

Bu dönemde kaleme alınan şiirlerde edebi sanatların kullanımı önem kazanmış, sade bir şiir dili değersiz görülmüştür. Bu nedenle de edebi sanatlara ilişkin eserler kaleme alınmıştır (Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Bedâyi'ül-Efkâr*, Seyfî-i Buhârî'nin *Senâyi'ü'l-Bedâyi'* bunlardan ikisidir). Yine bu dönemde Fars edebiyatı genele yayılmış, edebi birçok tür gelişmiş ve gazel-kaside yazımı ön plana çıkmıştır. Öyle ki bu dönem “gazel

⁶¹⁰ Nûrüddîn Abdurrahman b. Nizâmüddîn Ahmed b. Muhammed Câmî, **Bahâristan**, Şark İslam Klasikleri, İstanbul, 1985, s. 166.

⁶¹¹ Togan, **Umumi**, s. 81-82.

⁶¹² George Morrison, **History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day**, J. Brill, Leiden, 1981, s. 54.

⁶¹³ Ali Şir Nevaî, **Muhakemetü'l-Lugateyn**, Türkmenistan Devlet Neşriyatı, Poltoratsk (Aşkabat), 1925, s. 1323.

dönemi” olarak nitelendirilmiştir. Timur’un dönemi sonunda Çağatay Türkçesinin ön plana çıkması ile Türkçe ve Farsça şiir sayısı artmıştır.⁶¹⁴

Semer kant’ın edebi alanda parlak çağı, Uluğ Bey dönemiyle temel olarak sona ermektedir. Uluğ Bey’den sonra yetenekli şairlerin ve sanatçıların toplandığı kültür merkezi Herat olmuştur.⁶¹⁵ 15. yüzyılın ilk yarısında Timurlu mirzaların himayesinde gelişme gösteren Çağatay edebiyatı, yüzyılın ikinci yarısında da gelişimini sürdürmüştür.⁶¹⁶

Bu dönemde edebi alanda özellikle şiirlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Timurlular şiire önem vermiştir. Öyle ki Şahruh Mirza, Mirza Baysungur, Uluğ Bey, şair ve ediplerin bir araya getirilmesini ve merkezde toplanmasını sağlamıştır. Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevaî’den sonra kendi dönemindeki en önemli şairlerden biri olarak değerlendirilmektedir.⁶¹⁷ Öyle ki Hüseyin Baykara ve Nevaî, ilk şiirlerini çocukluk dönemlerinde vermişlerdir. Baykara’nın gençlik dönemlerinden itibaren lirikmin derin bir biçimde hissedildiği şiirleri bir araya getirilmiş, ortaya çıkan *Dîvan* dönemin ünlü hattatları tarafından istinsah edilmiş, bazı nüshalar ise minyatürler ile süslenmiştir. Baykara’nın şiirlerinde dünyevi aşk çevresinde biçimlenen ayrılık acısı, vefasızlık, sevgilinin güzelliği gibi konular ele alınmış olup tüm şiirlerde hüznü bir hava hâkimdir.

⁶¹⁴ Çetin Kaska, “Timurlular Döneminde Edebiyat”, **Kare**, S. 8, 2019, s. 133-134.

⁶¹⁵ Шишкин, **a.g.e.**, s. 22

⁶¹⁶ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 138.

⁶¹⁷ Oruç, **Son Timurlu**, s. 94.

Poetik anlayışla kaleme alınan *Dîvan* akıcı, sade bir üslupla ve halk dilinden de yararlanılarak oluşturulmuştur.⁶¹⁸

Bu dönemin şairleri, sanat yaratımının çeşitli teorik sorunlarına iyi hazırlanmışlardır ve özellikle Abdurrahman Câmî ve Ali Şîr Nevâî gibi şairlerin klasik eserlerinde açıkça görüldüğü gibi, edebi çalışmalarında bu teorik hazırlığın etkisi görülmüştür. Ali Şîr Nevâî'nin edebiyat görüşlerini ve meslektaşlarının edebi eserlerini detaylı olarak analiz ettiği çalışmaları Semerkant'ta başlamıştır. Nevâî, en büyük Doğu şairleri Firdevsî ve Nizâmî'nin sanat eserlerini yüksek bir şekilde takdir etmiştir. Bu döneme ait edebi eleştiriler yalnızca eserlerin en önemli sorunlarını ele almamış, aynı zamanda edebiyat tarihini de incelemişlerdir.⁶¹⁹

Timurlular döneminde edebi yaşam çerçevesinde önemli şairler yetişmiş olup bunlarla ilgili bilgilere Devletşah'ın eserinde yer verilmektedir. Bunlar arasında Şems-i Mağribî, Şâh Nimetullâh Velî, Lütfullâh-i Nişâbûrî, Envâr-i Tebrîzî, Figânî-i Şîrâzî, Şeyh Âzerî gibi kişiler yer almaktadır.⁶²⁰

Timur'un halefleri Timur'un askeri dehasına, savaştaki becerilerine ek olarak onun sanatsal yönünü de miras almışlardır. Sanatçıların ve sanatın koruyucusu olan hanedan mensuplarının her biri ya âlim ya da sanatkârdır. Yine Timurlularda, Mirza Şahruh, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara gibi en yetkili kişiler aynı zamanda en yetenekli

⁶¹⁸ Sevda Kaman, “Hüseyin Baykara Divanı'nın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine”, **MUTAD**, C. 4, S. 2, 2019, s. 184-185.

⁶¹⁹ Луминов, **a.g.e.**, s. 232.

⁶²⁰ Kaska, **a.g.e.**, s. 134.

kişilerdir. 15. yüzyılın başlangıcında kültürel faaliyetleri teşvik eden ve bunların uygulanması için yeterli imkânlara sahip olan kişiler böylelikle bir araya gelmişlerdir.⁶²¹

Timurlular dönemi, diğer sanat dallarında olduğu gibi edebi alanda da önemli bir dönemi teşkil etmektedir. Timur döneminde başlayan edebi yazım zamanla daha da gelişme göstermiş ve bu dönemde önemli şairler, edipler yetişmiştir. Timur'un desteklediği edebiyat ortamı, edebiyatçıların yeteneklerini geliştirmelerine ve eserlerini kaleme almalarına olanak sağlamıştır.

Bu dönemdeki edebiyat eserleri, genellikle şiir formunda kaleme alınmıştır. Şairler, başlangıçta Divan Edebiyatı'nın etkisi altında kalarak gazel, kaside, rubai gibi nazım birimlerini kullanmışlardır. Daha sonraki süreçte ise dilde sadeleşmeye gidildiği görülmektedir. Timurlular dönemi edebiyatında, şiirlerde kullanılan dil ve üslup oldukça özenli ve zariftir. Şairler, Farsçanın zengin dil yapısından ve estetik özelliklerinden yararlanarak şiirlerini kaleme almışlardır. Bu dönemde Farsça, edebiyatın önemli bir ifade aracı haline gelmiştir. Ayrıca, Timurlular dönemi edebiyatında Türkçenin de geliştiğini söylemek gerekir. Türkçe eserler bu dönemde de önemli bir yer tutmuştur. Bu durum, Türk edebiyatının gelişimi açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Timurlular dönemi edebiyatı, dönemin kültürel ve estetik değerlerini yansıtan bir zenginlik sunar. Şairlerin eserleri, aşkın derinliklerini anlatırken aynı zamanda doğa ve insanın iç dünyası üzerine de derin felsefi düşünceler sunar. Bu dönemin edebiyatı, Türk edebiyatının tarihinde önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilir. Şairlerin şiirleri, dönemin estetik anlayışını ve kültürel değerlerini yansıtırken, Türkçe ve Farsça gibi

⁶²¹ Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 171.

dillerin kullanımıyla da edebiyatın zenginliğini artmıştır. Bu dönemde yetişen şairler ve eserler, Türk edebiyatının tarihinde önemli bir yer tutar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKANT'TA MİMARİ YAPI

“Onun mükemmelliği hakkında ne diyebilirim?

Onun güzelliğini övmek için ne söyleyebilirim?

İkinci bir cennet gibi sayılan şehir

(...)

Göz güneşinin aynası

Yaradılış sırrının mecmuası

Mutluluk ve zenginiğin başlangıcı...”⁶²²

Mimari çeşitlilik bakımından Timurlu döneminde Semerkant'ı oldukça zengin olup şehirde saraylar, türbeler, mezarlar, cami ve mescitler, kütüphaneler, imarethaneler, medreseler, rasathane, hankâh ve ticarî yapılar bulunmaktadır. Çalışmamız kapsamında Timurlular dönemi Semerkant'ında yaptırılan ve kullanılan, ön plana çıkan mimari yapıların detaylarına yer verilmektedir.

Genel itibarıyla Timurlu dönemine ait sanat ve mimari, diyalektik Türk mimari ve sanatının bir parçasıdır ancak yeni buluş ve denemeleri de kendi karakteri içinde yansıtmaktadır. Bu dönemde yenilik ve değişiklik olarak değerlendirilen uygulamalar başarılı olmuş ve devam eden dönemlerdeki sanat üslupları içinde yerini almıştır. Söz konusu dönemde yenilik ve değişiklik olarak görülen birçok uygulama kabul görmüş ve dönemin homojen sanatsal gelenekleri ve üsluplarına yeni bir pencere açılmıştır. Bu

⁶²² Fuşencî, *İbretü'n Nâzırîn*, s. 43-44.

çerçevede mimari yapıların genel özelliklerine ve örneklerine geçmeden önce, dönem mimarisinin genel özelliklerine ve öne çıkan yönlerine değinmek yerinde olacaktır.

Timur, fethettiği topraklarda bir istilacı olarak hareket etmemiş, ülkelerde hızlı ve yapıcı imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Eski kentler yeniden canlı hale getirilmiş, sulama kanalları ve bahçeler oluşturulmuştur. İnşa edilen saraylar halka kapalı şatolar biçiminde tasarlanmamıştır. Ona göre Semerkant, dünyanın en büyük şehri haline gelecektir. Bu büyüklüğü göstermek için ise kentin çevresine pek çok köy yaptırmış, onlara bildiği kentlerin adını vermiştir.⁶²³ Arazinin verimli ve güzel olmasıyla ilgili olarak İbn Hurdazbih de eserinde şu ifadelerle yer vermektedir: “*Temizlik, büyüklük, güzellik ve şeref bakımından Cebel-i Soğd’da bulunan Semerkand’dan daha güzeli yoktur. Burası yeşil gökyüzü, sarayları İşrak yıldızları, nehirleri güçlü kollar, surları güneş gibidir.*”⁶²⁴

Moğol istilasından sonraki ilk yarım yüzyılda neredeyse hiç yeni bina yapılmamıştır. Hareketsiz geçen iki kuşakta, uzmanlaşmış beceriler ve zanaatlar kaybolma veya bozulma eğilimindedir. Mâverâünnehir’de 14. yüzyılın ortalarından kalma birkaç yapı vardır, ancak yüzyılın son çeyreğinde Timur’un kişisel himayesi altında inşaat faaliyeti tüm hızıyla devam etmiştir. Herat’taki Ulu Camii’nin 14. yüzyılın başlarındaki rekonstrüksiyonu dışında, 15. yüzyılın başlarında Şahruh’un saltanatına kadar neredeyse hiçbir anıtsal yapı gerçekleştirilmemiştir.⁶²⁵

Timur’un şehirlerden sanatkâr ve zanaatkârları toplayıp Semerkant’a götürdüğü dikkate alındığında; bu sanatkârların gelenekselliği, kültürü ve yeniliği bir araya getirip

⁶²³ Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 36-37; Aka, **Timur ve Devleti**, s. 116.

⁶²⁴ İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler**, s. 147.

⁶²⁵ Knobloch, **Monuments of Central Asia**, s. 57.

birbiri ile harmanlaması da kaçınılmaz olacaktır. Böylelikle Moğol öncesi Selçuklu mimarisinin devamı niteliğinde olan 14. yüzyıl İran mimarisi, Timur'un Semerkant'ının inşası için bir ilham kaynağı olmuş ve bu da Mirza Şahruh'un Herat'ı için bir model teşkil etmiştir.⁶²⁶

4.1. Timurlu Mimarisi Yapısal Özellikleri

Timurlular dönemi mimari yapıları daha önceki dönemlerin özelliklerini korumakta ise de bu dönemde yapılarda yeni denemeler ve yeni uygulamaların hayata geçirildiği görülmektedir. Bu dönemdeki yapılar İran mimarisi çerçevesinde değerlendirilmekte olsa da görünüş ve boyutlar itibarıyla onlardan üstün konumdadır. Yapılarda yüksek binalar, geniş iç mekânlar, göz alıcı kaplamalar ve renklerdeki zenginlik dikkat çeken ve öne çıkan özelliklerdir.⁶²⁷ Özellikle karakteristik kubbe özellikleri ve kasnak kullanımı gibi unsurların yanı sıra süslemelerde de yenilikler çağı olarak adlandırılabilen bu dönemde, farklı türde yapılar hem teknik hem de estetik açıdan ön plana çıkmaktadır.

Timurlular döneminde mimari formlar, Moğol öncesi dönemdekiyle aşağı yukarı aynı kalmıştır. Çift kubbe artık sıklıkla kullanılmaya başlanmış olup iki kubbe genellikle farklı profillere sahiptir. Kural olarak, binanın dış etkisini arttırmak için dış kısım iç kısımdan çok daha yükseğe kaldırılmaktadır. Bu etkiyi daha da arttırmak için dış kubbeye soğanlı bir şekil verilmiş ve kubbe yüksek bir kasnak üzerinde yükseltilmiştir. Önceleri yapı ile kubbe arasında bir geçiş mahalli olan kasnak, artık kubbenin kapladığı iç mekânın

⁶²⁶ Knobloch, **a.g.e.**, s. 57.

⁶²⁷ Subtelny, "Socioeconomic Bases..." s. 479-505.

genişletilmesine yardımcı olmaktadır. Bu kullanım biçimi Budist mimarisinde iyi bilinmektedir, İslam mimarisinde ise ancak Timurlular döneminde gerçek bir önem kazanmıştır. Münferit bir yenilik, Mozole’de kullanılan üçlü kubbedir.⁶²⁸

Bu dönem yapılarına dışarıdan bakıldığında, bunların oldukça basit biçimlerden meydana geldiği görülür; özellikle dikdörtgen, küp ve çokgen yapılar öne çıkmaktadır. Fakat iç kısımda odaların şekli ve boyutu, üst yapının işlevine göre oldukça farklı özelliklere sahip olabilmektedir. Dışarıdan dikdörtgen bir yapı olarak görünen binalar, odaların ve tonozların çeşitliliğine yönelik hiçbir bilgi içermemektedir. Bu, Timurlu dönemi mimarisinin karakteristik özelliğidir. Genel itibarıyla bu dönem yapılarında aynı yapı özelliklerinin görülmesi mümkündür. Giriş, yüksek eyvan, dış cephe süslemeleri, yan cepheler ile köşelerin uyumu dikkat çekmektedir. Genel olarak Timurlu mimarisinin rasyonel bir düzene göre “geometrik uyum” a sahip olduğu görülmektedir.⁶²⁹

Geometrik süsleme özellikle girişlerle temsil edilmektedir. Giriş yapıları 10 ve 11. yüzyıllarda oluşturulan tekniklere uygundur ancak çok daha eski tarihsel kökenlere sahiptir. Timurlular döneminde bu süslemeler yeni bir ifade kazanmıştır. Bu alandaki yenilik, geometrik desenlerin yeni yapı malzemeleri ve değişen mimari oranlara uyarlanması ile oluşmuştur. Yapıların girişleri, karmaşık olmaktan çok bütünsel bir yüzeyin vurgulanması biçimindedir ve kutsal düzenin ifade edildiği bir mana taşımaktadır.⁶³⁰

⁶²⁸ Knobloch, **a.g.e.**, s. 57.

⁶²⁹ Golombek ve Koch, “The Mughals”, s. 820.

⁶³⁰ В. Гюльэ, “А Рх Итекту Рн Ы Йо Рн Ам Ен Т В Эп Ох У Ам Ира Т Ем У Ра И Тем Ури До В”, **Мирзо Улуғбекнинг Ж Аҳон Илм-Фани Ривож Ига Қўшган**

Simetrik yapı biçiminin en iyi örneklerinin verildiği Timurlu dönemi yapı tipi, sekiz gök merkezi bir çekirdek çevresinde sekiz bölümden meydana gelen merkezi plandır. Günümüze ulaşan örneklerin tamam 15. yüzyıla tarihlenmekte gibi görünmektedir fakat plan, dönemin seyyahlarından Clavijo tarafından tarif edilmektedir. Buna göre kare içinde haç planlı, haç ortasında kubbeli bir mekân ve aksenal boşlukları tonozlu salonlara dönüşmüştür. Dışarıya açılan yerler ya da taht için ayrılan özel bir alan olarak kullanılmaktadır. Kare yapıya ait köşeler aksenal salonlar arasındaki boşlukları dolduran odalara ayrılmıştır. Böylelikle bina sekiz oda ve bir kubbe odasından meydana gelen “sekiz gök” mistik yaklaşımının mükemmel biçimde yansıtılmasını ifade etmektedir. Daha egzotik yapıya sahip planlarda ise köşe boşlukları merkezi çekirdeğin çevresindeki ikinci bir odaya ya da sekizgenlere dönüştürülmüştür. Tasarım bütünüyle merkezi kubbe odasından çıkan yarıçaplar izlenerek geometrik olarak yeniden meydana getirilebilir.⁶³¹

Burada bahsi geçen sekiz gök mimarisi, İslam sembolizmi bakımından önem taşımakta olup İslami kültürde sekiz gök, yaradılışın sembolü olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda cennetin sekiz katı olarak da ifade edilebilir. İslam inancında yaratıcı yedi yeri ve sekiz göğü (yedi cehennem ve sekiz cenneti) yaratmıştır.⁶³² Bunun yanında Türk-İslam mimarisinin geometrik simetrisi açısından da sekiz gök motifi

Ҳиссаси М Ирзо Улуғбек Таваллудининг, Халқаро Астроном Ия Йилига Ба Ғиш Ланган Халқаро Илмий Конференция, 2009, s. 278.

⁶³¹ Golombek ve Koch, “The Mughals”, s. 821.

⁶³² Sehî Bey, Heşt Bihişt adlı eserinde bu katlara yer vermektedir. Sehî Bey, **Heşt Bihişt**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017.

önemli bir yere sahiptir. Yapıda estetik, denge ve uyum meydana getiren sekiz gök kullanımı görsel açıdan daha etkileyici bir görünüm sunması bakımından önemlidir. Aynı zamanda, zamanın bir sembolü olarak da değerlendirilebilir. Yine doğadaki simetrinin yapılardaki yansıması olarak da motifin değerlendirilmesi mümkündür. Sekiz gök mimarisi estetik ve sembolik anlamları bakımından sıklıkla tercih edilmiştir. Yapıların kozmik ve dini bağlantısına vurgu yapan motif, estetik açıdan da anlamlı ve zengin bir görsellik sunmaktadır.

Bu dönem yapılarında binanın merkezi bir kubbe çevresine planlandığı görülmektedir. Yapının dört tarafından merkezi meydanın kenarlarına paralel dikdörtgen boşluklara açılan derin oyuklar vardır. Bu uzun odaların ortasında kare küçük odalara açılan kapılar yarı sekizgen bölmelerle kapatılmıştır. İç mekân, iç içe geçmiş haldeki iki kareden oluşmuş gibi görünmektedir, merkezi kubbeyi içeren kare ile onu kapsayan kare ve dikdörtgen odaların yer aldığı bir kare. Bu yapı tipinin en ünlü örneği, Timurlu mimarisinden kalmadır.⁶³³

Yapılara ait kubbelerin yapılması için yenilikçi bir teknoloji kullanımı gerekmiştir. İçteki kubbenin alttan görünmesini sağlayacak bir sistemle kubbe yüksek bir kasnağa oturtulmuş ve iç mekânın geniş olması sağlanmıştır.⁶³⁴ Bu dönem mimarisinde bir yenilik olarak kubbelerde yapılan değişiklik Golombek ve Subtelny tarafından ifade edilmektedir. Buna göre uzun dikdörtgen yapıların kubbe ile kapatılması mümkün olmadığı için İranlı ustalar 14. yüzyılda mekânın karelere bölünmesini sağlayarak sorunu çözmüşlerdir. En üste kubbeye benzer tonozlar yerleştirilmiştir. Bu deneyimler Timurlu

⁶³³ Golombek ve Koch, **a.g.m.**, s. 821

⁶³⁴ Knobloch, **Monuments of Central Asia**, s. 57.

sonrası çalışmalar için de ilham olmuştur. Kemerler bu uygulama sonrasında bağımsız hale gelmiş ve duvara bağımlı kalmaktan kurtarılmıştır.⁶³⁵

İkinci kubbe ise sekizgen, silindirik ya da uzun bir kasnak üzerine daha yüksek biçimde tasarlanmıştır. Dış kubbede genel olarak turkuaz ini kaplamaları bulunmaktadır, hafiflik sağlanması için ince tuğla kullanılmıştır. Dikey kirişlerle desteklenen iç kısımda kirişler i kubbeyle yaslanmaktadır. Kullanılan bu teknoloji 14. yüzyılda İran’da geliştirilmiş olup kullanan ustalar ise İran’dan getirilerek Semerkant yapılarında çalışmışlardır.⁶³⁶ İki kubbenin i içe kullanılışı Timurlu döneminde yaygın hale gelmiştir.⁶³⁷

Semerkant yapılarında kubbeler göğe uzanmaktadır ve sanki yıldızlara ulaşma çabasının bir göstergesidir. Bu görkemli yapılar, Timur’un dünya hkimiyetinde rekabet kabul etmemesi ile ilişkilendirilmektedir. Göğe yükselen karakteristik kubbeler, Timurlu mimarisinin sembolleri olarak değerlendirilmektedir.⁶³⁸

Çok fazla olmasa da bu dönem yapılarının yeni özellikler taşıdığı görülmektedir. Binalardaki anıtsal büyüklük, taşıyıcı sistemdeki özellikler, yüzey süslemelerinin gösterişli olması bunlar arasında sayılabilir. Timur için yapılmış olan devasa büyüklüğe sahip olan yapılar, hem gsterişleri hem de güzellikleri ile hanedanın imajını ve gücünü

⁶³⁵ Golombek ve Subtelny, **Timurid Art and Culture**, s. 5.

⁶³⁶ Golombek ve Subtelny, **a.g.e.**, s. 5.

⁶³⁷ Knobloch, **Monuments of Central Asia**, s. 57.

⁶³⁸ Golombek ve Subtelny, **a.g.e.**, s.3.

artırmıştır.⁶³⁹ Bu dönemde daha önceki döneme göre dekorasyon ve tasarım bakımından da gelişmeler olmuştur. Temel planda daha önce olduğu gibi yine dört eyvanlı, sivri kemerli iç avlu öne çıkmaktadır ancak bu dönemde ayrıca bir portal-giriş kapısı da eklenmiştir.⁶⁴⁰

Timurlu dönemi binalarında cephe merkezindeki en önemli unsurlardan biri portallardır ve bunlar binaların arka planda kalmasına neden olacak kadar gösterişlidir. Dönem mimarisinin genel karakteristiğini ve tüm yapılarda kullanılan özellikleri ortaya koyan detaylar arasında yapı yüksekliğinden daha yüksek olan portallar, iç içe geçmiş kemer dizileri, piştak, simetrik oranlar, içten çift kabuk ve dıştan geniş kasnakla yükseltilen kubbeler, stalaktit ve mukarnas kullanımı, dört yönlü plan tasarımı oluşturmaktadır.⁶⁴¹ Portallere dini yazılar ve görseller yerleştirilmiştir. Bu yazılar, Emir Timur'un dinin koruyucusu olarak aktarıldığı mesajlar içermektedir. Mimari ideoloji ve inancın aktarılması için yapılar etkili bir araç olarak görülmektedir. Örneğin Gûr-ı Emîr yapısının kubbe taslağında “*Allah ebedidir*” yazısı yer almaktadır.⁶⁴² Çifte minareler ise girişte yer alan eyvanın daha gösterişli bir hale gelmesini sağlamaktadır. Dış duvarlar sırlı

⁶³⁹ Lentz ve Lowry, **Timur and the Princely Vision**, s. 63.

⁶⁴⁰ Hans R. Roemer, **Timur and His Successors in Iran**, Cambridge University Press, 2008, s. 142.

⁶⁴¹ Hillenbrand, **Islamic Art**, s. 216.

⁶⁴² John Fleming ve Hugh Honour, **Dünya Sanat Tarihi**, Çev. Hakan Abacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 28.

süsleme ve tuğlalarla dikkat çekmektedir. Bu dönemde inşa edilen binalar bir bütün olarak algılanabilecek kadar görkemli tasarlanmıştır.⁶⁴³

Hemen bütün yapı tiplerinde dört tarafa açılan avlu çevresinde düzenlenmiş kare ya da aradyal içinde haç biçimli plan şeması kullanılmıştır. Her bir yapı tipinde kendine has düzenlemeler ve bezemeler bulunmaktadır. Mimari estetikte geometrik dizilimler önemli bir yere sahiptir.⁶⁴⁴

Bu çerçevede Timurlu mimarisinin karakteristik özellikleri olarak kabul edilen piştak, çapraz koridor, orta avlu gibi unsurlar ile dört tarafa açılan avlu çevresinde düzenlenen kare ya da radyal içinde haç plan şeması hemen hemen yapı türlerinde benzer biçimde kullanılmıştır. Aynı zamanda yapı tiplerinin her birinin kendine has çeşidi ve geleneksel hale gelmiş düzenlemeleri de vardır. Timurlu mimarisinde estetiğin temel yaklaşımı geometrik esaslara göre belirlenmektedir. Dikdörtgen ya da kare tabanlı prizmatik gövdeye sahip olan hacimler bir araya gelmekte ve istenen plan şeması ile ana kütleyle meydana getirmektedir. Daha önce İslam ve Türk mimarisinde yalnızca bir kubbe geçiş unsuru olarak görülen kasnaklar, Timurlu mimari yapılarında prizma gövde üzerinde içte bulunan ilk kubbe kabuğunun da örtülmesine yetecek kadar yükseltilerek döneme has bir özellik haline getirilmiştir. Yüksek kasnak üzerine inşa edilen çini kaplı, yüksek merkezli tekli ya da çoklu kubbeler de döneme ait bir özelliği pekiştirmektedir.⁶⁴⁵

⁶⁴³ Hillenbrand, **Islamic Art**, s. 216.

⁶⁴⁴ Şerare Yetkin, **Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul, 1972, s. 116; Başkan, “Timurlu Çağı”, s. 33.

⁶⁴⁵ Başkan, “Timurlu Çağı”, s. 33.

Timurlu mimarisinin eklektik özelliği bulunmaktadır. Yeni mimari yapıda Güney ve Orta İran'dan gelen sanatçıların katkısı fazladır. Kentin mimarisi böylelikle aynı zamanda bölgesel bir yapıdan da kurtulmuştur.⁶⁴⁶ Timurlular dönemi mimarisi şehir kurma, külliye ve bağımsız işlevsel yapılar inşa edilmesinden oluşmaktadır. Bu dönemde kentlerin düz alanlarda kurulduğu görülmektedir. Merkezden dışarı doğru gelişme gösteren bir şehir yapılanması söz konusudur.⁶⁴⁷ Şehir tasarımı bakımından bu dönem yapılarının anıt meydanına katkı sağladığı görülmektedir. Açık ve büyük bir alanın çevresinde etkileyici ve geniş yapılar yer almaktadır. Meydanlar, hem ihtişam duygusu verecek biçimde hem de uyumlu bir tasarıma göre yapılmıştır. Semerkant'ta yer alan Registan Meydanı, Buhara'da yer alan Leb-i Huz, Isfahan'da bulunan Meydan-ı Şah aynı mantığa uygun biçimde inşa edilmiştir.⁶⁴⁸

Timurlular dönemi mimarisinin başarılı olmasını, Aslanapa birkaç nedene bağlamaktadır. Buna göre bu yapıların başarısının temel unsurları estetik değerler, yüksek kaliteli dekorasyon ve oniks yapılanmadır. Doğal kaynakların kullanılması kalite düzeyini artırmıştır. Binlerce minik parçanın bir araya getirilmesi ile ortaya çıkan ve maliyetli bir süsleme biçimi olan mozaik tekniği ise bu döneme ait yapılarda sıklıkla

⁶⁴⁶ Roemer, **Timur in Iran**, s. 142.

⁶⁴⁷ Gönül Cantay, "Emir Timur Devleti'nde Mimârî", **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu**, MSGSÜ Yayınları, İstanbul, 2007, s.248.

⁶⁴⁸ Knobloch, **Monuments**, s. 58.

tercih edilmiştir. Yapıların dış yüzeylerine uygulanan mozaik tekniği, geometrik alanların renklendirilmesi ile cazip ve farklı bir görünüm kazanmıştır.⁶⁴⁹

Bu çerçevede Timurlu dönemi mimarisi yalnızca fiziksel yapısı bakımından değil aynı zamanda estetik ve kozmik yönden de ele alınmalıdır. Bilhassa süslemeler, geometrik yapı formları ve sembollerle evrensel kavramların ifade edilmek istendiği söylenebilir. Nitekim Timurlu dönemi mimarisi genel itibarıyla simetrik bir düzenden temellenmektedir; geometrik desenler, yıldız, astrolojik semboller ön plana çıkmaktadır. Bu semboller ve motifler göksel kavramları ve evrenin estetiğini ön plana çıkarmaktadır. Aynı zamanda bu dönem yapılarında incelik, zarafet, estetik, görkem için de gerekli unsurların sağlanması dikkat çekicidir. Mimari tarz içinde hem iç hem de dış süslemeler özenle seçilmiştir. Çiniler, geometrik desenler, mozaikler, kabartmalar, yapı planları bir araya geldiğinde estetik ve etkileyici bir görsel şölen sunmakta ve mimariyi hem üslup hem de ortaya konan örnekler bakımından zenginleştirmektedir. Bütün bunlara ek olarak; Timurlu mimarisinde evren ve insan arasında felsefi bir bağ kurmak da mümkündür. Büyük kubbeler ve yüksek portallar, evrende insanın küçük mevcudiyetinin bir göstergesi ya da yaratıcı karşısında insan acziyeti olarak düşünülebilir. Aynı zamanda açık alanlar ve geniş avlular da insanların evrensel olana hayranlığı olarak yorumlanabilir. Bunun yanında yapılarda genel olarak mediatif bir atmosfer bulunmaktadır ki bu da iç mekânlardaki huzur ve sessizlik, insan özünde bulunan ya da insan özünde aranan dinginliğin sembolize edilmesi olarak düşünülebilir.

⁶⁴⁹ Oktay Aslanapa, “İran Sanatı”, **Türk ve İslâm Sanatı III**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1959, s. 36-38.

4.2. Mimari Yapılarda Süslemeler

Timurlu kentlerinde birden fazla ülkeden gelen sanatkâr ve zanaatkârların çalışması sonucunda süslemeler döneme has bir karakter kazanmıştır. Bu dönem yeni birçok unsur ortaya çıkmış olup istikrarlı kompozisyonlar, klasik süsleme motifleri daha sonraki dönemleri de etki altında bırakacak kadar gelişme göstermiştir.

Bu çerçevede Timurlular döneminde mimari yapı süslemeleri için üç temel aşamadan söz edilmesi mümkündür.⁶⁵⁰

İmparatorluk dönemi: 1370 ve 1405 yılları arası dönemi kapsayan bu aşamada, binaların devasa büyüklüğü, süsleme ilkeleri uygulanmasını gerekli kılmıştır. Büyük modüllü desenler ortaya çıkmıştır. Dış cephelerdeki katılık iç mekânların süsleme zenginliği ile telafi edilmektedir. İslam sanatına ait tipik motiflere ek olarak altın kaplama, İslami semboller bu dönemin karakteristiğidir.

Klasik dönem: 15. yüzyılın ortalarına kadar Semerkant, en önemli inşaat merkezi olsa da bu dönemde Uluğ Bey mimarisi ön plana çıkmaktadır. Bu aşamada daha önce kullanılan unsurlara bir denge kazandırılmasına doğru gelişme söz konusudur. Motiflere ait çemberler genişlemiş, Hatayi ve Ferengi unsurları ortaya çıkmıştır.

Klasik sonrası dönem: 15. yüzyılın ikinci yarısına denk gelen bu dönemde mimari yapıların dışlarında sadelik tercihi ön plana çıkmaktadır. Süslemeler daha çok iç mekânlarda serbestçe yapılmaktadır. Resim dili özgürleşmiş, motifler genişlemiş,

⁶⁵⁰ ГЮЛЬ, **a.g.e.**, s. 289-290.

daha gerçekçi görüntüler ön plana çıkmıştır. Sanatın daha canlı ve serbest biçimde ifade edildiği “zarif bir karmaşa” egemenliği bu dönemde ön plandadır.

Timurlular dönemi anıt mimarisinde çini, karakteristik bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede özellikle renkli sır ve sırlı tuğla tekniklerinin kullanımının gelişmesi ile süsleme uygulamaları da gelişme göstermiştir. Bu dönemde Türkistan’da yer alan yapılarda tuğla ve yapı içinde ve dışında daha geniş yüzeylerde tek renk sırlı kabartma, sırlı tuğla ve çini mozaik süsleme karakteristiği olarak ön plana çıkmıştır.⁶⁵¹

Timurlular döneminde süsleme, kutsal gerçekliğin ezoterik anlayışının yolunda bir rehber olarak, ilahi yaratılışın güzelliğinin bir ifadesi haline gelmiştir. Süsleme formlarının içerdiği rasyonel unsurlar, geometrik veya bitkisel desenler, her zaman matematiksel hesaplamalara dayanan dengeli bir şema üzerine inşa edilmiştir.

4.2.1. Çini Sanatı

Türk mimarisinde çini, süslemelerde çok eski dönemlerden beri kullanılmaktadır. Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Hârizmşahlar ve özellikle de İran’da Büyük Selçuklular dönemlerindeki mimari yapılarda az da olsa çini kullanıldığı bilinmektedir. Anadolu Selçuklu ile farklı tiplerdeki mimari yapılar üzerinde bu sanat gelişmiş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu süreç boyunca Türk çini sanatında birbirinden farklı teknikler kullanılmıştır. Bazı teknikler her dönem sürdürülmüş bazıları ise belirli devirlerde ayrı bir karakter kazanmıştır.⁶⁵² Çini, İslam mimarisinde 9. yüzyıl

⁶⁵¹ O’Kane, **Timurid Architecture**, s. 187.

⁶⁵² Öney, **Türk Çini Sanatı**, s. 21.

itibarıyla kullanılmaya başlanmış olup bölge ve dönemlere göre desenlerin, motiflerin değiştiği, farklılaştığı ve kendine has bir karakter kazandığı bilinmektedir. Özellikle mimari yapı süslemelerinde çini kullanımı en önemli süsleme unsuru konumunda olup yüzyıllar boyunca farklı yapıların süslemeleri için kullanılmıştır.

Timurlu mimarisinde yapıların hem iç hem de dış süslemelerinde zengin çini desenleri ve parlak renkler dikkat çekmektedir. Saraylarda, türbelerde, medrese ve camilerde sırlı çinilerle süslemeler dikkat çekmektedir. Süslemeler Timurlu mimarisinde yapı özellikleri kadar öne çıkmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'ne ait olan sanat ve kültürü geliştiren, devam ettiren İlhanlılarda olduğu gibi İlhanlı ekolü de Timurlularda sürdürülmüş⁶⁵³, teknik detaylar devam ettirilmiştir. Fakat çini sanatı ve uygulamaları, daha özgün bir hale getirilmiştir.⁶⁵⁴

Yapılarda kullanılmakta olan erken dönem çinileri daha az renkli ve daha mütevazı iken zaman içinde bütün mimariye ihtişam ve güzellik veren zarafet sağlayan ve 16. yüzyıl itibarıyla Safevîlere dek uzanan bir süreci içeren mimari, dönemin ve bölgenin en karakteristik yapı özelliği olma özelliğini korumaktadır.⁶⁵⁵

Çini, Timurlu dönemi anıtsal mimarisinin karakteristik bir özelliği olup İlhanlı üslup ve tekniklerini yansıtmamasının yanında oldukça kısa bir süre içinde arkaik üslup düzeyini aşmış ve özgün bir hale gelmiştir. Renkli sır ve sırlı tuğla gelişimi sonucunda

⁶⁵³ Hillenbrand, **a.g.e.**, s. 2.

⁶⁵⁴ Seyfi Başkan, “Timurlu Mimarlığında Çini Süsleme Hakkında Bir Değerlendirme”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C. 9, S. 10, 2014, s. 77.

⁶⁵⁵ Roemer, **Timur in Iran**, s. 142-143

Timurlu dönemi yapılarında süsleme yaklaşımı da gelişmiş olup söz konusu dönemde Horasan ve Türkistan yapılarının tamamında tuğlanın yanında, eski dönemlere göre yapı içinde ve dışında daha geniş yüzeylerde sırlı tuğla kullanımı, düz çini mozaik ve tek renk sırlı kabartma unsurları dönemin karakteristik mimari süslemesini meydana getirmiştir.⁶⁵⁶

Timurlu döneminde mimari yapılarda çini süslemeler eyvan, kemer, kapı, kubbe gibi alanlarda kullanılmakta olup uyumlu bir bütünlüğe sahiptir. Özellikle kapı süslemelerinde, mukarnaslı yapılarda ve kubbe kasnaklarında firuze renkli sırlı tuğla kullanılması yapının daha değerli bir hal almasını sağlamaktadır.⁶⁵⁷

Bu dönemde çini kullanımı hem sanatın gelişimi hem de devletin gücünü yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Geniş yüzeylerin kaplanması, çini süslemeler, kalıcılık ve çok renklilik ile mimari süslemede önemli bir detaydır. Timurlu dönemi çini sanatı oluşunda bölgedeki mevcut sanat geleneği ve fethedilen ülkelerden getirilen sanatkârların birikimleri bir araya gelmiş ve yeni bir tarz oluşmuştur.⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ Bernard O’Kane, “The Development of Iranian *Cuerda Seca* Tiles and the Transfer of Tilework, Technology,” **And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture**, ed. Sheila Blair and Jonathan Bloom, Yale University Press, 2011, s. 187-188; Başkan, “Timurlu Mimarlığında Çini Süsleme”, s. 78

⁶⁵⁷ Figen Kadriye Vardar, “Timurlu Sanatında Çininin Yeri, Teknik ve Süsleme Özellikleri”, **Arkeoloji ve Sanat**, C. 33, S. 138, 2011, s. 96.

⁶⁵⁸ Figen Kadriye Vardar, “Timurlu Çini Sanatının Özellikleri ve 15. Yüzyıl Osmanlı Çini Sanatına Etkileri”, **Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2019, s. 309.

Bibî Hatun Medresesi (1398-1404), Meşhed Gevher Şâd Medresesi (1418), Şâh-ı Zinde kompleksinde yer alan Üstad Ali Neseî'nin yaptığı 1380 tarihli beşinci anonim kümbet, Herat Gevher Şâd Türbe ve Musallası (1417-1437) gibi yapılarda 15. yüzyıl ortalarına kadar renkli sırlı çiniler kullanılmış, bazen tek başına bazen de çini mozaikli olarak uygulanmıştır.⁶⁵⁹

Timurlu çini sanatı, devletin en güçlü dönemlerinde uygulanmış ve ciddi düzeyde gelişme göstermiştir. Mimariye ve sanata çok büyük önem atfeden Timur, inşa ettirdiği yapılarda ihtişam ve zenginliği ortaya koymuştur. Bu dönemde inşa edilen yapıların daha da güzelleşmesi ve estetik değer kazanması, iç ve dış mekânlarda çini sanatının kullanımıyla da doğrudan ilgilidir. Çiniler hem devasa büyüklüğe sahip yapılarda hem de küçük ölçekli yapılarda kullanılmıştır. Sütunlar, kubbelere, portallar, taçkapılar, pencereler, eyvanlar çini sanatı ile harmanlanarak süslenmiştir.

Bu dönemde ortaya konan çini sanatı ve ürünlerini tek başına değerlendirmek doğru değildir; Timurlular dönemine has bir üsluba sahip olsa da dönemin çini sanatında Pers, Moğol ve İslam etkileri de görülmektedir, nitekim bölgeler arasında sanatsal ve kültürel bir etkileşim olduğu malumdur. Mimari yapılarda kullanılan çini detaylar, aynı zamanda tarihi bir belge olarak değerlendirilebilir. Özellikle dönemin estetik, sanat ve sosyal yapısının anlaşılmasında mimari yapı süslemeleri önemlidir. Tarihsel açıdan bir değerlendirme yapıldığında çini sanatının önemli bir sanat formu olduğu görülmektedir. Bu çerçevede çini teknikleri ve motiflerinin felsefi açıdan yorumlanması da mümkündür. Örneğin çini desen ve motifleri, değişim ve sürekliliğin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda özellikle süreklilik ve geometri içeren motiflerde uyum

⁶⁵⁹ O'Kane, "The Development", s. 18.

ve dengenin hissedilmesi mümkündür. Geometrik desenlerde yer alan oran ve simetri, evrenin kusursuz düzeni ve dengesinin bir ifadesi olarak yorumlanabilir.

4.2.1.1. Çinilerde Kullanılan Teknikler

Timurlular dönemi çini sanatı, çininin yanı sıra sırlı tuğla, tuğla, sırlı aralık (derz) süslemeleri, terakota (sırlı ve sırsız) kullanılan bir dönemdir. Çini haricinde kullanılan malzemelerin çiniyle aynı biçimde kullanılması ve bir arada uygulanması, çini süsleme değerlendirmelerinin de daha başarılı şekilde yapılmasını sağlamaktadır denebilir. Bu dönem yapılarında tek renk sırlı çini, renkli sır, sır altı boya teknikleri ön plana çıkmaktadır. Aşağıda, en yaygın biçimde kullanılmış olan süsleme malzeme ve türlerine yer verilmektedir:

Tuğla: Bölgede az miktarda taş bulunması sebebiyle, ana malzeme tuğladır.⁶⁶⁰ Timurlular döneminden önce de birçok devlette kullanıldığı bilinen tuğlanın bu dönemdeki kullanımında daha çok kare formunda kullanım söz konusu olup bunların ebatları ortalama 25 cm boyutunda, 5-6 cm kalınlığındadır.⁶⁶¹

Sırlı Tuğla: Orta Asya mimarisine ait dekorasyonda bugüne kadar gelen sırlı ilk örnekler 12. yüzyıla aittir. Bu yüzyıla tarihlenen ve Merv’de yer alan Sencer Türbesi üzerinde yer alan çiniler, Buhara’da Kelan (Kalyan) Camii ve minaresinde bulunan mukarnasların altında yer alan bilezikte kabartmalı, mavi sırlı, kitabeli çinilerin görülmesi mümkündür. Söz konusu bilezikte, pişirilmiş topraktan koyu mavi ve turkuaz sır parçaları

⁶⁶⁰ Yetkin, **Anadolu’da Türk Çini**, s. 116.

⁶⁶¹ Golombek ve Wilber, **The Timurid Architecture**, s. 127.

bulunmaktadır. Bu örnekler, Moğollar’dan önceki dönemde Orta Asya’da nadiren koyu mavi ve mavi sırlı tuğlaların kullanımına örnektir.⁶⁶² Timurlular döneminde sırlı tuğla kullanımı ve sırlı aralık süslemeleri sırlı kırmızı toprak kullanılan bir dönem olup tek renk sırlı çiniler ve çini mozaik uygulamaları, sır altı ve renkli sır⁶⁶³ teknikleri ile uygulanmıştır. Tuğla kullanımı çini süslemeleri daha da ön plana çıkarmaktadır. Sırlı tuğla üretimi hılcıca sağlanabilen, yüzeylerde kısa sürede kullanıma uygun ve işçilik bakımından kolaylık sağlayan bir malzeme olup daha çok yapı dış cephelerinde tercih edilmiştir. İç ve dış süslemede ise sırlı tuğla kullanımı ön plana çıkmaktadır. Özellikle

⁶⁶² Эльмира Гюль, **Архитектурный Декор Эпохи Темуридов: Символы И Значения**, Институт Искусствознания Академии Наук Республики Узбекистан Республиканский Научно-Учебный Консалтинговый Центр Нк Ташкент , 2014, s. 43.

⁶⁶³ “15. yüzyıldan 16. yüzyılın ortalarına kadar, sadece mimari süslemede görülen renkli sır tekniğinde kırmızı hamur kullanılır. Hamur şekillendirildikten sonra üzerine, istenilen desen ya basılarak ya da kazınarak çizilir ve fırınlanır. Renkli sırlarla boyanan çini, tekrar fırınlanır. Diğer tekniklerde olduğu gibi, özellikle erken örneklerde, çini hamuru ile sır arasında astar yoktur. Renkli sır tekniğinin özelliği, bir çini plakanın üzerindeki süslemenin, aynı anda birçok renk kullanılarak meydana getirilmesidir. Dikkat edilmesi gereken nokta ise, renklerin birbiri içerisine karışmasını engellemektir. Bu amaçla sırların arasına balmumu ya da bitkisel yağ-mangan karışımı sürülür. Bu karışımlar fırınlama esnasında yanarak konturları meydana getirirler. Balmumu ile kırmızı, bitkisel yağ-mangan karışımıyla da siyah kontur elde edilir.” Sevinç Gök Gürhan, “Bursa ve Edirne Eserleri Işığında Çiniler”, Ed. Gönül Öney, Zehra Çobanlı, **Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı**, (215-229), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 220.

15. yüzyıl yapılarında sırlı tuğla kullanımı ile yapılar estetik açıdan ön plana çıkarılmıştır.⁶⁶⁴ Sırlı tuğla ve tuğla süslemeleri 14. ve 15. yüzyılda Semerkant'taki yapıların iç ve dış yapılarında yer almaktadır. Şâh-ı Zinde Ali Türbesi, Bika Türbesi, Ak Saray, Hoca Ahmed Yesevî Türbesi gibi birçok yapıda kullanımı tercih edilen bir malzemedir. Bunların yanında Gûr-ı Mîr Türbesi, Bîbî Hanım Cami, Buhara Uluğ Bey Medresesi gibi yapılarda da tuğla ve sırlı tuğla kullanımı görülmektedir Bunun yanında Semerkant'ta oldukça başarılı örnekleri görülen renkli sır tekniği, Bursa Yeşil Cami, Yeşil Türbe, Edirne Muradiye Cami ve Edirne Şah Melek Cami süslemelerinde de desen ve renk özellikleri bakımından yinelenmiştir.⁶⁶⁵

Renkli Sırlı Çini: Genel olarak altıgen şeklinde levhalar biçiminde üretilen ve mekân duvarlarının belli bir yüksekliğe değin çiniyle kaplanmasında kullanılmışlardır. 14. yüzyıl itibarıyla Timurlularda kullanımı oldukça popüler olup 15. yüzyıl sonuna kadar bu tekniğin kullanımına devam edilmiştir.⁶⁶⁶ Bu çini desenleri üzerine altın işlemler eklendiği de görülmektedir. En güzel örnekleri Şâh-ı Zinde Kasım İbn Abbas Türbesi, Mülk Ata Türbesi, Şirin Bika Türbesi'nde görülmektedir. Renkli sır tekniği ile uygulanan çinilerde kobalt mavizi, firuze, mavi, beyaz, siyah, yeşil, sarı, leylak rengine sahip olan sırlar, desenlerin kırmızımsı renge sahip olan hamura kazınması ve boyanması ya da kalıba basılarak içleri doldurulma biçimindedir. Sır renklerinin birbirine karışmasının engellenmesi için fırınlama aşamasında sırların arasına manganez ve bitkisel yağ veya balmumu karışımı sürülmektedir. Balmumu kullanımıyla fırınlama yapıldığında renkli sırların araları koyu kırmızı renk, bitkisel yağ kullanılması durumunda ise siyah çizgiler

⁶⁶⁴ Yetkin, **Anadolu'da Türk Çini**, s. 116.

⁶⁶⁵ Gürhan, "Bursa ve Edirne", s. 221.

⁶⁶⁶ O'Kane, **Timurid Architecture**, s. 104

oluşmakta, bunlar aynı zamanda motifler için bir çerçeve meydana getirmektedir.⁶⁶⁷ Bu teknikte kullanılan ana hatların belirlenmesinde siyah ve kırmızı renklerde renkli sırlara kıyasla daha az silis yer alması nedeniyle homojen olmaması sonucunda renkli sırlar kendi alanları dışına çıkamamaktadır.⁶⁶⁸ Timurlular dönemi renkli sır tekniğinde hamurun yüzeyi beyaz bir astar tabakasına sahiptir. Bu astar, sırüstü renklerin çok daha canlı görünmesini sağlamaktadır.⁶⁶⁹ Renkli sır tekniğinde sır araları sırsız, koyu kırmızı ve macun benzeri satırlardan oluşmakta olup bu da dönemin çini sanatına ait bir yenilik olarak değerlendirilmektedir.⁶⁷⁰

Kabartmalı Çini: Bu teknik Anadolu Selçukluları, erken Osmanlı dönemi eserlerinde az da olsa kullanılmış olmakla birlikte Timur dönemindeki kabartmalı çiniler desen ve teknik bakımından bunlardan farklı bir gelişim seyri izlemiştir. Daha önceki kabartmalı çinilerin yapımı için kalıp kullanılmakta iken Timur dönemindeki örneklerde kesme ve kazıma işlemleri⁶⁷¹ yapılmaktadır. Geometrik ve bitkisel kompozisyonlarla kufi

⁶⁶⁷ Gök Gürhan, “Bursa ve Edirne”, s. 220.

⁶⁶⁸ Bernard O’Kane “Tiles of the Many Hues”, **Diverse Are Their Hues: Colour in Islamic Art and Culture**, Ed. J. Bloom, S. Blair, New Haven, 2011, s. 185, 186.

⁶⁶⁹ O’Kane “Tiles of the Many Hues”, s. 184.

⁶⁷⁰ Öney, **İslâm Mimarîsinde Çini**, s. 63.

⁶⁷¹ “Kazıma mozaik tekniğinde ise, tek renk sırlanmış levhalara önce motif çizilir. Çizilen motifin zemini sert bir cisimle kazınır. Kazıma işlemi bittiğinde sırlı kalan motifler kazınan zemin içersinde, canlı ve parlak olarak görünürler. Bu işlemin tam tersi yapılarak yani motifler kazınıp zemin sırlı olarak da bırakılabilir.” İrem Çalışıcı Pala, “Türk Çini Sanatında Kullanılan Teknikler”, **21. Yüzyılda Türk Sanatı: Meseleler ve**

ve sülüs yazı tiplerinin kullanıldığı Timur dönemi eserlerinde oyma ve kabartmalar ile oluşturulan süsler özellikle taçkapı bezemelerinde kullanılmıştır.⁶⁷²

Çini Mozaik: Timurlular döneminde kullanılan temel çini tekniklerinden biri olan çini mozaik ya da mozaik çini tekniği, yüzeye uygulama ve kesimde gösterilen başarının temsilcisi olarak nitelendirilebilir. Timurlu çini mozaiklerinde genel itibarıyla farklı renklerden meydana gelen çini parçaları, ustalıklı birleştirilmiş ve bütüncül desenler ortaya konmuştur.

Desen ve motifleri oluşturan aralarında taban harcı kullanılmayan küçük çini parçalarından meydana gelen Timurlu çini mozaikleri, Selçuklu ve İlhanlı yapılarında kullanılan çini mozaik kullanımının oldukça üstünde bir başarıya sahiptir. Çok renkli tek parça çini plaka hissi uyandıran, geleneksel bitkisel motifler kullanılan, Çin kaynaklı sarmaşık ve lotus kıvrımlarına benzer girift bitki dekorasyonuna sahip, çoğunlukla sülüs, biraz da kûfi yazılı çiniler, hem önceki hem de sonraki dönemlerden farklı bir üslubu yansıtmaktadır.⁶⁷³ Çini mozaik tekniğinde kırmızı rengin kullanımı söz konusudur. Bu teknik zor bir teknik olup farklı çinilerden kesilmiş olan parçaların bir araya getirilmesi ile elde edilen bezeme dokusundan oluşmaktadır. Tek bir levhada aynı etkinin

Çözüm Önerileri Milletlerarası Sempozyum, Sergi, Konser, Çalıştay Bildiriler Kitabı, Ed. Doç. Ruhi Konak, 2018, s. 355.

⁶⁷² Gök Gürhan, “Bursa ve Edirne”, s. 225.

⁶⁷³ Başkan, “Timurlu Mimarlığında Çini Süsleme”, s. 82.

yansıtılması için renkli sır tekniği ile çini mozaik tekniği yakın bir ilişki içinde olmuştur.

Bir açıdan renkli sır, çini mozaik tekniğinin taklit edilmesidir.⁶⁷⁴

Renkli sırlı tuğlaların arasında kullanılan sırlı dokular arasında kullanılan sırsız kiremit kırmızısı renkte yapılan konturlar bu dönemin karakteristiklerindendir.⁶⁷⁵ Yapılarda kullanılmakta olan sırlı tuğla çini mozaik, düz çini ve kabartmalı çini tekniklerinin ayrı ayrı ya da bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bunların en güzel örnekleri de Şah-ı Zinde’de yer almaktadır.

1385’ten 1405’e kadar tarihlenen çini mozaik kullanımı, Timur’un Orta veya Batı İran’dan zanaatkârlar edindiğini yansıtmaktadır. Süslemelerde turkuaz, beyaz, yeşil, kehribar ve pembemsi bir taş veya alçı ile kobalt mavisi kullanılmaktadır. Bu zahmetli teknikte, desenler ayrıntılı ama oyma eserlerden daha kontrollü ve motifler ağırlıklı olarak İslami geometri ve arabesk mirasından alınmıştır. Bugün geriye yalnızca devasa bir portal kalmış olan Ak Saray, dönemin muhteşem gösterişinin tipik bir örneğidir. Ön köşeler, minarelere eşdeğer sivrilmiş kulelerle çevrilidir ve bunların arasında, arkasında daha dar bir tonoz bulunan geniş bir ön eyvan vardır. Portalin dış yüzleri banai işlerle bezenmiştir; ön ve iç yüzlerde biraz mozaik kullanımı vardır. Eyvanın iç yüzlerindeki muhteşem paneller, altın nilüferlerle koyu mavi zemin üzerine, uygulamalı altınla siyah çerçeveli, uzun, süslü kufi yazıtlara sahiptir. Eyvan kemerini çevreleyen ve hem Moğol hem de Timurlu mimarisinin önemli bir dekoratif özelliği olan pervazlarda *cuerdaseca* (kuru halat/iplik) kullanılmıştır.⁶⁷⁶ Bu teknik aynı zamanda sanatçının yaratıcılığının da en fazla

⁶⁷⁴ Yetkin, **Anadolu’da Türk Çini**, s. 199.

⁶⁷⁵ Öney, **İslâm Mimarîsinde Çini**, s. 63.

⁶⁷⁶ İspanya’da uygulanan bu teknikte sır aralarına yerleştirilen iplikler fırınlama esnasında yanarak yok olmaktadır. Hayrunnisa Turan, “Timurlu ve Osmanlı Mimarîsinde Renkli

ortaya çıktığı tekniktir. Farklı renklere sahip çini plakalardan koniğimsi biçimde kesilen ve bir araya getirilen çini desenlerle oluşturulan çini plakanın üstüne krem rengi bir harç dökülmekte ve ardından çini parçaları bu şekilde birleştirilmektedir. Anadolu’da Büyük Selçuklu döneminden bu yana kullanılan teknik, Timurlular döneminde Mâverâünnehir’de de yaygın hale gelmiştir.⁶⁷⁷

Epigrafi: Timur döneminde epigrafi, niteliksel olarak yeni bir karakter kazanmış, büyük sanatsal ifade gücüne ulaşmış ve yeni politik anlamlarla dolmaya başlamıştır: Geleneksel kültlerin yanı sıra, ilan niteliğindeki yazılar da ortaya çıkmıştır; hükümdarın politik hedeflerinin propaganda yapılması, İslam fikirlerinin yayılması kadar önemli hale gelmiştir. Timur dönemi epigrafisi, Orta Çağ’ın başarılı bir hamlesi, en geniş kitlelere yönelik bir reklamcılık örneği, devlet hedeflerinin rasyonel bir yaklaşımının bir örneği olarak değerlendirilebilir.⁶⁷⁸ Epigrafik dekoru incelediğimizde, yerleştirildiği yer, sanatsal özellikler ve içeriği dikkate almak önemlidir. Genellikle içerik, yapının işlevsel amacıyla ilişkilendirilmektedir. Binaları, dekorlarında dini içerikli yazılar taşıırken, dünyevi binalar devlet ideallerini yansıtmaktadır; duvarlarında zamanın sloganları yer almaktadır. Timur dönemi propagandası, öncelikle güçlü bir devleti ve güçlü bir

Sır Tekniğindeki Çinilerin Bazı Örnekler Üzerinden Mukayesesi” **Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)**, C. 5, S. 29, 2018, 3547-3562; Barbara Blend, **Islamic Art**, Bristish Museum Publications, London, 1991, s. 128.

⁶⁷⁷ Lisa Golombek, “Discourses of an Imaginary Arts Council in Fifteenth-Century Iran”, **Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century**, Ed. L. Golombek-M. Subtelny, Leiden-New York-Köln, 1992, s. 6.

⁶⁷⁸ ГЮЛЬЭ, **a.g.e.**, s. 281.

hükümdarı övme amacı güderken,⁶⁷⁹ Uluğ Bey'in hükümdarlığı döneminde aydınlanma idealleri egemendir.⁶⁸⁰

Epigrafik metinler genellikle yapıların kubbelerini çevreleyen geniş bordürlerde, giriş kapılarını çevresinde yer almıştır. Söz konusu metinler büyük harflarla kûfî ya da nesih ile yazılmış olup uzak mesafeden dahi görülebilmektedir. Daha küçük, lirik veya samimi içerikli dizeler ise özel olarak hazırlanan dikdörtgen kartuş çerçevelere yerleştirilmiş ve yakından görülebilecek yerlere konmuştur. Cami içlerinde, yazılar mihrap nişinin arka planında yer almıştır. Yazılar sadece propaganda işlevi göstermekle kalmamış, aynı zamanda binaların süslemeleri olarak da hizmet etmiş, yüksek bir kültürü temsil etmiştir. Yazı stillerinin kullanımının özgünlüğü birçok kez belirtilmiştir. Harflerin mimari yüzeylerdeki yerleşimi, motiflerin matematiksel olarak hesaplandığı gibi, yazılar her zaman okunmaya yönelik olmayabilmekte, okunamayan yazılar da organik bir dekor parçası olarak kullanılabilir. Okunamayan sembollerin sembolik bir karakter kazandığı, yazıların sembollerinin dönüşüm pratiği, domongol döneminden itibaren ortaya çıkar. Bu tür dekoratif epigrafi, genel dekorun dini bir uyumunu işaret etmektedir.⁶⁸¹

⁶⁷⁹ Örneğin Ak Saray'ın ön cephe köşesindeki kule üzerinde kûfî harflerle kemer şeklinde “*Sultan Allah'ın Gölgesidir*” yazısı bulunması gibi.

⁶⁸⁰ Örneğin Buhara Medresesi'nin girişinde “*İlim tahsil etmek erkek ve kadın her Müslüman'a farzdır*” yazısı yer almaktadır. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 69-70.

⁶⁸¹ ГЮЛЬЭ, **a.g.e.**, s. 283.

4.2.1.2. Çinilerde Kullanılan Renk ve Desenler

Bu dönemde inşa edilmiş olan yapılarda mimari üslubu özgünleştirecek süslemelerde renk çeşitliliği dikkat çekmektedir.⁶⁸² Timurlu çinilerinde daha önceki dönemlere kıyasla daha geniş bir renk yelpazesi ön plana çıkmaktadır. Çini ustaları tarafından, İlhanlılarda ve Büyük Selçuklularda kullanılan beyaz, siyah, kobalt mavisi, turkuaz renklerine ek olarak sarı, yeşil, kiremit kırmızısı ve patlıcan moru da kullanılmıştır.

Timurlu mimarisinde büyük bir oranda mavi ve tonlarının tercih edildiği görülmektedir. Mavi ve turkuaz kullanımı yaygın olup bu renk sıklıkla siyah, turuncu, yeşille harmanlanarak kullanılmıştır. Türklerde “gök”, “kutsallık, ululuk” anlamı taşımaktadır. Türk kültüründe genel olarak mavi gök rengi olarak ifade edilmekte olup suyun ve göğün sembolü olarak kullanılmıştır. Türeyişi, sonsuzluğu, sakinliği ve güvende olmayı çağırıştırır. Bunun yanı sıra sadakat, dostluk, ruhanilik, temizlik, aydınlık, refah simgesidir. Gök rengi ayrıca bir yön adı olarak doğunun, varlığın, doğumun, başlangıcın, varlığın, ilk olmanın simgesidir. Türk kültüründe gökyüzü bir kubbeye benzetilmektedir. Bu nedendir ki minare, türbe, medres eve camilerde gök rengi kullanılmaktadır.⁶⁸³ Burada “*okyanusun en karanlık derinliklerinden, en uzak gökyüzünün en solgun haline kadar dünyanın ve cennetin bildiği tüm mavi tonlarının yer aldığı*” ifade edilmektedir. Bu “mavi deniz”, zengin kaligrafi ve geometrik desenleri ile ziyaretçilerin etrafını sarmaktadır.⁶⁸⁴

⁶⁸² Yetkin, **Anadolu Türk Çini**, s. 116.

⁶⁸³ Ruhsar Kavasoglu, **Renk**, İKSAD, Ankara, s. 68.

⁶⁸⁴ Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 76

Renkli sır tekniği kullanılan çinilerde özellikle yedi renk ön plana çıkmaktadır. Bu yedi renk, “heft-reng”⁶⁸⁵ ifadesini akla getirmektedir. Bu tabirin aynı zamanda gezegenleri simgelediğine⁶⁸⁶ yönelik bir yaklaşım da söz konusu olup bu çerçevede, bu yaklaşımın doğruluk payı olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi Timurlular’da mimari yapı ve süslemelerde göğe bir gönderme karşımıza çıkan bir detaydır. Bu nedenle bu renklerin elde edilmesi için özel bir çaba gösterilmiş olabileceği de düşünülmelidir.

Kullanılan süsleme üslubu sayesinde yapıların hem dışı hem de içi oldukça etkileyici ve zengin bir renk yelpazesine ulaşmaktadır. Gûr-ı Mîr, Uluğ Bey Medresesi, Bîbî Hanım Camii gibi eserler şehrin her yanında aynı renk tonları ve motiflerle bir bütünlük oluşturmaktadır. Buradaki çiniler ile Bursa Yeşil Cami ve türbesinin çinilerinin benzerliği de dikkat çekicidir.⁶⁸⁷

Timurlu dönemi yapılarında mimari üslubunun temsilcileri; kabartmalı çiniler, çini panolar, ajurlu pencereler, kobalt mavisi ve turkuaz tonlarıdır. Özellikle Şâh-ı Zinde yapılar topluluğunda çini süslemelerinin farklı türlerinin görülmesi mümkündür. Çoğunlukla 35 cm ebatlarında bitkisel motifler, yazları ve geometrik şekillerin yer aldığı söz konusu süslemeler, yapısal ayırıcı özelliklerden bile dikkat çekici olabilmektedir.⁶⁸⁸ Yapılarda bitkisel ve geometrik desenli süslemelerin renk kontrastı büyüleyici bir izlenim

⁶⁸⁵ Heft-reng: yedi renk. Devellioğlu, **Lugat**, s. 353.

⁶⁸⁶ Siyah Zuhal’e (Satürn), Toprak Rengi Müşterî’ye (Jüpiter), Kırmızı Mirrih’e (Mars), Sarı Güneş’e, Beyaz Zühre’ye (Venüs), Mavi Utârid’e (Merkür) Ve Yeşil Ay olmak üzere. Turan, “Timurlu ve Osmanlı”, s. 3549.

⁶⁸⁷ Öney ve Çobanlı, **Anadoluda Türk Devri Çini**, s. 21.

⁶⁸⁸ Yetkin, **Anadolu Türk Çini**, s. 116.

bırakmaktadır. Turkuaz tonlarında sırlı çini motiflerle kaplanmış olan soğan şeklinde yivli ve dilimli kubbeler bu kubbelerin yükseltildiği zeminde kullanılan bitki dekorasyonlu kûfi yazıdan geliştirilmiş geometrik kompozisyonlarla ve yazılarla kaplı kasnaklar Timurlu süslemelerinin temelini oluşturmaktadır denebilir.

13. yüzyıl itibarıyla çini süslemelerinde bir değişiklik ön plana çıkmaya başlamıştır. Bitkisel ve geometrik desenlerin 13. yüzyıl sonlarında geometrik bitkisel birlikte kompozisyonlara dönüştüğü görülmektedir. Bunun yanında sülüs yazılı kuşaklar, tek renk düz çini kaplamalar yapının tamamına hâkim olacak kadar tek renk sırlı tuğla en fazla kullanılan çini tekniği haline gelmiştir.

14. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar olan diğer çiniler, keskin bir şekilde oyulmuş kabartma bezemeye sahiptir ve mavi, beyaz ve mor ile opak turkuazla sırlanmıştır. Bu teknikte, kesme derinliği onları ayırmak için yeterli olduğundan, tek bir karo üzerinde birkaç renk kullanılabilir. Yazıtlar kufi dilinde ve asi bir el yazısıyla yazılmıştır; motifler arasında arabesk tomarlar bulunur, ancak *chinoiserie* süslemesi aynı zamanda yarı natüralist nilüfer veya şakayık çiçekleriyle de çokça kullanılır.⁶⁸⁹ Süslemelerin bazılarının heykelimsi bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Sırlı yüzeyler, sırlı madalyonlar yüzeyler üzerine kabartmalı olarak yerleştirilmiştir. Bunun yanında fildişi, ahşap, çini, sırlı tuğla gibi farklı özelliklere sahip dokular bir arada kullanılmıştır. Renkli süslemelere ek olarak yeşil ve bembeyaz duvar kaplamaları, iç mekânlarda Timurlu devri sanatçılarının sadeliği de kullandıklarının göstergesidir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁹ Blend, **Islamic Art**, s. 126.

⁶⁹⁰ Robert Hillenbrand, **Islamic Architecture: Form, Function, Meaning**, New York, 1994, s. 216.

Renkli sır tekniği ile meydana getirilen çinilerde ve bordürlerde daha kolay olması açısından bitkisel motifler ve kompozisyonlar tercih edildiği görülmektedir. Bu dönemde özellikle Hatâyî motifi ön plana çıkmakta olup kompozisyonda yapraklar, çiçekler, sarmaşıklar, şakayıklar⁶⁹¹ sıklıkla kullanılmaktadır.⁶⁹² Kullanılmakta olan motiflerin anlamları, kültürel bağlama, dönemin inanç sistemine ve sanatçının niyetine, bağlı olarak ya da zamanla ve coğrafi konumla da ilgili olarak değişebilmektedir.

Bitki motifleri teknolojik gelişmelerle mükemmelliğe ulaşmıştır. Özellikle oymalı mozaikler, desenli seramikler gibi türler, en karmaşık haldeki şekil ve çizgileri, en küçük kompozisyon unsurlarını sergilemek ve aktarmak için olanak sağlamaktadır.⁶⁹³

Eğer geometrik süsleme matematiksel mantığın, akılcılığın ve rasyonelliğin ifadesi ise; bitki motifli süsleme mükemmel, ilahi bir dünyanın güzelliğini temsil eder şekilde yorumlanabilir. Özellikle kadınlara adanmış yüzeylerde bitki süslemeleri son derece zariftir. Bitki motifleri, büyük ve küçük spirallerden oluşmakta, yapraklar ve çiçekli palmyelerle süslenmekte (birleşim noktalarında), ana öge olarak da dalgalı desenli çiftleşmiş yapraklar (veya yarım yapraklar) bulunmaktadır.

Timurlu dönemi çinilerinde ayrıca, geometrik motiflerin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu dönem süslemelerinde, sekizgen, altıgen ve beşgen geometrik desenler süsleme olarak kullanılmıştır. Çini levhalarda altıgen, dikdörtgen ve kare formlar ön plandadır. Aynı zamanda sonsuzluk simgesi olduğu bilinen iç içe geçmeli geometrik

⁶⁹¹ Detaylı bilgi için bk.z Nursel Karaca, “Türk Çini Sanatında ‘Hatayi’ ve ‘Şakayık’ Motifi Örneğinde Çizim Özellikleri”, **OPUS**, s. 7082-7150.

⁶⁹² Turan, “Timurlu ve Osmanlı”, s. 3551.

⁶⁹³ ГЮЛЬЭ, **a.g.e.**, s. 203.

motifler de sıklıkla görülmektedir. Şâh-ı Zinde’de bulunan Şâd-ı Mülk Aka Türbesi (1371) çinileri, İran’a has renkli sır tekniği altıgen çini levhaların ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Diğer türbelerde bulunan çini levhalarda ise bu tekniğin geliştiği görülmektedir.

Özellikle tonoz, kemer ve bunların üzerinde yer alan boşluklarda çiçekli süslemeler olduğu görülmektedir. Ejderha, çin motifleri, dağlar, bulutlar, bitkisel süslemeler tercih edilmiştir. Hat sanat tarzı olarak ise kûfi yazı ağırlıklı olmak üzere sülüs ve nakşî kullanılmıştır.⁶⁹⁴

Timurlu çini sanatında kullanılan bitki motifleri, sembolik olarak yorumlanabilir. Yapraklar, dallar, çiçekler bereket, yaşam döngüsü, süreklilik gibi mistik anlamlarla sembolize edilebilmektedir. Sıklıkla kullanılan geometrik desenler ise düzen, simetri, evrenin ve sistemin sürekliliği ya da sonsuzluğu gibi imgesel anlamlarla yorumlanabilir.

Genel hatları ile ifade etmek gerekirse Timurlu çini sanatının estetik yönden zenginlik sağladığı ve hem sanat tarihi bakımından hem de tarihi bir belge olması bakımından son derece önemli olduğu söylenebilir. Bu tür unsurlar, tarihsel ve kültürel mirasın önemli unsurlarıdır ve devletlerin sahip olduğu maddi ve manevi zenginliğin bir göstergesidir. Tarihsel ve kültürel açıdan yorumladığımızda, çini eserlerini o dönemin sanatsal ve zanaatkârlık becerilerinin bir ifadesi olarak görebiliriz. Ayrıca, çini sanatı, bölgenin sanat ve zanaat geleneğini yüceltmekte ve gelecek nesillere geçmişin bir hatırasını sunmaktadır. Bunlara ek olarak dönemin çini sanatı, ustalık düzeyinde el becerisi ve işçiliğin de önemli bir göstergesidir. Bu sanat, aynı zamanda zanaatkârların özenli çalışmasını, sabrını ve özverisini yansıtmaktadır.

⁶⁹⁴ Roemer, “Timur in Iran”, s. 142-143

4.3. Dönemin Mimarisinde Yapı ve Süsleme Örnekleri

4.3.1. Şâh-ı Zinde Nekropolü

Peygamber'in (s.a.v.) sahabesi ve akrabaları ile Müslüman fethine katılan kişilerin mezarları kudretli ve çok rağbet gören yerlerdir. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının oğlu olan Kusem b. Abbas'ın (ö.57/676) Semerkant'ta bulunan mezarı, önemli ve kalıcı bir kült merkezidir.⁶⁹⁵ Şâh-ı Zinde olarak bilinen bu türbe, uzun zamandır önemli bir mabet olup 11 ve 12. yüzyıllarda faaliyet göstermiş, 14 ve 15. yüzyıllarda yeniden faaliyete geçmiştir.⁶⁹⁶

Semerkant'a hâkim olan alçak bir tepede yer alan Şâh-ı Zinde, "Yaşayan Kral"ın mabedi, Orta Asya'da en iyi sır dekorunun sergilendiği dokulara sahiptir. 11. yüzyıldan

⁶⁹⁵ Genel inanışa göre Hz. Peygamber'in kuzeni Kusem b. Abbas, Arap ordusu içinde Semerkant'ta savaşmakta iken düşman askerlerinden biri kellesini almıştır; kafasını elleri arasına alan Abbas yerde o anda açılan çok derin bir kuyunun içine girmiş ve burada mahşer gününe kadar beklemeye başlamıştır. Din tarihinde sık olduğu üzere aslında Kusem b. Abbas'ın bu efsanesi, Avesta'da anlatılan İslam öncesi bir mitin İslami öğelerle yeniden oluşturulmuş halidir. Bu mite göre Orta Asyalı efsanevi kahraman Afrâsiyâb, ölmek üzere iken kendisine yerin en derinlerinde devasa bir sığınak inşa ettirmiş ve buraya sığınarak ölümden kurtulmaya çalışmıştır. Roux, **Timurlenk**, s. 291-292.

⁶⁹⁶ Seyfi Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde Yapıları", **Vakıflar Dergisi**, S. 37, 2012, s. 134.

beri önemli bir ziyaret alanı olan bölge, Emîr Timur döneminde yeniden inşa edilmiş olup içi ve dışı canlı, zarif, kabartmalı çinilerle döşenmiştir.⁶⁹⁷

Semerkant şehrinin dışındaki nekropol olan Şâh-ı Zinde, basit planlı ama son derece zarif süslemeli çeşitli küçük türbe binalarını muhafaza etmektedir. Kubbeli kare bir plan üzerine inşa edilen çoğu bina, özenle dekore edilmiş bir cephenin ortasında giriş kapısına sahiptir; tüm yüzey, genellikle kabartma olarak kalıplanmış ve koyu kobalt ve turkuaz mavileri ile sırlanmış sırlı çini işi ile kaplanmıştır. Yeşilimsi mavi veya yeşil sırlı metalik soyut arabesk tasarımların oyulmuş karo işi; girift bileşik desenlerin oyulmuş ve kalıplanmış karo işi, sırlı leke ve yeşil yazıtlar ve son olarak düz sırlı fayanslar, yeşil, mavi, beyaz ve parlak sarı renklere sahiptir. Genellikle yivli olan kubbeler, ya düz mavi ve turkuaz sırlı kiremitlerle ya da farklı renkli kiremitlerin sınırlayıcı desenlerine sahip tuğlalarla dekore edilmiştir. Bazı mezarlarda, iç mekânın büyük bir kısmı bile oyulmuş ve kalıplanmış çini işçiliği ile dekore edilmiştir.⁶⁹⁸ Yapıların mimarisi basit ancak gösterişlidir. Genel olarak yapılar küçük salonlardan, mukarnaslı, tonozla gölgelenen dekoratif sarkıtlarla bezelidir. Türbeler salon üzerinde kasnaksız olarak yerleştirilmiştir. Bazıları düz, bazıları soğan biçimli, yüksek eğimli ve oldukça sivri kubbeli tonozlarla örtülmüştür.

Yapılar Timurlu dönemi yapılarında genel özellik olarak ortaya çıkan iki bölümlü türbenin ve özellikle turkuaz renkle kaplanmış kubbeleri ve kûfi hatla süslenen yüksek

⁶⁹⁷ Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s.75

⁶⁹⁸ Grube, **The World of Islam**, s. 45-47.

kasnağı ile dikkat çekmektedir. Bu yapılarda yapım ve bezeme malzemesi olarak tek/çok renkli çini, sırlı/sırsız tuğla ve çini mozaik kullanılmıştır.⁶⁹⁹

Parlak cilalı tuğlalar, seramik sütunlar ve oymalar dikkat çekicidir. Ziyaretçilerin ayakları ile düzleşen büyük taş basamağın mezarlara dik bir biçimde tırmandığı tepenin eteğinde yer alan bir geçitten bölgeye ulaşılmaktadır. Basamakların baş kısmında beyaz bir kemer bir geçide açılmakta, geçidin her iki tarafından mavi çinilerle ısıldayan mezarlar ve morg şapelleri yer almaktadır.⁷⁰⁰

Şâh-ı Zinde türbeleri rafine güzelliklerinin yanı sıra, Timurlu çini sanatı ve mimarisinin gelişiminin ve yabancı ülkelerden esir alınan sanatçı ve mimarların etkisiyle geçirdiği değişikliklerin eşsiz bir kaydını temsil etmektedir. Örneğin Timur'un kız kardeşi için 1385'te inşa edilen türbe, Timur'un Hârizm'den getirdiği mimarların etkisiyle 14. yüzyılın sonunda yeni bir tasarım ve dekorasyon akımının temsilcisi olmuştur. Binaya daha fazla karakter vermek için iki kubbe bulunmaktadır, ikincisi yapının hem içinden hem de dışından görülebilen bir tambur kaidesi üzerindedir. Ayrıca dekorasyon için oymalı, sırlı mozaığın yeni kullanımı da bulunmaktadır. Timur'un eşlerinden biri olan Tuman Aka'nın 15. yüzyılın başında inşa edilen türbesinde, geleneksel kemer sırasının yerini kirişli bir tonoz almıştır ve iç mekânın oranları uzun, oldukça geniş ve sık nişlerle güçlendirilmiştir.⁷⁰¹

⁶⁹⁹ Başkan, “Şâh-ı Zinde”, s. 136.

⁷⁰⁰ Lawton, **a.g.e.**, s. 76

⁷⁰¹ Lawton, **a.g.e.**, s. 76.

4.3.2. Ak Saray

Ak Saray inşaatının Keş'te 1380 senesinde başlatıldığı ifade edilmektedir.⁷⁰² Şerefüddin Ali Yezdî, bu sarayın yapılış sürecini şöyle anlatmaktadır: “*Siçen (Eski Türkçe Maymun) yılına tekabül eden 781’de (1380) o şehirde bir kalenin temelini attı. Sıkı bir çalışma ile kaleyi tamamladılar. Öyle meşhur bir kale oldu ki, gökyüzü mühendisi bu yaşına kadar dünyayı gezmesine rağmen, hiçbir yerde böyle bir şehir ve köşk görmemiştir.*”⁷⁰³

Ak Saray’ın muhafaza edilebilen sağ kaidesinin yüksekliği ise 48 metredir. Clavijo, saraydaki egzotik gizemi, göz kamaştıran parlaklığı, şölenleri betimlemiştir.⁷⁰⁴ Bu betimlemede özellikle yapı ve süsleme detayları dikkat çekmektedir. Saray, kuzeyden güneye doğru uzanan bir dikdörtgen biçimindedir. Kuzey kısmında bugüne ulaşabilen cümle kapısı yer almaktadır. Clavijo, cümle kapısından güneye doğru üç yüz adım uzanan bir avlunun varlığından söz etmektedir. Avlunun doğu ve batı taraflarında ise galeriler yer almaktadır. Avlunun ortasında bir havuz mevcuttur. Güneye doğru olan derinliklerde ise asıl binaya götüren kapılar bulunmaktadır.⁷⁰⁵ Medhal üzerinde güneş ve aslan

⁷⁰² Andican, **Emir Timur**, s. 459; Aka, **Uluğ Bey ve Zamanı**, s. 24

⁷⁰³ Yezdî, **ZN**, s. 124.

⁷⁰⁴ Kristiaan Aercke, “Batılıların Korkularının Aynasında”, **Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun Ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, Der. Vincent Fourniau Çev. Ali Berktaş İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 57.

⁷⁰⁵ Yakubovskiy, **Timur ve Timurîler**, s. 35.

resimleri bulunmaktadır.⁷⁰⁶ Saray girişinden sonra büyük ve dört köşeli geniş bir salon bulunmakta olup Clavijo bu alanın kabul salonu olduğunu belirtmektedir. Tavanda yıldız motifleri, her bir odada yaldızlı çiniler bulunmaktadır.⁷⁰⁷

Ak Saray ve Bîbî Hanım Camii'nin cümle kapıları arasında önemli ölçüde benzerlikler söz konusudur. Bu da dünyevi ve ahiri yapılar arasında benzerlikler bulunmasının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Keş şehrinin birkaç kilometre uzağında yer alan ve Hârizmli ustalar tarafından inşa edilen⁷⁰⁸ Ak Saray, daha sonradan Timurlu dönemi mimarisinin temel özellikleri

⁷⁰⁶ Güneş-aslan motifinin birlikte kullanımı ise İslâmiyet'ten önce İran sülalelerinde görüldüğü gibi İslamiyet'ten sonra da Selçuklu, Safevî, Babür ve Kaçarlarda görülmektedir. Ayşe Cengiz, “Türk Mitolojisindeki Kozmik Aslan Figürü ve Bâkî Divanındaki Yansımaları”, **Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, 2016, 47-57

⁷⁰⁷ Clavijo, **Anadolu, Ota Asya ve Timur**, s. 132-133; Orta Asya'da eneolit döneminden beri bilinen en eski güneş işareti, birçok kültürde kullanılan evrensel bir semboldür. Budizmde güneşin gökyüzünde hareket fikri, dört yönlü, elementlerin ve mevsimlerin fikriyle ilişkilendirilmiştir. Timurlu anıtlarında İslam kültürü içinde sembolün anlamı kısmen kaybedilmiş olabilir, ancak koruyucu ve iyilik dileme temeli korunmuştur. Evrenin tüm varlığın birbirine bağlılığını simgeleyen başka bir Budist sembol olan örgü, İslam sanatında “mutluluk düğümü” olarak kullanılır; geniş kullanımı Moğol öncesi döneminden itibaren bilinmektedir. Timurlular döneminde örgü, epigrafiyi tamamlamak için harflerin içine işlenerek kullanılmıştır. Гюльэ, **a.g.e.**, s. 281.

⁷⁰⁸ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 116.

arasında kabul edilecek dört unsuru içinde barındırması sebebiyle önemli bir yapıdır. Bu özellikler; devasa büyüklük, yapının idari veya dini oluşuna göre değişen çoklu kule ya da minareler, dış cephenin renkli sırlı tuğlalarla ve iç cephelerin mozaikle süslenmesi; son olarak süslemede kaligrafi tekniği kullanılmasıdır. Daha sonraki yapılarda bunların yanında çift kubbe ve kubbeleri yükselten daire kesitli yüksek kasnak tekniği ön plana çıkacaktır.⁷⁰⁹

Timurlu mimarisi ile başlayan devasa ön cephe ve yüksek kubbe uygulaması, estetik bir görünüm oluşturma zorunluluğunu da gündeme getirmiştir. Özellikle Timur'un Herat, Şiraz gibi şehirlerden topladığı sanatçılar, bu sorunu parlak renkli sırlı tuğla tekniği ile aşmıştır. Farklı renklerde olmakla beraber daha ziyade açıktan koyuya doğru mavinin farklı tonlarında üretilen parlak sırlı tuğlalarla bu devasa yüzeylere uygun geometrik desenler yapılmıştır. Bu tuğlalar bazı yerlerde stilize edilmiş Arapça harfler olarak dizilmiş, bazen de dini sözler süsleme amacıyla kullanılmıştır. Kule üzerinde ise *“Büyüklüğümüz hakkında kuşkunuz varsa eserlerimize bakınız”* sözleri okunmaktadır.⁷¹⁰ Ak Saray özellikle çinilerinin iyi seçilmiş olması ile tanınmakta olup günümüzde yalnızca abidevi kapısı ayaktaadır.⁷¹¹

⁷⁰⁹ Andican, **Emir Timur**, s. 460.

⁷¹⁰ Andican, **a.g.e.**, s. 460-461.

⁷¹¹ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 116. Bu noktada Starr tarafından neden her alandan zanaatkârları toplayıp kendi başşehrine götürdüğü sorgulanmıştır. Bunun nedeni, Cengiz Han ve haleflerinin Orta Asya'daki kabiliyetli sanatkârlarını tüketmiş olmalarıdır. Bu insanların binlercesi öldürülmüş ya da başka yerlere gönderilmiştir. Binlerce yılda oluşan bu zanaat geleneğinin yok edilmesi sonucunda Timur buna aslında mecbur kalmıştır denebilir. Sanatın ve zanaatın her alanında ustalaşmış, birçok gelenek ve ülkeden insanlar

4.3.3. Bîbî Hanım Türbesi (Timur Cami)

Timurlu dönemi mimarisinin en güzel örneklerinden biri, Bîbî Hanım Cami'dir. Cami, bazı önemli yapısal özelliklere sahiptir. Dört eyvanlı bir yapıya açılan büyük piştak, dört eyvanın arasındaki boşluğu dolduran kubbeli revaklar ve kible odası ile klasik İran cami yapı modeli olarak değerlendirilebilir. Ancak bu klasik plandan farklı olarak yanda bulunan eyvanların arkalarına küçük iki kubbe odası eklenmiştir. En yüksek kaliteye sahip olan dekorasyon, çeşitli çini detaylarla tamamlanmıştır. Renkli sır, banai, çini mozaik teknikleri dışında nadir olarak görülen koyu yeşil karolar da kullanılmıştır.⁷¹² Son yıllarında bizzat Emir Timur'un inşaatı ile ilgilendiği yapı devasa ölçülere sahip olup diğer binalara göre müstesna bir yere sahiptir ve hem şahsi gücü hem de devletin gücünü

böylece bir araya gelmiştir. Starr bu durumu şöyle izah etmektedir: *“Timur’un sarayında bu sanatkâr ve zanaatkârların birbirinden etkilenmeme ihtimalleri yoktu. Böylece zaman içinde seramik, oymacılık, resim, ahşap, madeni eşya yapımı, cam üfleme gibi çok farklı alanlarda yeni sentezler ortaya çıkmıştı. Yeni tarzlar ve bu tarzların ortaya çıkmasını sağlayan yeni teknolojiler, Timur’un ayırt edici özelliği olan fethin zenginliği ve kültürün benimsenmesi ile ayrılmaz biçimde bağlantılıydı. (...) Kabiliyetli mimarlar, dış cepheciler, oymacılar ve marangozları, aynı zamanda fırınlanmış tuğla ve parlak renklerle boyanmış seramikler yapabilen ustaları toplayan Timur, kendisinin en uzun ömürlü mirası olacak yapıların inşasının emrini vermişti. İran, Gürcistan, Azerbaycan, Anadolu, Hindistan ve Orta Doğu’dan Timur için çalışmak üzere getirilmiş belli mimarların isimleri bilinmektedir. Fakat kendisinden önceki Orta Asyalı hükümdarlardan farklı olarak Timur, bu yapıların baş mimarı olmuştu.”* Starr, **Kayıp Aydınlanma**, s. 597-598.

⁷¹² Bernard O’Kane, **Bibi Khanim Mosque**, C. IV, S. 2, 1989, s. 197-198.

ve ihtişamını tasvir etmektedir. Bir külliye olarak tasarlanan yapının amacı Emir Timur'un kazandığı zaferlerin anılarının ölümsüzleştirilmesidir.

Dış ölçüleri 167x109 metre olan bina, 87x63 metre boyutlarındaki bir plana sahiptir. Bu plan şeması Orta Asya'da mevcut özellikler ile Timurlu mimarisinin temel özelliklerinden biri olan dört eyvanlı plan tipine bağlı bir mimari teşkilata göre tanzim edilmiştir. Köşelerde yer alan tahkimat kulesi biçimindeki minareler ile camiye azametli bir görünüm verilmiş, ana giriş ve avluya açılan ibadet mekânının eyvan oluşturan portallarının yanlarına da birer minare eklenerek görüntü daha etkileyici bir hale getirilmiştir. Derin ve geniş bir girinti meydana getiren taç kapının yapılış şekli mihraba göre ayarlanmış olup ana giriş bina cephesinin dışına taşmaktadır. Bu bölüm de diğer bölümlerde olduğu gibi tıgla ve çini mozaiklerle süslenmiştir. Eyvan biçiminde avruya açılan girişin tam karşısına gelen temel ibadet alanı giriş ile aynı eksen doğrultusunda yer almakta olup üzerine bir kubbe oturtularak örtülmüştür. Mihrabıyla binanın tüm planına hâkim olan bu mekân, Timurlu mimarisinin karakteristiği olan sivri kemerlerle belirginleştirilen bir kare halindedir ve özellikle kubbesi dikkat çekicidir. İç kubbenin üzerini örten yüksek kasnağa sahip olan dış kubbe, avlu yönünde yapılan cephe düzenlemesine göre ana eyvanı meydana getiren kırk bir metre yüksekliğe sahip olan takçapıyla gizlenmiştir.⁷¹³ Surları 480 sütunla desteklenen yapıya bu surların getirilmesi için Hindistan'dan ele geçirilen doksan fil kullanılmıştır. İnşa sırasında hasta halde olan Timur'a bu da yetmemiş, hasta yatağından kalkıp tahtirevanla alana gelerek işçilere emirler yağdırmıştır.⁷¹⁴

⁷¹³ Nevin Erdem, **Semerkant**, Cinius Yayınları, İstanbul, 2020, s. 52-53.

⁷¹⁴ Starr, **Kayıp Aydınlanma**, s. 600-601.

Yapıya MacLeod da eserinde değinmiştir. Buna göre Bibî Hanım yapısının girişinde mavi kubbeli bir Bîbî Hanım mozolesi yer almaktadır. On binin üzerinde kişiyi barındıracak biçimde tasarlanmış olan yapı, yapılır yapılmaz yıkılmaya başlamıştır. Yıkılmasını bazıları çok büyük olmasına, bazıları acele yapılmasına, bazıları ise depremlere bağlamaktadır. Avluda yer alan devasa taş kürsü, camiye Uluğ Bey tarafından yerleştirilmiş olup 1855 itibarıyla artık binanın güvenli olmadığı anlaşılnca dışarı taşınmış, bina 1887 senesinde bir depremde yıkılmış, 1974 yılında yeniden restore edilmeye başlanmış ve tamamlanmıştır.⁷¹⁵ Bu restorasyonda odak noktası ana kapıdır. Avlunun serin kalması ve rüzgâra direnmesi için tasarlanmış olup bugün kapıların altında durulduğunda planın başarılı olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹⁶ Cami kısa bir süre içinde yıkılmış ise de dikkat çekici özelliklere sahiptir. Ana portal alışılmadık derecede büyüktür aynı tasarıma sahip geniş avlunun diğer tarafında ana eyvanla aynı eksen üzerindedir. Tasarımdaki detayların tümü, zengin dekorasyonu ve muazzam oranlarıyla Timur mimarisinin en büyük başarılarından biri olması gereken caminin heybetli karakterine katkıda bulunmaktadır.⁷¹⁷

Cami planı içinde eyvanlar ikişerli olarak karşılıklı gelecek biçimde sıralanır ve hücre birimlerine sahip uzun koridorlarla bağlanır. Bu hücre birimler merkezi bir avluya çıkmaktadır. Camide dört eyvanın yerini üstleri kubbe biçimli çayı ile örtülü kare biçimli

⁷¹⁵ Roux tarafından ifade edildiğine göre söz konusu taş, devasa bir Kuran rahlesidir. Söylenene göre bu rahlede Halife Hz. Osman'dan kalan çok değerli bir kuran muhafaza edilmiştir: Osmanlı padişahı Bayezid'den ganimet olarak kalan ve ilk Kuran-ı Kerim olduğu söylenen bir Kuran. Roux, **Timurlenk**, s. 289.

⁷¹⁶ MacLeod, **Uzbekistan: The Golden Road To Samarkand**, s. 170.

⁷¹⁷ Grube, **The World of Islam**, s. 132.

üç salon alır ve giriş kemerinin karşısına denk gelen salon içlerinde en yüksek tavanlı ve en büyük olanıdır. Diğer salonlar namaz odası işlevi görürken, sadece bu ilk salon giriş salonu işlevine sahiptir ve üstü kesitli kemer yaylı tonoz örtülüdür. Yapının dört köşesinde yer alan minarelerden yalnızca biri kalmıştır. Bu da çok iyi durumda değildir. Avlunun ortasında, olması gerektiği gibi abdest alınması için kullanılan bir merkez çeşme bulunmaktadır.⁷¹⁸

Bîbî Hanım Camii'nde, çeşitli renkteki (mavi, beyaz, firuze vs.) cilalı tuğlalardan başka nakışlı cilalı tuğlalar da kullanılmıştır. Bunların hazırlanmasında özel birlikler, yani cilacılar çalışmıştır. Aralarında ise ressam-sanatkârlar da vardır ki bunlar belli standart resimlere göre tuğlalar üzerine farklı resimler yapmaktadır. Bu gibi ressam-sanatkârların, cilacılar birliğine dâhil olup olmadıkları veya bunların hariçten davet edilip edilmedikleri bilinmemektedir. Caminin süslenmesinde, özellikle taş oymacılığı ve yontuculuğu ile uğraşan Azerbaycan'dan getirilen ustalar ve bronzdan kandil yapan bronz ustaları dahi çalışmışlardır.⁷¹⁹

Temel yapı malzemesi olarak tuğla kullanılan binadaki yan salonlarda yer alan sütunlarda taş kullanılmış ve tezyinat tuğla malzemelere göre düzenlenmiştir. Çini tezyinatla birleşen kitabeler, yapının süslenmesine katkı sağlamış, çini kaplamaları Semerkant'takilerin en güzel örneklerini teşkil etmiştir. Çini mozaiklerin göz alıcı güzellikte olduğu ifade edilmektedir.⁷²⁰

⁷¹⁸ Roux, **Timurlenk**, s. 288-289.

⁷¹⁹ Yakubovskiy, **Timur ve Timurîler Devrinde Semerkand**, s. 42.

⁷²⁰ Erdem, **Semerkant**, s. 53.

4.3.4. Gûr-ı (E)Mîr

Timurlu dönemi mimarisinin tüm unsurlarını yansıtan önemli eserlerden biri olan Gûr-ı Mîr türbesi, 1404 senesinde Timur'un torunu Muhammed Sultan'ın anısına inşa ettirdiği medrese ve türbe kompleksi olarak başlatılmış, ertesi yıl Emir Timur'un ve ardından Şahruh ve Uluğ Bey'in buraya defnedilmesi ile anıtsal bir yapı ortaya çıkmıştır. Yapı, Uluğ Bey döneminde mozole haline getirilmiştir. Yüksek giriş cephesi ile kasnakla yükseltilmiş ve iç içe geçmiş çift kubbesi ile renkli ve sırlı tuğlalar ile yapılmış cephe ve duvar süslemeleri, renkli çinilerle örtülmüş kubbe ve iç dekorasyonu ile Gûr-ı Mîr 1400'lü yıllardan bu yana kutsal bir ziyaret yeri olma özelliğini korumaktadır.⁷²¹

Yapının taç kapısı dört eyvanlı ve dikdörtgen bir avluya açılmaktadır. Türbe etrafında bir medrese, bir hankâh ve birçok hücre yer almaktadır. Sekizgen türbenin üzeri yiv bezemeli, soğan biçimli ve 34 metreden daha fazla yüksekliğe sahip ikiz kubbe bulunmaktadır. İçerideki duvarların üzerinde yer alan somaki kaplamalar ise insan boyu yüksekliğindedir. Hotan yeşim taşından yapılan lahdi kaymak taşından bir parmaklık çevrelemektedir. Duvarların üst kesimleri, kemerler ve kubbe lacivert ve altın rengi karışımı bir renge sahiptir; yalancı mermerden hafif kalıplar ve boyalı, lake *papiermaché*den⁷²² kenar süsleri, bu rengin ışıltısını daha da öne çıkarmaktadır. Girişteki

⁷²¹Andican, **Emir Timur**, s. 462.

⁷²²“*Kâğıdın katkı malzemesi olarak seramik bünyede kullanımından önce Gault (1998) Hindistan'da binlerce yıl önceye dayanan bir geçmişi olan, pişmemiş papiermache kilinin kullanım geleneğini anlatır. Pişmemiş papiermache karışımı; kokulu baharatlar, püre halindeki paçavralar, kâğıt, çimen, büyük baş hayvan dışkısı, mango yaprakları, demir çapakları, kum, pirinç kabuğu ve bambunun kile katılması ile elde edilmekte ve dini*

taç kapıyı süsleyen mozaikler ise Timur'un torunu Uluğ Bey döneminde İsfahanlı bir sanatçı olan Muhammed bin Mahmud el-İsfehani tarafından yapılmıştır.⁷²³

Mozolenin dış kısmında Emir Timur'un tahtının oturduğuna inanılan büyük oymalı bir mermer levha bulunmakta olup yine Wilson'a göre bu, taç giyme törenlerinde o dönemden beri kullanılan bir parçadır. Yanında bulunan büyük bir taş kâse ise Timur'un savaştan önceki ritüellerinin bir parçası olarak ifade edilmiştir: “*Nar suyuyla (koyu kırmızı) doldururdu ve ardından ordusu, her biri düşmanın ‘kanından’ bir yudum alarak yanından geçirdi.*”⁷²⁴

Geleneksel mimari konsepte uygun yapıda hafif soğanlı, yivli, oldukça büyük bir kubbe altında kare odalı basit çokgen yapı yer almaktadır. Yapının öne çıkan özelliği, oldukça gelişmiş renkli çini dekorasyon şemasıdır.⁷²⁵ Kerpiçten inşa edilen ve renkli sır, çini mozaik ve farklı renk ve desende seramik karolarla kaplanan Gûr-i Mîr, silindirik bir kaide üzerinde yivli kavun biçimli bir kubbe ile taçlandırılmış sekizgen bir salondan oluşmaktadır.⁷²⁶ Kubbe, lacivert ve sarı motiflerle süslenmiş firuze çinilerle kaplanmış

ikonalar ile tören objeleri yapmak için kullanılmaktadır.” Lerzan Özer ve Ayşe Kurşuncu, “Kâğıt Katkılı Sanat Seramikleri”, **Sanat ve Tasarım Dergisi**, s. 121-122.

⁷²³ Yves Porter, “Timurlu Sanatı Topraktan ve Kâğıttan bir Cennet”, **Timur'un Vaha Kenti: bir imparatorluğun ve bir rönesansın kalbi Semerkand 1400-1500**, Der. Vincent Fourniau, Çev. Ali Berkay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 115-116.

⁷²⁴ Wilson, **The Silk Roads**, s. 220

⁷²⁵ Grube, **The World of Islam**, s. 132.

⁷²⁶ Roux, yapının en güzel parçasının kubbesi olduğunu ifade etmektedir. Buna göre: “*Kubbe çıkıntısının temel çapı 1,10 metreden büyüktür ve 60 dilimden oluşur, yüksekliği*

olup, kaidesinin çevresinde lacivertle çevrenmiş büyük beyaz kaligrafik karakterlerle “Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed O’nun peygamberidir” yazısı işlenmiştir. Mozole, ağaçların gölgelediği sessiz bir meydana yer alan küçük bir kutsal alanda, seramik kaplı ikiz sütunlarla çevrili etkileyici bir portalın arkasında durmaktadır.

Mezarın içinde yer alan karartılmış bir geçit, yüksekliği 35 m (115 ft) olan kubbeli sekizgen salona götürmektedir. Perdeli açıklıklardan sızan yumuşak ışık, yaldızlı kubbeyi aydınlatarak çini ve oymalı nişlere düşmekte ve Emir Timur’u anlatan alçı yazıtlar, soyağacı ve kahramanlıklarını işlemektedir. Göz hizasına kadar odanın duvarları yeşil kaymaktaşlı altıgen çinilerle kaplıyken, daha yüksekte salon birbirini izleyen şeritlerle çevrenmiştir.⁷²⁷

*12,80 metre olan bu kubbe, turkuaz renkli sır tuğlalarla kaplıdır. Bunların üstünde son derece ince bir biçimde işlenmiş sarılı, çivit mavili küçük desenler yer alır. Kubbe 14 metre çaplı bir kasnak üstünde yükselir. Kûfî yazı ile Allah hat süslemesikasnağı çerçeveler. Kubbe çift yönlüdür, bu da yapıya iki farklı görünüm kazandırır. Dışarıdan bakıldığında vurgu yapının dikey heybetini öne çıkarır ve bir silüet çizer, içeriden bakıldığında salonun yüksekliği ve genişliği arasında bir denge kurar. Bu iki hat arasında, kubbenin asıl büyük bölümünü taşıyan tuğladan büyük bir ayak üzerinde yükselen merkez bölümden dağılan, demir çapalarla sabitlenmiş atkılı kemerlerden oluşan mimari bir teşkilat bulunur.” Roux, **Timurlenk**, s. 291.*

⁷²⁷ Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 73.

4.3.5. Uluğ Bey Medresesi (Semerkant Medresesi)

Semerkant medrese külliyesinin iki aşamada inşa edilmesi planlanmıştır. İlk aşama; şehir içinde bir medrese, hankâh ve mescid, hamam ve kervansaray inşa edilmesidir. Sonraki aşama ise rasathane ve ona bağlı olan binaların inşa edilmesidir. Medrese külliyesinin bulunacağı yerin seçimi de oldukça önemlidir. İlk aşamada inşası planlanmış olan binalar şehir içinde yer almaktadır. Rasathane ise özellikleri nedeniyle Kuhek Tepesi'ne (burası sonradan *Pây-ı Rasad*, *Rasad Tepeliği*, *Tell-i Rasad* gibi isimlerle anılacaktır) inşa edilmesi planlanmıştır. İlk aşamada yapılacak olan medrese, kervansaray, hankâh ve hamamların bugün Registan Meydanı olarak bilinen alana inşa edilmesine karar verilmiştir. Valihocayev bu bölgenin seçilmesinin nedeninin, Timur tarafından bu alanda başlatılan çalışmaların devamının getirilmesi olduğunu ifade etmektedir.⁷²⁸

Uluğ Bey Medresesi planı, 15. yüzyıla iz bırakacak bir netlik ve simetriye sahiptir. Kuzeyde yer alan bir giriş, dört eyvanı bulunan bir avluya açılmaktadır.⁷²⁹ Mimari açıdan ahşap, taş, hat ve nakkaşlık sanatlarının çok güzel bir örneğini teşkil eden medrese, 81x56 metrelik bir alanda yer almaktadır. Ön tarafta yer alan taçkapı doğu yönüne bakmaktadır. Taçkapı yıldız, gök tasviriyle süslenmiş olup giriş kapısı ise ağaç oymasıdır. Ön tarafın kuzey ve güneyinde iki adet üç katlı minare, yanlarda iki kubbe, medresenin kuzey ve güney taraflarında ki minare ve iki kubbe daha yer almaktadır. Medresenin dört kubbe ve

⁷²⁸ Valihocayev, **a.g.e.**, s. 22.

⁷²⁹ Blend, **Islamic Art**, s. 129.

dört minaresinden yalnızca öndeki iki minare ile Batı yönündeki minarenin yarısı bugüne ulaşmıştır. Kubbeler ise mevcut değildir.⁷³⁰

Sivri kemerlere sahip devasa boyuttaki cümle kapısından geçilerek avluya açılmakta olan eyvan dışında iki yanında bulunan ve dik açılı birer dirsek oluşturan koridorlar ile avluya ulaşılmaktadır. Binanın meydana bakan köşelerinde, kenarlarından biri otuz metre uzunluğuna sahip, üstü kubbe ile örtülmüş, meykare planlı iki derslane bulunmaktadır. Dershaneler aynı zamanda doğrudan dışarı açılan kapılar ile meydanla bağlantılıdır. Avluya bakmakta olan giriş eyvanının tam karşı cephesinde bulunan kible eyvanının arkasındaki mescid ve enlemesine kemerler ile kible duvarına tutturulmuş olan dikey olarak beş bölüme ayrılmış bir mekân oluşturmaktadır. Medresenin kible tarafında yer alan köşelerinde bulunan ve meydana dönük olan cephenin köşesinde bulunanlara benzeyen kubbeli dershaneler, mescitle doğrudan bağlantılıdır. Merkez avlunun yakınında iki kat biçiminde talebe odaları bulunmaktadır. Medresenin cümle kapısı meydana açılmaktadır, bu kapı binanın iki katı yüksekliğinde olup iki taraftan yüksek ve büyük tuğla payandalarla desteklenmiştir. Cümle kapısı yüksek, geniş ve sivri kemerlidir. Cephenin önemli bir kısmını kaplayan cümle kapısı ve minareler bir arada medresenin heybetli görünmesini sağlamaktadır. Bunun yanında medresenin dış ve iç bölgelerinde farklı tekniklerle yapılan çini tezyinat örnekleri göz doldurur. Farklı geometrik desenler ve yazıların yaygın olarak kullanıldığı, lacivert ve firuze çinilerin baskın olduğu tezyinatın farklı kısımlarında kullanılmış olan mermerlerle beraber binanın ihtişamı bir hayli artmıştır.⁷³¹

⁷³⁰ Valihocayev, **a.g.e.**, 27.

⁷³¹ Erdem, **Semer Kant**, s. 41.

Gök teması genel itibarıyla fiziksel bir olgu olarak Uluğ Bey Semerkant’ında oldukça popülerdir. Çünkü bu dönemde astroloji en önemli ve en çok desteklenen alanlardan birini ifade etmektedir. Bu tema, mikro ve makro kozmosun, evrensel uyumun, ilahi dünyanın güzelliğinin ideal yapılandırılmış ve dengelenmiş şekli olarak düşünülebilir.

Binanın dışı tamamen çinilerle kaplıdır ve kısmen mermer kullanımı da söz konusudur. İnce minareler, desenlerle kaplı olan mozaik yıldızlar, tuğlalardan oluşan büyük haç motifleri, avludaki mermer paneller - hepsi süsleme tekniklerini devam ettirmektedir. Ancak Uluğ Bey Medresesi’nde bunlar kaliteli bir şekilde geliştirilmiştir. Medresenin ayırt edici özellikleri arasında şunlar sayılabilir: Ana cephe, benzer diğer yapılara kıyasla daha yüksek görkemli bir portala sahiptir. Duvar yüzeyleri ve özellikle de alt kısımlar panolarla bölünmüştür. Yüzeylerin oranları farklı süslemelere uygun biçimde ayarlanmıştır. Tuğla motifleri ve renkli mozaik kaplamalar yüksek bir seviyede geliştirilmiştir. 90° ve 45° açılarla şekillendirilen tuğla motifleri çok daha geniş bir şekilde sunulmuştur. 4, 6, 8, 10, 12, 16 ışınlı yıldız şeklindeki çeşitli geometrik süslemeler bulunmaktadır. Geometrik, bitkisel ve kitabi süslemeler birbirine bağlıdır. Renk tonu uyumsuzlukları, doğal mermer ve kiremit rengi dikkate alınarak çözümlenmiştir.⁷³²

Medresenin dışı ve iç kısmında yer alan ve farklı teknikler kullanılarak yapılan çini süslemeleri nizami ve bütünsel bir görüntü sağlamaktadır. İnşa planlaması bu dönemde nazari bilgilere ve tecrübelerle dayandırıldığından, mühendislerin sultanı olan Gıyâseddin

⁷³² М. М. Мирдавидов, “Геом Етрические Орнам Енты М Едресе Улугбека В Сам Арканде” **Мирзо Улуғбекнинг Ж Аҳон Илм-Фани Ривож Ига Қўшган Ҳиссаси М Ирзо Улуғбек Таваллудининг**, Халқаро Астроном Ия Йилига Ба Ёиш Ланган Халқаро Илмий Конференция, 2007, s. 299-300.

el-Kâşî başta olmak üzere meşhur nakkaş ve mimarlar arasında sayılan Muhammed b. Mahmud el-İsfahâni, Yusuf Şirâzî, Muhammed b. Hacı Bandgir, Mevlânâ Selahaddin Kadizâde-i Rumî ve Uluğ Bey'in rehberliğinde çalışmalara başlamışlardır.⁷³³ Süslemede kullanılan motiflerin fırfırlı kenarlı çizimi, Şâh-ı Zinde'de görüldüğü gibi, erken Timur tasarımındaki etkiler ile erken Safevî el yazması tezhibi arasında bir orta nokta oluşturmaktadır.”⁷³⁴

4.4. Mimari ve Sosyal Bir Unsur Olarak “Cennet Bahçeleri”

“Bir gece sulanan çölün güzelliği...”⁷³⁵

Semerkant'ın dış çevresi boyunca kurulan devasa bahçeler de Timurlu mimarisinin önemi bir boyutunu meydana getirmektedir.⁷³⁶ Şehrin en özgün yaratımları arasında yer alan bahçeler, kazandıkları ün ile daha sonraları İran'dan Hindistan'a kadar taklit edilecektir. Fakat bu bahçelere dair kalıntılar günümüze ulaşmadığı için bunların temsil edilmesi oldukça zordur. Bu nedenle dönem kaynaklarında bu bahçelerin tasviri dışında bir bilgi ya da kanıt yoktur.⁷³⁷

⁷³³ Valihocayev, **Uluğ Bey Devri Medreseleri** s. 22.

⁷³⁴ Blend, **a.g.e.**, s. 132.

⁷³⁵ Fourniau, **a.g.e.**, s. 106.

⁷³⁶ Andican, **Emir Timur**, s. 462.

⁷³⁷ Porter, **a.g.e.** s. 110; Timur'un Semerkant ve çevresindeki bahçelerine yönelik bilgi, araştırmacı U. A. Alimov tarafından 1967-1968'de gerçekleştirdiği arkeolojik

Knobloch, bahçelerin İran'daki dört bahçe ilkesine dayandığını, bu su kanalları ile bölünen alanların ağaç ve çiçek tarhları ile düz sıralar halinde simetrik biçimde düzenlendiğini ifade etmektedir.⁷³⁸ Lawton ise söz konusu bahçeleri şu sözlerle tasvir etmektedir: *“Timur’un inşaatçıları kendilerini anıtsal mimariyle sınırlamadı. Semerkant’ın eteklerinde, içinde köşkler ve küçük saraylar inşa ettikleri ve burada ‘huzursuz bir göçebe’ olan Timur’un birkaç günde bir bahçeden diğerine geçerek ipek çadırlarını kurduğu bir dizi kraliyet bahçesi kurdular.”*⁷³⁹

Timur kendi döneminde birbirinden güzel bahçeler inşa ettirmiştir. Mirza Şahrüh tarafından da Meşhed ve Herat'ta bahçeler inşa edilmiştir. Timurlu beyleri ve emirleri de

araştırmalar sonucunda bilgiler artmıştır. Bahçe planlarına ait rekonstrüksiyonlar ve mimari görünümleri üzerine bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bahçe rekonstrüksiyonu yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bahçelerin üç tanesine ait sulama için kullanılan boru parçaları, sanatsal dekorasyon parçaları, çeşme parçaları, seramik karolar bulunmuştur. Arkeologlar ve bilim insanlarının verdiği bilgilere göre, Timur'a ait on iki bahçenin ve Uluğ Bey'e ait dört bahçenin adları bilinmektedir. Bu çerçevede minyatür eserler, dönem kaynakları, arkeolojik araştırmalar birleştirilmiş, peyzaj bahçe sanatının yeniden görsel olarak oluşturulması mümkün kılınmıştır. Гильманова Нафиса Валиахметовна, “Садый Дворцы Темуридов”, **Маданият Чоррахалари Перекрёсток Культуры**, S. 12, 2020, 53-55.

⁷³⁸ Knobloch, **Monuments of**, s. 58

⁷³⁹ Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 50.

çeşitli bahçeler inşa etmişlerdir.⁷⁴⁰ Bu dönemde inşa edilen bahçelerle ilgili en geniş bilgiyi Clavijo'nun eserinden edinmekteyiz. Buna göre Timur'un şehrin dışında pek çok sarayı ve köşkleri bulunmaktadır. Bu köşkların etrafı da bağ ve bahçelerle kaplıdır. Bu bahçler öyle geniştir ki, şehre uzaktan gelen bir seyyah anca sık bir orman ve ağaçlar arasına gizlenmiş köşklar görebilmektedir.⁷⁴¹

Bahçelerin sahip olduğu göz alıcı güzelliğın tasvirine Babürnâme'de de yer verilmektedir. Buna göre Semerkant'ın bağ ve bahçeleri Kûhek Suyu denen kaynak sayesinde yemyeşil ve sulaktır. Semerkant'ta ve diğler mahallelerde hem Timur'un hem de Uluğ Bey'in birçok imareti bulunduğundan eserde söz edilmektedir. Örneğın Semerkant'ın doğusuna iki bahçe yaptırılmıştır. Bunlardan biri Bağ-ı Bolı, diğeri de Bâğ-ı Dilgüşâ'dır. Bâğ-ı Dilgüşâ'da büyük bir köşk yaptırılmış olup köşkün duvarlarında Hindistan seferi resimleri ve tasvirleri yer almaktadır. Yine eserde Nakş-ı Cihan adlı bir bağ yaptırıldığından ancak bu bağdan geriye bir şey kalmadığından söz edilmektedir. Yine güneyde Semerkant Kalesi yakınında Bâğ-ı Çınar, aşağı tarafta ise Bâğ-ı Şimâl ve Bâğ-ı Behişt vardır.⁷⁴² Babür, şu sözü Timur'a atfetmektedir: “Benim 30 yığaç uzunluğunda, yani Buhara'dan Semerkand'a kadar bir bahçem var.” Timur'un sur ve hendeklerle kuşatılmış on üç-on dört bahçeden söz edilmektedir: Bağ-ı Bülend (Yüksek Bahçe), Bağ-ı Dilküşa (Gönül Çelen Bahçe), Nak-i Cihan, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Şimal ve Bağ-ı behişt (Cennet Bahçesi). Bu bağlarda yazlık saraylar ve köşklar yer almaktadır.

⁷⁴⁰ Maria Subtelny, “Timurids in Transition”, **Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran Series**, Brill's Inner Asian Library, C. 19, 2007, s. 132.

⁷⁴¹ Clavijo, **Anadolu, Ota Asya ve Timur**, s. 175-176.

⁷⁴² **Babürnâme**, s. 69-71.

*Kenarlarına kavaklar ve çınarlar dikilmiş caddelerle ulaşılan bu bahçeleri, çevrelerindeki yüksek duvarlar yabancı gözlerden korumaktadır.”*⁷⁴³

İfade edildiğine göre ideal bahçe, Kur’anda yer alan cennet betimlemesinden esinlenilerek meydana getirilmiştir. Buna göre dört nehrin böldüğü yemyeşil çayırların oluşturduğu “dört bahçe (çihâr bağ), cennet (behişt) sözcüğü bile başlangıçta eski İran krallarının av alanlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Timur’un bahçeleri ise -İran dünyasında- yer yer çok kısa olsa da betimlemesi bulunan en eski bahçeler arasındadır. Bu nedenle Timur’un bahçeleri bir anlamda ‘Acem’ denen bahçe tipinin referansı haline gelmiştir. Babür Şah da bu cennet bahçelerini kendine örnek alacak, Hindistan’daki dört yıllık saltanatı süresince (1526-1530) pek çok çiçek bahçesi ve bağ yaptıracaktır. Yine Fourneau’nun aktardığına göre bahçelerin hem ordugâh alanı hem de emirler ve maiyet için bir bağ olarak kullanılması mümkün olmuştur. Bahçelerin her bölümü özel kullanıma ayrılmıştır: Çevre orduya, merkez krala ve haremine, geri kalan kısmı ise saraylılara. Bu “cennet bahçelerinde” Hindistan ve Çin’den gelen bazı mimari bezeme unsurlarının kullanıldığı görülmektedir. Örneğin duvar niş bezemeleri Çin porselenleri ile yapılmış ya da Hint kökenli bir uygulamadan ilham alınarak ahşap duvarlar mermer levhalar ile kaplanmıştır.⁷⁴⁴

Çağına göre oldukça büyük mimari yapılarla iktidarının büyüklüğünü göstermek isteyen Timur’un başkentinde başka saraylar kurdurup yaşamak yerine bağlarda zaman geçirmesi, tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu uygulama Timur’un yarı göçebe yaşam biçimine bağlanmıştır. Ancak köşk ve bağların kullanım amaçlarına

⁷⁴³ Blunt, **The Golden Road**, s. 146; Lisa Golombek, “The Gardens of Timur”, s. 137. Porter, **a.g.e.**, s. 111-112.

⁷⁴⁴ Porter, **a.g.e.**, s. 112-113.

bakıldığında, farklı hedeflere sahip olduğu görülmektedir. Bu hedefleri Andican açıklamaktadır: “Öncelikle bu bağların çoğunu hanımları için inşa ettirdiği hatırlanmalıdır. Kaynaklara göre Bağ-ı Çınar Saray Mülk Hanım, Bağ-ı Behişt Tuman Aka, Bağ-ı Dilküşa ise Toka hanım için yapılmıştır. Böylece Timur’un resmi eşlerini bu köşklere yerleştirmek suretiyle geleneksel bir harem yapılanmasının önüne geçtiği görülmektedir. Ayrıca Timur bu bağları, büyük hanedan düğünleri, festivaller, törenler, diplomatik kabuller için de kullanmaktaydı.”⁷⁴⁵ Timur böylece, farklı mekânlarda konaklamakta ve daima kendisi ile birlikte olan askeri ve siyasi karargâhını da hareketlendirmiştir. Büyük bir olasılıkla Timur klasik bir saray kurmamakla, iktidar anlayışının çıkış noktası olan mutlak hâkimiyet prensibini rahatlıkla uygulayabilmiştir.⁷⁴⁶

Golombek, söz konusu bahçelerin dönemin ticarî faaliyetlerinden daha fazla dikkat çektiğini yazmaktadır. Yalnızca mimari değil diğer araştırma alanları için de ilgi çekici olan bu bahçelerde peyzaj, himaye, bahçıvanlık gibi unsurlar da ön plana çıkmaktadır. Özellikle 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başında daha sonra (zikredildiği gibi) Babür için de örnek teşkil etmiştir. Son yıllarda bu bahçelerle ilgili araştırmalar büyük oranda sosyal bağlama ve olası anlamlara yoğunlaşmıştır.⁷⁴⁷ Bu çerçevede Andican, bahçelerin sosyal boyutuna dikkat çekmektedir. Buna göre Timur konakladığı alanı halka açmıştır. Yezdî de bağların kamu malı olduğunu, şehir halkının buraları mesire alanı olarak kullandığından, burada halka sunulan meyvelerin ücretsiz olduğundan

⁷⁴⁵ Andican, **Emir Timur**, s. 463-464.

⁷⁴⁶ Andican, **a.g.e.**, s. 464.

⁷⁴⁷ Golombek, “The Gardens of Timur”, s. 137.

söz etmektedir.⁷⁴⁸ Bunu daha önce hiçbir hükümdarın yapmadığı bilinmektedir. Öyleyse, Timur'un bununla amaçladığı nedir?

Esasında Timur'a atfedilen bahçelerin hiçbirinin birbirinin aynısı olduğu görülmemiştir, Timur öncesi örnekleri de yok gibi görünmektedir. Timur'un beş bahçesi, Şâmî ve Yezdî'nin Zafernâme'lerinde ve İspanyol elçisi Clavijo'nun eserinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bu tasvirler, erken Timurlu bahçesinin gelişiminde belirli bir ilerleme olduğunu düşündürdükleri için incelemeye değerdir.⁷⁴⁹

Nizamüddin Şâmî'ye göre Bâğ-ı Dilgüşâ'nın inşa aşamasında Timur, her memleketten meşhur mühendisleri Semerkant'a çağırması, bu bağda bir köşk yaptırmıştır. Çeşitli meyve ağaçları diktirmiş, köşkün çevresi ağaçlandırılmıştır: *"Bu öyle bir saray idi ki damı göklere yükselmiş, temeli ta yerin dibine kadar gitmişti. Emir bu sarayı Hızır Hoca Oğlan'ın kızı Tevekkül Hanım'ın adına izafe etti."*⁷⁵⁰

Timur'un Nakş-ı Cihan ve Bâğ-ı Çınar'a gelişi de eserde yer bulmuştur: *"Öğle namazını kıldıktan sonra Bâğ-ı Çınar ve Nakşi Cihan'a, ordu muzaffer, herkes Hürrem ve mesrur memleket mamur ve sailer meşkûr olduğu halde girdi."*⁷⁵¹ Nizamüddin Şâmî, aynı zamanda Timur'un Bâğ-ı Devletâbâd'a gidip orada kaldığını, daha sonra Köşk-ü Dilgüşâ'ya indiğini, burada Emîr'in bütün hatunlarının, evlatlarının ve emirlerinin hazır

⁷⁴⁸ Yezdî, **ZN**, S. 478.

⁷⁴⁹ Golombek, **a.g.e.**, s. 137.

⁷⁵⁰ Şâmî, **ZN**, s. 205.

⁷⁵¹ Şâmî, **ZN**, s. 253.

olduğunu; emirlerin, ağaların çok fazla altın serptiğini ve saray mensuplarının etek etek altın topladığını da yazmaktadır.⁷⁵²

Yezdî'nin eserinde ise Timur'un, şehrin kuzeyindeki Bâğ-ı Şimâl'de yaptırdığı köşkle ilgili bilgilere yer verilmektedir. Yapım aşamasında işler dört gruba ayrılarak görevlendirme yapılmış, ustaların başına da denetleme için bir nezaretçi konmuştur. Köşkün burçlarının her birine Tebriz'den getirilen mermer sütunlar dikilmiş, duvarlar lacivert renkle ve altın suyu ile bezenmiştir. Çatısı ise tamamen mermer taşlarla örülmüştür. Köşk inşaatının bitiminde burada Timur tarafından bir eğlence tertip edilmiş ve mirzalarla birlikte birkaç gün bu eğlenceye devam edilmiştir.⁷⁵³ Yezdî'nin ifadesine göre, Bâğ-ı Dilgüşâ dikdörtgen biçiminde planlanmıştır. Her bir tarafın uzunluğu 750 metre (1500 karı) olacak biçimde ayarlanmıştır. Duvarların her birine kapılar açılmış ve kapıların üzerine çini bezeli taklar eklenmiştir. Burçların her birine süslemeli güvencinlikler yapılmıştır. Köşkün yapımı bittikten sonra çevreye birçok farklı meyve ağacı dikilmiştir. Gül bahçeleri ve meydanlar hazırlanmış, çevre düzenlemesi yapılmıştır.⁷⁵⁴ Ünlü mimarlar tarafından tasarlanan Bâğ-ı Şimâl ile ilgili olarak Lawton şu ifadeleri kullanmaktadır: *“(...) Ve bu yetenekli adamlarla ilgili en dikkat çekici şey, duvarlara ve zemine yaptıkları farklı renkteki taşlar, kakmacılık işçilerinin sadece abanoz ve fildişinden yaptığı süslemeler... Daha sonra İran ve Irak'tan gelen işçiler duvarların dışını Kaşan çinileriyle süslediler.”*⁷⁵⁵

⁷⁵² Şâmî, **ZN**, s. 252.

⁷⁵³ Yezdî, **ZN**, s. 270.

⁷⁵⁴ Yezdî, **ZN**, s. 274-275.

⁷⁵⁵ Lawton, **Samarkand and Bukhara**, s. 51

Bağın kuruluşu Fuşencî tarafından da kaleme alınmıştır. Buna göre Timur bizzat bahçede kurulan köşkün inşasına nezaret etmiştir, duvarlar henüz bir metreye ulaşmadan dış taraf süslü taşlar ve çinilerle döşenmiştir. İfde edildiğine göre inşaatın tamamlanması için hummalı bir çalışma başlamış ve on altı günde bitirilmiştir.⁷⁵⁶ Bu bağın kuruluşu, İbn Arabşah tarafından da detaylı biçimde ele alınmaktadır. Kanıgil'in havası miskten daha temiz, suyu şekerden daha tatlıdır ve burası cennetten koparılıp alınan bir parça gibi tasvir edilmiştir.⁷⁵⁷ İbn Arabşah tarafından ifade edilen şölen, İspanyol sefiri Clavijo tarafından da detaylı biçimde anlatılmaktadır.⁷⁵⁸ Bu noktada, Fransız elçisi olan Sultaniyeli Johannes'in, *Libellus de Notitia Orbist* adlı eserinde geçen Timur bahsinden de söz etmek gerekmektedir. Johannes eserinde Timur'un servetinden ve sarayının güzelliğinden şöyle söz etmektedir: *“Şehirlerinden, tüm topraklarından elde ettiklerinin ve yağmalayıp başkenti Semerkand'a götürdüğü servetin sayısını, ağırlığını, ölçüsünü bilen kimse yoktur. (...)Tüm bunları her biri hazinelerle dolup taşan 18 şaşaalı sarayının bulunduğu Semerkand'a gönderdi. Bu saraylar öyle güzeldir ki anlatmaya kimsenin gücü yetmez.”*⁷⁵⁹

Timurlular döneminde Semerkant ve etrafında inşa edilen bahçeler, en az devasa boyutlara ve göz alıcı süslemelere sahip yapılar kadar ilgi çekicidir. Bahçeler, sosyal yapının güçlendirilmesi bakımından da önemlidir. Timur'un Semerkant'ta bulunmadığı zamanlarda halk tarafından mesire alanı gibi kullanıma açılan bahçeler büyük ormanlar arasına gizli köşkleri ile büyüleyici güzellikte olmalıdır.

⁷⁵⁶ Fuşencî, **İbretü'n Nâzırîn**, s. 80.

⁷⁵⁷ İbn Arabşah, **AM**, s. 350-351.

⁷⁵⁸ Clavijo, **Anadolu, Ota Asya ve Timur**, s. 149-156.

⁷⁵⁹ Johannes, **Timur'un Sarayında**, s. 65-66.

Kentlerin çeşitli mimari yapılarla imar edilmesi, önemli bir felsefi konuyu ortaya çıkarmaktadır: İnsanın anlam arayışı ve varoluşsal deneyimi. Kentler, insanların bir araya gelerek toplum oluşturdıkları, etkileşimde bulundukları ve yaşamlarını sürdürdükleri mekânlardır. Bu mekânların yaratıcı bir şekilde şekillendirilmesiyle birlikte, insanların kimliklerini, değerlerini ve düşüncelerini ifade etmelerine olanak sağlanmaktadır. Bir kentin çeşitli mimari yapılarla imar edilmesi, farklı mimari tarzlar, işlevler ve anlamlar aracılığıyla insanların çeşitliliğini yansıtmakta ve kentte yaşayan bireylerin bireysel ve toplumsal kimliklerini ifade etmelerine olanak tanımaktadır. Bu çeşitlilik, insanların anlam arayışını besler ve yaşamın derinliklerine ulaşmamızı sağlar.

Mimari, estetik bir deneyim sunarken, insanların içsel dünyalarını da etkileyerek varoluşsal deneyimleri zenginleştirmektedir. Farklı mimari yapılar, bireylerin duygusal tepkilerini uyandırmakta, hayal güçlerini beslemekte ve düşünce süreçlerini etkilemektedir. Bu, insanların kendi varoluşlarının anlamını sorgulamalarını ve derin bir şekilde düşünmelerini teşvik eder. Ayrıca, kentin çeşitli mimari yapılarla imar edilmesi, insanların yerleşik düzenleri ve toplumsal ilişkileri üzerinde de etkili olmaktadır. Mimari, fiziksel mekânların kullanımını ve etkileşimini şekillendirmektedir. Bu etkileşimler, insanların iletişim kurmasını, etkileşimde bulunmasını ve birlikte yaşamasını kolaylaştırır. Farklı mimari yapılar, insanların farklı topluluklarla temas kurmasını ve kentsel çeşitlilik içinde bir araya gelmesini teşvik eder. Bu da toplumsal bağları güçlendirir ve insanların birbirlerini anlamalarını, saygı göstermelerini ve iş birliği yapmalarını sağlar. Bu nedenle, kentlerin mimari çeşitliliğe önem vermesi ve farklı mimari yapıları teşvik etmesi, insanların daha derin ve anlamlı bir yaşam sürebilmelerini sağlar.

Bu dönemde kullanılan mimari unsurlar, süreklilik ve yenilik bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Hem ustalık hem de renk çeşidi bakımından bölgedeki sanatın en zirvesi olan Timurlu mimarisi, gösterişli ve büyük yapıların bezeli çinileri ile mimari

yapıların planları ile zenginleşmiştir. Teknik ve yüzey dekoru bakımından yapılarda zenginlik söz konusudur. Hem içte hem dışta çini kullanılması ile mimari unsurların öne çıkması sağlanmıştır. Bu dönem yapılarında genel olarak süsleme ve mimari arasında bir denge kurulduğu görülmektedir.⁷⁶⁰

Timur'un halefleri de Timur gibi inşa etmeye yönelik tutkuya sahip olmuş, bilim ve sanatın hâmilliğini üstlenmişlerdir. Timurlularda Türk ve Moğol yarı göçebe geleneklerinin İran kültürünün etkisi ile yeni bir biçim kazandığı görülmektedir.⁷⁶¹ Timurlu dönemi mimarisinde Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu mimarisinin etkileri görülmektedir. Timurlular bölgesel gelenekleri harmanlayarak yeni bir görsel dil oluşturmayı başarmıştır. Bu yeni tarz (ya da Timurlu üslubu denebilir) özellikle Timur'dan sonraki dönemde daha duru bir hal almıştır.⁷⁶²

Timurlu mimarisinde genel itibarıyla karşıtların birliği ilkesinin benimsendiği söylenebilir. Büyük hacimli tuğlalardan oluşan binaların formlarının ve oranlarının ciddiyeti ve özlülüğü, desenli yapıların zarif lüksü ve karmaşıklığı ile birleştirilmiş, korumalı tuğlaların mat yüzeyi çok renkli sırlı çinilerle tezat oluşturmuş, girişlerin net geometrisi rafine bitkisel desenler ile geometrik desenlerin kullanımı sonucunda 15. yüzyılda binaları dekore etme sanatı zirveye ulaşmıştır. Karolar ve tablolar, mükemmel dekoratif nitelikler ve yüksek düzeyde işçilik ile ayırt edilmektedir.⁷⁶³ Timurlu sanatı

⁷⁶⁰ Hillenbrand, **Islamic Architecture**, s. 216.

⁷⁶¹ Lentz ve Lowry, **Timur and the Princely Vision** s.63.

⁷⁶² Lentz ve Lowry, **a.g.e.**, s. 63.

⁷⁶³ ГЮЛЬ, **a.g.e.**, s. 42.

Babür, Safevi ve Osmanlı devletleri üzerinde etkili olmuştur. İznik çinileri, özellikle Tebrizli ustaların birikimleri ile oldukça gelişmiştir.⁷⁶⁴

Timur, kendi sanatsal adımlarının sonuçlarını tam manası ile göremese de, kendisinden sonrakiler bu gelişmelerden istifade etmiş ve hanedanın ince, zarif, sofistike bir üslubu oluşmuştur. Timur sanatı, Issık Gölü'nden Anadolu'ya kadar yayılan özgün bir dil, biçim ve geniş bir etki yaratmıştır. Bu alanda sanatsal gelenekler oldukça güçlüdür; öyle ki, aynı coğrafyada, yüz yıllık süreç sonunda dahi Timurlu sanat geleneklerinin sürdürüldüğü görülmektedir.

Timurlular döneminde meydana getirilen ve son derece önemsenen mimarının başarısı, farklı gelenek ve sanat dallarının bir araya getirilmesi ile Timurlu üslubunun ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Günümüzde halen bu mimari farklı yönlerden ele alınabilmektedir. Yapılar hem anıtsal hem de devasa bir kudretin göstergesidir.⁷⁶⁵ Barthold, 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başı arası dönemin Türkistan için daha önce görülmemiş parlak bir dönem olduğunu ifade etmektedir. Timur ve sülalesinin idaresi altında Türkistan ve İran birleşmiş, imar işlerinde büyük bir faaliyet göstermiştir.⁷⁶⁶

⁷⁶⁴ Bernard O’Kane, “Architecture and Court Cultures of the Fourteenth Century”, **A Companion to Islamic Art and Architecture**, ed. Finbarr Barry Flood, Gülru Necipoğlu John Wiley&Sons, Inc., 2017, s. 604.

⁷⁶⁵ Kenan Bilici, “Asya Rönesansı: Timurlu Çağı'nın Mimarlık Mirasını Anlamak”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 9, S. 2, 2018, s. 6.

⁷⁶⁶ Wilhelm Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev. Fuad Köprülü, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1977, s. 68-69.

Timur'un sonrasında, çocukları döneminde de yıkıcılığa nispetle yapıcılık büyük bir güçle ilerlemiştir. Savaş teşebbüsleri eski gücünü kaybetmiştir. Büyük şehirlerde, özellikle de Semerkant ve Herat'ta tamir işleri canlı biçimde devam etmiştir. Sanatkârlar, âlimler ve şairler, kendi rızaları ile hükümdarların saraylarına gelmeye başlamıştır. Özellikle Uluğ Bey, kırk yıllık idaresi boyunca (1409-1449) birçok yadigâr bırakmış olup bunların en kıymetlisi ve ihtişamlısı Buhara'da inşa ettirdiği medresedir. Yine rasathanesi, yıldızların hareketi ve astrolojik faaliyetler açısından önemli işlerin yürütülmesini sağlamıştır.⁷⁶⁷

Timurlu döneminde oldukça etkileyici bir şekilde gelişme görülmüş, söz konusu gelişme Timurlu Rönesansı'nın bir parçasını teşkil etmiştir. Bu dönem mimarisi geleneğe uygun olup aynı zamanda da yaratıcı bir üslup olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra yerel bir mimari değil, farklı kültürlerden beslenmesi ve farklı kültürlerle ilham olması bakımından evrensel olarak ifade edilebilir. Bu dönem, büyük bir estetik ve kültürel zenginlik sunmuştur. Timur'un imparatorluğu, çeşitli bölgelerden sanatçıları, ustaları ve mimarları bir araya getirmiştir. Bu da Timurlu mimarisinin evrensel bir karaktere sahip olmasını sağlamıştır. Timurlular döneminde yapılan camiler, medreseler, saraylar ve anıtlar, sanatsal bir sentezin ürünüdür ve farklı kültürlerin etkilerini taşır. Timurlu mimarisinin özelliklerinden biri, dikkat çekici simetri ve geometrik düzenlemelerin kullanılmasıdır. Kubbeler, minareler, çeşmeler ve kapılar gibi yapısal unsurların zarif bir şekilde birleştirilmesiyle estetik bir bütünlük sağlanmıştır. Bu da Timurlu mimarisini etkileyici kılan unsurlardan biridir. Timurlu dönemin mimarisi, hem yerel halkın kültürünü yansıtan öğeleri korumuş hem de farklı kültürlerden gelen etkilerle

⁷⁶⁷ Barthold, **a.g.e.**, s. 69-70.

zenginleşmiştir. Bu nedenle, Timurlu mimarisi evrensel bir değere sahiptir ve günümüzde hala etkileyici ve ilham verici olarak değerlendirilmektedir.

SONUÇ

“Ve şimdi bakışlarını Semerkand üzerinde gezdir

O yeryüzünün kraliçesi değil mi?

İhtişamı, tüm şehirlerin üstünde

Tutmuyor mu onların kaderini ellerinde?”⁷⁶⁸

Semerkant, çok eski bir tarihe sahip olup yüzyıllar boyunca farklı birçok devlete ev sahipliği yapmış, pek çok halkı barındırmış, özellikle ticaret kavşağında yer alışı ile tarih boyunca hep ön planda olan bir şehir olmuştur. Soğdular döneminde ticarî faaliyetleri ile öne çıkan şehir, Timurlular döneminde asıl kmlüğünü bulmuştur. Bu dönemde yalnızca ticaret değil tarım, mimari yapı, çevre düzenlemesi, üretim, zanaat, sanat gibi unsurların bir arada yükselişe geçtiği ve en güzel halini aldığı görülür. Kentin sosyal yönü Timurlular döneminde en az Timur’un başarıları kadar parlamıştır.

Timurlular devleti Ortaçağ tarihinde son derece önemli bir yere sahiptir ve Türkistan coğrafyasının birçok yönden değişmesinde ve gelişmesinde önemli bir etki yaratmıştır. Timur ve haleflerinin dönemi (1370-1506), Semerkant’ın birçok yönden son derece hızlı geliştiği bir dönem olmuştur. Timur’un kendisine başşehir olarak seçmesinden sonraki evrede hızla gelişmeye başlayan şehir, Timur tarafından sürdürülen seferlerin meyvelerini almış, çeşitli coğrafyalardan bölgeye getirilen her alanda usta olan kişilerin çalışmaları ve elbette Timur ve haleflerinin de üstün çabaları ile “*Türkistan’ın kalbi*” haline gelmiştir.

⁷⁶⁸ Edgar Allan Poe, **Tamerlane and Other Poems**, Calvin s. Thomas Pinter, Boston, 1982.

Zereşan Nehri'nin suları ile sulanan bereketli topraklar, tarihin hemen her döneminde devletler için cazip bir durak konumu elde etmiş olup aynı zamanda tarihi İpek Yolu'nun merkezinde yer alması da bu durumu ciddi düzeyde olumlu yönde etkilemiştir. Özellikle Arapların bu coğrafyaya gelişi ve İslamiyet'in bölgede yayılması ile birlikte Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar şehre sahip olmuş, ancak sanki Semerkant, parlamak için asıl hükümdarını beklemiştir: Sarayının taçkapısı ve duvarları göğe uzanan, “*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*” olduğunu ifade eden Emîr Timur'u. Semerkant Timur'un başşehri olduktan sonra elçilerin, seyyahların, âlimlerin, mutasavvıfların uğrak noktası olmuş, bazen buna mecbur bırakılmışlardır. Yine de genel intiba Semerkant'ın bir “cennet bahçesi” kadar güzel olduğu yönündedir. Timur'un döneminde ve onun ardından eserler kaleme alarak kendisini kötüleyip çeşitli hakaretler eden âlimler dahi, Semerkant'ın güzelliğini ve gelişimini dile getirmiştir.

Semerkant, Timurlular döneminde Timur'un sefere çıktığı yerlerden topladığı mühim şahsiyetlerin buluşma noktası haline gelmiş olup Timur döneminde bir yandan Yasa bir yandan şeriat kuralları uygulanmıştır. Kaynaklarda Timur'un dindar bir Müslüman olduğuna yönelik de, dini kullandığına yönelik de görüşler mevcuttur. Bu çerçevede genel olarak denebilir ki teorik olarak bir şeriat uygulaması söz konusu iken pratikte Yasa çok daha ön planda olmuştur.

Timur'dan sonra tahta çıkan Mirza Şahrüh ise kaynaklarda İslamiyet'i oldukça önemseyen, dindar ve şeriata uygun hareket eden bir hükümdar imajına sahiptir. Yasayı ikinci planda tuttuğu anlaşılan Mirza Şahrüh döneminde İslamileştirme politikası izlenmiştir. Semerkant'ta olan Uluğ Bey de tıpkı dedesi gibi mutasavvıfların ve âlimlerin koruyucusu olmuş, şeriati ve yasayı ortak değerlendirmiştir. Daha sonraki Timurlu hanedanının da dine ve din adamlarına hürmette ve saygıda bir kusur etmedikleri

görülmekte, dönem kaynaklarında özellikle Hüseyin Baykara'dan övgülerle söz edilmektedir.

Ticaret Timurlular için son derece önemli bir yere sahiptir. Timur döneminde Semerkant'ta ticarî ilişkilerin oldukça önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Semerkant, oldukça bereketli ve verimli topraklara sahip olup bölgede ticarî ve ziraî faaliyetler oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Semerkant'ın ürünlerini ve bereketini seyahatnamelerden ve Babür'ün Hatıratı'ndan öğreniyoruz. Şehirde yer alan sulama kanalları ile suya doyan toprak, bol bol karşılık vermiş ve Semerkant'ı daha da güzelleştirmiştir. Özellikle üzüm ve kavunun bol bulunduğu Semerkant, kâğıdı ile de ünlüdür. Bu tarihe gelene kadar Çin dışında kalan ülkelerde ve İslam dünyasında papirüs ve parşömenler kullanılmakta olup kâğıt üretiminin öğrenilmesinden sonra Semerkant kâğıdı oldukça önem kazanmış ve Avrupa'da dahi kullanılır hale gelmiştir. Bu kâğıdın kullanımı sayesinde son derece estetik ve dayanıklı el yazmaları ile kütüphanecilik faaliyetleri de gelişmiştir.

Bu dönemde Timur'un diğer ülkelerin hükümdarları ile elçilere yönelik anlaşmalar yaptığı görülmektedir. 'Ticaret dünyanın refaha ermesine vesiledir' düsturu ile hareket eden Timur'un -Clavijo'nun anlatımı ile öğrendiğimize göre- kendisine gelen elçilere hürmeti ve ikramı oldukça yüksektir. Şehirde, ticaret mallarının konabileceği uygun yer kalmaması sonucunda Timur, şehrin bir ucundan diğer ucuna kadar bir yol inşa ettirmiş ve bu yol üzerine çarşılar yaptırmıştır. Çarşıların yaptırılması ve bu çarşıların çevresinin bayındır hale getirilmesi ticarî faaliyetler açısından son derece destekleyici olmuştur. Bu çarşılarda sadece yerel mallara değil, diğer ülkelerden getirilen mallara ve tüccarlara da daima yer verilmiştir. Çarşıların yer aldığı bölgeye iki binden fazla çeşme inşa edildiği de belirtilmektedir. Bu çerçevede bu dönemdeki Semerkant çarşılarının yalnızca ticareti değil, sosyal ve ekonomik yapıyı da beslediği söylenebilir.

Mirza Şahruh da, babasının yaptığı gibi ziraî ve ticarî faaliyetleri desteklemiştir. Kentlerin ihya edilmesi, su kanallarının açılması gibi uygulamalar Şahruh döneminde de devam etmiştir. Şehir halkının temel geçim kaynağı tarım, hayvancılık ve ticarettir. Bu dönemde fetihlerden ziyade ilişkilerin, ticarî ve ziraî faaliyetlerin gelişimine önem verilmiştir. Ebû Said Mirza döneminde mücadeleler ön plana çıkmakta olup buna rağmen hükümdar ticarî ve ziraî faaliyetlerin devam etmesi yönünde çaba göstermiştir. Bu dönemde özellikle verimli topraklara ekim yapılmasının teşvik edildiği bilinmektedir. Hüseyin Baykara döneminde ise genel olarak çarşıların, ziraî ve iktisadî faaliyetlerin büyüdüğü, ticaret yolları üzerine yeni yapıların inşa edildiği ve yolların güvenliğinin sağlandığı görülmektedir.

Timurlular dönemi, ilmî faaliyetler açısından Mâverâünnehir topraklarında bir güneş gibi doğmuştur, bu dönemde Semerkant eğitim kurumları ve medreseleri ile hem estetik açıdan hem de ilmi faaliyetler açısından gerçek bir ilim yuvası haline gelmiştir. Semerkant'ın başşehir olarak belirlenmesinin ardından Timur, hanımları, emîrleri, ileri gelen devlet adamları, kısacası tüm önemli şahsiyetler imar faaliyetlerine başlamıştır. İnşa edilen yapıların tamamı bugüne ulaşabilmiş değil ise de dönemin gelişiminin ve genel durumunun tespiti bakımından kaynaklardan elde edilen bilgiler önemlidir. Birçok imar faaliyeti içinde oldukça fazla sayıda medrese inşa edilmiş olması önemli bir detaydır. Kaynakların ifadesine göre bununla, devlet yönetiminde söz sahibi olacak kişilerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Kurulan her bir medresede verilen eğitimin amacı farklıdır. Devlet yönetiminde rol alacak kişilerin ya da medrese müderrislerinin yetiştirilmesi gibi. Semerkant'a getirilen mütehassıslardan faydalanmak suretiyle eğitim sisteminin düzenlenmesi, yeni eserler ortaya konması gibi amaçlar da medreselerin inşasında etkilidir. Medreselerde başlangıçta özellikle dini ilimlerin okutulduğu, ancak daha sonradan riyazi ilimlerin de müfredata eklendiği görülmektedir.

Dönemin öne çıkan eğitim kurumu olarak Uluğ Bey Medresesi hayli mühimdir. 1409 senesinde Semerkant'a tayin edilen Uluğ Bey, derhal inşa faaliyetlerini başlatmış, Buhara ve Semerkant'ta iki medrese inşa ettirmiştir. Kendisinin de müderris olarak eğitim verdiği bu medreselerde yürütülen ilmi faaliyetlerde dönemin önemli âlimleri yer almış, bu dönemde Semerkant adeta bir ilim yuvası haline gelmiştir. Yine Semerkant Medresesi ile bağlantılı olarak inşa edilen Uluğ Bey Rasathanesi, o zamana kadar inşa edilmiş olan en büyük rasathane olup burada yürütülen ilmi faaliyetler yüzyıllarca ve devletlerce söylenegelmiştir. Bu dönemde âlimlerin Semerkant'a kendi istekleri ile geldiği ya da daha önce gelenlerin kendi istekleri ile burada kaldıkları yönünde bilgiler söz konusudur. Bu da Uluğ Bey dönemi Semerkant'ında daha hoşgörülü bir yaklaşımın bulunduğu bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Uluğ Bey gökyüzüne adeta âşık, sürekli gözlemleyen bir halde olup yanındaki âlimlerin de desteği ile bir yıldız cetveli kaleme almıştır. *Zic-i Cedid-i Gürkanî* adı verilen bu cetvel, o zamana kadar hazırlanan cetvellerden çok daha kapsamlıdır. Bugün halen bu cetvelin kullanıldığı, cetvelde yer verilen bilgilerin oldukça isabetli sonuçlar elde edilmesini sağladığı bilinmektedir.

Timur'un haleflerinden Hüseyin Baykara ise edebiyata gönül vermiş, devlet işlerinden fırsat buldukça edebi sohbetlere ve meclislere katılmış, bir de *Dîvan* kaleme almıştır. Toprakların mevcut olanaklarının yanında Timur ve halefleri tarafından gösterilen özel çaba ile Semerkant ve civarı, Timurlular döneminde İslam dünyasının en geniş ve en verimli ilim merkezine dönüşmüştür.

Bu çerçevede Timurlular döneminde gelişme gösteren sanatlardan da elbette söz etmek gerekir. Bu dönemde resim sanatı ideal ve tasarlanan bir dünyanın yansıması olarak değerlendirilebilir. Unsurlar oldukları gibi değil, sanatçının onları tasarladığı biçimde aktarma iddiasındadır. Bir açıdan, okuyucunun bakış açısına göre yorumlayabileceği

edebî imgelerle evrensel imgeler arasında bir ilişki mevcuttur. Bu dönemdeki resimleme yaklaşımı Timurlular dönemine has olmasa da, Semerkant ve Herat'ta bulunan atölyeler onu mükemmel hale getirmiştir. Resim ve minyatür alanında çok kıymetli eserler bu dönemde verilmiş, Timurluların harmanladığı ve uyguladığı kendine has üslupları minyatürlere yansımış ve daha sonra Osmanlı'da da uygulanmıştır. Bunun gibi, toyların ve seferlerin vazgeçilmez bir unsuru olarak musikiden de söz etmek gerekir. Bu dönemde sanata ve sanatçılara, musikiye ve musikişinaslara verilen önem oldukça fazladır. Toylarda, verilen ziyafetlerde seferlerde farklı enstrümanlarla müzikler yapıldığı bilinmektedir. Öyle ki bu dönemde hükümdarlar, sanatçıların yeni bestelerini dinlemiş, ziyafetlerde daima musikişinaslara da yer verilmiştir. Müzik aynı zamanda seferlerde askerlerin moral kazanması için de kullanılmaktadır ki bu uygulamayı Osmanlı'da da görmekteyiz. Bunların yanı sıra bu dönemde edebiyat alanında da çok önemli gelişmeler kaydedilmiş, yeni eserler yazılmış, Çağatay edebiyatı ön plana çıkmış, birçok gazel ve şiir ürünü verilmiş, şairler ve edebiyatçılar da desteklenmiştir.

Bu dönemde sanat genel hatları ile ele alındığında görülmektedir ki, devlette bütün unsurlar arasında bir destekleyicilik söz konusudur. Elbette bütün toplumda bu söz konusu değildir, zira Uluğ Bey döneminde bazı âlimlerin ziyafet ve meclislerden memnun olmadığını biliyoruz. Ancak genel çerçevede baktığımızda siyasi yaşam dışında kalan bütün zamanda sanata zaman ayrılmıştır ve sanat dalları bir ahenk içinde birbirini desteklemiştir.

Timurlular döneminde ilim ve sanat faaliyetlerinin belki de en önemli, en sembolik ve en somut göstergesi, inşa edilen mimari yapılardır. Timurlular dönemi, hem mimari açısından hem de sanatsal açıdan Türk sanatının içerisinde yeniliklerin ve kendine has üslupların yer aldığı önemli bir dönemi ifade etmektedir.

Esasında Timurlu mimarisinin başlangıcı Emir Timur zamanına kadar uzanmaktadır. Bu dönemdeki en çarpıcı özelliklerden biri, bina yapılarının yüksekliği, çok sayıda minare ve kubbe olması, ihtişamlı düz kubbeye ek olarak sarkıtlı damlacık biçiminde portal ve tipik olarak görülen armut biçimli kubbe gibi yapısal özelliklerdir. Bu dönem yapılarında kullanılmış olan renk zenginliği ise daha önceki devletlerde görülmemiştir. Daha önceki dönemlerden elde edilen kültürel birikim özellikle bezeme ve süslemelerde kendini göstermiş, mevcut dönemin bilgileri ile birleştirilmiş, renklerle ve uygulamalara harmanlanarak birbirinden güzel örneklerle mimari yapılar üzerinde bir harmoni meydana getirmiştir.

Bu döneme ait yapılar İran mimarisi çerçevesinde ele alınmaktadır ancak esasında çok daha üstün bir boyut ve görünüşe sahiptir. İç mekânların genişliği, yüksek duvarlar, devasa taçkapılar, portallar, renk zenginliği, kaplamaların cazibesi öne çıkan özelliklerdir. Bir başka özellik ise, yapıların dışarıdan son derece basit bir plana sahip gibi görünmesi ancak içte odaların yapısının karmaşık olmasıdır. Yapılar, dışarıdan bakıldığında içerinin özelliklerine yönelik bir ipucu vermemektedir ve bu durum Timurlu mimarisinde genel bir özelliği oluşturmaktadır. Bu dönem yapılarında genel olarak aynı yapı özelliklerinin görülmesi mümkündür. Giriş, yüksek eyvan, dış cephe süslemeleri, yan cepheler ile köşelerin uyumu dikkat çekmektedir. Binalardaki anıtsal büyüklük, taşıyıcı sistemdeki özellikler, yüzey süslemelerinin gösterişli olması dönem yapılarının temel özellikleri olarak öne çıkmaktadır. Soğan biçimli kubbeler, çeşitli renklerin bir arada kullanıldığı binlerce küçük parçadan oluşan çini mozaik süslemeler, turkuaz rengi tipik Timurlu mimarisinde öne çıkan detaylardır.

Cami, türbe, saray, türü ne olursa olsun yapıların dış bölümlerinin birbirinden güzel çini mozaiklerle ilmek ilmek işlenmesi muazzamdır. Bu mozaikler İlhanlı ve Selçuklu mozaiklerinden daha başarılı ve daha üstün olarak değerlendirilmektedir. Mavi, beyaz ve mor ile opak turkuaz renklerde sırlanan motifler taçkapılarda, dış duvarlarda, iç kısımların

süslemelerinde fazlasıyla kullanılmıştır. Mimari alandaki gelişmeler hem dekorasyon açısından hem de teknik açıdan zirve noktaya ulaşmıştır. Bu mirasın Osmanlılara ve Safevîlere de geçtiği görülmektedir.

Bu döneme ait yapıların bütünsellik özelliğine sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki herhangi bir yapının görülmesi, sahip olduğu özellikleri ile onu diğer dönemlere ait yapılardan ayırmaktadır. Bu durumun çeşitli nedenleri vardır elbette, ancak en önemli nedenlerden biri, Timur'un farklı bölgelerin sanatkârlarını aynı yapıların inşasında kullanmış olmasıdır. Farklı coğrafyalarda farklı kültürlere ait olarak ustalaşan sanatkârlar, ortaya koydukları kültür ve sanat harmanlaması sonucunda göz zevkine hitap eden bir mimari kültür meydana getirmişlerdir ve böylelikle ortaya Timurlu üslubu çıkmıştır.

Timurlu dönemi mimarisinde yapılar kadar öne çıkan ve kaynaklarda da sıklıkla dile getirilen bahçeler de bu dönemin önemli unsurlarından biridir. “Cennet bahçelerini andıran”, “cennetten bir parça” olarak ifade edilen bahçeler için Timur ve halefleri döneminde özel bir çaba sarf edilmiştir. Bahçeler şehrin dış cephesi boyunca kurulmuş olup Clavijo detaylı biçimde bahçelerde geçirdiği zamanı tasvir etmektedir. Sefer dönemlerinde halka da açılan bahçelerde Timur'un başarılarının gösterildiği temsillere yer verilmiştir. Oturmak için gölgelikler, gezmek için alanlar bulunan bahçeler Timurlular döneminde oldukça önemsenmiştir. Bahçelere ihtişamlı köşkler inşa ettirdiği ifade edilen Timur, seferlerden sonra bu bahçelerde dinlenmiş, elçilerini ve misafirlerini bu bahçelerde ağırlamıştır. Düğünler ve meclisler yine bu bahçelerde kurulmuştur. Timur ve halefleri döneminde Semerkant ve etrafında inşa edilen bahçeler, en az devasa boyutlara ve göz alıcı süslemelere sahip yapılar kadar ilgi çekicidir. Timurlular dönemi Semerkant'ı; siyasi, edebi, sosyal, kültürel, ticarî, dini bakımdan oldukça önemli ve şahsına münhasır bir kent imajı çizmektedir. Bugün halen görenleri şaşırtan ve büyüleyen yapılar, Timurluların bıraktığı bir iz olarak *“biz bugün nasıl geçmiş padişahların eserlerini temaşa ediyorsak, her halde bizden de bir eser kalmalıdır, ta ki bizden sonra*

da bizim ismimiz baki kalsın” sözlerinin bir temsili olarak Mâverâünnehir bölgesini süslemeye devam etmektedir.

Dönem kaynaklarında Semerkant’a giden seyyahların, elçilerin ve diğer misafirlerin bölgeyi tasvirlerinde “cennet imgesi” kullanımı boşuna değildir, bu dönemin âlimleri de içinde bulunmak üzere Semerkant, kendisini gören her kişiyi büyüleyecek güzelliktedir, bunu kaynaklardan biliyoruz. Öte yandan Timur’un kendi döneminde farklı bölgelerden ustalar, sanatkârlar, zanaatkârlar getirip hepsinin bir arada çalışmasına zemin hazırlayarak ortaya şaheserler çıkarması, dünyayı bütünsel bir temsil olarak yorumlanabilir. Yahut dünyanın tüm güzelliklerinden bir parçanın yer aldığı bir “cennet” olarak.

Coşkun akan bir nehir gibi seferden sefere koşan ve her sefer sonrasında türlü zenginliklerle ve büyük bir özlemle dönen Timur’u kucaklayan şehir, onun kendisi için gösterdiği çabaların karşılığını fazlasıyla vermiştir. Timur’un kendisi kadar oğullarının ve torunlarının da ticarete, bilime, ilime, dine, sanata, mimari yapılara özen göstermesi, aynı azameti onların da geliştirerek sürdürmesi Timurluların siyasi devamlılığı sürdürmedeki belirsizliğine verilen bir cevaptır adeta. Özellikle Timur’un Semerkant’ta kurduğu; Mirza Şahrüh, Uluğ Bey, Ebû Said Mirza ve Hüseyin Baykara’nın da katkı sağladığı büyük medeniyet, başka bir deyişle “Rönesans”, tarih boyunca, yüzyıllar boyunca varlığını sürdürüp Orta Asya boyunca uzanan İpek Yolu misali, geçmişten bugüne uzanan bir yolun oluşmasını sağlamıştır. Timur kubbeleri ve devasa, azametli taş kapılarıyla kendisine bir “gök” kurmuş, Uluğ Bey ise rasathanesinden o göğe bir pencere açmıştır örneğin. Siyasi bir devamlılık sağlanamasa, devlet kısa süre içinde yıkıma doğru gitse de mimari yapılar bugün halen dünyanın süsü ve Timur medeniyetinin bir nişanesi olarak orada durmakta ve ziyaretçilerini büyülemeye devam etmektedir ki, bu durum esasında siyasi bir kaybın, sanatsal bir telafisidir.

Başkent olduğu dönemde de, başkent in Herat olduğu dönemde de bir yıldız gibi parlayan Semerkant, bir kültürün ve iz bırakma çabasının eseridir. Şehrin kalıntılarında Semerkant halkının emeği, zanaatkârların üretimi, tüccerların ipeği, müzisyenlerin nağmesi, Timur’un hevesi, Uluğ Bey’in azmi hem yapıların azametinde hem de şehrin ruhunda halen kendini göstermektedir.

“Timurlu Rönesansı”, kültürel bir miras olarak bütün insanlığa ait olarak değerlendirilmelidir. Her ne kadar Timurlular ile ilgili olumsuz yaklaşımlar nedeniyle bu uygarlığın yanlış tanıtıldığı aşikâr olsa da, bu dönemde yaratıcılık en zirveye ulaşmış olup Timurlular Devri Semerkant’ı bize tarihsel bir ders de vermektedir; Moğollardan, Araplardan, Türklerden, İranlılardan, Çin’den, Hindistan’dan derlenen ve uyuşmaz gibi görünen mirasları harmanlayarak iç içe geçirmiş ve bunu mükemmel biçimde yansıtmıştır. Bu durumda, Fournieu’nun da ifade ettiği gibi, bu şehrin bizim için neler söyleyebileceğinin araştırılmaması hayli büyük bir eksiklik tir.

Esasında Timurlular döneminde Semerkant şehri bir toy meclisi gibidir; nasıl ki toylarda herkes neş’e içindedir ve bir arada keyifle zaman geçirmektedir; Timurlu Semerkant’ında da tek bir turkuaz kubbe altında birçok farklı unsur toplanmış ve bir “rönesansı” meydana getirmiştir. Hangi kısmından ele alınırsa alınsın bir incelik, bir letafet bizi karşılamaktadır. İlmi faaliyetler esnasında sosyal, ticarî, sanatsal faaliyetler, sanatsal faaliyetlerle birlikte kültürel faaliyetler desteklenmiştir. Hükümdarların sahip olduğu hoşgörü ve anlayışın bir emaresi olarak ilmi, kültürel ya da sanatsal her detayın karşılığının verildiği görülmektedir. Bütün bunlar bir araya gelerek şehre bir ruh kazandırmıştır. Bugün Semerkant toprakları üzerinde yükselen yapıların bize söylediği şey çok kıymetlidir. Öyle ki, belki bir an durup dinlense, halen çalan musiki duyulabilir.

ÖZET

Semerkant şehri, tarihsel süreç boyunca birçok devlet için hem siyasi hem de ticarî açıdan önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Arapların bu coğrafyaya gelişi ve İslamiyet'in bölgede yayılması ile birlikte Emevîler, Abbâsîler, Sâ mânîler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar şehre sahip olmuş, fakat şehirde asıl gelişme Timurlular dönemi itibarıyla yaşanmaya başlamıştır. Yaşamı boyunca farklı birçok coğrafyaya seferler düzenleyen Timur, buralardan getirdiği âlimleri, sanatkârları, zanaatkârları ve din adamlarını Seöerkant'a yerleştirmiş, şehrin her açıdan gelişmesi için bir zemin hazırlanmıştır. Timur'dan sonra halefleri döneminde de Semerkant ilim ve sanatın yükselen yıldızı olmuştur. Özellikle 14 ve 15. yüzyıllarda şehir oldukça canlanmış, ilim yuvası haline gelmiş, "cennetten bir köşe" olarak anılmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada Timurlular döneminde Semerkant şehri; sosyal, ticarî, ziraî, iktisadî, ilmi, kültürel ve mimari yönlerden incelenmektedir. Bu alanda araştırmalar yapılırken konu ile ilgili detayların öne çıkarılmasına gayret edilmiş, aynı zamanda bu döneme has yenilikler olarak ifade edilebilecek detayların da üzerinde durulmuştur. Bu tez çalışması ile şehrin kendine has özellikleri ele alınırken aynı zamanda hükümdarların ele alınan konulardaki yaklaşımları da değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada Timurlular döneminde (1370-1506) Semerkand'ın genel durumu ilk kuruluşu, Timurlular dönemindeki sosyal ve dini yapısı ele alınmakta, bununla birlikte Timurlular döneminde kentin ticarî, ziraî, iktisadî, ilmi, kültürel ve mimari yönleri de çeşitli açılardan değerlendirilmekte ve bir bütün olarak Semerkant şehrinin söz konusu dönemdeki durumu ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Semerkant, Timur, Timurlular, Uluğ Bey, Mimari.

ABSTRACT

Samerkand city has held significant political and commercial importance for numerous empires throughout history. Particularly with the arrival of Arabs and the spread of Islam in the region, it came under the control of the Umayyads, Abbasids, Samanids, Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks, and Mongols. However, the city's true development began during the Timurid period. Timur, who embarked on several expeditions to various regions throughout his life, settled scholars, artists, craftsmen, and religious figures brought from those areas in Samerkand, thus creating a foundation for the city's development in all aspects. Even during the reign of Timur's successors, Samerkand continued to rise as a center of knowledge and art. Especially in the 14th and 15th centuries, the city has become one of the centers of science, becoming renowned as a "corner of paradise" and a hub of scholarship.

This study examines Samerkand during the Timurid period from social, commercial, agricultural, economic, academic, cultural, and architectural perspectives. The research aims to highlight the details relevant to the subject matter while emphasizing the innovations specific to this era. This thesis considers the distinctive characteristics of the city while also evaluating the approaches of the rulers toward the discussed topics.

In this study, the general state of Samerkand during the Timurid period (1370-1506) is explored, including its initial establishment, the social and religious structure during the Timurid rule. Additionally, the commercial, agricultural, economic, academic, cultural, and architectural aspects of the city during the Timurid period are evaluated from various angles, aiming to present an overview of Samerkand's state during this specific era.

Keywords: Samerkand, Timur, Timurids, Ulugh Beg, Architecture.

KAYNAKLAR

- Abdurrezzâk Semerkandî, **Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn**, (Trc). Asaniddin Urumbayev Özbekistan Neşriyatı, Taşkent, 2008.
- Aercke, Kristiaan, “Batılıların Korkularının Aynasında”, **Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, Der. Vincent Fourniau, Çev. Ali Berkay İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Agzamhocaev, T., “Raskopki Dvortsovogo Soorujeniya na Afrasiabe” [Afrasiyab’taki Saray Yapılarının Kazıları], **Ob’edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, Taşkent, 1969.
- Ağyan, Fadıl, “Matürîdî Kelamcı Şemsüddîn es-Semerkandî’nin Hıristiyanlık Eleştirisi”, **Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, S. 46, 2014, ss. 125-144.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S. 22, 2009, ss. 1-21.
- AKA, İsmail, “Mirza Şahruh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri”, **Belleten**, XL-VIII/189-190, 1984, ss. 285-297.
- Aka, İsmail, “Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?” **Belleten**, C. 64, S. 240, 2000, ss. 453-466.
- Aka, İsmail, “Timur, Din ve Ulema”, **XIV. Türk Tarih Kongresi**, C.I., Ankara, 2002.
- Aka, İsmail, “Timurlular”, **DİA**, C. 41, 2012, ss. 177-180.
- Aka, İsmail, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

- Akdoğan, Bayram, “XV. Yüzyıl Osmanlı Döneminde Türk Mûsikisi”, **Diyanet İlmi Dergisi**, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, C. 35, S. 1, 1999, ss. 135-170.
- Alaâddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2022.
- Alan, Hayrunnis,a **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Alan, Hayrunnisa, “Bir Timurlu Hanımı Gevherşad ve Tarhani Emirler”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir 1999.
- Alan, Hayrunnisa, “Emir Timur ve İpek Yolu”, **İpek Yolu**, Ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 2015.
- Alan, Hayrunnisa, “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, **Bilig Dergisi**, S. 27, 2003, ss. 117-156.
- Alan, Hayrunnisa, “Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları”, **Bilig**, S. 30, 2004, ss. 151-171.
- Ali Şîr Nevâî, **Mecalisü’n-Nefâis**, TDK Yayınları, Ankara, 2017.
- Ali Şîr Nevâî, **Muhakemetü’l-Lugateyn**, Türkmenistan Devlet Neşriyatı, Poltoratsk (Aşkabat), 1925.
- Alparslan, Ali, “Gıyaseddin Baysungur”, **DİA**, C. 5, 1992, ss. 276-277.
- Altıkulaç, Tayyar, “İbnü’l Cezerî”, **DİA**, C. 20, 1999, ss. 551-557.
- Amitai-Preiss, R., “Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Memlûk Sultanate”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C. 59, S. 1, 1996, ss. 1-10.

Andican, A. Ahat, **Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Andreasyan, Hrand D., “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 1972, ss. 83-149.

Anzurat, Honhuzhayeva, “Semerkant Tacikleri'nin Düğün Kutlamalarının Geleneksel Özellikleri” **İlmiy axborotlar (Bilimsel Bilgi)**, S. 2, 2018.

Arık, Durmuş, “Buhara Yahudileri”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 1, ss. 1-27.

Arslan, Hammet, “Budizm’in Çin’e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi”, **ÇÜİFD**, C. 18, S. 1, 2018, ss. 1-21.

Ashrafyan, K. Z., “Central Asia Under Timur From 1370 to the Early Fifteenth Century”, **History of Civilizations of Central Asia**, C. IV, M.S. Asimov-C.E. Boswort, UNESCO Publishing, 1998, ss. 319-345.

Aslanapa, Oktay, “İran Sanatı”, **Türk ve İslâm Sanatı III**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1959.

Atasağun, Galip, “Yahudilikte Dînî Sembol ve Kavramlar”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, C. 11, S. 11, ss. 125-156.

Atasoy, Nurhan, **The Art of Islam**, Flammarion, Paris, 1990.

Aydınlı, Osman, “İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 32, 2014, ss. 99-126.

Aydınlı, Osman, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri Semerkant’ın Yükselişinde İktisadi Faktörlerin Etkisi ve Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettiği Önem”, I.

Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni “Türkiye-Kosova-Makedonya-Özbekistan”, 5-7 Kasım 2015, Nevşehir Bildiri Metinleri
Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.

Aydınlı, Osman, “Semerkant” **DİA**, C. 36, 2009, ss. 481-484.

Aydınlı, Osman, “Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyokültürel Dinamikleri”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 32, 2014, ss. 99-126.

Aydınlı, Osman, **Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkant**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

Aydınlı, Osman, **İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 2019.

Babür Şah, **Baburnâme (Babur’un Hatıratı)**, Çev. Reşit rahmeti Arat, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1970.

Bahar, Hasan, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, **Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı**, ss. 267-304.

Baratova, Larissa S., “Orta Asya’daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, **Türkler**, C. 2, ss. 142-154.

Barthold, Vasili Vlasimiroviç, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara, 1990.

Barthold, Vasili Vlasimiroviç, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.

Barthold, Wilhelm, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev. Fuad Köprülü, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1977.

Barthold, Wilhelm, **Uluğ Bey ve Zamani**, Çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

Başkan, Seyfi, “Semerkand Şah-ı Zinde Yapıları”, **Vakıflar Dergisi**, S. 37, 2012, ss. 131-166.

Başkan, Seyfi, “Timurlu Çağı Türbe Mimarisi Hakkında”, **Sanat Tarihi Dergisi**, C. XXII, S. 1, 2013, ss. 31-52.

Başkan, Seyfi, “Timurlu Mimarlığında Çini Süsleme Hakkında Bir Değerlendirme”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C. 9, S. 10, 2014, ss. 77-95.

Bayavar, Gaybullah, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, **Türkler**, C. 2, 2002, ss. 175-194.

Baykara, Tuncer, “Türklerde Gökyüzü İnceleme Merakı ve Uluğ Bey”, **Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara.

Baykara, Tuncer, **IX. Yüzyıla kadar Türk Şehri**, Doktora Tezi, İstanbul, 1970.

Beaupetuis-Bressans, Frédérique “Âlim Emir Yıldızları İlhak Ediyor”, **Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, İletişim Yayınları, Der. Vincent Fourniau, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Beksaç, Engin, “Bîbî Hanım Camii”, **DİA**, C. 6, 1992, ss. 125-126.

Beksaç, Engin, “Uluğ Bey Medresesi”, **DİA**, C. 42, 2012, ss. 129-130.

Benevolo, Leonardo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, Çev. Nur Nirven, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995.

- Berkli, Yunus, **Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At Biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.
- Bezer, Gülay Ögün, “Nizâmeddin Şâmî”, **DİA**, C.38, 2010, ss. 330.
- Bilici, Kenan, “Asya Rönesansı: Timurlu Çağı'nın Mimarlık Mirasını Anlamak”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 9, S. 2, 2018, ss. 5-13.
- Blend, Barbara, **Islamic Art**, Bristish Museum Publications, London, 1991.
- Blunt, Wilfrid, **The Golden Road to Samarkand**, Viking Press, New York, 1973.
- Bozkurt, Nebi, “İpek Yolu”, **DİA**, C. 22, 2000, ss. 369-373.
- Brent, Peter, **The Mongol Empire Genghis Khan - His Triumph and His Legacy**, London, 1976.
- Buttino, M., “Histories Of Minorities And Of Mahalla In Samarkand: The Bukharan Jews And The Koreans”, **Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Orta Asya Araştırmaları Uluslararası Konferansı**, Samarqand, 7-8 Eylül 2009.
- Cantay, Gönül, “Emir Timur Devleti’nde Mimârî”, **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu**, MSGSÜ Yayınları, İstanbul, 2007.
- Cengiz, Ayşe, “Türk Mitolojisindeki Kozmik Aslan Figürü ve Bâkî Divanındaki Yansımaları”, **Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, 2016, ss. 47-57.
- Chaliand, Gerard, **Nomadic Empires: From Mongolia to the Danube**, Routledge, 2017.

Chavannes, Edouard, **Batı Türkleri**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Clavijo, Ruy Gonzales, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul, 1993.

Çağman, Filiz ve Tanındı, Zeren, **Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri**, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1979.

Çalışıcı Pala, İrem, “Türk Çini Sanatında Kullanılan Teknikler”, **21. Yüzyılda Türk Sanatı: Meseleler ve Çözüm Önerileri Milletlerarası Sempozyum, Sergi, Konser, Çalıştay Bildiriler Kitabı**, Ed. Doç. Ruhi Konak, 2018, ss. 347- 368.

Çeşmeli, İbrahim, “Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 15, 2002.

Çetin, Halil, **Ankara Savaşı**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

Çetin, Halil, **Emir Timur ve İslam**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Devellioğlu, Ferit, **Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007.

Devletşah, **Tezkiretü’ş-Şuarâ**, C. 3, Çev. Necati Lugal, Tercüman, İstanbul, 1977.

Dickens, Mark, **Timurid Architecture In Samarkand**, 1990,
https://archive.org/stream/timuridarchitecture/Timurid_Architecture_djvu.txt
(Erişim tarihi: 25.04.2023).

Dilek, Kaan, “Şerefeddin Ali Yezdi”, **DİA**, C. 38, ss. 550-552.

Dinler, Murat ve Gümüş, Sadrettin, “Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 5, 2015, ss. 491-496.

Diyarbakirli, Nejat, “İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kùltür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, TTK, Ankara, 2008.

D'Ohsson, Abraham Constantin, **Moğol Tarihi**, Çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.

Duğlat, Mirza Haydar, **Tarih-i Reşidî Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi**, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Durukan, Murat, “Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar”, **Adalya**, S. 18, 2015, ss. 237-258.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, C. I., çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Ebu Bekr Muhammed B. Ca'fer En-Narşahi, **Tarih-i Buhara**, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara, 2013.

Ebû Reyhan el-Birûnî, **el-Âsâr El Bâkiye**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

El-Belâzurî, **Futûhu'l Büldan**, Çev. Mustafa Fayda, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987.

Emecen, Feridun M., **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

Erdem, Nevin, **Semerkant**, Cinius Yayınları, İstanbul, 2020.

Esin, Emel, “Ahmed Yesevî Külliyesi”, **DİA**, C. 2, 1989, ss. 162-163.

Esin, Emel, Türk Kùltür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar, Erdem Dergisi, 1985, C. 1, S. 2, ss. 409-431.

Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlı Felsefe Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu”, **DÎVÂN İlmî Araştırmalar**, S. 14, 2003, ss. 1-66.

Fischel, Walter J., **Ibn Khaldûn in Egypt; his public functions and his historical research, 1382-1406; A study in Islamic historiography**, University of California Press, Berkeley, 1967.

Flanagan, William G., **Urban Sociology: Images and Structure**, Boston: Allyn and Bacon, 1990.

Fleming, John ve Honour, Hugh, **Dünya Sanat Tarihi**. çev. Hakan Abacı. Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

Fourniau, Vincent, **Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun Ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, Çev. Ali Berkday, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Gennep, Arnold van, **The Rites of passage**, çev. M. B. Vizedom. Ve G. L. Caffee, Routledge, London, 2004.

Golden, Peter B., **Central Asia in World History**, Oxford University Press, New York, 2011.

Golombek, Lisa ve Koch, Ebba, “The Mughals, Uzbeks, and the Timurid Legacy”, **A Companion to Islamic Art and Architecture**, Ed. Finbarr Barry ve Gülru Necipoğlu, John Wiley & Sons, Hoboken, 2017.

Golombek, Lisa ve Subtelny, Maria, “Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century - Supplements to Muqarnas”, **Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century**, E. J. Brill, Leiden, 2014.

Golombek, Lisa ve Wilber, Donald, **The Timurid Architecture of İran and Turan**, Princeton, 1988.

Golombek, Lisa, “Discourses of an Imaginary Arts Council in Fifteenth-Century Iran”, **Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century**, Ed. L. Golombek-M. Subtelny, Leiden-New York-Köln, 1992.

Golombek, Lisa, “The Gardens of Timur: New Perspectives”, **Muqarnas**, S. 12, 1995, ss. 137-147.

Gökçe Mustafa ve Tombuloğlu, Tuba, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand”, **History Studies International Journal of History**, C. 10, S. 10, ss. 131-144.

Gömeç, Saadettin, “Divanü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 28, S. 46, 2009, ss. 1-34.

Grube, Ernst, **The World of Islam**, McGraw-Hill, New York, 1967.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, (Nşr. A. Batur), İstanbul, 2003.

Güçlüay, Sezgin, “Avrupa İle Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (IX-XIV. Yüzyıllar)”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, 2007.

- Güner, İnal, **Türk-İslam Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)**, AKM Yayınları, Ankara, 1976.
- Gürhan, Sevinç Gök, “Bursa ve Edirne Eserleri Işığında Çiniler”, Ed. Gönül Öney, Zehra Çobanlı, **Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 215-229.
- Gürkan, Salime Leyla, “Yahudilik”, **DİA**, C. 43, 2013, ss. 187-197.
- Hanh, Thich Nhat, **Budanın Öğretisi**, çev. Nur Yener, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2019.
- Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü’t-Tevarih**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2006.
- Hattstein, Markus ve Delius, Peter, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, Literatür Yayınları.
- Heyd, W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975.
- Hikmet, Ali Asgar, **Camî Hayatı ve Eserleri**, çev. M. Nuri Gençosman, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991.
- Hillenbrand, Robert, **Islamic Architecture: Form, Function, Meaning**, New York, 1994.
- Hillenbrand, Robert, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, Çev. Çiğdem Kafescioğlu, Homer Kitabevi, Thames and Hudson Ltd., Londra, 1999.
- Ismoilovich, Imomov Ulugbek, “Classification of the Activities of the Madrassah of the Temurian Period”, **International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) Special Issue on Modern Trends in Scientific Research and Development**, 2020.

İşıktaş, Erkan ve Duran, Alev, “Geçmişten Günümüze İpek Yolu’nun Önemi Ve Buna İlişkin Yapılmış Bilimsel Çalışmalar”, **Social Sciences Studies Journal (SSS Journal)**, C. 3, S. 5, ss. 584-596.

İbn Arabşah, **Acâibu’l Makdûr Fî Nevâib-i Timûr**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

İbn Haldûn, **Et-Ta’rîf bi-İbn Haldûn ve Rihletuhu Garben ve Şarken** (Muhammed b. Tavit Tancî, Thk.). Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

İbn Haldun, **Mukaddime I**, çev. Zakir Kadiri Ugan, Şark İslam Klasikleri, İstanbul, 1997.

İbn Havkal, **Sûrat El Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)**, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.

İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, Bayrak Matbaası, İstanbul, 2008.

İbn Tagrîberdî, **En-Nücûmu’z-Zâhire**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

İklim Samarkand, <https://tr.climate-data.org/asya/ozbekistan/samarkand-province/samarkand-2776/> (Erişim Tarihi: 21.04.2023).

İnan, Abdülkadir, “Türk Şamanizmi Hakkında”, **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara 1998.

İzgi, Özkan, “Çin ile Batı Arasında İpek Yolları (VIII. Yüzyıla Kadar)”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 1, 1984.

İzzeddin İbn’ül Esîr, **El Kâmil Fi’t-Tarih**, Çev. Beşir Eryaysoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

- Kafalı, Mustafa, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, **Makaleler**, Ankara, 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1982.
- Kaman, Sevda, “Hüseyin Baykara Divanı’nın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine”, **MUTAD**, C. 4, S. 2, 2019, ss. 182-202.
- Karaca, Nursel, “Türk Çini Sanatında ‘Hatayi’ ve ‘Şakayık’ Motifi Örneğinde Çizim Özellikleri”, **OPUS**, ss. 7082-7150.
- Karev, Yury, “Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor Ve İlk İntibalar”, Çev. Ahmet Gedik ve Ali Fuat Baysal, **İSTEM**, C. 9, S.18, 2011.
- Karimova, N. I., **İpek Yolu'ndaki Samarkand'ın Ticarî Bağlantıları**, Cizzah Havzası - Orta Asya Medeniyeti Sistemi (Eski Zamanlardan Günümüze), Cizzah Devlet Pedagoji Enstitüsü, Özbekistan, 2020.
- Kaska, Çetin, “Timurlular Döneminde Edebiyat”, **Kare**, S. 8, 2019, ss. 129-142.
- Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti’t Türk**, Çev. Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kaşgarlı Mahmut, **Dîvân-ı Lügâti’t Türk**, Çev. Besim Atalay Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.
- Kattaev, Komilhon, **Semerkand Medreseleri ve İlim Fenin Yükseltilmesi**, Zerefşan, Semerkand, 2003.
- Kavasoglu, Ruhsar, **Renk**, İKSAD, Ankara.
- Kaya, Mehmet Ali, “Suriye Krallığı’nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.15, S. 1, 2000, ss. 121-136.

- Kaya, Meltem Temizkaya “Seleukos Kralları Tarafından Kurulan Krali Merkez Antiokheia ve Yakın Çevresindeki Antiokheia Kentlerine Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 1, 2019, ss. 35-52.
- Kaya, Seyfettin, “Batlamyus’un Astronomi Anlayışına İslam Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 9, Özel Sayı, 2019, ss. 19-42.
- Kıral, Bilgen, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 15, 2020, ss. 170-189.
- Kitapçı, Zekeriya, **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası (Moğollar Arasında İslâmiyet)**, Konya, 2000.
- Knobloch, Edgar, **Monuments of Central Asia: A Guide to the Archaeology, Art and Architecture of Turkestan**, I.B. Tauris Publishers, London, 2001.
- Koca, Salim **Türk Kültürünün Temelleri**, II, Ankara, 2003.
- Koca, Salim, “Anadolu Türk Beylikleri” **Türkler**, C. VI, Ankara 2002.
- Kolukırık, Kubilay, **Abdülkâdir Mêrâgî ve Şerh’ul Edvâr adlı eserinin XIV. Yüzyıl Türk Musikîsi Nazariyâtındaki Yeri**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- Köprülü, Fuad, **Vakıfların Hukukî Mahiyeti**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013.
- Kurat, Akdes Nimet, “Kuteybe Bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 6, S. 5, 1948, ss. 385-430.

Kurtoğlu, Sibel ve Akengin, Gültekin, “15-16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Minyatür Sanatının İncelenmesi ve Disiplinler Arası Yaklaşımlarla Güncel Sanat Pratiklerinde Yorumlamaları”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C. 11, S. 33, 2022, ss. 601-619.

Küyel, M. Türker, “İslâm Öncesi Devlet Adamlarının Eğitimi ve Uluğ Bey”, **Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1996.

Lacoste, Yves, **İbn Khaldoun**, Çev. Mehmet Sert, Editions La Decouverte, Paris, 1986.

Lamb, Harold, **Emir Timur**, çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Law, David A., **From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of İsrail**, University Press of America, USA, 1992.

Lawton, John, **Samarkand and Bukhara**, Tauris Parke Books, London, 1991.

Lefebvre, Henri, **Kentsel Devrim**, Çev. Selim Sezer, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Lentz, Thomas W. ve Lowry, Glenn D., **Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century**, Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles, 1989.

Livatyalı, Hüsni Y., “Uluğ Bey Zamanında Eğitim ve Öğretim Hayatı”, **Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, 1994.

MacLeod, Calum, **Uzbekistan: The Golden Road To Samarkand**, Odyssey, New York, 2012.

Makhmudova, Malika ve Makhmudova, Muhayyo, “Традиционные Ремёсла Узбекистана В Дизайне Современных Интерьеров (*Traditional Crafts Of Uzbekistan In Modern Interior Design*”), **Society, Integration, Education, Proceedings of the International Scientific Conference**. C. IV, 26-27 May 2017.

Malleson, George Bruce, **Herat: The Granary And Garden Of Central Asia**, W H Allen Company, 1880.

Mansur, Yusufi Jolandan, **Timuriler Dönemi (14.-15. Yüzyıl) Horasan ve Maveranahar'ın Mazari (Mezarları)**, Duşanbe, 2009.

Manz, Beatrice Forbes, “Nomad And Settled In The Timurid Military”, **Mongols, Turks, And Others**, Ed. Nicola Di Cosmo Devin Deweese Caroline Humphrey, Brill Leiden, Boston, 2005.

Manz, Beatrice Forbes, **Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih**, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Manz, Beatrice Forbes, **Timurlu İran’ında İktidar, Siyaset ve Din**, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Marozzi, Justin, **Timurlenk İslam’ın Kılıcı, Cihan Fatih**, Çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Mehmed, Sipâhîzâde, **Evzahu’l-Mesâlik ilâ Ma’rifeti’l-Büldân ve’l-Memâlik**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2019.

Mevlâna Sefieddin Muhammed b. Mahmud b. Fahreddin Mesihî el-Fuşencî, **İbretü’n Nâzırîn**, çev. Ahmet Özturhan, Efe Akademi Yayınları, İstanbul, 2021.

Mîr Gıyasüddîn Muhammed Hândmîr, **Habibu's Sîyar**, Central Asian Sources, Harvard, 1994.

Mori Masao, "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", **Belleten**, C. 47, 1983, ss. 339-352.

Morrison, George, **History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day**, J. Brill, Leiden, 1981.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr**, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 1999.

Muhammed bin Havendşah b. Mahmud Mîrhând, **Tercüme-i Ravzatü's-Safa**, (Trc.) Derviş Laubali Muhammed Kemalî, Takvimhane-i Âmire, 1842.

Narsimhan, S., "Plants and Human Civilization: Indian Spices", **Comparative Civilizations Review**, C. 60, S. 8, 2009, ss. 120-149.

Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, Çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Nizamülmülk, **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

Nûrüddîn Abdurrahman b. Nizâmüddîn Ahmed b. Muhammed Câmî, **Bahâristan**, Şark İslam Klasikleri, İstanbul, 1985.

O'Kane, Bernard, "Architecture and Court Cultures of the Fourteenth Century", **A Companion to Islamic Art and Architecture**, Ed. Finbarr Barry Flood ve Gülru Necipoğlu, John Wiley&Sons, Inc., 2017.

- O’Kane, Bernard, “The Development of Iranian *Cuerda Seca* Tiles and the Transfer of Tilework, Technology,” **And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture**, Ed. Sheila Blair and Jonathan Bloom, Yale University Press, 2011.
- O’Kane, Bernard, “Tiles of the Many Hues”, **Diverse Are Their Hues: Colour in Islamic Art and Culture**, Ed. J. Bloom ve S. Blair, 176-203, New Haven, 2011.
- O’Kane, Bernard, **Bibi Khanim Mosque**, C. IV, S. 2, 1989, ss. 197-198.
- O’Kane, Bernard, **Timurid Architecture in Khurasan**, University of Edinburgh, 1982.
- Ollayev, M., “Mirzo Ulugbek’in Organize Ettiği Okulun Felsefi-Mantiki Temelleri Dünya Medeniyetinde Samarkand’ın Rolü”, **Samarkand Şehri’nin 2750. Yıl Dönümüne Adanmış Uluslararası Bilimsel Sempozyumu**, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Taşkent-Samarkand, 2007.
- Oruç, Cihan, **Son Timurlu Hüseyin Baykara**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş, Türk Halk Musikisi Aletleri (Uygur Devletinden Osmanlılara)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Öney, Gönül ve Çobanlı, Zehra, **Anadoluda Türk Devri Çini Ve Seramik Sanatı, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları**, Ankara, 2007.
- Öney, Gönül, **İslâm Mimarîsinde Çini**, Ada Yayınları, İzmir, 1987.
- Öney, Gönül, **Türk Çini Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993.
- Özcan, Abdülkadir, “Bîbî”, **DİA**, C. 6, 1992, ss. 125.

Özcan, Altay Tayfun, “Timur’un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 33, S. 55, 2014, ss. 121-162.

Özcan, Emine Sonnur “Astronom-Hükümdâr Uluğ Bey’in Bilim Kenti Semerkand”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 35, 2021, ss. 223-235.

Özer, Lerzan ve Kurşuncu, Ayşe, “Kâğıt Katkılı Sanat Seramikleri”, **Sanat ve Tasarım Dergisi**, ss. 120-137.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, **DİA**, C. 28, 2003, ss. 177-180.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Müşa’şa’lar”, **DİA**, C. 32, 2006, ss. 155-156.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, **DİA**, C. 30, 2020, ss. 225-229.

Paços, M., “K İzüçeniyu Topografii Rannesrednevekovo Samarkanda [Erken Orta Çağ Semerkant’ının Topografyasının Çalışmaları Üzere]”, **Ob'edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, 1969.

Paul, Jürgen, “Su Gökyüzünden Düşmeyince”, **Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, İletişim Yayınları, Der. Vincent Fourniau, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Pirenne, Henri, **Ortaçağ Kentleri**, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Poe, Edgar Allan, **Tamerlane and Other Poems**, Calvin s. Thomas Pinter, Boston, 1982.

- Porter, Yves, “Timurlu Sanatı Topraktan ve Kâğıttan bir Cennet”, **Timur’un Vaha Kenti: Bir İmparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi Semerkand 1400-1500**, Der. Vincent Fourniau, Çev. Ali Berkday, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Rahimova, Z. I., Pugovkina, O. G. ve Mustafaeva, N. A., “Ulugbek Döneminin Minyatür Sanatı”, **Ulugbek’in Bilimsel Çalışmaları Hakkında Rusya'daki Turkestan Araştırmaları** 615. Yılı Uluslararası Astronomi Yılı, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Taşkent, Semerkand, 9-11 Haziran 2009.
- Raspopova, V. İ., G. V. Şişkina; “Glava 3. Sogd” [3. Bölüm. Soğd], Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v Epohu Srednevekovyya. **Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekovye** [Orta Çağ Döneminde Orta Asya ve Uzak Doğu. Erken Orta Çağ’da Orta Asya], Ed. G. A. Brikina, 125 Arheologiya SSSR, Moskova, Nauka, 1999, s. 50- 77.
- Rasulova, Ziyodakhon, “Özbeklerde Görücü Usulü Evlenme: Geçmişi Ve Bugünü”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 6, 2021, ss. 409-426.
- Reşidü’l-dîn Fazlullah, **Cami’ü’t Tevârih**, Çev. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- Reşidü’l-dîn Fazlullah, **Cami’ü’t Tevârih**, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad H. Khelejani, TTK Yayınları, Ankara, 2022.
- Richardson, J. M., **History of the Moğul Dynasty in İndia**, Çev. Father François Catrov, London, 23, Cornhill, 1826.
- Roemer, Hans R., **Timur and His Successors in Iran**, Cambridge University Press, 2008
- Roux, Jean Paul, **Dinlerin Çarpışması**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

- Roux, Jean Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Roux, Jean Paul, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Roux, Jean Paul, **Türklerin Tarih Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Sahibkiran Emîr Timur Muhammed Taragay Bahadıroğlu, **Tüzükât-ı Timur**, Haz. Kutlukhan Şakirov ve Adnan Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.
- Salman, Hüseyin, “658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hâkim Olmak”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, 2008.
- Salman, Yavuz Selim, “Timurlularda Vakıf Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 2, ss. 169-178.
- Sayılı, Aydın, **Uluğ Bey ve Semerkand'deki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991.
- Sazak, Gözde, “Varahşâ Sarayı Duvar Resimleri”, **Tarih Dergisi**, S. 57, 2013, ss. 1-23.
- Schimmel, A., “The Celestial Garden in Islam”, **The Islamic Garden**, Ed. E.B. Macdougall- R. Ettinghausen, Dumbarton Oaks, 1976.
- Schuyler, Eugene, **Türkistan Notes of a Journey in Russian, Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja**, London, 1876.
- Seferoğlu, Şükrü Kaya ve Müderrisoğlu, Adnan, **Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1986.
- Sehî Bey, **Heşt Bihişt**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017.

Shterenshis, Michael, **Timur ve Yahudiler**, Çev. Özer Bostanoğlu, İleri Yayınları, İstanbul, 2013.

Solakhiddinova, D. Z., “Semerkant’ın Mimari Ortamı: Gelenekler ve Modernite”, **Mimarlık Teorisi ve Tarihi**, Bölüm 1.

Sömen, Onur, “Dede Korkut Boylarında Geçen Formulistik Sayıların İzleri”, **TDA**, C. 121, S. 238, 2019, ss. 29-50.

Spuler, Bertold, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri, 1220-1350)**, Ankara, 2011.

Starr, Frederick, **Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı**, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.

Subtelny, Maria Eva, “A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlāṣiyya Complex of ‘Alī Shīr Navā’ī in 15th-Century Herat and Its Endowment”, **Journal of the American Oriental Society**, C. 111, S. 1, 1991, ss. 38-61.

Subtelny, Maria Eva, “Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids”, **International Journal of Middle East Studies**, C. 20, S. 4, 1988, ss. 479-505.

Subtelny, Maria Eva, “Timurids in Transition”, **Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran Series**, Brill’s Inner Asian Library, C. 19, 2007.

Subtelny, Maria ve Khalidov, Anas B., “The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timund Iran in the Light of the Sunni Revival under Shah Rukh”, **Journal of the American Oriental Society**, C. 115, S. 2, 1995, ss. 210-236.

Sultanîyeli Johannes, **Timur'un Sarayında**, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Şahin, Mustafa, “Sedidîler Mar‘aşîler ve Kara Tatarlar Örneğinde Emîr Timur’un Göç ve İskân Politikasının Değerlendirilmesi”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. V, 1-5 Ekim 2018 Ankara, Göç ve İskân-İktisat Tarihi-Vakıflar Tarihi, Ankara, 2022.

Şahin, Mustafa, “Timur İmparatorluğu’nda Müzik-Eğlence Kültürü ve Yetişen Ünlü Müzisyenler”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5(2), S. 30, 2004, ss. 429-441.

Şerefüddin Ali Yezdî, **Zafernâme**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Şeşen, Ramazan, “İpek Yolunda Buhara-Semer kant-Kaşgar’dan Geçen Ana Yolun Önemi”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

Şeşen, Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985.

Şihâbüddîn Abdullâh b. Lütfullâh b. Abdurreşîd el-Hâfî el-Med‘uvv bi Hâfız-ı Ebrû, **Zübdetü't Tevârîh**, Şirket-i Tezâmunî-yi İlmî, Tahran, 1938.

Tacü's-Selmânî, **Tarihnâme**, Çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Tan, Nedim, “Mir'âtü'l-akaid ya da Tercüme-i İ'tikadnâme: Özîçeli Muslihuddin Efendi'nin Abdullah Hulusî Efendi'ye Atfedilen Eseri”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, C. 2, S. 36, 2015, ss. 119-195.

Taşagıl, Ahmet, **Kök Tengrinin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

Taşhocaev, Ş. S., **Dinamika Razvitiya Rannesrednevekovogo Samarkanda [Erken Orta Çağ Semerkant'ının Gelişiminin Hareketleri]**, Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşenny İtogram Polevıh Arheologičeskih İssledovaniy 1972 Goda v SSSR, Taşkent, 1973.

Tezcan, Mehmet, “Emîr Timur Devrinde Din-Devlet İlişkileri ve Emîr Timur'un Din Adamlarına Bakışı”, **Ölümünün 600. Yılında Emîr Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu**, 26-27 Mayıs, 2005.

Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Tosun, Necdet, “Timur ve Timurluların Tasavvuf Ehli İle Münasebetleri”, **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslar Arası Sempozyumu**, 26-27 Mayıs 2005, ss. 407-418.

Tulanova, Zulfiya, Торговые И Денежные Отношения В Период Темуридов (Trade And Money Relations İn Timurid Period)”, **PEDAGOGS İnternational Research Journal**, C. 7, S. 1, 2022.

Turan, Hayrunnisa, “Timurlu Ve Osmanlı Mimarisinde Renkli Sır Tekniğindeki Çinilerin Bazı Örnekler Üzerinden Mukayesesi” **Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)**, C. 5, S. 29, 2018, ss. 3547-3562.

Turner, Victor, **Dramas Fields and metaphors: Symbolic action in human society**, Cornell University, 1974.

Tümer, Günay, “Budizm”, **DİA**, C. 6, 1992, ss. 352-260.

Tümer, Günay, “Atalar Kültü”, **DİA**, C. 4, 1994, ss. 42-43.

Uğurlu, Kamil, “Registan’da Üç Medrese”, **Uluslararası Kasım Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, 4-7 Kasım 1997, C. II, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Uljaeva, Sh. M., “Socio-Political Structure Of The State Of Amir Temur”, **International Conference on Scientific Research and Advancements in Sciences**, Hosted from Hamburg, Germany, July 25th 2021.

Usta, Aydın, “Sâmânîler”, **DİA**, 2009, C. 36, ss. 64-68.

Utku, Mustafa Onur, “Uluğ Bey Döneminde İlmi Faaliyetler ve Tarikatların Tutumu”, **Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (ETA JOURNAL)**, C. 1, S. 1, 2019, ss. 52-67.

Ünal, Mustafa, “Nasturilik ve Türkler”, **Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)**, 2002, ss. 529-539.

Valihocayev, Baturhan, **Uluğ Bey Devri Medreseleri**, Çev. Kışımjan Eshenkulova, İSAR, İstanbul, 2003.

Vambéry, Arminius, **Travels in Central Asia Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand**, Preager Publishers, Washington, 1970.

Vardar, Figen Kadriye, “Timurlu Çini Sanatının Özellikleri ve 15. Yüzyıl Osmanlı Çini Sanatına Etkileri”, **Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2019.

Vardar, Figen Kadriye, “Timurlu Sanatında Çininin Yeri, Teknik ve Süsleme Özellikleri”, **Arkeoloji ve Sanat**, C. 33, S. 138, 2011, ss. 95-116.

Weber, Max, Simmel, Georg, Tönnies, Ferdinand ve Martindale, Don, **Şehir ve Cemiyet** (Haz. Ahmet Aydoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Weber, Max, **Şehir: Modern Kentin Oluşumu**, (Çev. Musa Ceylan), 10. Baskı, Eds. Don Martindale & Gertrud Neuwirth, Yarın, İstanbul, 2010.

Wilson, Paul, **The Silk Roads: A Route and Planning Guide**, Trailblazer Publications, 2010.

Yakubovskiy, Aleksandr, **Timur ve Timurîler Devrinde Semerkand**, Çev. Sabur Rasol, TTK Yayınları, Ankara, 2018.

Yazıcı, Tahsin, “Efrâsiyâb”, **DİA**, C.10, 1994, ss. 478-79.

Yetkin, Şerare, **Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul, 1972.

Yuvalı, Abdülkadir, “Çağatay Hanlığı”, **DİA**, C. 8, 1993, ss.177-178.

Yüksel, Musa Şamil, “Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 23, S. 1, 2008, ss. 239-258.

Yüksel, Musa Şamil, “Din-Siyaset-Ekonomi Arasında Timurlularda “Himaye Sistemi”, **XVI. Türk Tarih Kongresi**, 20-24 Eylül 2010, Kongreye Sunulan Bildiriler II Cilt Orta Asya ve Kafkasya Tarihi Ankara 2015.

Yüksel, Musa Şamil, “Dönemin Arap Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 25, S. 1, 2010, ss. 351-369.

Yüksel, Musa Şamil, “Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği”, **OTAM**, S. 41, 2017, ss. 283-302.

Yüksel, Musa Şamil, “Şahruh’un Sünnî Canlandırma Siyaseti”, **Tarih Okulu**, S. 5, 2009, ss. 95-110.

Yüksel, Musa Şamil, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

Zeki, İzzetullah, **Emir Timur Dönemi Bilginleri**, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2021.

Абдурашидовна, Мухитдинова Фирюза, “Педагогические, Нравственно Воспитательные Идеи И Деятельность Мирзо Улугбека (Pedagogical, Moral-Educational Ideas And Activities Of Mirzo Ulugbek)”, **Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)**, C. 9, S. 49, 2019.

Абдусаматова, Н.С., “Средневековые Базары Самарканда”, **Исторические Науки**, ss. 45-46.

Аюбов, А.Р., **История Расселения Древнего Самаркандского Согда По Данным Археологии И Топонимики**, Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера), 2006-2007.

Валияхметовна, Гильманова Нафиса, “Сады Дворцы Темуридов”, **Маданият Чоррахалари Перекрёсток Культуры**, S. 12, 2020, ss. 53-55.

Григорьев, А.П., **Монгольская Дипломатика XIII–XV**, Чингизидские Жалованные Грамоты. Л., 1978, Ss. 95-101.

Гюльзэ, В., “А Рх ИТЕКТУ Рн Ы ЙО Рн Ам Ен Т В Эп Ох У Ам Ира Т Ем У Ра И Тем Ури До В”, **Мирзо Улугбекнинг Ж Аҳон Илм-Фани Ривож Ига Қўшган Хиссаси М Ирзо Улугбек Таваллудининг**, Халқаро Астроном Ия Йилига Ба Ёиш Ланган Халқаро Илмий Конференция, 2009.

Джамилова, М. Д., “Развитие И Формирование Жилой Архитектуры В Самарканде”, **Gospodarka I Innowacje**, S. 24, 2022.

Джураевич, Каланов Аслиддин Калонов Нуритдин Жураевич, Атбасарова Барно Абдумажитовна, “Художественная Культура Рукописной Книги Эпохи Тимуридов”, **Искусствоведение**, ss. 64-67.

Жаббарова, Ё.Х., “Амир Темур-Владелец Творческих Работ (Amir Temur - Owner Of Creative Works)”, **Мировая Наука**, С. 6, S. 39, 2020.

Кочедамов, В. И., Городские Водоёмы Бухары И Самарканда // Архитектурное Наследство. 1957, №8.

Лүминов, И. М., **История Самарканда**, Институт Истории И Археологии Ан Узср Самаркандский Государственный Университет Им. Алишера Навои, Ташкент, 1969.

Маликов, А. М., “Монгольские Элементы В Этнонимике И Этнотопонимах Долины Зеравшана (Xv—Xix Вв.)”, **Урало-Алтайские Исследования**, С. 43, S. 4, 2021, ss. 84-105.

Матякубов, Б. Ж., “Музыка При Тимуридах (Music Under The Timurids)”, **Текст Научной Статьи По Специальности «Искусствоведение**, S. 8(177), 2022, ss. 1-10.

Матякубов, Б. Ж., “Музыка При Тимуридах”, **Проблемы Современной Науки И Образования**, 8(177), 2022, ss. 1-10.

Мирдавидов, М. М., “Геом Етрические Орнам Енты М Едресе Улугбека В Сам Арканде” **Мирзо Улугбекнинг Ж Аҳон Илм-Фани Ривож Ига Қўшган**

Ҳиссаси М Ирзо Улугбек Таваллудининг, Халқаро Астроном Ия Йилига
Ба Гиш Ланган Халқаро Илмий Конференция, 2007, ss. 299-300.

Муминов, И. М., **История Самарканда**, Академия Наук Узбекской Сср, С
Древнейших Времен До Великой Октябрьской Социалистической
Революции, Ташкент 1969.

Мухаммаджан, Мамадалиев “Вопросы Социальной Защиты В Деятельности Амира
Темура”, **UDK** С. 5, S. 32, ss. 1-6.

Мухаммедович, Мухаммедов Мурод Асланова Дилбар Хасановна,
“Экономическая Политика Амира Тимура И Развитие Производительных
Сил Узбекистана В Эпоху Правления Тимуридов”, **Экономические Науки**,
2020, ss. 30-36.

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна, “Педагогические, Нравственно
Воспитательные Идеи И Деятельность Мирзо Улугбека (Pedagogical, Moral-
Educational Ideas And Activities Of Mirzo Ulugbek)”, **Wschodnioeuropejskie
Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)**, С. 9, S. 49, 2019,
ss. 62-65.

Охунова Дилафруз Муминовна, “Система Образования Темурского Периода”,
Research Focus, С. 1, S. 1(14), 2022, ss. 105-108.

Почекаев, Р.Ю., “Национальный Исследовательский Университет «Высшая Школа
Экономики», Санкт-Петербург От Тамги К Закяту. Торговые Налоги В
Средней Азии: Между Религией И Правом (От Державы Тимуридов До
Протекторатов Российской Империи)”, Народы И Религии Евразии, Область
Наук, История И Археология, Ss. 283-293, ss. 284-285.

- Равшанович Хасанов Халим, Культура И Искусство В Эпоху Амира Темура И Темуридов (Culture And Art In The Age Of Amir Temur And Temurid), **Вестник Науки И Образования**, S. 21/2 (99), 2020, ss. 119-122.
- Равшанович, Хасанов Халим, “Культура И Искусство В Эпоху Амира Темура И Темуридов”, **Вестник Науки И Образования**, 21(99), Часть 2, 2020, ss. 119-122.
- Салохиддинова, Д., Архитектурная Среда Самарканда: Традиции И Современность, Д. 3. Салохиддинова, Архитектура : Сборник Научных Трудов, Редкол.: А. С. Сардаров (Гл. Ред.) [И Др.], Вып. 15, С. 61-66, 2022.
- Собиржон, Абдусаматова Нурхон, “Средневековые Базары Самарканда”, **Исторические Науки**, 2018, ss. 45-46.
- Угли, Хушвактов Нодир Хаким, “История Образовательной Системы В Медресе Мирзо Улугбека”, **Young Scientist**, S. 14, 2016, ss. 491-493.
- Шариповна, Алиева Сурайё, “Эстетика Исламской Поливной Керамики Узбекистана”, **Искусствоведение**, 2019, ss. 5-6.
- Шишкин, В. А., Города Узбекистана (Самарканд, Бухара, Ташкент), Академия Наук Ссрр - Узбекистанский Филиал Институт Языка, Литературы И Истории, Издательство У Фан Ташкент, 1943.
- Шишкина, Г. В., Иневаткина, О. Н., Западные Земли Самаркандского Согда”, **Типология Археологических Памятников**, 2012, ss. 33-68.
- Шоназаров, З. У., “История Музыкальных Инструментов И Особенности Ее Изучения”, **Международный Научный Журнал «Вестник Науки»**, С. 4, S. 3(60), 2023, ss. 63-68.

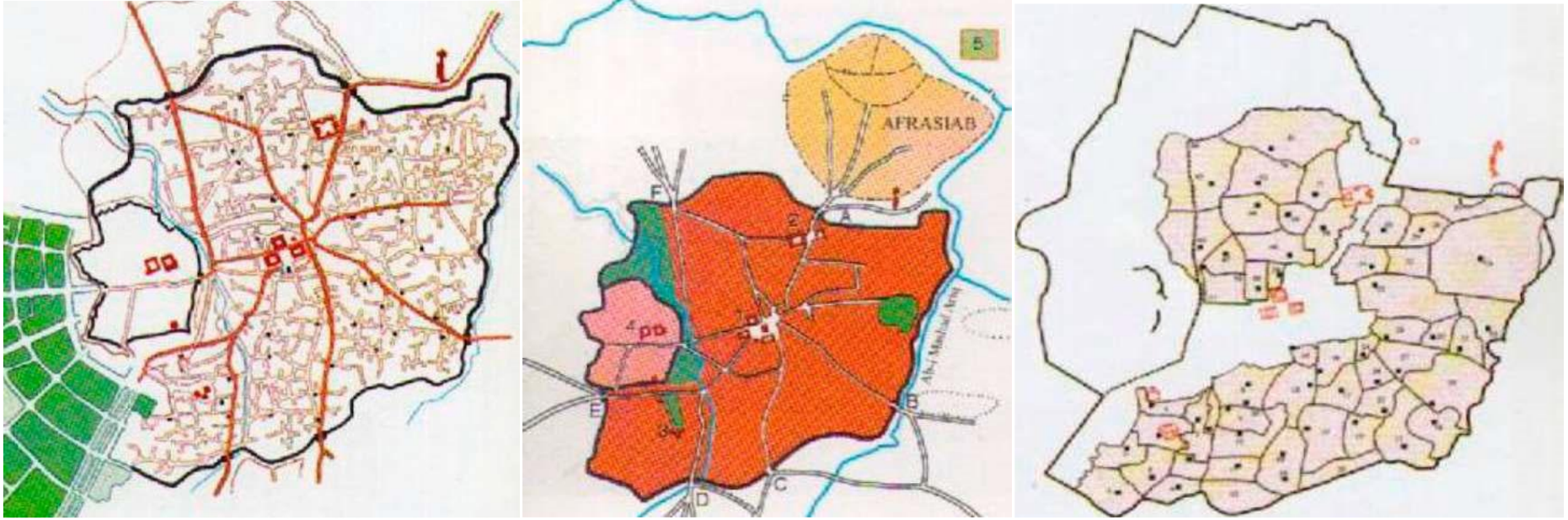
Эльмира, Гюль, **Архитектурный Декор Эпохи Темуридов: Символы И Значения**, Институт Искусствознания Академии Наук Республики Узбекистан Республиканский Научно-Учебный Консалтинговый Центр Нк Ташкент , 2014.

Юлдашев, И. Ж., “Роль Самаркандской Бумаги В Истории Евразийской Цивилизации”, **Межкультурные Коммуникации В Полиэтническом Регионе, Удк 655.531(575.141)“Раннее Средневековье”**, 2020.

Якубовский, А. Ю., Ўзбекистон Халқларининг Тарихи, Қадимги Замондан ХvІ Аср Бошигача”, **Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих Ва Археология Институти**, Тасср Фанлар Академияси Пашриёти Тошкент 1930, С I, ss. 388-389.

EKLER

EK-1: Efrâsiyâb ve Semerkant'ın Sınırları⁷⁶⁹

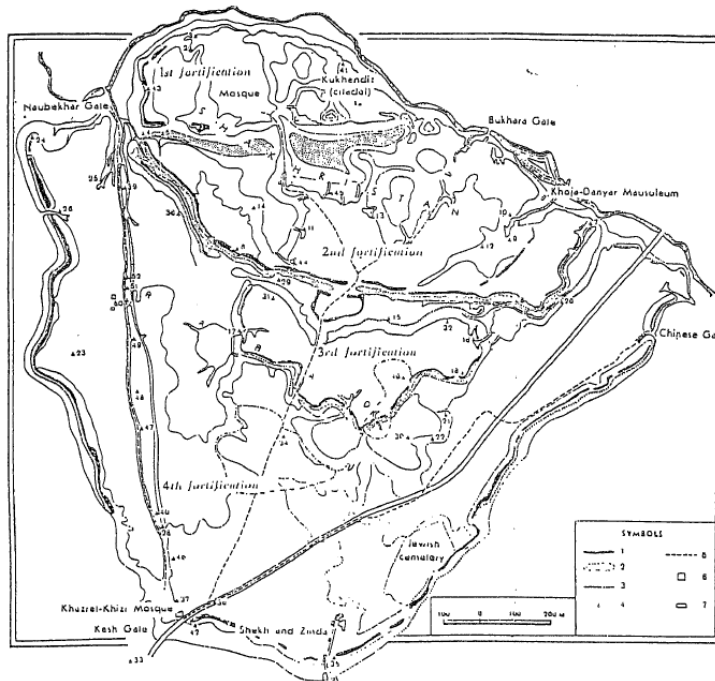
⁷⁶⁹ Solakhiddinova, "Semerkant'ın Mimari Ortamı", s. 65.

ЕК-2: Afrasiyab yerleşimi, yeniden yapılanma tasviri⁷⁷⁰

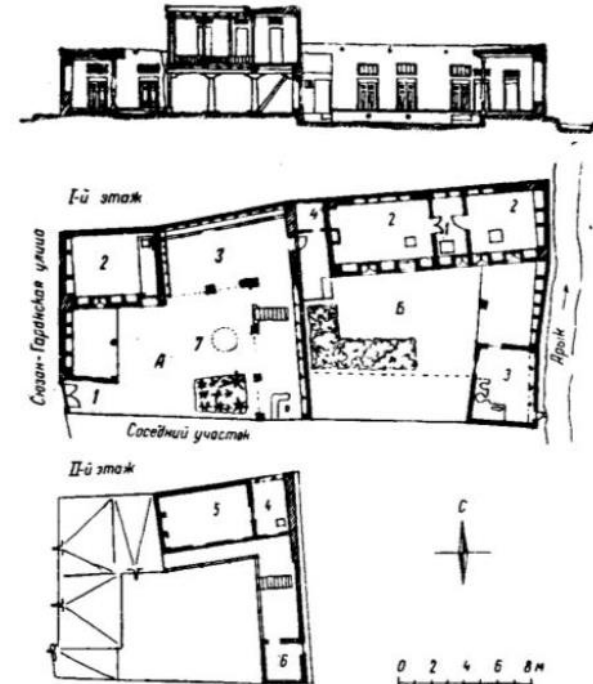

⁷⁷⁰ Луминов, а.г.е., s. 32.

ЕК-3: Eski Semerkand⁷⁷¹ ve bir konut örneği⁷⁷²

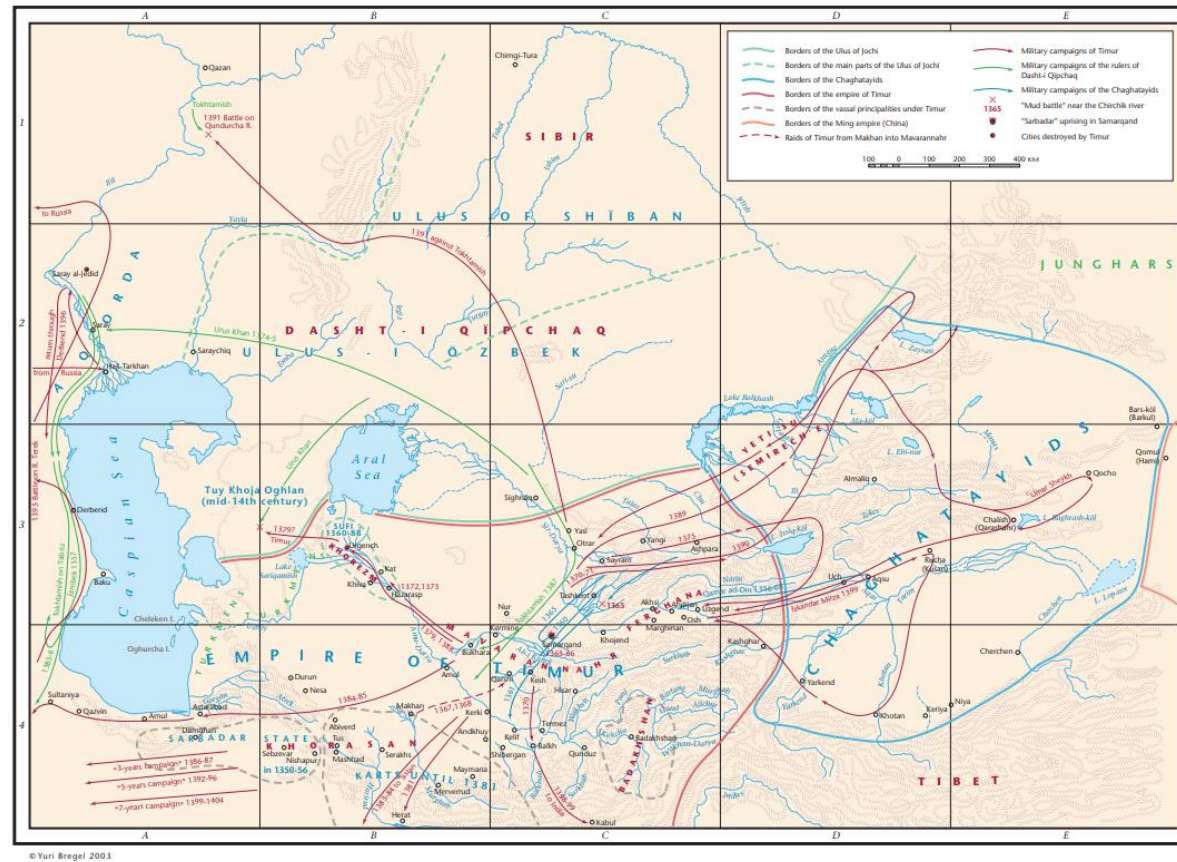
Plan of Afrasiab. Drawn by A. I. Terenozhkin
1. battlements; 2. moats; 3. ravines; 4. sites of archaeological finds; 5. direction of ancient streets; 6. building with cupola; 7. building with alabaster panels

⁷⁷¹ Çeşmeli, “Semerkand Şehrini”, 2002.

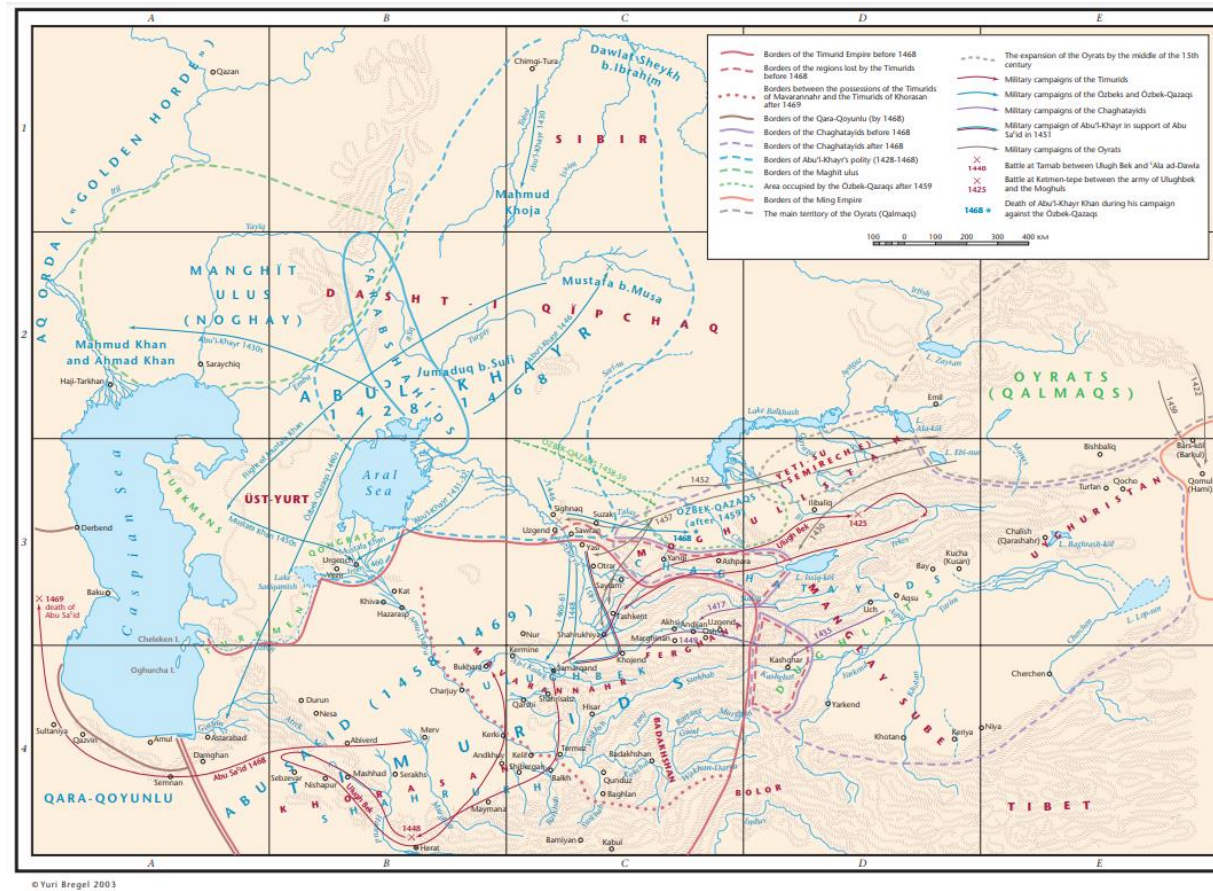
⁷⁷² Джамилова, **a.g.e.**, s. 671.

EK-4: Timur, Çağatay Hanedanı ve Cuci Ulusu⁷⁷³

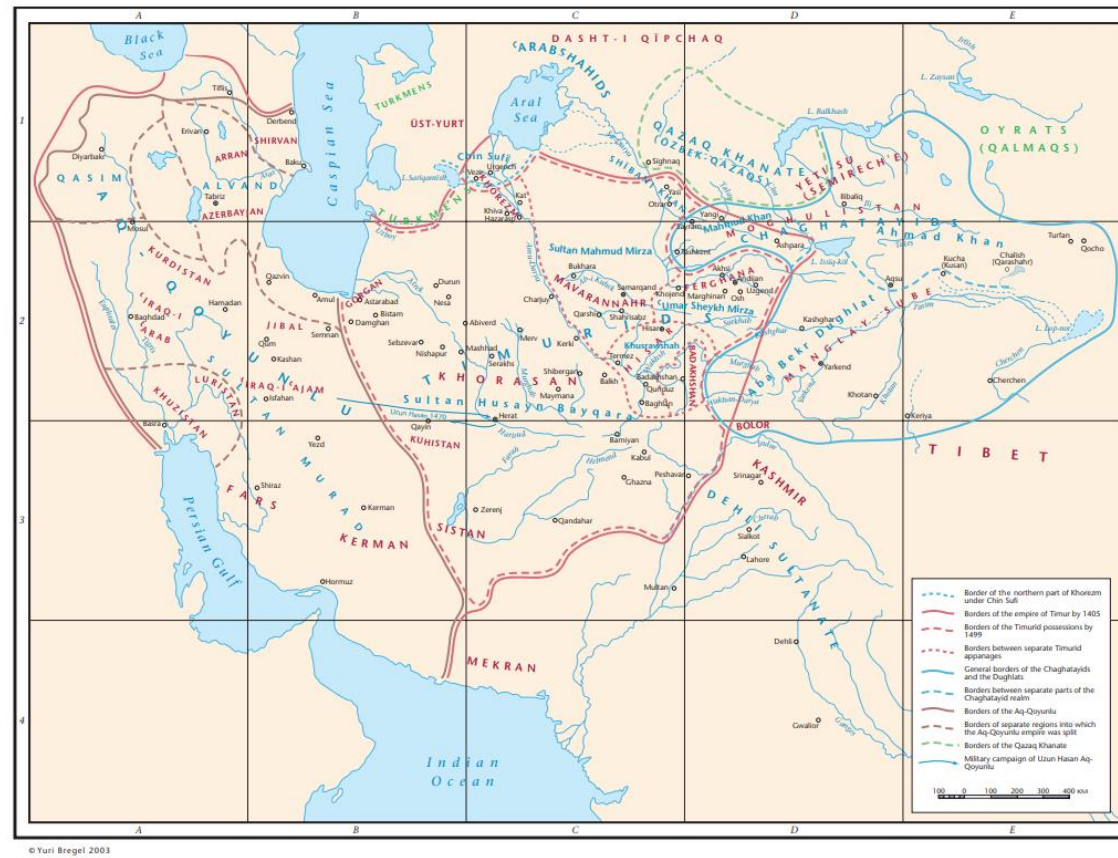
⁷⁷³ Bregel, a.g.e., s. 43

EK-5: 1405-1468: Timuriler, Mogollar ve Özbekler⁷⁷⁴

⁷⁷⁴ Bregel, a.g.e., s. 45

Ek-6: 15. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya ve İran⁷⁷⁵

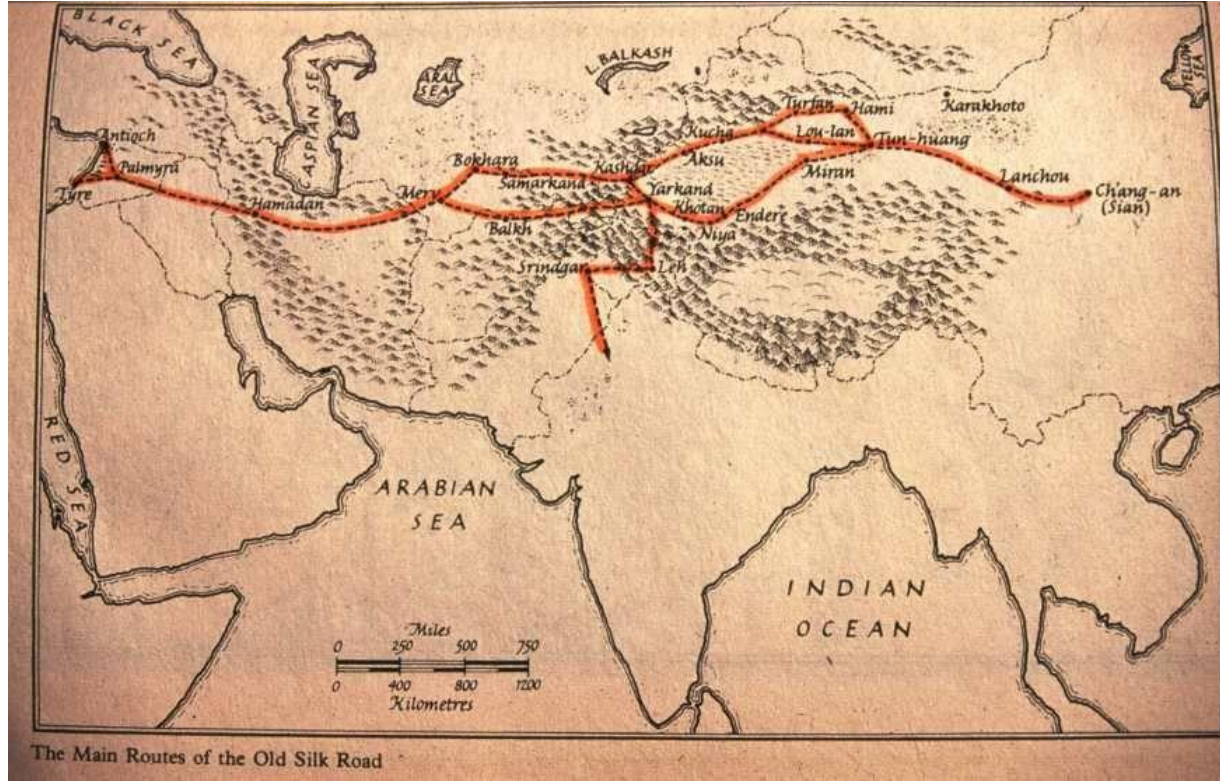
⁷⁷⁵ Bregel, a.g.e., s. 47

EK-7: Özbekistan'da Semerkant'ın Konumu⁷⁷⁶

⁷⁷⁶ <https://www.gzt.com/mecra/anadoluyu-mayalayan-ulke-ozbekistan-3593533>

EK-8: İpek Yolu Güergahı ⁷⁷⁷

⁷⁷⁷ http://www.theorientalcaravan.com/images/silk_road/mapasia.jpg

Ek-9: Timurlu çalgılarından birinin tasviri⁷⁷⁸ Bir Timurlu büyüğü ve algısı⁷⁷⁹

⁷⁷⁸ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş, Türk Halk Musikisi Aletleri (Uygur Devletinden Osmanlılara)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 129.

⁷⁷⁹ Ögel, **a.g.e.**, s. 171

EK-10: Osmanlı ve Timurlu Sazları⁷⁸⁰

⁷⁸⁰ Ögel, a.g.e., s. 219.

EK-11: 12 Devrin Nağmeleri⁷⁸¹

MEŞHUR DÂİRELER	ARALIKLARI	PERDELERİ
1-UŞŞÂK DÂİRESİ	T-T-B-T-T-B-T	A-D-Z-Ha-Ya-Yd-Yhe-YHa
2-NEVÂ DAİRESİ	T-B-T-T-B-T-T	A-D-he-Ha-Ya-Yb-Yhe-YHa
3-BÛSELİK DÂİRESİ	B-T-T-B-T-T-T	A-B-he-Ha-Ta-Yb-Yhe-YHa
4-RAST DAİRESİ	T-C-C-T-C-C-T	A-D-V-Ha-Ya-Yc-Yhe-YHa
5-HÛSEYNÎ DÂİRESİ	C-C-T-C-C-T-T	A-C-he-Ha-Y-Yb-Yhe-YHa
6-HİCÂZÎ DÂİRESİ	C-C-T-C-T-C-T	A-C-he-Ha-Y-Yc-Yhe-YHa
7-RÂHEVÎ DAİRESİ	C-T-C-C-C-T-T	A-C-V-Ha-Y-Yb-Yhe-YHa
8-ZENGÛLE DÂİRESİ	T-C-C-C-T-C-T	A-D-V-Ha-Y-Yc-Yhe-YHa
9-IRAK DÂİRESİ	C-T-C-C-T-C-T	A-C-V-Ha-Y-Yc-Yhe-YHa
10-ISFAHAN DÂİRESİ	T-C-C-T-C-C-C-B	A-D-V-Ha-Ya-Yc-Yhe-Yz-YHa
11-ZÎREFKEND DÂİRESİ	C-C-T-C-C-B-T-C	A-C-he-Ha-Y-Yb- Yc-Yv- YHa
12-BÛZÛRK DÂİRESİ	C-T-C-C-B-T-C-C	A-C-V-Ha-Y-Ya-Yd-Yv-YHa

⁷⁸¹ Kolukırık, **a.g.e.**, s. 70.

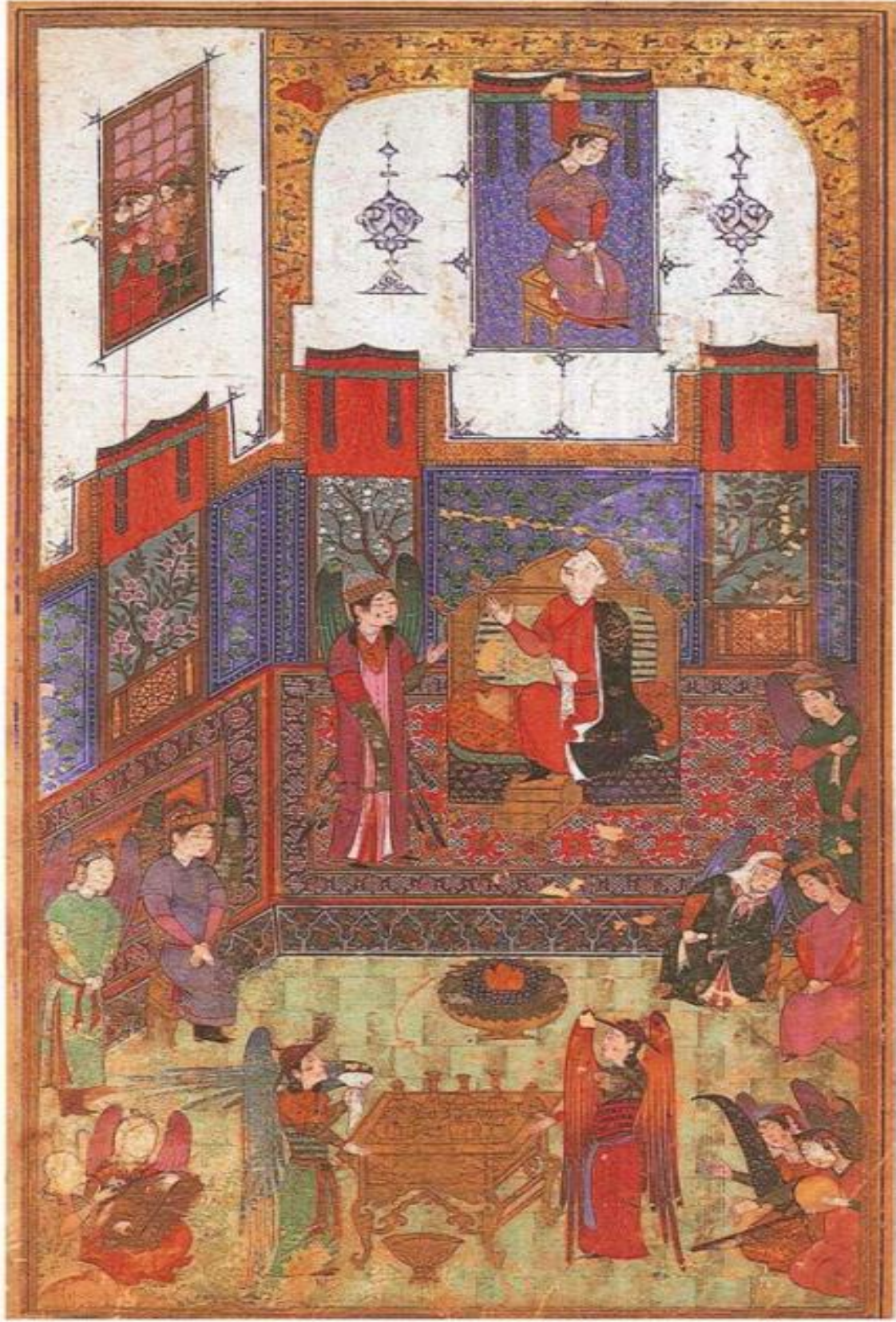
Ek-12: Minyatür Örnekleri

Timur Multan'da torunu Pir Muhammed'i huzura kabul ediyor⁷⁸²

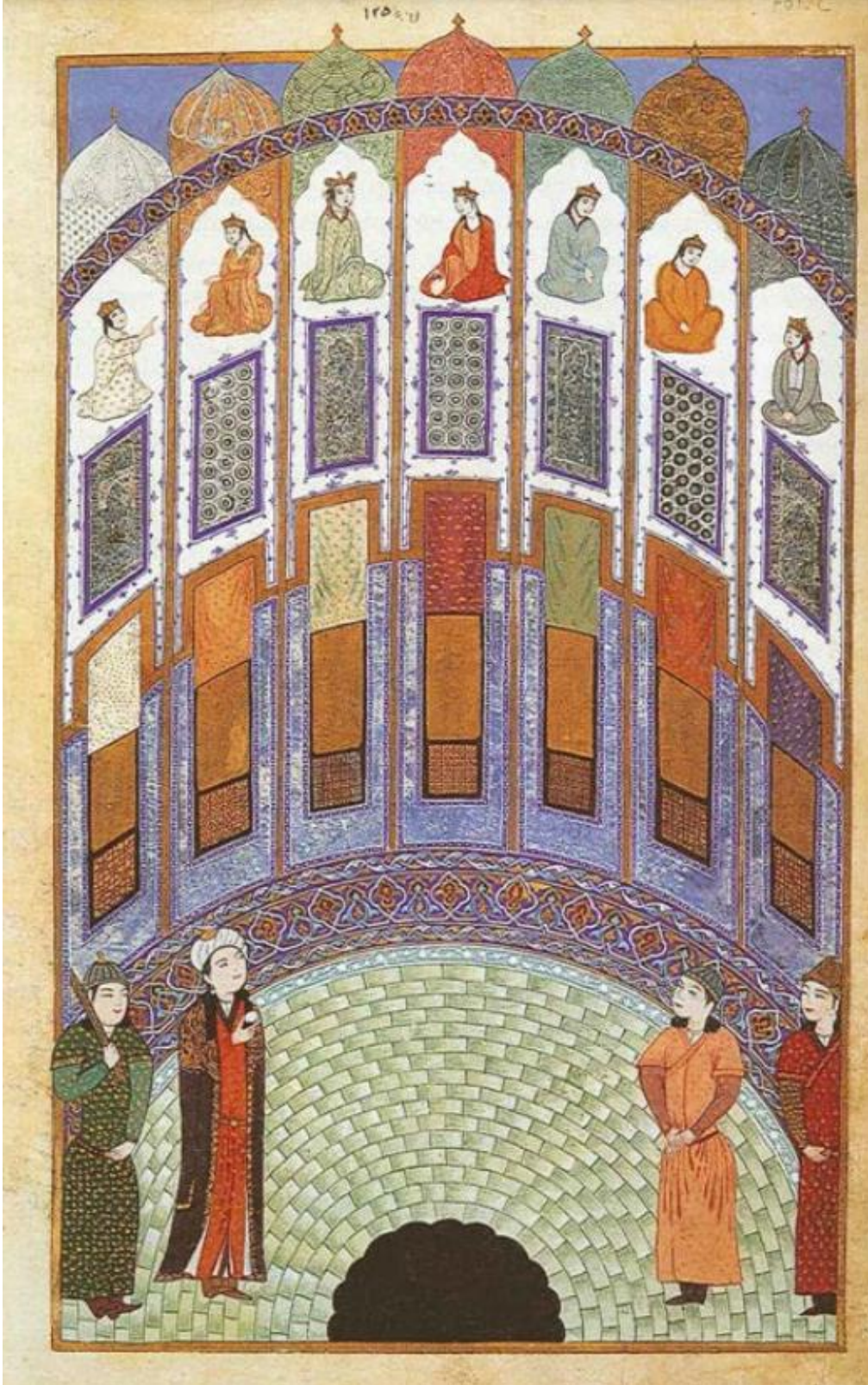

⁷⁸² Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 411.

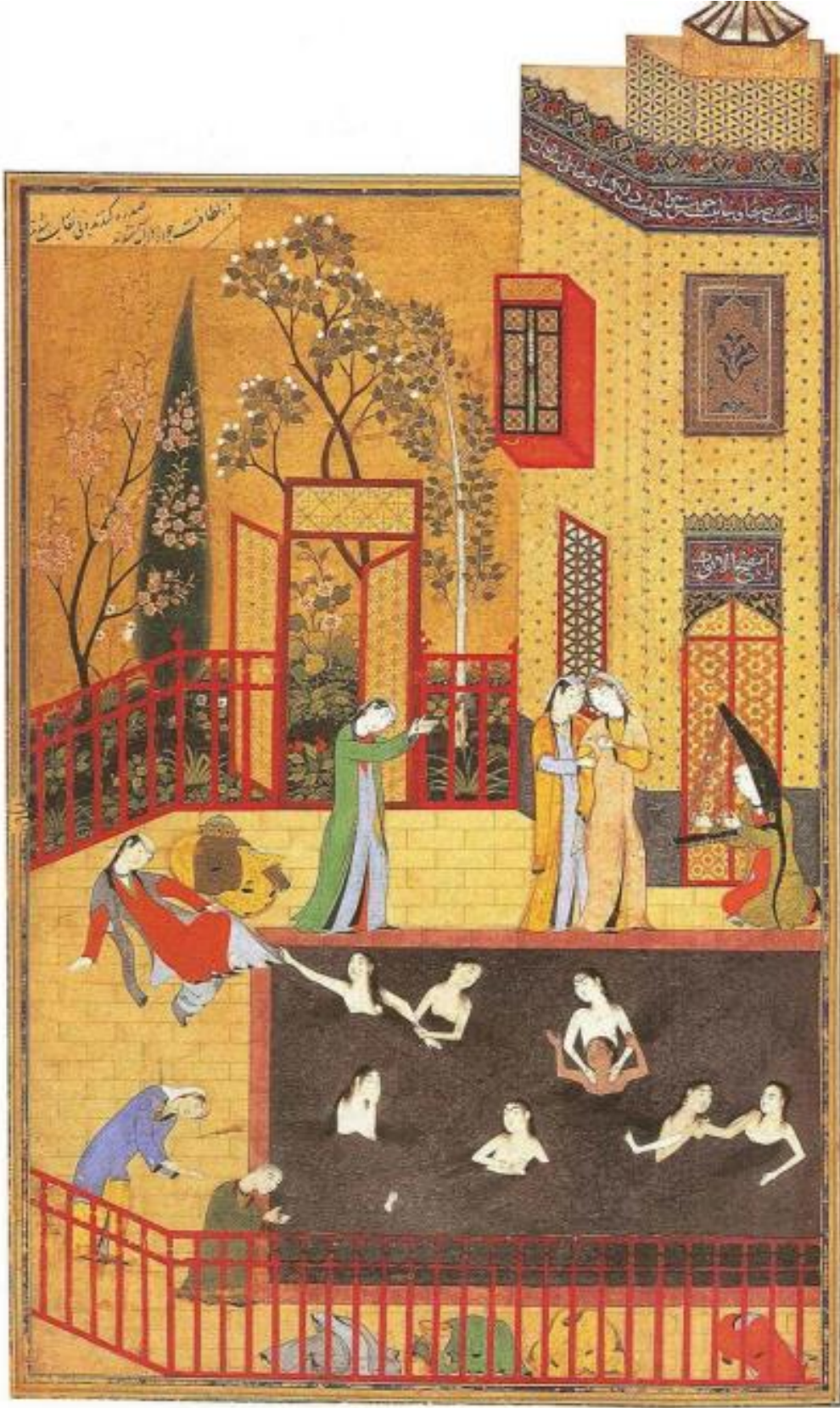
Bu minyatürüm bir aşk hikâyesinden söz ettiği ifade edilmektedir.⁷⁸³

⁷⁸³ Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 427.

⁷⁸⁴ Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 426.

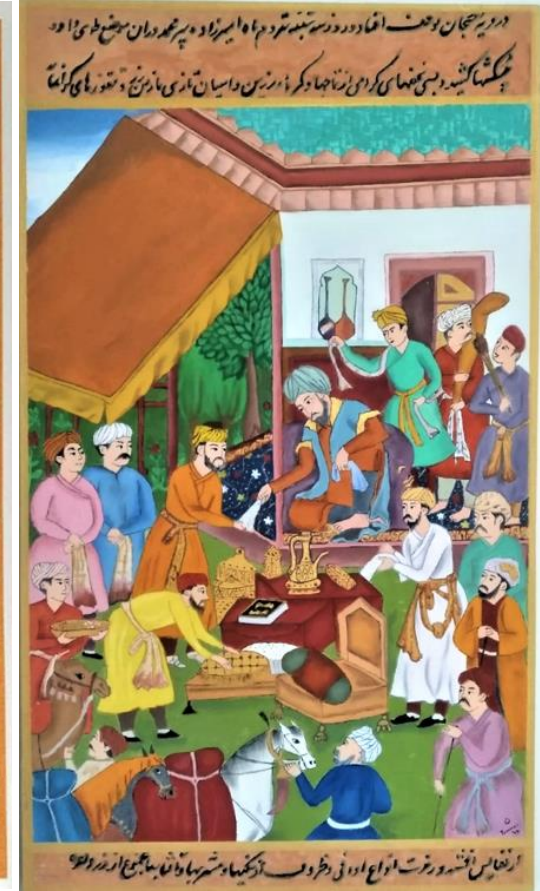
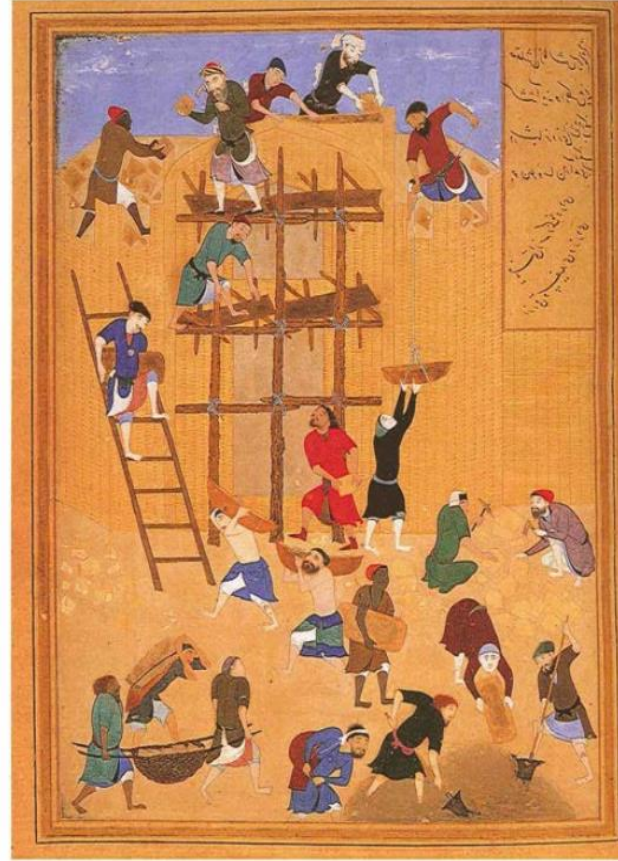
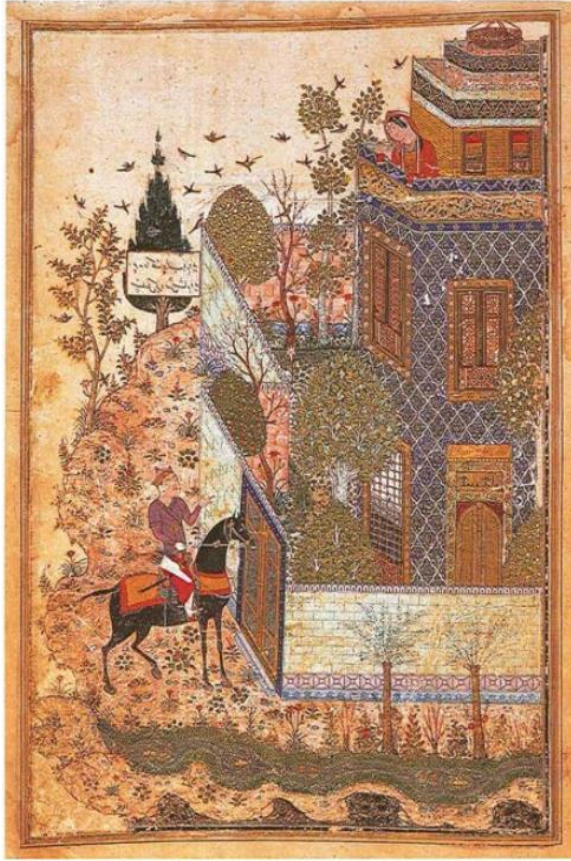

⁷⁸⁵ Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 429.

⁷⁸⁶ Karimova, “İpek Yolundaki” s. 56.

Dönem Minyatürlerine Başka Örnekler⁷⁸⁷

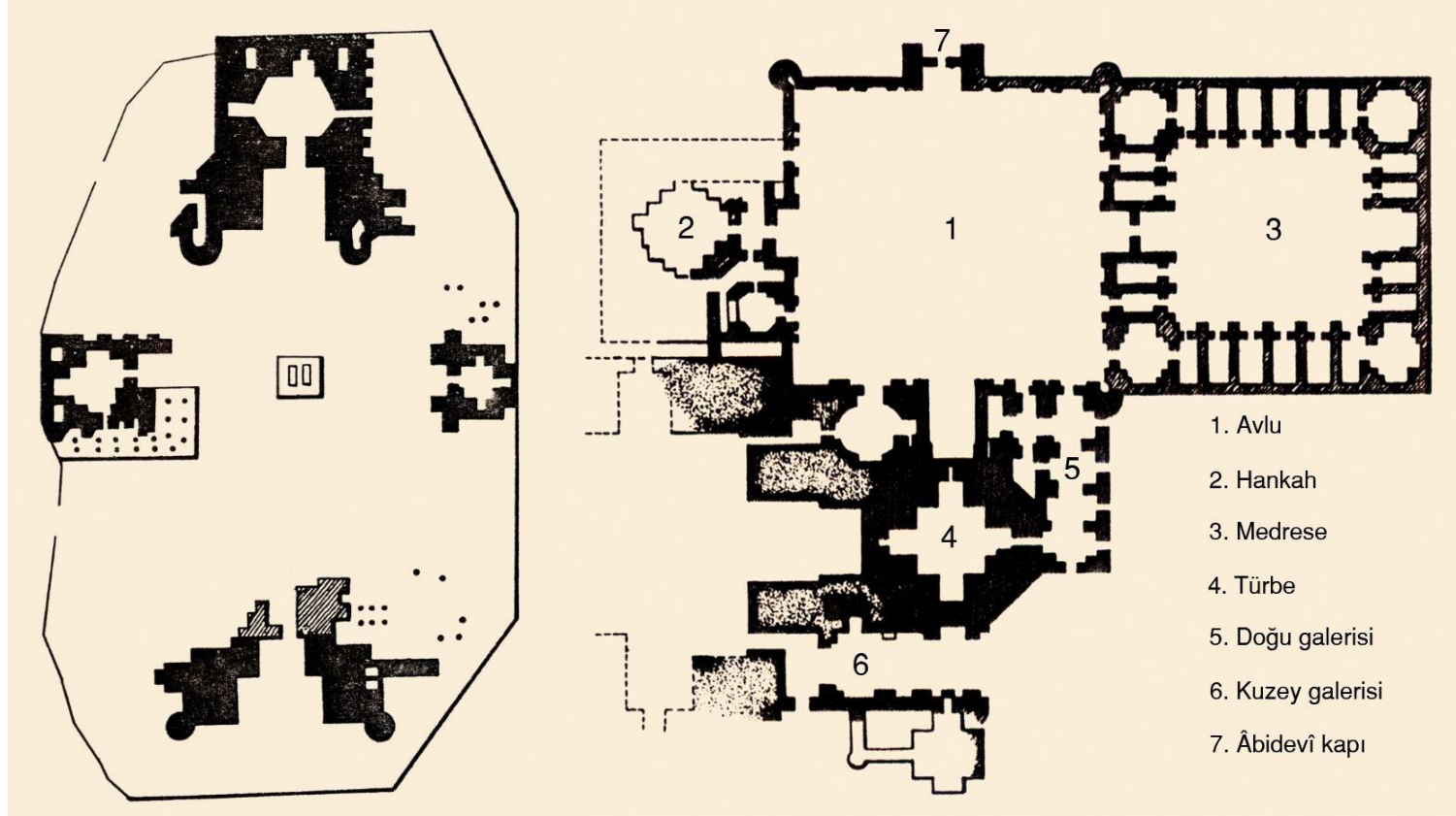
⁷⁸⁷ Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 429.

Semerkant'taki Uluğ Bey Rasathanesi temsili⁷⁸⁸

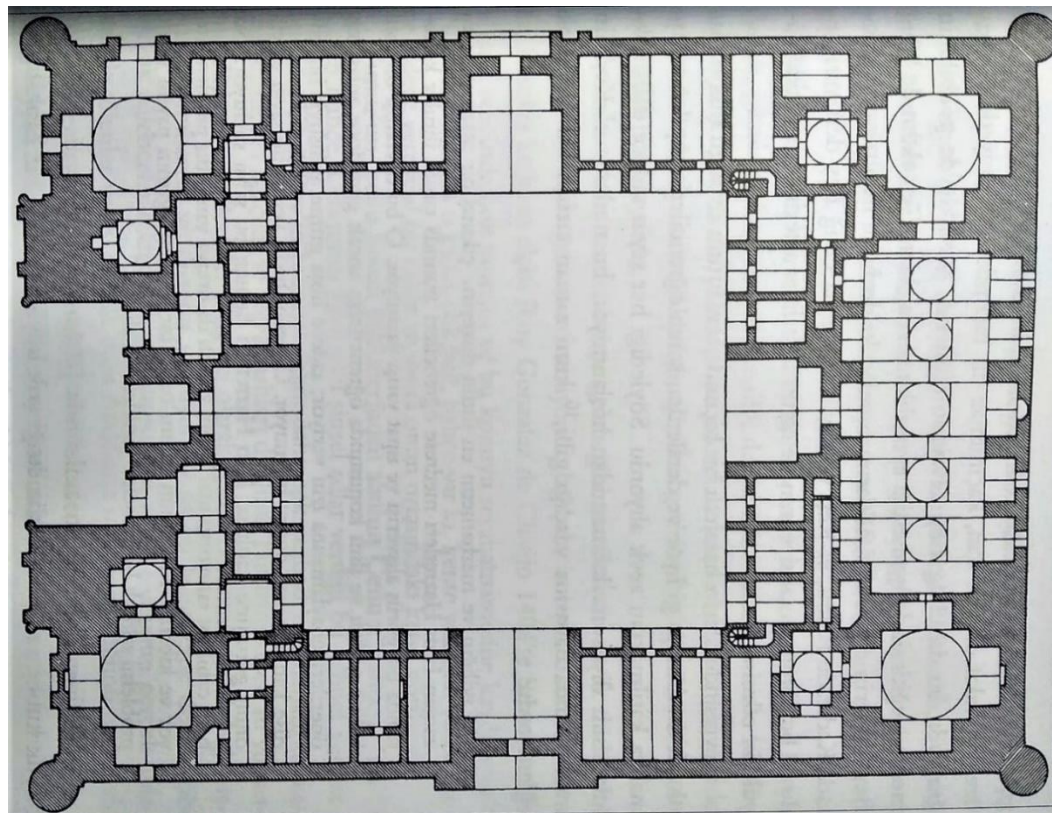
⁷⁸⁸ Hattstein ve Delius, **İslam Sanatı ve Mimarisi**, s. 429.

EK-13: Yapılara Ait Plan Örnekleri (Bibî Hanım Cami, Gûr-ı Emîr⁷⁸⁹)

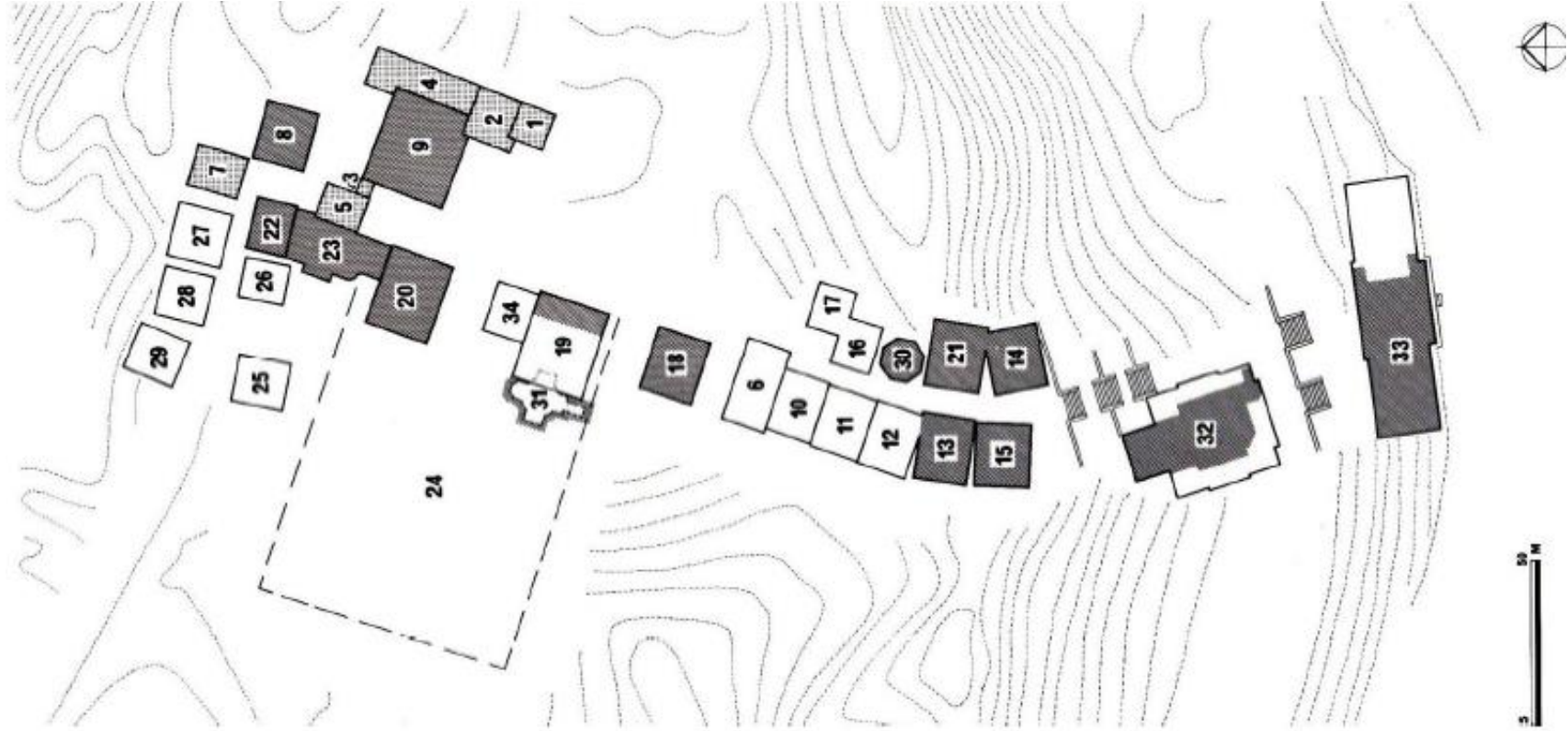
⁷⁸⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/bibi-hanim-camii>; <https://islamansiklopedisi.org.tr/gur-i-emir>.

EK-14: Uluğ Bey Medresesi Planı⁷⁹⁰

⁷⁹⁰ Valihocayev, a.g.e., s. 9.

EK-15: Şah-ı Zinde Külliyesi Planı⁷⁹¹

⁷⁹¹ Golombek ve Wilber, 1988.

EK-16: En büyük pazar yeri olarak ve “şehrin kalbi” olarak nitelendirilen Registan Meydanı⁷⁹²

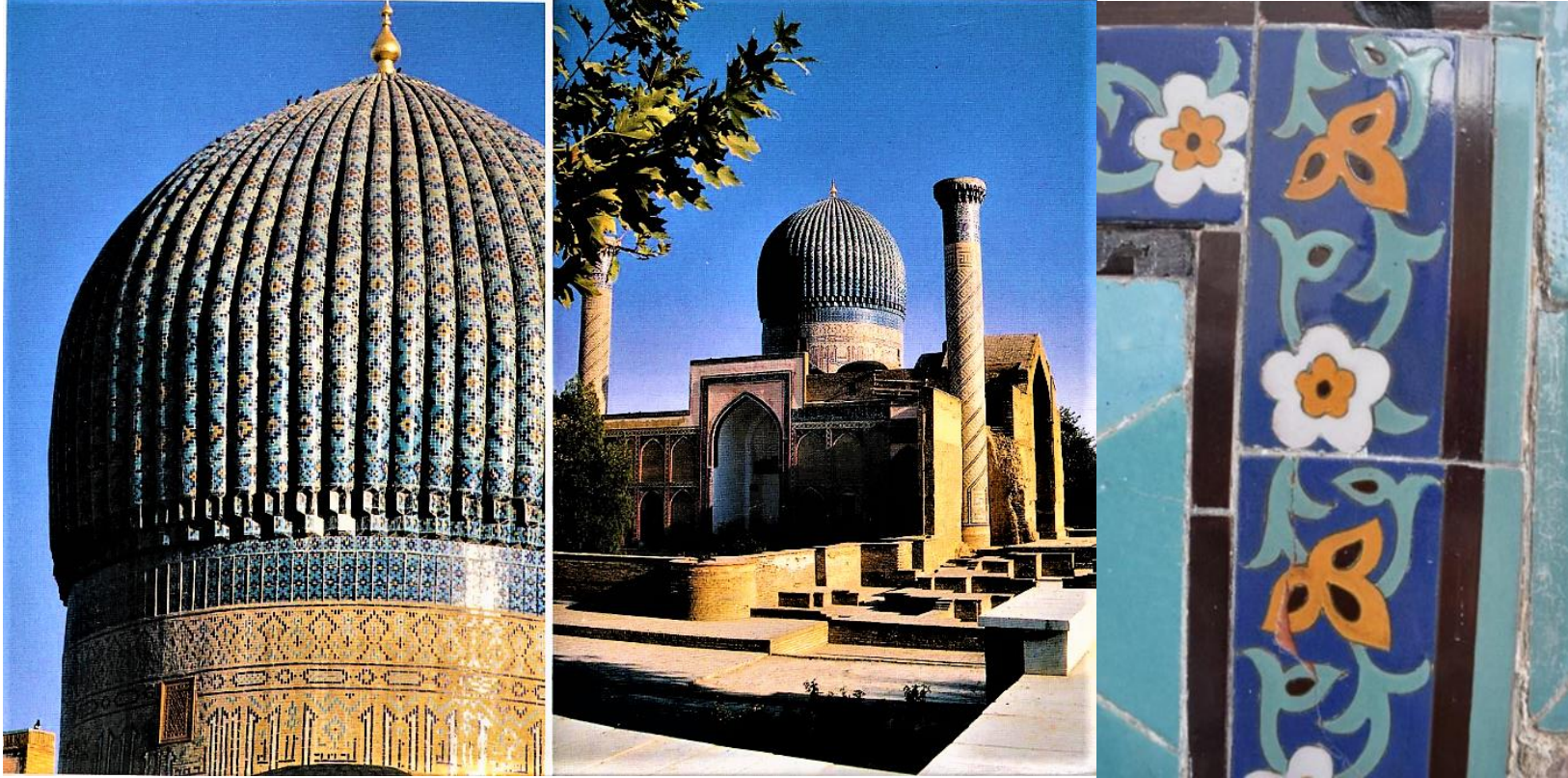
⁷⁹² Görseller <https://www.emir.com.tr/ozbekistanda-gorulmesi-gereken-5-muhtesem-yer/> adresinden alınmıştır. Semerkand’ın Registan Meydanı’nda bulunan medreseler kompleksinin sol başında Uluğ Bey Medresesi yer alır. Diğer iki medrese ortada Tilya-Kâri Medresesi (1646-1660) ve sağ başta Şir Dor Medresesi (1619-1636) şeklinde sıralanır.

Güneş ve aslan detayı ⁷⁹³

⁷⁹³ Görsel <https://www.emir.com.tr/ozbekistanda-gorulmesi-gereken-5-muhtesem-yer/> adresinden alınmıştır. Semerkand'ın Registan Meydanı'nda bulunan medreseler kompleksinin sol başında Uluğ Bey Medresesi yer alır. Diğer iki medrese ortada Tilya-Kâri Medresesi (1646-1660) ve sağ başta Şir Dor Medresesi (1619-1636) şeklinde sıralanır.

Ek-17: Gûr Emir Türbesi⁷⁹⁴ve Bordür Çini Detay

⁷⁹⁴ Knobloch, Edgar, **Monuments of Central Asia: A Guide to the Archaeology, Art and Architecture of Turkestan**, I.B. Tauris Publishers, London, 2001.

EK-18: Bîbî Hanım Cami ve Geometrik Süsleme Detaylar⁷⁹⁵

⁷⁹⁵ Nurhan Atasoy, **The Art of Islam**, Flammarion, Paris, 1990. s. 34.

⁷⁹⁶ Robert Hillenbrand, **Islamic Architecture: Form, Function, Meaning**, New York, 1994

⁷⁹⁷ Blend, a.g.e., s. 12.

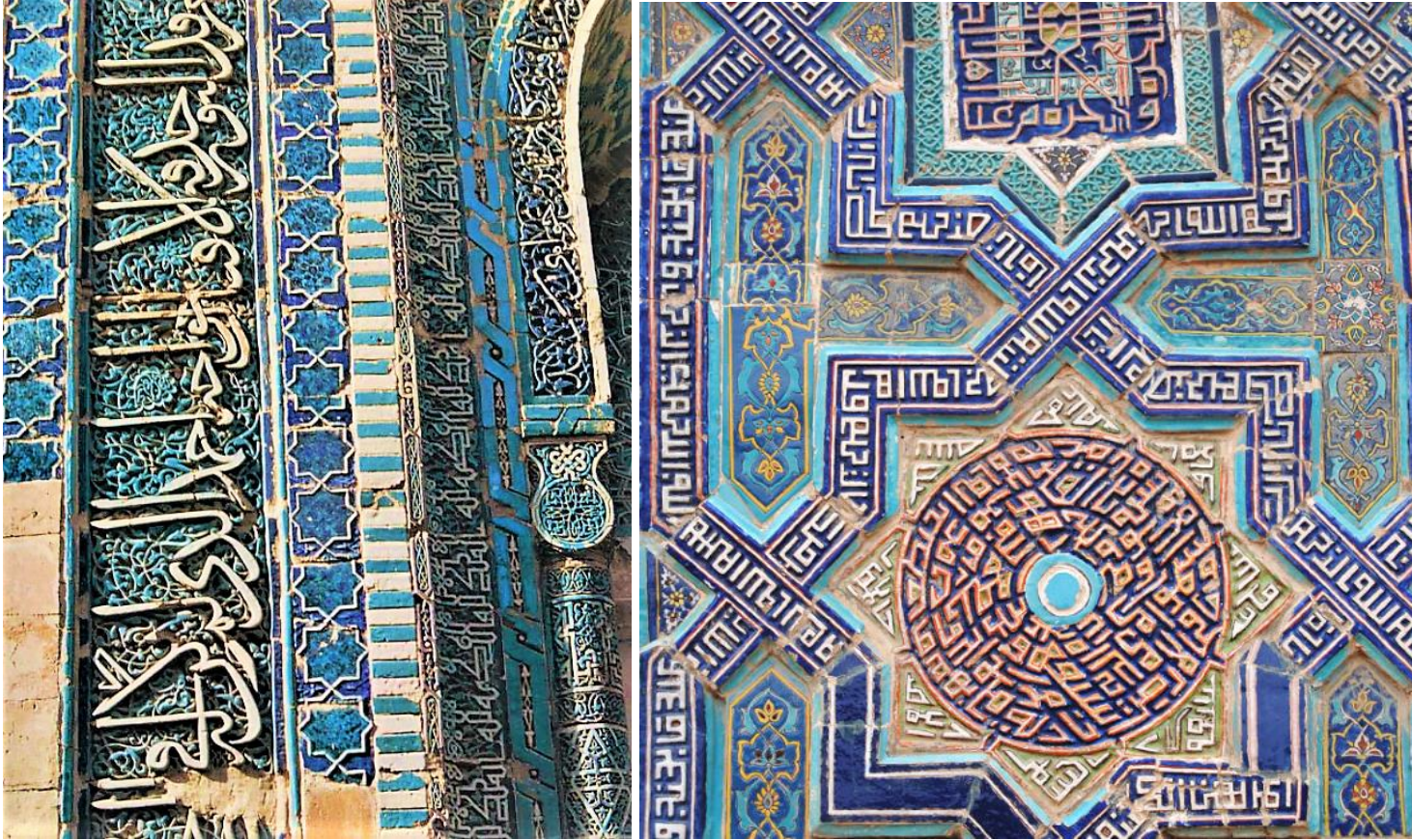

EK-19: Medrese Kubbe kasnak çini detay çini detay⁷⁹⁹

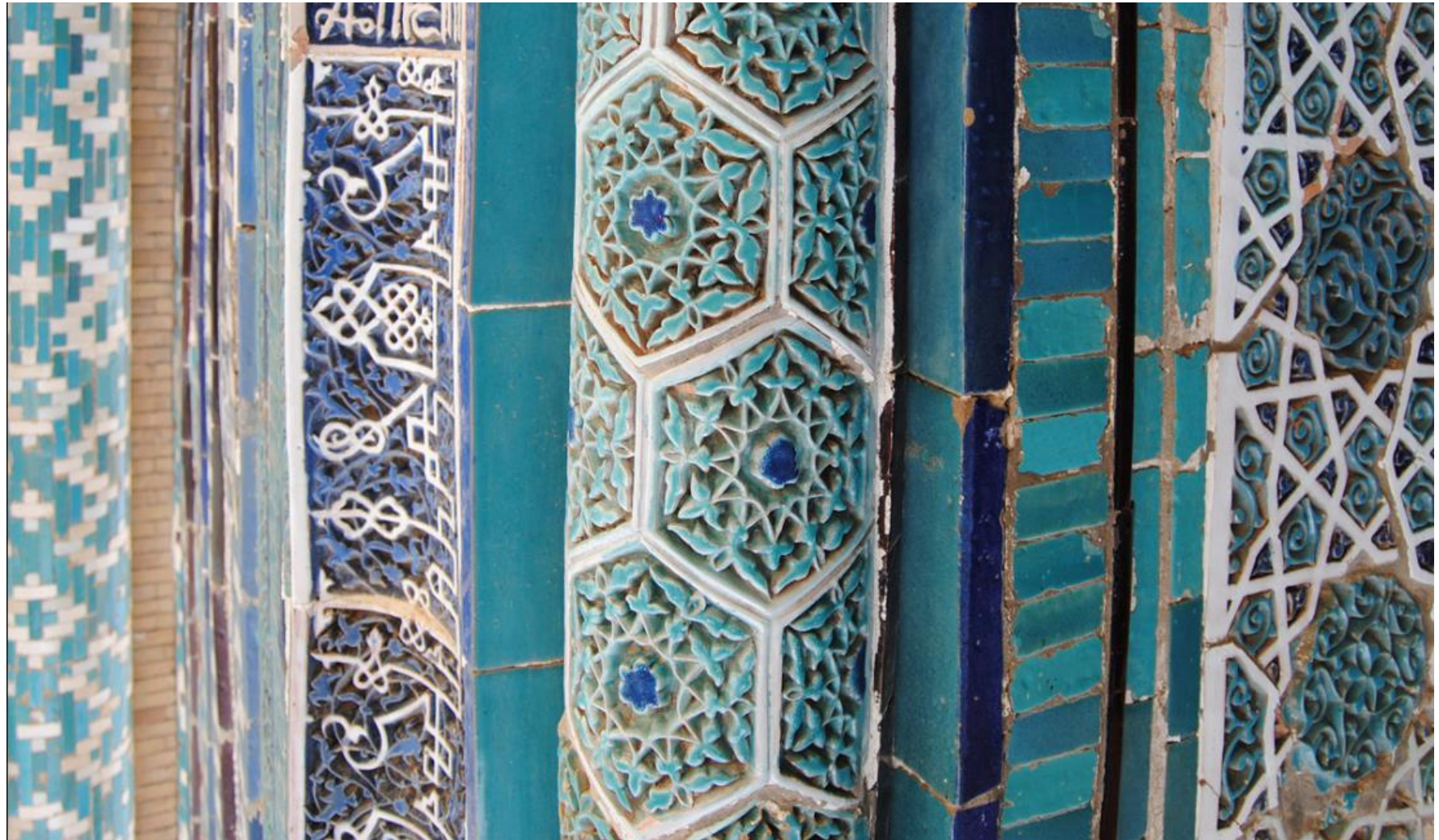

⁷⁹⁹ Görseller <https://uzbek-travel.com/about-uzbekistan/monuments/gur-e-amir-mausoleum/> adresinden alınmıştır.

EK-20: Şâh-ı Zinde Nekropolünden Çini Detaylar⁸⁰⁰

⁸⁰⁰ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asyanin-mavi-kubbeli-incisi-semerkant/1325721>

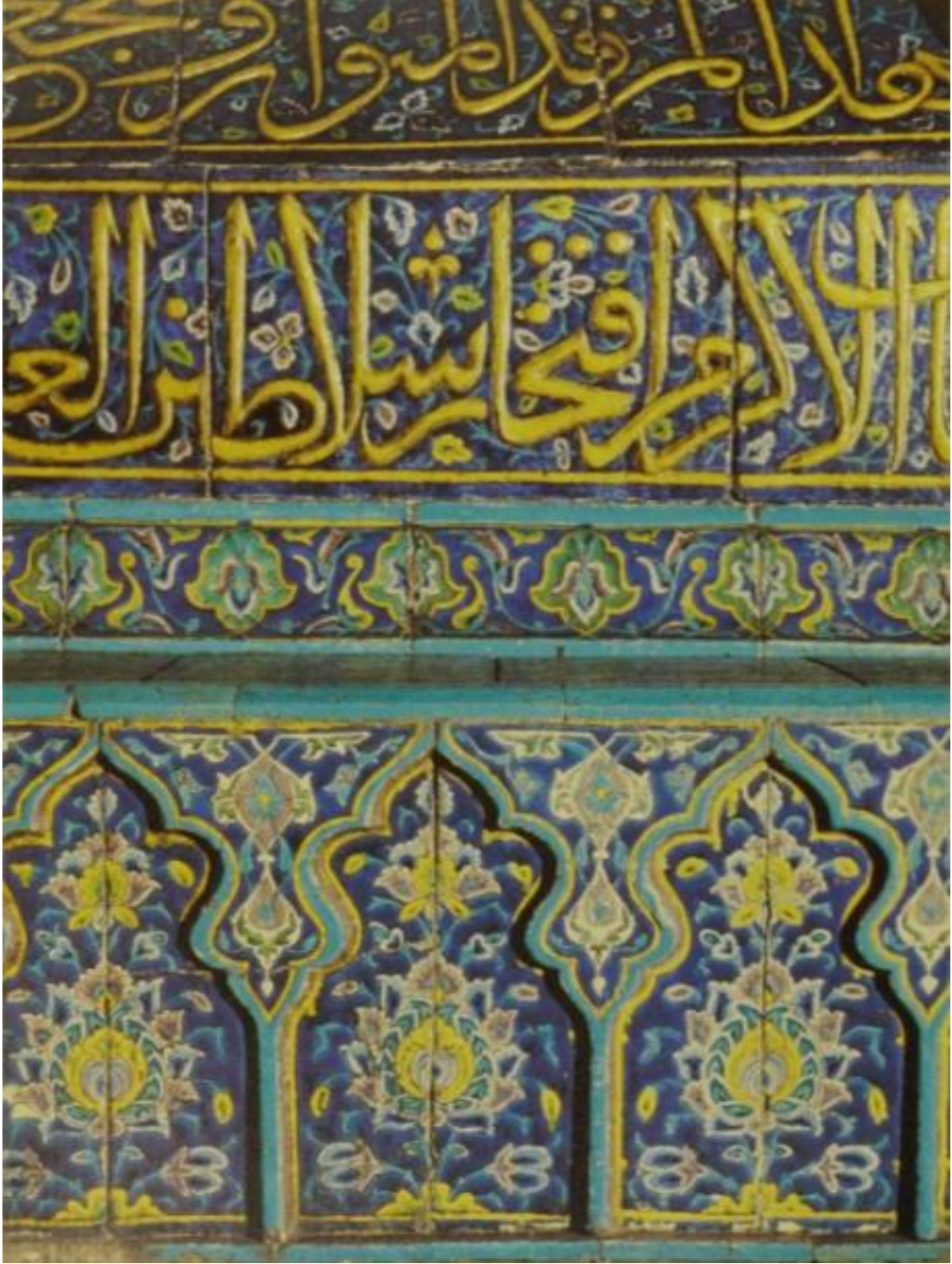

Semerikand Şah Zinde mezar kentinde cephesinde renkli sır tekniğinde çiniler⁸⁰¹

⁸⁰¹ Öney, a.g.e., s 23

EK-21: Bursa Yeşil Camii Tımurlu Çininden Etkilenilerek Yapılan Çini örneği⁸⁰²

⁸⁰² Atasoy, a.g.e., s. 146.

EK-22: Ak Saray'ın Süslemelerinin Günümüzdeki Görünüşü⁸⁰³

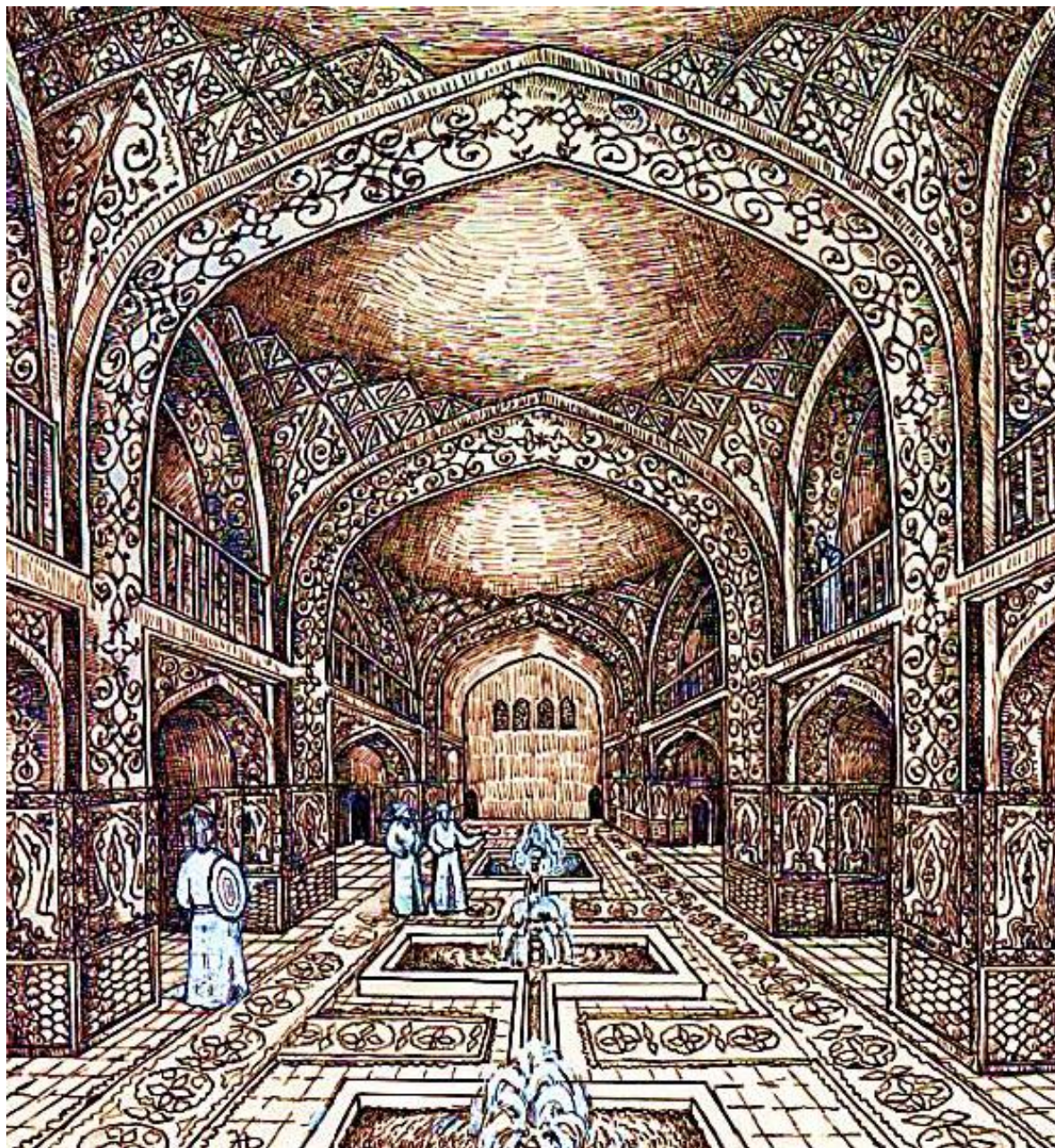
⁸⁰³ <https://legacy.uz/interesnye-fakty-o-dvorce-ak-sarae-g.-shahrisabz/>

Ek-23: Ak Saray'ın Timurlular Dönemi Tasviri⁸⁰⁴

⁸⁰⁴Валиахметовна, a.g.e., s. 53-55.

⁸⁰⁵ Валиахметовна, a.g.e., s. 53-55.

ЕК-25: Timurlu Bahçeleri Temsili⁸⁰⁶

⁸⁰⁶ Валиахметовна, **a.g.e.**, s. 53-55.

Художественное воссоздание сада и дворца "Дилькушо" автор Гильманова Н.В.